

PONTICA

IX

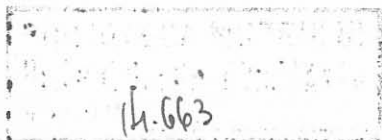
1976

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANTA

PONTICA

1976

IX

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

**PONTICA
ACTA MUSEI TOMITANI**

- vol. I, 1968, 509 pag.
vol. II, 1969, 442 pag.
vol. III, 1970, 398 pag.
vol. IV, 1971, 390 pag.
vol. V, 1972, 590 pag.
vol. VI, 1973, 422 pag.
vol. VII, 1974, 462 pag.
vol. VIII, 1975, 465 pag.

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (razvan.arheo@gmail.com)

© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

Redactor responsabil
Dr. ADRIAN V. RĂDULESCU

SUMAR – SOMMAIRE – INHALT.

		Pag.
A. RĂDULESCU,	<i>Vasile Pârvan : Getica, eine Protogeschichte Dakiens</i>	7
I. STUDII ȘI COMUNICĂRI		
N. HARTUCHE,	<i>Unele probleme ale postpaleoliticului în peșterile Dobrogei</i> <i>Quelques problèmes du postpaléolithique à la suite des fouilles des grottes de la Dobroudja.</i>	13
E. COMȘA	<i>Figurinele de marmură din epoca neolitică de pe teritoriul României,</i> <i>Figurines néolithiques en marbre du territoire de la Roumanie.</i>	23
R. VASILESCU-URECHE, S. HAIMOVICI	<i>Studiu preliminar al materialului faunistic din așezarea hallstattiană de la Rasova – Malul Roșu,</i> <i>L'étude préliminaire du matériel faunique de la station hallstattienne de Rasova.</i>	29
M. IRIMIA,	<i>Un mormînt tumular descoperit la Topraisar, Ein in Topraisar entdecktes hügelgrab.</i>	37
H. DAICOVICIU,	<i>Din istoria Ulpiei Traiane</i> <i>Histoire de Ulpia Traiana.</i>	57
R. FLORESCU,	<i>Burii la Adamclisi ?,</i> <i>Die Buren in Adamklissi ?</i>	65
A. ARICESCU,	<i>Observații privind garnizoana de la Capidava în sec. I-III,</i> <i>Remarques concernant la garnison de Capidava pendant les I-er – III-e siècles.</i>	79
D. TUDOR,	<i>În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor,</i> <i>Im Zusammenhang dem Krieg Filip des Arabers gegen die Karpen.</i>	89

	<u>Păg.</u>
A. RĂDULESCU,	99
	<i>Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor,</i>
	<i>Römische und byzantinisch-römische Amphoren aus Scythia Minor.</i>
V. CULICĂ,	115
	<i>Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele,</i>
	<i>Plombes commerciales de la cité romano-byzantine de Izvoarele.</i>
C. ICONOMU,	135
	<i>Descoperiri de tipare de opaște la Tomis,</i>
	<i>Découvertes des moules des lampes à Tomi.</i>
M. MUNTEANU, GH. PAPUC,	147
	<i>La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomi,</i>
C. SCORPAN,	155
	<i>Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din ariile mediteraniană și pontic,</i>
	<i>Origines et lignes évolutives de la céramique romano-byzantine (IVe-VIIe siècles) de l'espace méditerranéen et pontique.</i>

II. NOTE

Z. COVACEF,	189
	<i>Zwei neue bacchische Reliefs aus der Dobrudscha,</i>
C. SCORPAN,	195
	<i>Noi reliefuri din Scythia Minor,</i>
	<i>Reliefs inédits de la Scythie Mineure.</i>
CRIȘAN MUȘEȚEANU, DAN, ELEFTERESCU,	199
	<i>Notă asupra unor geme de la Durostorum,</i>
	<i>Sur quelques gemmes de Durostorum.</i>
GH. PAPUC,	201
	<i>Opaște de import la Tomis,</i>
	<i>Importöllämpchen in Tomis.</i>
A. PANAITESCU,	207
	<i>Morminte din necropolele cetății Tropaeum Traiani,</i>
	<i>Gräber aus der Nekropole der Festung Tropaeum Traiani.</i>

III. CRONICA

R. OCHEȘEANU, GH. PAPUC,	215
	<i>Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (V),</i>
ALAN K. BOWMAN, J. DAVID THOMAS,	237
	<i>The Vindolanda Writing Tablets, Newcastle upon Tyne, 1974, 32 p., 17 fig. (C. Chera).</i>

LISTA PRESCURTĂRILOR

AEM	= Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Osterreich, Wien, 1877–1896.
AJA	= American Journal of Archaeology, Baltimore 1885 sqq.
AARMSI (ARMSI)	= Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice Buc.
AUB	= Analele Universității București.
BARSR	= Biblioteca Academiei R.S.R.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice; Buc.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice, Buc.
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române.
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini, 1863, sqq.
Dacia	= Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne 1924–1947. 1947. NS-Nouvelle Série, Buc. 1957 sqq.
DID	= D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei, vol. I., Buc. 1965; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, vol. II, Buc. 1968.
FHDR	= Fontes Historiae Daco-Romanae.
HAD	= R. Vulpe, Histoire Ancienne de la Dobroudja, Buc. 1938.
Histria	= Histria, monografie arheologică, vol. I, 1954; vol. II, 1966; vol. III, 1973.
Historica	= Historica, Craiova.
IGB	= G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, Serdica, 1956.
iGR	= R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, Paris, 1901 sqq.
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.
JOAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts, Wien.
Materiale (MCA)	= Materiale și cercetări arheologice, Buc.
Memoria Antiquitatis	= publicația Muzeului județean de istorie – P. Neamț.

MIA	= Materialy i isledovania po arheologia.
NC	= The Numismatic Chronicle.
NZ	= Numismatische Zeitschrift.
Peuce	= Peuce, Tulcea, 19 sqq.
RIC	= The Roman Imperial Coinage, London, 1968.
RIR	= Revista Istorică Română.
RN	= Revue Numismatique.
RE	= Pauly – Wissova, Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 sqq.
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche, Buc.
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Buc., 19 sqq.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică, Buc.
SCS	= Studii și cercetări științifice, Universitatea Iași.
Sov Arh.	= Sovetscaia arheologia.
TIR	= Tabula Imperii Romani.

Vasile Pârvan : GETICA, eine PROTOGESCHICHTE DAKIENS *

50 JAHRE SEIT DEM ERSCHEINEN

A. RĂDULESCU

Zwischen den monumentalen Werken der rumänischen Historiographie nimmt Vasile Pârvans *Getica* zweifellos einen hervorragenden Platz ein, während es in der hierarchischen Reihe der zwischen den beiden Weltkriegen veröffentlichten archäologischen Literatur ein *sumum* darstellt.

Im Jahre 1926 gedruckt – Tatsache die gegenwärtig auch sein fünfzigjähriges Gedenken veranlasst – wird das wertvollste Werk des grossen Gelehrten das Hauptbuch jedes Historikers oder Archäologen bilden, ohne noch zu erwähnen, was sich als evident erweist, dass es in die Auffassungen aller rumänischen Intellektuellengenerationen einging. Zweifellos kann keine echte geschichtliche Kultur ohne die Kenntnis dieser Protogeschichte konzipiert werden – zur Zeit als sie geschrieben wurde, war sie eine interpretative Synthese der zahlreichen einzelnen archäologischen Entdeckungen, die in verschiedenen Büchern veröffentlicht und über das ganze Land, in Museen oder Privatsammlungen, vestreut waren.

Getica entstand als eine unbedingte Notwendigkeit ihrer Epoche. Sie umfasst beinahe 850 Seiten und 54 Abbildungen, ihre interpretative Bedeutung übertaf bei weitem die akademischen und wissenschaftlichen Ansprüche aller Vorgänger und Zeigenossen für dieses Gebiet der Geschichte. Denn – es ist gut, es zu erwähnen – es hat vorher noch Versuche gegeben, Licht in ein so dunkles Abteil der rumänischen Geschichte zu bringen, aber keiner befleissigt sich verdienstlicher Vermerkungen, vielleicht mit Ausnahme der Doktorarbeit von Gr. Tocilescu : *Dacia înainte de romani* – „Dakien vor den Römern“ – 1880, X. Band der *Analele Societății Academice Române* – (*Annalen der Rumänischen Akademischen Gesellschaft*), in welcher wir jedenfalls, trotz des von der Abwesenheit systematischer archäologischer Ausgrabungen verursachten Hauptmangels, die Merkmale des Wissenschaftlers entdecken, der 15 Jahre später, zusammen

* Vasile Pârvan : *Getica, o protoistorie a Daciei*, 1926 (eigentlich 1927), in *ARMSI*, Serie III, Tom III, Mem. 2, S.113–926.

mit anderen Mitarbeitern die Monographie des Siegesdenkmals von Adamclisi – als Frucht langdauernder Bodenforschungen – verwirklichen wird.

Getica bedeutet also nicht eine neue, alleinstehende Initiative. Sie stützt sich erstens auf ältere Bestreben, so wie es Pârvan selbst in der Einleitung zum I. Kapitel erwähnenswert findet: für Siebenbürgen hatte sich Carol Gaos hervorgetan; dann stellte der Ungar Pulszky 1897 weitgehende Untersuchungen mit wichtigen Tangenzen für dieselbe rumänische Provinz an; N. Densușianu schreibt den im Jahre 1913 veröffentlichten „phantaschen Roman“ *Dacia preistorică* – „Das prähistorische Dakien“ und nicht zuletzt müssen wir I. Andrieșescu, mit seiner *Contribuțiune la Dacia înainte de Romani* („Beitrag zu Dakien vor den Römern“) einen besonderen Platz und eine ehrfürchtige Anerkennung einräumen. Wenn aber diese paar Arbeiten eine gewisse Stütze für Pârvan bildeten (um nicht mehr zu erwähnen, wieviel Arbeit die typologische und chronologische Ordnung und Systematisierung ihres Materials gekostet hat), ist *Getica*, demgegenüber auf riesige archäologische Kenntnisse begründet, die in Museen und Lagerräumen verschiedener Grabungsstätten gespeichert waren und die eine Frucht persönlicher Anstrengungen und Geländeuntersuchungen sind, denen sich der begeisterte Gelehrte mit seltener Hingebung und Intelligenz gewidmet hat. Die persönlichen Forschungen in der Muntenischen Ebene, diejenigen, die früher oder später in Siebenbürgen von verschiedenen rumänischen oder ungarischen Archäologen durchgeführt wurden und endlich die von ihm zu jener Zeit seinen Mitarbeitern und Studenten anvertrauten Forschungen, alle haben reichlich zur Ausarbeit der *Getica* beigetragen.

Zu einigen historischen Betrachtungen hinsichtlich der Entdeckungen I. Andrieșescus bei Piscul Crăsani – kräftige und reiche Siedlung aus dem getischen La Tène – verpflichtet, hat V. Pârvan sich von Begeisterung übermannen lassen und hat seine Nachforschungen auf die gesamte Dauer des I. Jahrtausend v.u.Z. ausgedehnt. Während der Arbeit kam er auf den Gedanken, nicht nur ein einfaches Kapitel historischer Übersicht des getischen La Tène in der Muntenischen Ebene, sondern ein richtiges historiographisches Triptikon zu schaffen, eine umfassende monographische Trilogie, die die Bedürfnisse an historischen Nachrichten für eine Dauer von mehr als zwei Jahrtausende, das letzte v.u.Z. und das erste u.Z. decken soll. Mit anderen Worten ordnete sich das vielumfassende archäologische und literarische Material, das er zu verarbeiten beabsichtigte, konzeptuell so dass drei Bände hervorgehen sollten: der eine sollte sich mit dem vorrömischen Dakien befassen, der zweite mit Dakien während der römischen Herrschaft, und der dritte mit Dakien während der Völkerwanderung, bis zu den Slaven. Die Verpflichtung war riesig. Alles lässt uns glauben, dass der Magister seine selbst angenommene berufsmässige Verpflichtung gewissenhaft erfüllt hätte, denn sein Arbeitsfleiss und sein Pflichtbewusstsein als ein durch sich selbst erfüllter Gelehrter sind bekannt. Unglücklicherweise gelang es ihm, der Nachkommenschaft nur den ersten Teil seines umfassenden Planes zu hinterlassen: *Getica*. Der vorzeitige Tod hat den Lauf einer sich fruchtbar entwickelnden Tätigkeit auf der Höhe der jahrtausendealten Geschichte eines Volkes, der auch Vasile

Pârvan, wie auch N. Iorga und andere grosse rumänische Historiker mit nationaler Würde und heissem Patriotismus dienten, unbarmherzig unterbrochen. Der unvergängliche Beweis zugunsten dieser Behauptung wird uns in den erhabenen *Getice* selbst geliefert, die trotz einer scheinbaren Einheitslosigkeit – denn ihre sieben Kapitel unterscheiden sich durch Inhalt und Form – dennoch durch ihre Problematik – die Geschichte der Dako-Geten im I. Jahrtausend v.u.Z. – organisch verwachsen sind.

Die ersten drei Kapitel, „Die kymmero-skythischen Wanderungen, X. – VI. Jahrhundert v. Chr.“ „Die Geschichte der Geten von Spargapeithes bis Decebal“ und „Die getische Kultur“ bilden eine magistrale Einführung zur materiellen und geistigen Kultur unserer Vorfahren, zu welcher Pârvan einen bedeutenden Beitrag, durch die Klärung von essentiellen Aspekten, wie Rolle und Einstufung dieses Volkes im europäischen geographischen Zusammenhang, geleistet hat. Dann verwerten die Kapitel IV-VI : „Die getische Fundstelle von Piscul Crăsanilor“, „Die getische Expansion zwischen 900 und 500 v. Chr.“ und „Das Zeitalter des Eisens in Dakien – a, Hallstatt und b, La Tène“ – das gesamte archäologische Material, das zu jener Zeit für die erwähnten Epochen auf dem Gebiet unseres Landes bekannt war. Das VII. und letzte Kapitel – die Schlussfolgerungen – zusammen mit den vorhergehenden, sind das Ergebnis einer unermüdlichen Arbeit von vier Jahren, die zur wissenschaftlichen Verwertung der gelegentlichen oder systematischen Entdeckungen geführt hat, die bis dahin in unserem Land gemacht wurden, in einer neuen, fortgeschrittenen Sicht, mit wichtigen Schlussfolgerungen, von denen die meisten auch heute gültig sind. Das Prestige von Pârvan im Land und im Ausland ist unermesslich. Er ist die eigentliche wissenschaftliche Autorität von damals, der in *Getica* den Standpunkt begründet hat, demgemäss „die Ergründung des geto-dakischen Volksstammes, mit seiner langdauernden Geschichte, mit seinen Eigenschaften, mit seinen uralten Wurzeln auf dem Gebiet unseres Vaterlandes, mit seinen moralischen Eigenheiten, die oft an diejenigen des rumänischen Bauern erinnern, in ansehnlichem Masse zur Mässigung des übertriebenen früheren Latinismus beigetragen hat“ (R. Vulpe, *Activitatea științifică a istoricului Vasile Pârvan* in *Studii, revista de istorie*, X, 1957, S. 29).

Seinen bedeutendsten Auffassungen gemäss ist unsere Romanisierung in erheblichen Ausmassen und Formen die Folge der Empfangskraft der Dako-Geten, die schon in der Eisenzeit für die zivilisatorischen Impulse aus dem Westen sensibel waren, denn die Elemente italisch-villanovianischer Kultur wurden in dieser Zeit immer zahlreicher ; die keltischen Einflüsse aus den Jahrhunderten IV-II v.u.Z. und nachher die unmittelbaren, von den Römern schon vom Beginn ihrer Niederlassung in Illyrien und im Balkanraum ausgeübten Einflüsse. alles trägt zum Umriss unseres späteren ethnischen und kulturellen Daseins bei.

In einer Zeit geschrieben, in der die rumänische archäologische Schule erst begonnen hatte, ihre wissenschaftlichen Früchte dank Vasile Pârvan und seinen Mitarbeitern zu zeigen, weist *Getica* auch unumgängliche Mängel auf, die jedoch nicht vermögen, den Grund und die Bedeutung dieses

Hauptbuches der rumänischen Historiographie zu erschüttern. Der Verfasser selbst war zur Zeit, als er sein kühnes wissenschaftliches Unternehmen begann, von der Verantwortung, die er auf sich nahm, bewusst, was ihn veranlasste, zu Beginn des VII. Kapitels zu gestehen: „Unser gegenwärtiger Versuch, eine Protogeschichte Dakiens aus der Eisenzeit zu schreiben, ist ein Anfang, der sicherlich eine ganze Literatur zur Folge haben wird; wir selbst werden, sobald die fortdauernden Ausgrabungen, die wir überall im Lande, mit gleicher Aufmerksamkeit für alle prä- und protohistorischen Epochen, anstellen, neues Material zutragen werden, das gegenwärtige Buch von Grund auf wiederschreiben“.

Er schied mit nur 47 Jahren aus dem Leben. Es schien, wie wenn seine Zukunftspläne zusammenfallen würden. Dem geschah nicht, so! Pârvan hat nebst einem monumentalen Werk auch zuverlässige Kader für die rumänische Archäologie herangebildet. Seine von der Höhe des Universitätskatheders, aus den in- und ausländischen Aulas und aus den Laboratorien des Nationalen Antiquitätenmuseums, das er mit soviel Autorität angeführt hat, gegebenen Anweisungen, sind für immer gültig geblieben und wurden mit Genauigkeit befolgt. Seine unmittelbaren Mitarbeiter und all diejenigen, die die Fackel der Wissenschaft von dem grossen Gelehrten übernommen haben, setzen sein Werk, das sie in fortschrittlichen Formen und materialistisch-historischen Auffassungen bereichern und vervollständigen, eifrig fort. Ihre unzähligen Beiträge zur Aufklärung unserer weit zurückreichenden Vergangenheit, die ehemals von Pârvan glänzend erleuchtet wurde, bilden heute, ein halbes Jahrhundert nach dem Erscheinen des commemorierten Buches, ebensoviele ehrfürchtige Ehrenbezeugungen und Dankbeweise für den grossen Autor.

I.

STUDII ȘI COMUNICĂRI

UNELE PROBLEME ALE POSTPALEOLITICULUI ÎN LUMINA SĂPĂTURILOR DIN PEȘTERILE DOBROGEI

N. HARȚUCHE

Subiectul articolului de față îl constituie cercetarea și interpretarea materialelor arheologice postpaleolitice descoperite în peșterile din zona centrală a Dobrogei.¹ Aceste peșteri, cu o istorie atât de veche și de bogată, au atras, după cum era și firesc, atenția specialiștilor.² Cercetările păstraseră un caracter mai limitat pînă în perioada anilor 1956–1957, cînd regretatul prof. C. S. Nicolaescu Ploșșor organizează și conduce studiul lor sistematic. Expunerea noastră se bazează pe materialele extrase din săpăturile executate sub egida sa științifică, materiale pe care a avut bunăvoința, împreună cu colaboratorul sau apropiat – colegul A. Păunescu, a le ceda autorului acestor rînduri, spre studiu și publicare. Aducem acum încăodată, ca o obligație de onoare, un omagiu postum și o ultimă recunoaștere spiritului elevat și prestigiului omului de știință C.S. Nicolaescu Ploșșor.

Mulțumită cercetărilor inițiate de el sîntem acum în măsură să cunoaștem mai complet problemele legate de locuirea peșterilor dobrogene, începînd încă din paleolitic, și pînă tîrziu, în perioada feudalismului timpuriu.

Datele pe care expunerea noastră se bazează provin din cercetarea peșterilor de la Gura Dobrogei și a celor de pe raza satului Cheia, și anume peșterile „la Izvor și la Baba”³.

¹ Autorii cercetărilor din peșterile de care ne ocupăm în acest articol, C. S. Nicolaescu Ploșșor și A. Păunescu, încă din anul 1959 ne-au acordat dreptul de publicare a materialului postpaleolitic descoperit. Și pe această cale aducem mulțumirile noastre colegului A. Păunescu.

² C. S. Nicolaescu Ploșșor și colaboratorii, *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din 1956*, în *Materiale și cercetări arheologice*, vol. V, pag. 15–22. C. S. Nicolaescu Ploșșor, A. Păunescu și N. Harțuche, *Cercetări paleolitice în Dobrogea*, în *Materiale*, vol. VI, pag. 43–50.

³ *Ibidem*, în *Materiale*, vol. VI, pag. 43–48.

Scopul pe care și-l propune este, pe lângă aducerea de câteva date noi la istoria veche a Dobrogei, și acela de a contribui la cunoașterea rolului și locului pe care l-au ocupat peșterile în modul de viață al omului de-a-lungul veacurilor.

COMUNA GURA DOBROGEI.

În raza comunei exista o peșteră situată în pîntenul de calcar jurasic, pe partea dreaptă a unei vilcele prin care curge un pîriu din spre Tîrgușor spre valea Casimcei. Această peșteră a fost descoperită de către V. Pârvan în anul 1912, pe care o identifica cu peștera Keiris, în care s-au refugiat geții regelui Dapix în timpul conflictului cu generalul roman Crassus⁴. Mai târziu peștera a fost cercetată de prof. R. Vulpe⁵, iar în anul 1956 de arheologii Nicolaescu Plopșor și A. Păunescu. Săpăturile arheologice din 1956 au avut caracterul unor sondaje, efectuate în galeriile A și B. În galeria A s-a trasat un șanț (S I) de $4,50 \times 1$ m., iar în galeria B două șanțuri, unul de $3,50 \times 1,50$ m., iar al doilea de 4×2 m. Adîncimea maximă a săpăturilor a fost de 3 m. În șanțul I din galeria B, unde nu s-a atins patul de stîncă al peșterii, cele mai vechi urme de locuire datează din epoca neolitică. Acest strat are culoarea gălbuie-cenușie, amestecat cu cenușă, cărbune și pămînt ars. Cele trei nivele de locuire neolitice, încep cu cel inferior, în care s-a descoperit ceramică aparținînd exclusiv etapei tîrzii a culturii Hamangia – faza Ceamurlia de Jos (III). În cel mijlociu, materialul ceramic Hamangia III se află în asocieri cu fragmente de vase aparținînd fazei tîrzii a culturii Boian – Spațov (IV), pe cînd în cel superior se întîlnesc numai fragmente de vase aparținînd fazei timpurii a culturii Gumelnița (I). Stratul neolitic este suprapus de unul steril, format din pietre de diferite dimensiuni, provenite din prăbușirea pereților și a plafonului peșterii. Al doilea strat de cultură (marcat pe profil cu nr. 4), atestă o sporadică locuire hallstattană, aparținînd culturii Babadag II. Cel mai bine reprezentat este stratul de cultură getic, cu trei nivele de locuire, marcate prin vatra (nr. 3 pe profil), în care se găsește ceramică autohtonă lucrată cu mîna și la roată, asociată cu fragmente de vase elenistice.

Stratul superior, care îl suprapune pe cel getic, este format dintr-un sol de culoare neagră-roșcată, în care s-au găsit puține resturi ceramice de factură romană și feudale timpurii, acesta fiind acoperit de un strat masiv de guano, fig. 1. Materialul ceramic aparținînd culturii Hamangia – faza Ceamurlia se prezintă în totalitatea lui fragmentar. Din punct de vedere al calității pastei, ceramica se împarte în două grupe: a) comună, lucrată din pastă inferioară, ornamentată cu barbotină simplă, sau cu vîrci, ori neornamentată. b) Ceramică confecționată din pastă fină, cu suprafața acoperită cu slip fin, cu sau fără urme de lustruire. Din punct de vedere al forme, domină castronul tronconic cu gura larg deschisă, buza evazată și umărul rotunjit, precum și paharul. Decorul este realizat

⁴ V. Pârvan, *Getica*, pag. 89.

⁵ R. Vulpe, *La Dobrudja dans l'antiquite*, pag. 103.

cu ajutorul liniilor formate din mici triunghiuri sau puncte incizate. Între benzile de linii orizontale sau sub acestea, corpul vaselor este decorat cu linii verticale, executate în aceeași manieră cu cele orizontale, fig. 8 ; 10/1-5. Așeseori ornamentele incizate sînt umplute cu pastă de culoare albă. Nu lipsește nici decorul realizat din linii incizate și pliseuri. Lipsește în schimb ornamentul executat cu scoica *cardium*.

Materialul specific culturii *Boian*, faza *Spanțov* (IV) asociat cu cel de tip *Hamangia*, este reprezentat de fragmente de vase de dimensiuni mari cu umărul proeminent și ușor teșit. Acestea au decorul realizat cu ajutorul exciziei largi, puțin adîncită, care alternează cu dungi înguste cruțate din suprafața vasului, lustruite puternic. Pe alocuri, zona excizată mai păstrează urme de pastă albă cu care a fost umplută, fig. 9/2,3. Mai bine este reprezentată cultura *Gumelnița*, care marchează neoliticul tîrziu din Dobrogea. Au fost descoperite cîteva lame de silix și numeroase fragmente ceramice lucrate din pastă de calitate diferită (începînd de la cea comună pînă la cea fină. Vasele de dimensiuni mari sînt rare și ornamentate în mod obișnuit cu barbotină. Cele confecționate din pastă aleasă au un decor îngrijit. Ca forme, domină castroanele și străchinele tronconice cu buza dreaptă sau trasă către interior, umărul rotunjit, în unghi sau cu prag. Nu lipsesc nici vasele cu corpul globular sau piriform. Decorul, care constă din linii orizontale sau spiralice este realizat cu ajutorul inciziei sau picturii cu alb și mai rar cu roșie, aplicată după arderea vasului, fig. 9/4-9 ; 10/6-14. Din punct de vedere cronologic constatăm o fază timpurie a culturii *Gumelnița*. Printre fragmentele ceramice aparținînd acestei culturi au fost găsite și cîteva fragmente de vase care conțin ca degresant scoică pisată, unele ornamente cu șnurul, acestea fiind atribuite culturii *Cernavoda I*. La vremea cînd se efectuau cercetările în peșterile dobrogene, cultura *Cernavoda* era abia identificată, iar ceramica aparținînd acestei culturi era atribuită așa numitei faze *Gumelnița D*. Prima epocă a fierului este dovedită prin cîteva fragmente de vase tipice, de dimensiuni mijlocii, lucrate din pastă de calitate bună, cu suprafața exterioară acoperită cu slip subțire de culoare gălbuie-maronie sau brună. Sînt ornamentate cu benzi de linii paralele incizate, dispuse sub formă de ghirlande, cu cercuri și tangente sau unghiuri cu cite un cerculeț în vîrf, executate cu torquesul, fig. 11/4, 10-12. Fragmentul de la fig. 11/12 este ornamentat cu o proeminență conică, masivă, în jurul căreia s-a executat o bandă formată din 5 linii paralele incizate. S-a mai descoperit un fragment dintr-o ceașcă, lucrată din pastă de calitate superioară, prevăzută la suprafață cu slip fin de culoare cenușiu-brun. Partea inferioară este hemisferică și prevăzută cu o toartă bandată. Umărul vasului este decorat cu un șir de cerculețe imprimate, întrerupte de toartă. Partea inferioară, de la umăr spre fund, este decorată cu pliseuri dispuse vertical, fig. 11/10. Din punct de vedere cultural, ceramica hallstattiană din peștera *Gura Dobrogei* aparține culturii *Babadag* (faza II), descoperită și cercetată de către S. Morintz⁶.

⁶ S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în *Dacia*, N.S., VIII pag. 101-108.

Latène-ul timpuriu getic este bine surprins în cele trei nivele de locuire, marcate de vetre. Stratul de cultură conține cenușă, pietre arse, oase de animale și fragmente de vase. Primul nivel, cu vatra nr. 1 este cuprins între 1,36–1,43 m. avînd culoarea cenușie-gălbuie. În afară de ceramica de factură getică s-a găsit și un fragment de vas arhaic grecesc, cu pictură. Nivelul mijlociu are o grosime de 6 cm. Pămîntul are culoarea cenușie-brună, conținînd mult cărbune, oase de animale (în deosebi molari și premolari de *equs caballus*) și cioburi de vase. Pe vatră se aflau pietre mari, nefasonate, cu multă arsură pe ele. Printre alte obiecte descoperite în acest nivel se afla și o monedă de bronz foarte oxidată, nedeterminată. Ultimul nivel getic, marcat de vatra nr. 3, are grosimea de numai 5 cm. (1,14–1,09 m.). Majoritatea materialelor ceramice, descoperite în cele trei nivele, sînt lucrate cu mina, din pastă comună, de culoare ce variază de la gălbuie-cenușie pînă la brună închis. Cu ajutorul fragmentelor se pot reconstitui unele forme, ca : strachina, vasul cu corpul înalt și buza evazată, vasul în formă de sac. Decorul constă din briuri aplicate simple sau alveolate și apucători semicirculare sau rectangulare, fig. 11/8. Tot din categoria ceramicii getice face parte și ceramica cenușie lucrată la roată. Împreună cu ceramica autohtonă se afla și cea de import grecească, fig. 12/2–4. În afară de ceramică s-au găsit și unele obiecte de uz casnic sau de podoabă, ca de exemplu : o fusaiolă de lut de formă tronconică, o mărgică, un buton de bronz prevăzut pe dos cu un picioruș cilindric, o brățară fragmentară confecționată din sîrmă de cupru, ș.a., fig. 14/5, 6, 10. Din categoria obiectelor de metal mai fac parte două vîrfuri de săgeți de bronz cu trei muchii, iar în nivelul vetrei nr. 2, o monedă histriană autonomă, care permite datarea materialelor din acest nivel în sec. III î.e.n.

□ Din epoca romană și feudală timpurie s-au găsit puține materiale. De factură romană sînt cîteva fragmente de amfore și vase cu decor canelat, iar din perioada feudală timpurie cîteva fragmente de vase – borcane decorate cu striuri orizontale sau benzi de linii în valuri.

SATUL CHEIA

Peștera este situată în partea de sud-vest a satului, pe partea dreaptă a văii Ghelengicului, aproape de confluența cu Casimcea, la o altitudine de 25 m., avînd lungimea de 15 m. și lățimea de 6 m. Ca și peștera Gura Dobrogei și aceasta a fost săpată în același calcar jurasic superior în penultimul interglaciar Riss-Würm. C. S. Nicolaescu Plopșor considera peștera de la Cheia drept o formațiune lagunară⁷. Apele unui golf marin au înaintat pe firul actual al văilor Casimcea și Ghelengicului, care în zbaterea lor de maluri, găsind un calcar mai slab, o breșcie, au sculptat peștera. Nu există nici cea mai mică dovadă ca peștera să fie rezultatul unui curs de apă subterană. Că apele marine au înaintat pînă aici o

⁷ C. S. Nicolaescu Plopșor, A. Păunescu și N. Harțuche, *op. cit.* în *Materiale*, VI, pa. 43–50.

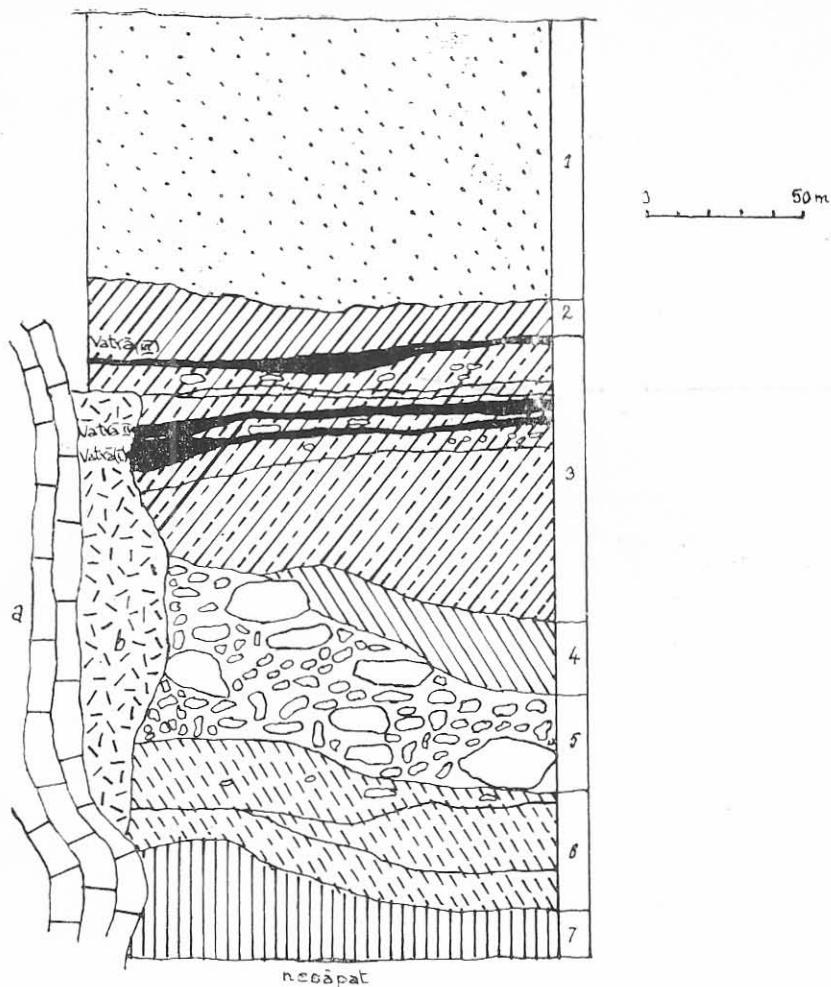

Fig. 1. Porțiune din profilul șanțului I, galeria B, peștera Gura Dobrogei.

1. Guano ; 2. Strat daco-roman ; 3. Strat dacic sec. III i.e.n. ; 4. Strat Halstatt ; 5 Prăbușiri ; 6. Neolitic ; 7. steril ; a stincă ; b Pinten

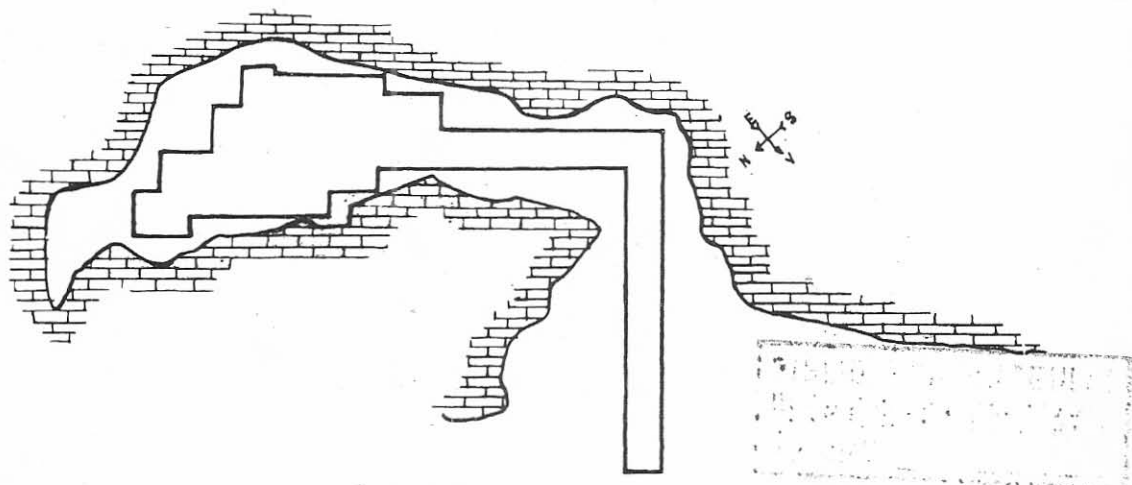

Fig. 2. Planul general al săpăturilor din 1956-1957 din peștera la Izvor.

Fig. 3-4. Profile din peștera la Izvor, satul Cheia.

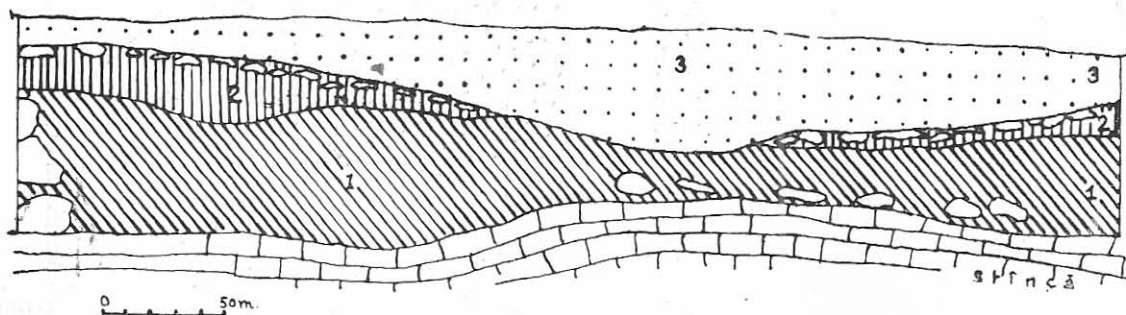

Fig. 3

1. *Musterian* — Pământ roșcat aprins; 2. *Steril* — Pământ galben-închis cu pietre spre limita superioară. 3 *Postpaleolitic* — Pământ negru-deschis.

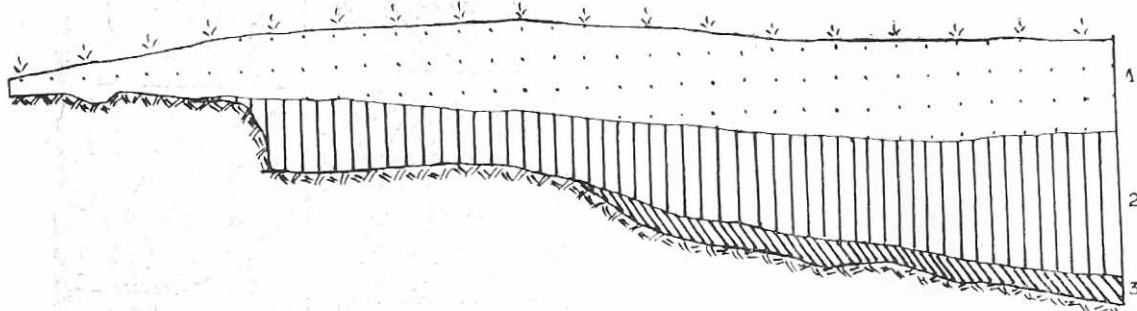
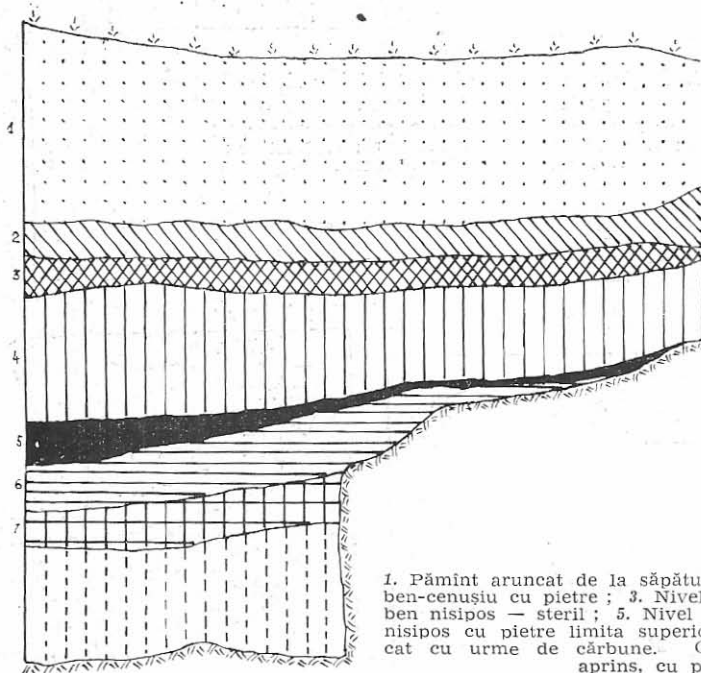

Fig. 4

1. *Strat feudal timpuriu*, sec. X-XI e.n.; 2. *Strat de cultură* — sec. II-IV e.n.; 3. *Strat de cultură neolitic și dacic*.

1. Pământ aruncat de la săpături anterioare; 2. Galben-cenușiu cu pietre; 3. Nivel daco-roman; 4. Galben nisipos — steril; 5. Nivel Gumelnița; 6. Galben nisipos cu pietre limita superioară; 7. Cenușiu roșcat cu urme de cărbune. Gumelnița; 8. Galben aprins, cu pietre.

Fig. 5. Profil din peștera „Baba”, satul Cheia.

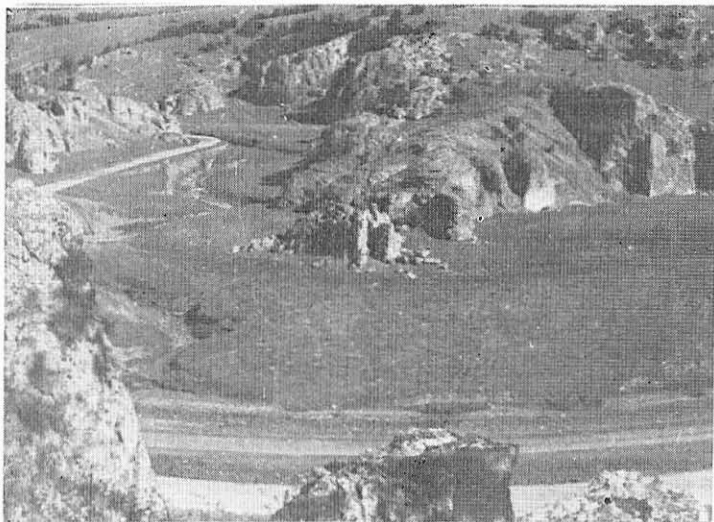

Fig. 6/1. Privire de ansamblu spre peștera la Izvor.

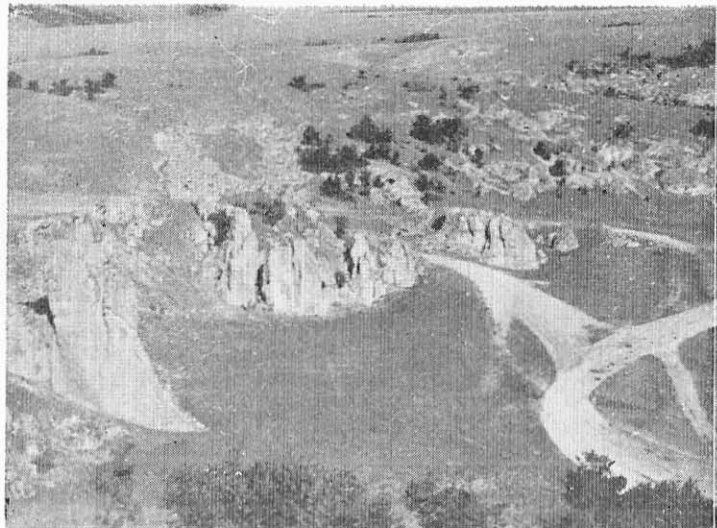

Fig. 7/1. Privire de ansamblu spre peștera Baba.

Fig. 6/2. Intrarea în peștera la Izvor.

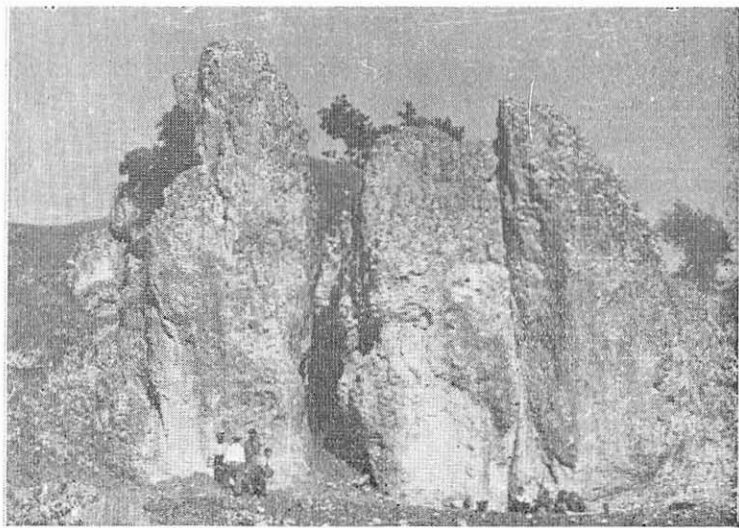

Fig. 7/2. Intrarea în peștera Baba.

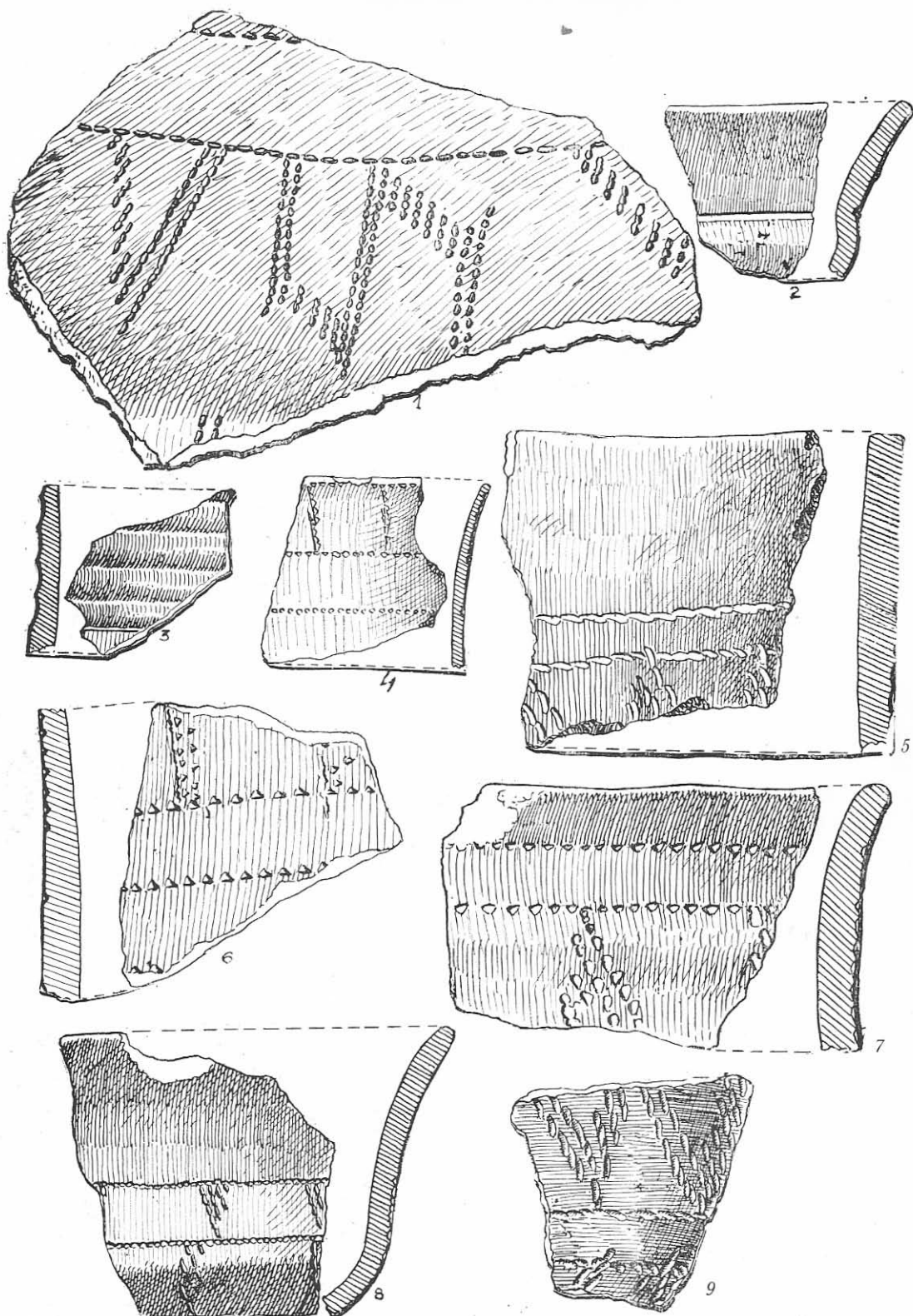

Fig. 8. Fragmente de vase – cultura Hamangia, din peșterile de la Gura Dobrogei și Cheia.

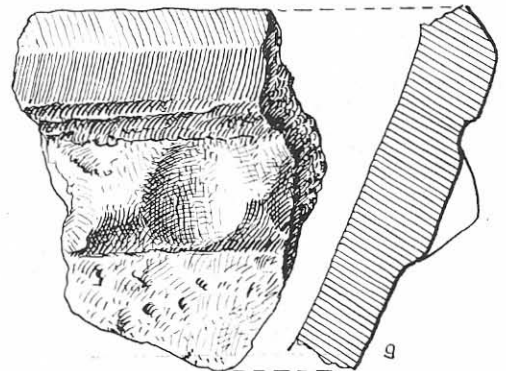
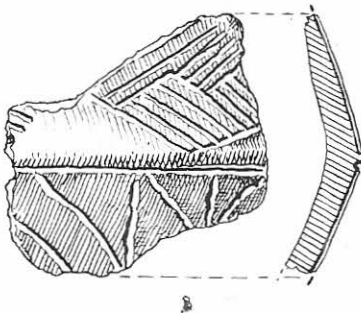
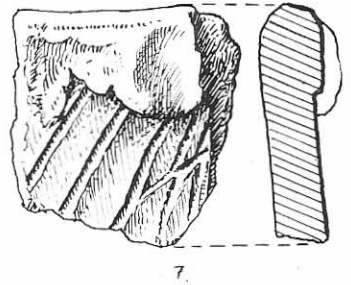
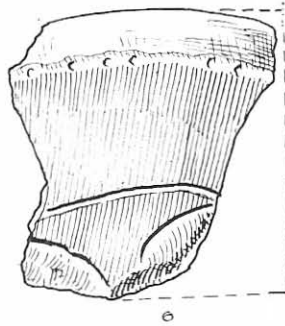
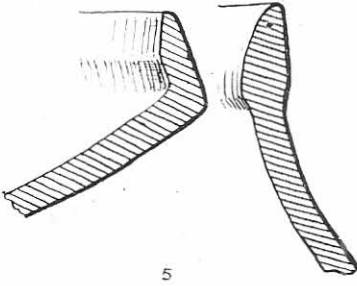
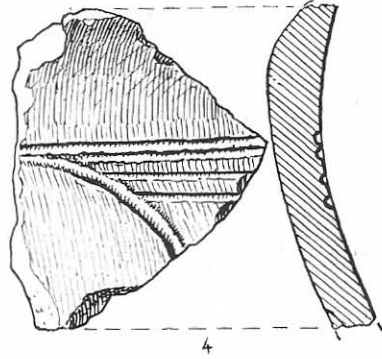
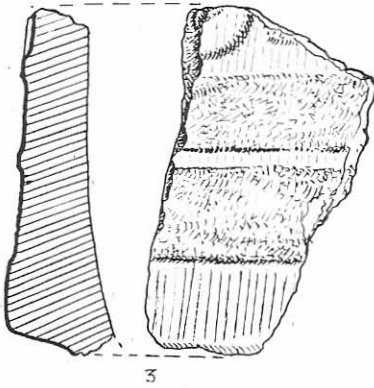
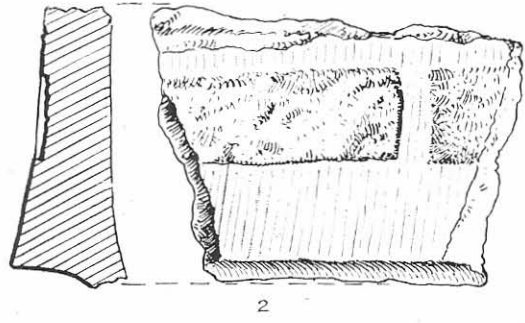
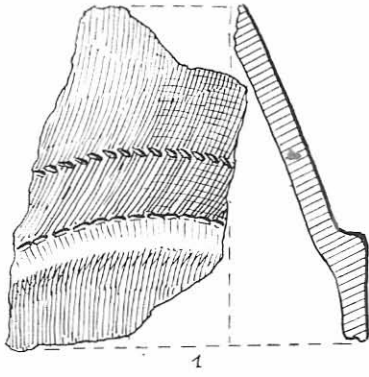

Fig. 9. Fragmente ceramice Boian și Gumelnița de la Gura Dobrogei.

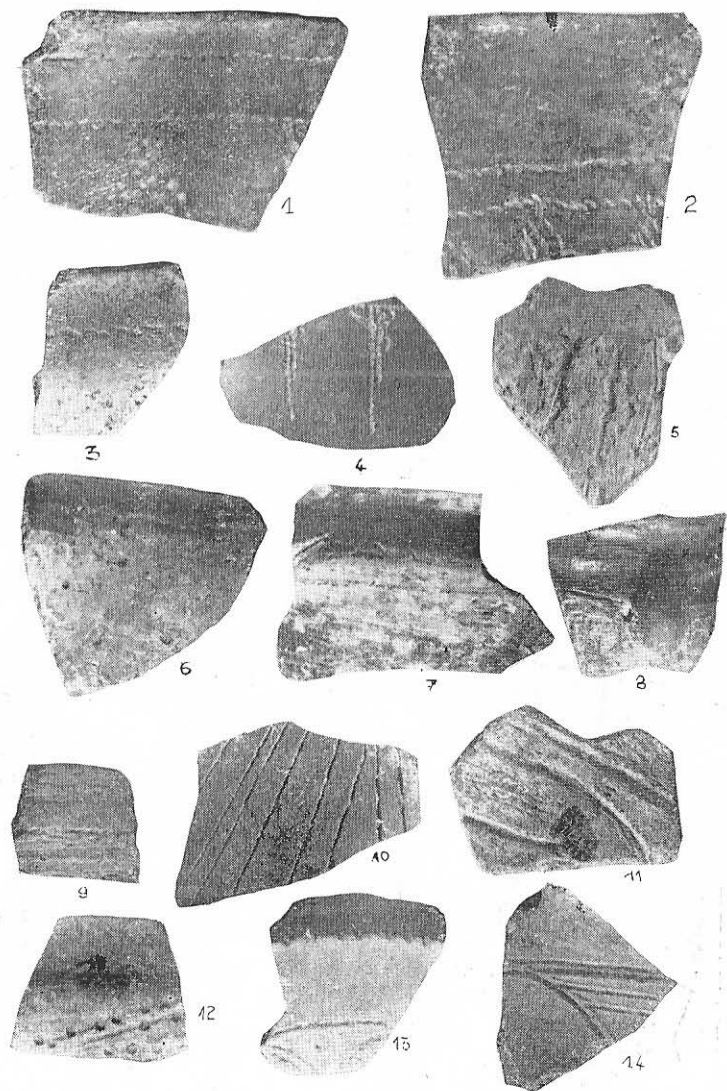

Fig. 10. Fragmente ceramice Hamangia, Boian și Gumelnița de la Gura Dobrogei și Cheia

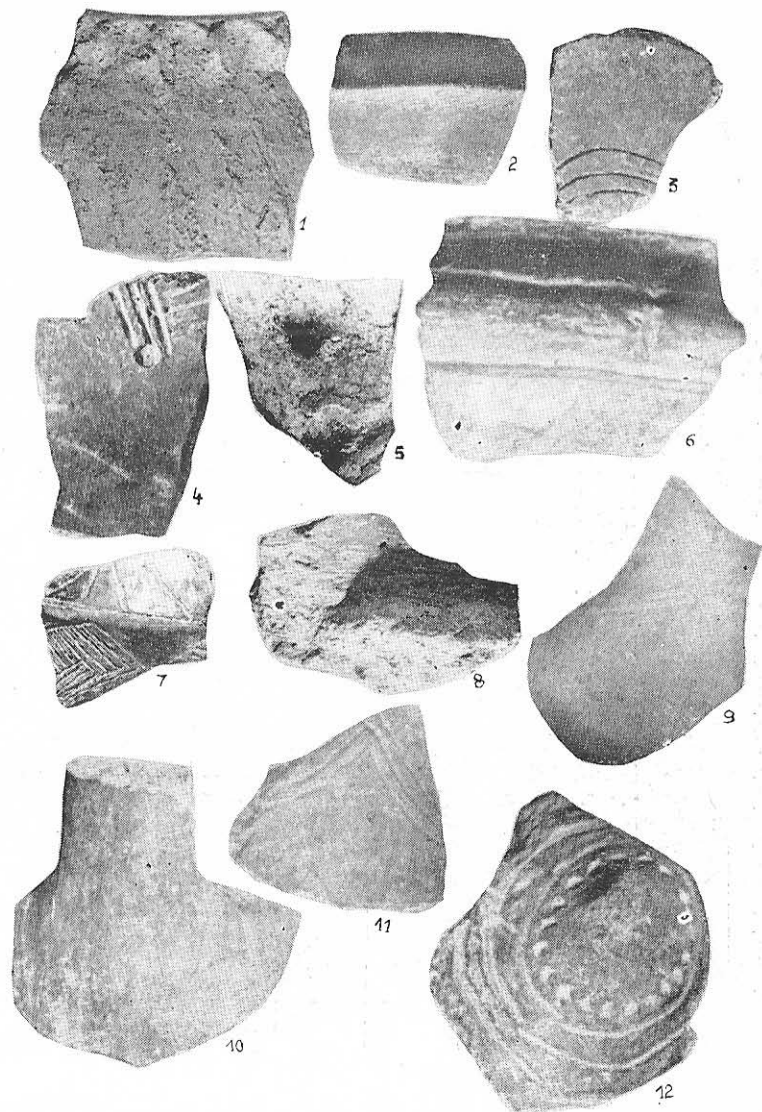

Fig. 11. Fragmente ceramice gumelnițene și hallstattiene de la Gura Dobrogei și Cheia

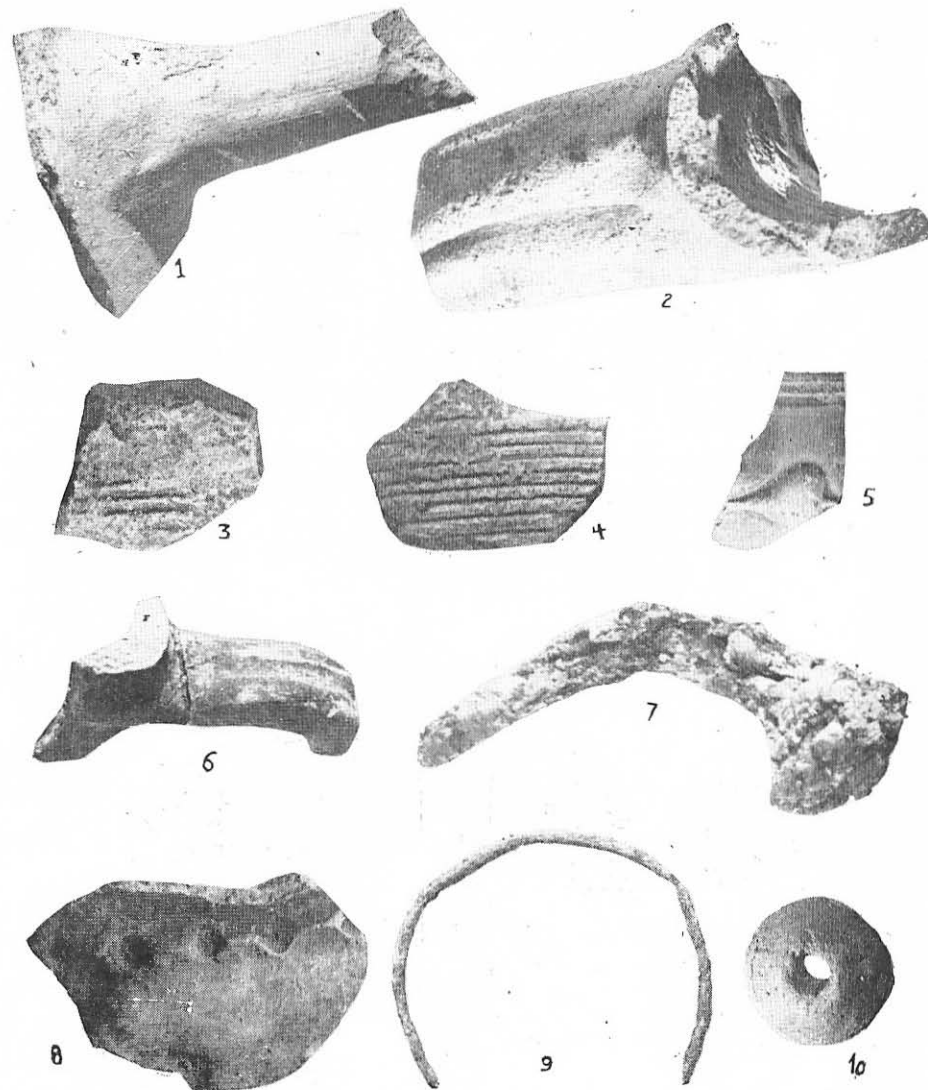
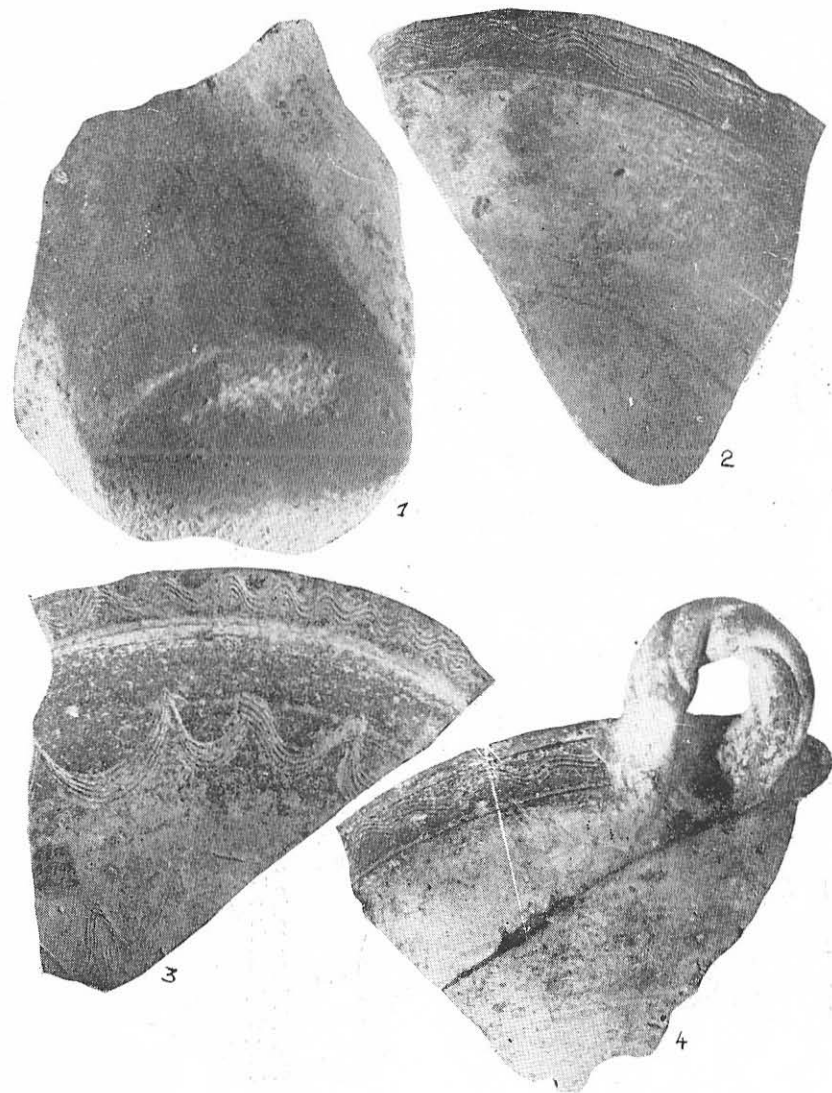

Fig. 12. 1, fragment de vas getic; 2-4 fragmente de vase elenistice, peștera Gura Dobrogei.

Fig. 13. 1-6, 8, fragmente de vase romane, getice și feudale timpurii; 7, cui de fier, 9 brățară de cupru, 10 fusoială de lut (toate getice), descoperite în peșterile Cheia și Gura Dobrogei.

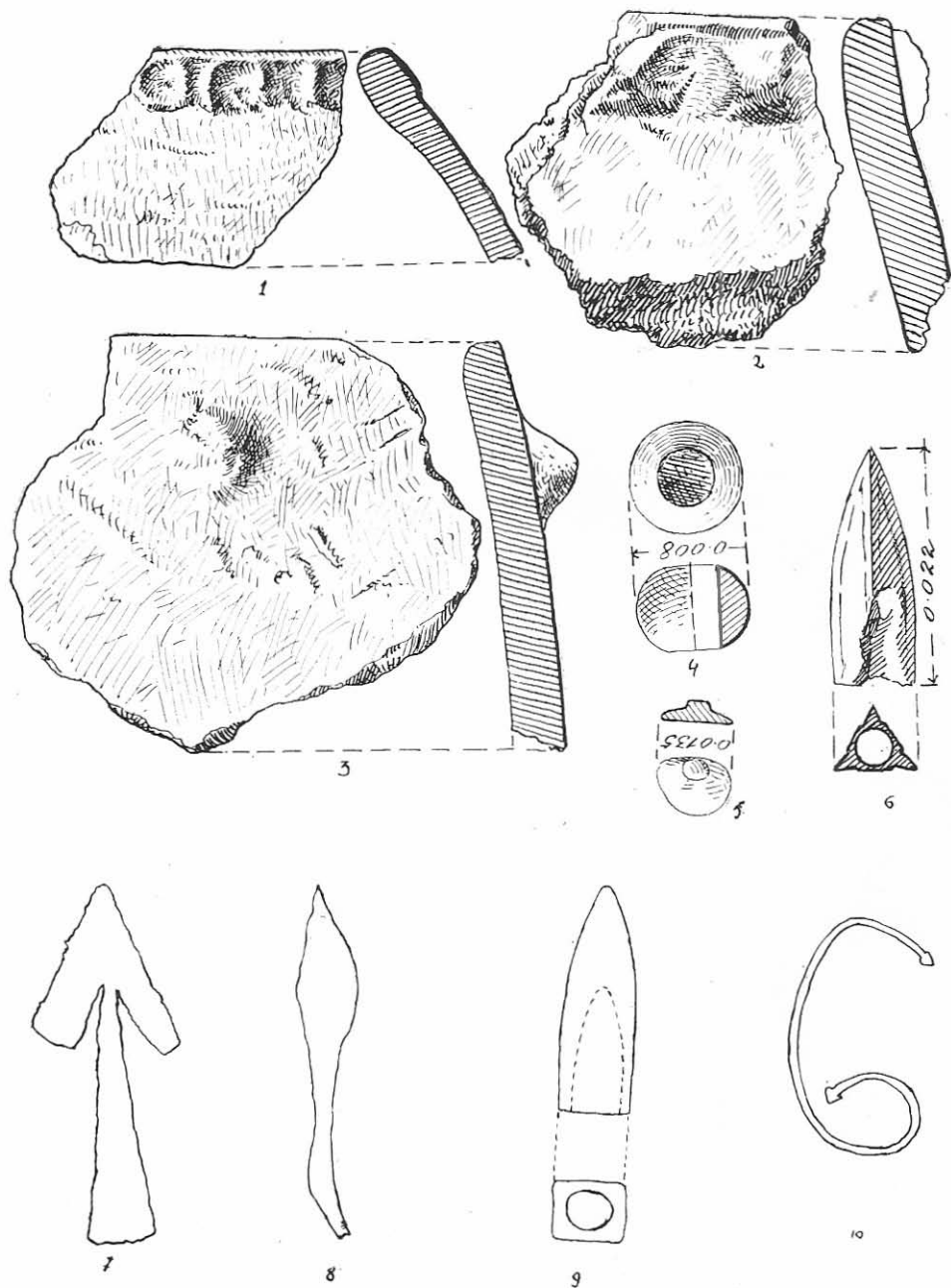

Fig. 14. Fragmente ceramice, mărgică, buton, vîrf de săgeată și brățară, de la Gura Dobrogei și Cheia ; 7-8 vîrfuri de săgeți de fier și 9, vîrf de săgeată de os, feudale timpurii, descoperite în peștera la Izvor-Cheia.

dovedește însuși aspectul de faleză al celor două maluri larg depărtate ale văii pe care este situată peștera.

În cele două campanii de săpături arheologice, peștera a fost săpată în întregime, cu excepția unor profile lăsate pe margini ca martori⁸. În fața peșterii a fost trasat un șanț de 8×1 m., orientat pe direcția NV-SE, fig. 2 ; 4. Cel mai vechi nivel de locuire aparține epocii paleolitice și anume mustertianului, situat către fundul peșterii, direct pe patul de stîncă și suprapus de un strat sporadic aurignacian.

LOCUIREA POSTPALEOLITICĂ

Din punct de vedere al locuirii postpaleolitice în peștera de „la izvor” întâlnim o situație similară cu cea de la Gura Dobrogei, în sensul că cel mai vechi nivel de locuire aparține tot culturii Hamangia faza Ceamurlia de Jos (III), situat în partea centrală a peșterii, uneori direct pe stratul mustertian, alteori pe o lentilă de depuneri sterile. Materialul ceramic, atît cel aparținînd culturii Hamangia cît și cel posterior acestei culturi, este în întregime fragmentar. Din punct de vedere al pastei, formelor și a decorului, ceramica hamangiană este aproape identică cu cea de la Gura Dobrogei, fig. 8/5-7. Inventarul litic aparținînd acestei culturi este în general sărac. S-au descoperit cîteva lame de silex cu retușe marginale și un gratoire. Materialul ceramic de tip Gumelnița (A), este lucrat din pastă bună, cu suprafața lustruită. Forma cea mai frecventă este strachina, ornamentată cu ajutorul inciziei și al picturii de grafit. În asociere cu ceramica neolitică amintită s-au găsit și cîteva fragmente de vase ce conțin ca degresant scoică pisată, și ornamentată cu șnurul, acestea aparținînd culturii Cernavoda I. În șanțul III, trasat în fața peșterii, au fost descoperite mai multe fragmente de vase hallstattiene de tip Babadag. Deoarece ceramica hallstattiană se află în asociere cu materiale mai vechi (neolitice) și mai noi (getice și feudale timpurii) nu se poate vorbi de un strat de cultură independent amestecul datorîndu-se alunecărilor de pantă. O locuire mai intensă aparține Latène-ului getic, nivelul de locuire fiind marcat de o vatră de foc situată direct pe patul de stîncă. Vatra groasă de 3-5 cm avea în jurul ei pietre arse, cenușă, cărbune și cioburi de vase.

Ceramica autohtonă era lucrată cu mîna și la roată. Ceramica grecească de import este lucrată din pastă fină, acoperită cu angobă gălbui-alburie sau cu firnis negru. Printre fragmentele de amfore s-a găsit și unul de toartă pe care se păstrează o parte din ștampila de formă dreptunghiulară, în interiorul căreia se păstrează o parte din inscripție, iar în centru, ca simbol, litera A. În afară de ceramică, în acest nivel s-au mai găsit următoarele obiecte : o fusaiolă bitronconică de lut ars, un cui de fier, o gresie pentru ascuțit, două vîrfuri de săgeți de bronz (unul piramidal cu trei muchii și unul plat), precum și o brățară lucrată din sîrmă de cupru. Cele două capete ale brățării sînt terminate în cîte o protuberanță conică fig. 14/10. Din punct de vedere cronologic acest strat de cultură aparține sec. III, i.e.n. Ultimele două nivele surprinse în șanțul III aparțin epocii romane și perioadei prefeudale.

⁸ În cursul anului 1970 acești martori au fost distruși în urma unor săpături neștiințifice.

Nivelul roman gros de 0,58 m, conținea fragmente de amfore și de vase de dimensiuni mici, care pot fi datate în sec. IV e.n. Nivelul feudal timpuriu conținea fragmente de vase lucrate din pastă de calitate diferită. În funcție de ardere culoarea vaselor variază de la cărămiziu până la cenușiu-brun. Vasele au forma de borcane și sînt ornamentate cu linii incizate horizontale, în valuri sau hașuri. S-au găsit și două fragmente confecționate din pastă fină, de culoare cenușie, cu suprafața acoperită cu linii lustruite, dispuse sub formă de „rețea”. Tot în acest nivel, la adîncimea de 0,60 m, s-a descoperit un vîrf de săgeată de fier, plat, prevăzut cu două aripiore și cu picior conic, avînd lungimea totală de 9 cm. Un al doilea exemplar, confecționat tot din fier, are forma romboidală și piciorul masiv. Cel de al treilea vîrf de săgeată este lucrat din os. Acesta are forma piramidală, baza pătrată și este perforat în interior, fig. 14/7-9. În caroul 7 al șanțului au mai fost găsite două mărgele, una din sticlă, de formă rotundă, și a doua din ametist, de formă discoidală, perforată orizontal, fig. 14/4. Din punct de vedere cronologic nivelul de locuire feudal timpuriu se datează în sec. X-XI e.n.

Peștera de „la Baba” are forma unui coridor lung de 11,60 m, și o lățime care variază între 1,90-2,45 m., fig. 7/1, 2. Peștera este situată în partea de sud a satului Cheia, la locul numit de localnici „la pămîntul galben”. Cu prilejul săpăturilor de control efectuate în anul 1957, au fost identificate două nivele de locuire, marcate prin vetre, conținînd fragmente ceramice gumelnițene, asemănătoare celor din nivelele inferioare din așezarea de la Medgidia și cu cele recoltate la suprafața solului la locul numit „Siliște”, de pe raza satului Cheia⁹. Din punct de vedere cronologic, materialul ceramic gumelnițean descoperit în nivelul inferior se încadrează în fazele Gumelnița I c - II a, fig. 5. Al doilea nivel de locuire datează din sec. II-III e.n.

Către fundul peșterii, prin taluzarea unui perete s-au scos cîteva fragmente de vase care conțin în pastă scoică pisată, ornamentate cu șnurul și care aparțin culturii Cernavoda I.

Din prezentarea succintă pe care am făcut-o mai sus, rezultă că cele trei peșteri de care ne-am ocupat, au fost locuite în parte în epoca paleolitică, dar mai ales în vremurile mai noi, începînd din neolitic, pînă tîrziu, în pragul epocii feudale.

Se constată că aceste peșteri au fost locuite în perioada postpaleolitică în zona de la intrare, înainteînd lent către partea centrală și destul de sporadic spre fund.

La baza nivelului de cultură neolitic se observau pe alocuri urme de cenușă, provenită probabil de la o ardere prealabilă a zonei ce urma să fie locuită, în scopul de a se crea un strat izolant contra umidității, sau de „purificare”.

Așa cum arătam la început, în peșterile de la Gura Dobrogei și de la Izvor - Cheia, cele mai vechi dovezi de locuire omenească aparțin fazei Ceamurlia de Jos a culturii Hamangia. Descoperirea la Gura Dobrogei a

⁹ Săpăturile de la Medgidia au fost efectuate de către N. Harțuche în anii 1957-1958.

urmelor materiale ale culturii Boian – faza Spanțov (IV), în contextul cultural Hamangia III – Ceamurlia, constituie o posibilitate sigură de sincronizare a fazelor târzii ale celor două culturi. Confirmarea acestei sincronizări a fost sesizată de altfel și în alte așezări sau necropole aparținând culturii Hamangia din Dobrogea, de către unii cercetători care s-au ocupat de această problemă. În acest sens cităm câteva exemple : în așezarea de pe dealul Sofia de la Cernavoda, prof. D. Berciu și S. Morintz au descoperit ceramică de tip Hamangia asemănătoare cu cea de la Ceamurlia de Jos, împreună cu elemente ceramice de tip Boian – Vidra, iar în necropola de la Cernavoda, punctul Columbia, a fost găsit un fragment de cutie de suport care păstra pe el urme de pictură roșie crudă, asemănător cu suportii din aspectul Spanțov al culturii Boian¹⁰. În așezarea de la Hirșova situația este și mai concludentă. Cu ocazia săpăturilor de aici s-a constatat pe baze stratigrafice sigure, că, în interiorul locuinței nr. 11 s-au descoperit materiale care pot fi încadrate în faza Spanțov. „Locuința de mari dimensiuni, secționată numai în parte, căpăcuia pe toată suprafața șanțului săpat nivelele în care sînt materiale Boian și Hamangia”. Și, mai departe cercetătoarea amintită afirmă că „ar fi o indicație în sensul că faza Ceamurlia de Jos a culturii Hamangia a fost contemporană cu faza Spanțov a culturii Boian”¹¹. În toamna anului 1959 cu ocazia construirii digului de la capătul lacului Mangalia, com. Limanu, au fost descoperite morminte aparținând fazelor II și III ale culturii Hamangia. Într-unul din aceste morminte a fost descoperit și un vas Boian IV – Spanțov împreună cu două vase tipice Hamangia III¹². Prof. Vi. Dumitrescu, într-un articol recent publicat, după ce face o analiză a descoperirilor din Dobrogea, pe lângă faptul că indică evoluția culturii Hamangia, sincronismele acesteia cu cultura Boian, geneza acestor culturi, în problema care ne interesează, trage concluzia că „faza Hamangia III este cel puțin parțial, dacă nu cu totul posterioară fazei Boian – Vidra (III)”¹³. Tot în sprijinul acestui paralelism, Vi. Dumitrescu compară datele obținute cu ajutorul C₁₄ pentru fazele Hamangia III și Spanțov (de la Căscioarele) constatînd aceleași date cronologice (4000–3900 î.e.n.)¹⁴. Dovada contemporaneității fazelor celor două

N. Harțuche, *Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei, în Pontica*, vol. 4.

¹⁰ D. Berciu și S. Morintz, *Șantierul arheologic Cernavoda*, în *Materiale*, III, pag. 83 și urm.

D. Berciu și S. Morintz, *Săpăturile de la Cernavoda*, în *Materiale*, V, pag. 99 și urm.

¹¹ D. Galbenu, *Așezarea neolitică de la Hirșova*, în *SCIV*, 2, 1962, pag. 285–306.

¹² Săpăturile de la Limanu au fost supravegheate de subsemnatul, în lunile august–septembrie 1959.

¹³ Vi. Dumitrescu, Cea mai veche cultură neolitică din România, în *SCIV*, 2, 1970, pag. 187–199. Ibidem, În legătură cu vechimea culturii Hamangia, în *Peuce*, II, 1971, pag. 3–9 din extras.

Ibidem, *Le début du néolithique au nord du Danube en Roumanie*, în *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, tome I, Beograd, 1971, pag. 91.

¹⁴ Dumitrescu, Cea mai veche cultură neolitică din România, în *SCIV*, 2, 1970, pag. 197.

culturi reiese clar din exemplele citate mai sus și confirmă concluzia pe care noi am tras-o în legătură cu descoperirile de la Gura Dobrogei.

Cultura Gumelnița, descoperită în toate cele trei peșteri, este documentată de materialul ceramic fragmentar și de foarte puține unelte, lipsind cu desăvârșire elementele de suprastructură și de uz casnic. În general, având în vedere grosimea nivelelor de locuire gumelnițene, cât și cantitatea de materiale redusă, atestă o locuire sporadică, de scurtă durată. Aceeași observație este valabilă și pentru culturile Cernavoda I și Babadag, aici nefiind vorba nici măcar de un strat de depunere, ci de fragmente izolate. O locuire mai intensă constatăm în Latène-ul timpuriu. Nivelele de locuire getice sînt mai consistente, vetrele de foc sînt aproape peste tot prezente, iar în afară de ceramică apar și alte obiecte de uz casnic, podoabe sau arme.

În majoritatea cazurilor, acolo unde straturile de cultură dovedesc o locuire mai intensă au fost descoperite și resturi de faună, în special ovicaprine și mai puține animale sălbatice.

Cunoașterea aspectelor culturale și a intensității locuirii peșterelor în anumite perioade istorice, ne ajută să înțelegem și să reconstituim mai bine cadrul general al evenimentelor petrecute. Este știut că în numeroase așezări, mai ales în cele aparținînd epocii neolitice, sînt descoperite nivele succesive de locuire, care marchează distrugerii de locuințe, nivelări, revenirea pe același loc, noi refaceri. Fie că este vorba de distrugerea așezărilor ca urmare a unor atacuri din afară, sau a unor accidente locale – izbucnirea unor incendii – populația se refugia vremelnic în locuri care prezentau adăposturi naturale și mai multă securitate. În afară de păduri sau grindurile din bălți, peșterile au servit și ele ca adăposturi vremelnice. Lipsa totală sau puținătatea uneltelor și a elementelor de suprastructură, vine să confirme această părere. După trecerea pericolului, oamenii părăseau aceste adăposturi, luînd cu ei înapoi obiectele mai de preț, cele care se confecționau mai greu, sau cele foarte utile, lăsînd aici fragmentele vaselor sparte, vetrele, resturile menajere. Este de asemenea probabil ca unele peșteri să fi servit ca adăposturi sezoniere unor păstori veniți în această zonă cu turmele de vite în timpul pășunatului. În oricare din cele două cazuri de folosire a peșterilor (refugiu sau locuire sezonieră), documentația arheologică pledează pentru acestea. Este greu de acceptat ideea ca ele să fi servit de locuințe normale, cel puțin pentru epoca neolitică, dar chiar și pentru cele posteroare acesteia, dacă ne gîndim numai la minimum de confort de care se bucura populația dintr-o așezare obișnuită. De exemplu, știm foarte bine că locuințele populației gumelnițene erau mari, spațioase, cu una sau mai multe încăperi, cu sistem de iluminare și aerisire prin deschideri laterale cu rol de ferestre, cu bune posibilități de încălzire, avînd sobe cu coșuri ridicate deasupra acoperișului, toate acestea neputînd fi înlocuite cu condițiile ce le oferea o peșteră. Mai mult chiar, dacă avem în vedere dimensiunile relativ restrînse ale unor peșteri (cum este cazul celor din Dobrogea), spațiul locativ este net inferior celui dintr-o așezare deschisă, cu mai multe locuințe de suprafață. Argumente pentru

susținerea concluziei enunțate mai sus, pot încă fi aduse și anume : lipsa, în straturile de cultură din peșteri, a vaselor ceramice întregi, a vaselor de provizii, a unor obiecte care să ateste practicarea agriculturii (săpăligi, seceri, rișnițe, frecătoare). Hrana celor ce locuiau într-o peșteră era asigurată prin rezervele aduse aici din afară ; baza alimentației o formau în primul rînd carnea vitelor și laptele. Resturile de faună descoperite dovedesc acest lucru, cu observația că, din punct de vedere cantitativ, acestea sînt destul de puține comparativ cu situația din așezările propriu-zise. Acolo, cantitatea de oase de animale domestice (mai ales de bovine) este mult superioară. În peșteri, cele mai multe oase aparțin ovi-caprinelor, precum și unor animale sălbatice vîdate.

Nu încercăm să insistăm mai mult asupra concluziei ce s-a putut desprinde, impusă de însuși materialul faptic de care am dispus. Considerăm doar că atît cercetările care s-au întreprins pînă acum, dar mai ales cele viitoare, vor trebui să ne rețină mai mult atenția asupra urmelor de locuire postpaleolitică din peșteri, pentru a cunoaște în mod complex aspectele vieții materiale a populației aparținînd diferitelor culturi.

QUELQUES PROBLÈMES DU POSTPALÉOLITHIQUE À LA SULTÉ DES FOUILLES DES GROTTES DE LA DOBROUDJA.

Résumé.

Dans cet article, l'auteur présente les vestiges postpaléolithiques découverts dans les grottes trouvées aux environs des villages de Gura Dobrogei et Cheia, districts de Constantza, où l'on a effectué des fouilles méthodiques en 1956-1957. Comme il ressort des observations faites pendant les recherches, ainsi qu'à l'aide des vestiges y découverts, on constate que ces grottes ont été temporairement habitées pendant la période postpaléolithique, ayant servi de lieux de refuge et d'abrit pour les bergers. Plus fréquemment elles ont été employées par les gens ayant vécu dans le cadre des cultures de Hamangia — phase de Ceamurlia de Jos et de Gumelnița, mais surtout par la population géto-dace, aux IVes.—IIIes. av. n.è. Des traces sporadiques d'habitation ont été constatées dès la fin de l'énéolithique — culture de Cernavoda I et de Hallstatt (à son premier âge) — culture de Babadag. Les dernières traces d'habitation y sont tardives, appartenant à l'époque romaine, IIIes.—IVes. n.è. et à la première époque de la féodalité, X^es.—XIes. n.è.

Grâce à la découverte de la céramique appartenant à la phase Spanțov de la culture de Boian (IV) dans le milieu Hamangia (III) — Ceamurlia de Jos, on a pu établir de manière certaine les synchronismes des phases des deux cultures. La preuve éloquente de l'habitation des grottes pour une brève période de temps est l'absence des outils, des éléments de superstructure, des vases de grandes dimensions ou entiers ainsi que le manque de preuve de la pratique de l'agriculture pendant le refuge.

L'auteur insiste sur la nécessité qu'on accorde une attention particulière au problème de l'étude des traces de culture matérielle postpaléolithique des grottes pour la connaissance complète des cultures respectives.

FIGURINELE DE MARMURĂ DIN EPOCA NEOLITICĂ DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

EUGEN COMȘA

De-a lungul întregii epoci neolitice, pe teritoriul României, oamenii și-au reprezentat divinitățile dându-le, mai ales, chipul unor personaje feminine, în diferite poziții rituale. Figurinele au fost realizate din diferite materii prime : lut ars, marmură, alabastru, os, aramă și aur.

În lucrarea noastră vom sintetiza datele referitoare la figurinele lucrate din marmură, descoperite în diverse zone ale țării.

Din datele de care dispunem pînă în prezent rezultă că figurine de marmură s-au scos la iveală din cuprinsul următoarelor obiective arheologice :

1. CERNAVODA, jud. Constanța

În cursul săpăturilor din cadrul necropolei aparținînd culturii Hamangia, cu prilejul recuperării materialelor arheologice din porțiunile de teren alunecate, au fost descoperite trei figurine de marmură, care după toate probabilitățile au făcut parte din inventarul unor morminte. Primele două (pl. I/1-2) sînt mai mici (au numai 0,04 m înălțime), iar cea de a treia (pl. I/3) a fost lucrată dintr-un fragment de brățară. Piesa are 0,078 m înălțime ¹.

2. OLTENIȚA, jud. Ilfov

În cuprinsul tellului Gumelnița, în vara anului 1962, a fost găsită în-
timplător, la 0,50 m adîncime, o figurină lucrată din marmură albă stic-
cloasă, tăiată la început dintr-o placă prismatică, plată ². Piesa are
0,091 m înălțime, 0,032 m lățime și 0,013 m grosime. Ea aparține „destul
de probabil stratului Gumelnița B (III)” ³. Se păstrează în colecția muzeului
de istorie, Oltenița.

¹ D. Berciu. *Cultura Hamangia. Noi contribuții (I)*. București, 1966, p. 79 (fig. 38/4), p. 97-99, 100 (fig. 56/2-3), p. 104.

² Silvia Marinescu-Bîlcu. *O statueta neolitică de marmură descoperită la Gumelnița*. In : SCIV, XIV, 1963, 1, p. 139-142.

³ *Ibidem*, p. 139-142.

3. PIETRELE, jud. Ilfov

În anul 1943, în așezarea tell de pe marginea terasei Dunării printre resturile locuinței nr. 1 a fost descoperită o figurină lucrată dintr-o placă de marmură de culoare cenușie. Figurina a fost în parte distrusă de focul care a mistuit locuința. Pe alocuri suprafața figurinei a fost scrijelată superficial pentru a ușura fixarea culorii roșii (crude) cu care a fost ornamentată piesa. Culoarea decorului se păstrează ici și colo. În funcție de analiza provizorie a rocii, materia primă provine din regiunile de la sud de Dunăre. Figurina are : 0,138 m înălțime, 0,069 m lățime la mijloc și 0,025 m grosime. Obiectul datează din faza Gumelnița A 2 (II)⁴. Se păstrează în colecția Institutului de arheologie, București.

4. LIUBCOVA, jud. Caraș-Severin

Cu prilejul săpăturilor din așezarea de pe locul La Ornița, în anul 1967, am descoperit în nivelul inferior o figurină de marmură, foarte stilizată. Obiectul are : 0,038 m înălțime, 0,05 m lățime și 0,011 m grosime. Figurina datează din faza Ornița (Vinča B 2) a culturii Vinča. Se păstrează în colecția Institutului de arheologie, București.

Sintetizând datele prezentate reiese că figurinele de marmură sînt documentate numai în : Dobrogea, Muntenia și în Banat. Pînă acum s-au scos la lumină, prin săpături arheologice sau au fost găsite întimplător, în total 6 figurine de marmură, dintre care : 3 în așezări (Gumelnița, Pietrele și Liubcova) și 3 în cuprinsul unei necropole (Cernavoda). Complexele amintite datează numai din neoliticul mijlociu și din neoliticul târziu și aparțin culturilor : Hamangia, Gumelnița și Vinča.

Figurinele amintite, din punct de vedere cronologic, se inseriază astfel :

A. Figurinele de marmură din aria culturii Hamangia sînt caracterizate prin dimensiunile lor reduse. Cele trei piese descoperite pînă acum reprezintă stilizat un personaj feminin în picioare, încadrîndu-se deci în seria de figurine de tipul A, după clasificarea D. Berciu⁵. Figurinele la care ne referim sînt de două tipuri :

– a. Primele două (pl. I/1–2) sînt redatate cu capul și gîtul prelung, arcuit la partea superioară. Sinii sînt voluminoși⁶. Se poate presupune că personajul înfățișat ținea mîinele sub sinii.

– b. Cea de-a treia figurină (pl. I/3) datorită faptului că a fost lucrată dintr-un fragment de brățară masivă de marmură, este arcuită și nu are redat relieful anatomic. Capul și gîtul sînt înfățișate printr-o mică prelungire arcuită, cu o adîncitură rotundă în vîrf. În dreptul brațelor sînt două

⁴ D. Berciu, *Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București*. În : *Materiale*, II, 1956, p. 514, 538, 539 (fig. 64), p. 546 (fig. 74), p. 562.

⁵ Idem, *Cultura Hamangia...*, p. 86–108.

⁶ *Ibidem*, p. 100 (fig. 56/2–3).

CULTURA GUMELNIȚA	FAZA GUMELNIȚA B	5	
	FAZA GUMELNIȚA A 2	4	
CULTURA VINȚA	FAZA ORNIȚA	6	
CULTURA HAMANGIA	FAZA CEAMURIIA DE JOS	1, 2, 3	

Pl. I. Figurinele de marmură neolitice, descoperite pe teritoriul României. 1-3 Cernavoda (după : D. Berciu, *Cultura Hamangia.*, p. 100 (fig. 56/1-2) ; D. Berciu. *Op. cit.* Dacia, N.S., IV, 1960, p. 433 (fig. 9/1) ; 4 Pietrele (după D. Berciu, *Op. cit.*, Materiale, II, 1956, p. 546 (fig. 74) ; 5 Gumelnița (după S. Marinescu-Bilcu. *Op. cit.* p. 139 (fig. 1) ; 6 Liubcova (Săpături Eugen Comșa).

orificii laterale. Masivitatea șoldurilor este reprezentată prin lărgire laterală. Picioarele sînt despărțite printr-o despicătură ⁷.

La primele două exemplare este evidentă legătura și asemănarea în privința formei și caracteristicilor cu figurinele de lut ars. După cum s-a arătat — încă de descoperitor — figurinele antropomorfe din aria culturii Hamangia, din punct de vedere tipologic, au analogii apropiate în culturile neolitice vechi din Asia mică ⁸ și prin urmare se poate admite că ele au prototipuri în acele regiuni. Figurinele antropomorfe din aria de răspîndire a culturii Hamangia, ca și cele similare lor din Asia Mică, mai vechi sau contemporane lor, prezintă însă unele elemente specifice (cum sînt în principal fațetele) care dovedesc strînsa legătură dintre reprezentările plastice din lut și cele lucrate din marmură sau din piatră ⁹. Ținînd seama de fațetele caracteristice de pe figurinele de lut ars din cele două zone, este de presupus că o bună parte din figurinele din Asia Mică reprezintă reproduceri în lut ale unor figurine de marmură sau de piatră. Dacă însă ne referim la arealul culturii Hamangia, credem că în regiunile noastre prin purtătorii culturii Hamangia s-au răspîndit concomitent ambele tipuri de figurine, atît cele de lut ars, cit și cele de marmură (proporțional într-un procent mult mai redus), fără ca să se poată vorbi, în zona Dunării inferioare, de o copiere în lut a figurinelor de marmură și invers.

Se cuvine subliniat că figurinele de marmură de tip Hamangia descoperite la Cernavoda, provin dintr-o vastă necropolă ¹⁰ și este de presupus că după toate probabilitățile ele datează din faza Ceamura de Jos, fază mijlocie din evoluția culturii Hamangia. Pînă în prezent, precum s-a arătat, încă nu au fost găsite figurine de marmură nici în complexele din faza mai veche, nici în cele din perioada tîrzie din evoluția culturii amintite. Faptul poate se datorește numărului redus al cercetărilor din astfel de complexe.

B. În aria culturii Gumelnița au fost descoperite pînă în prezent numai două figurine de marmură, ambele în cuprinsul unor așezări (Pietrele și Gumelnița). Remarcăm că ele datează — conform părerii celor ce le-au publicat — una din faza Gumelnița A 2 și a doua probabil din faza Gumelnița B.

Ambele figurine înfățișează personaje feminine stilizate, în picioare.

— a. Figurina din faza Gumelnița A 2 este masivă, fără redarea reliefului anatomic (pl. I/4). Capul statuetei era de formă aproximativ pentagonală și era despărțit ca și brațele și șoldurile de rest, prin creștături regulate specifice. Picioarele sînt separate printr-o despicătură adîncă. Prin cîte o linie incizată sînt delimitate labele picioarelor ¹¹.

— b. Figurina din faza Gumelnița B are capul rotund, neregulat cu cîte trei orificii mici laterale (pl. I/5). Ochii, nasul și gura sînt indicate prin linii mici, incizate. Mai jos de linia gurii sînt trei adîncituri mici, rotunde,

⁷ Idem. *Deux chefs-d'oeuvre de l'art néolithique en Roumanie: le „couple” de la civilisation de Hamangia*. In : Dacia, N.S., IV, 1960, p. 433 (fig. 9/1), p. 434.

⁸ Idem. *Cultura Hamangia...*, p. 104—106.

⁹ *Ibidem*, p. 99.

¹⁰ *Ibidem*, p. 104.

¹¹ Idem. *Op. cit.* In : *Materiale*, II, 1956, p. 538.

dispuse pe orizontală. Partea de sus a corpului este redată prin două prelungiri laterale, în unghi, avînd de fiecare parte cîte un orificiu mare. Sexul este indicat prin linii incizate. Picioarele sînt despărțite printr-o despicătură prelungă. Subliniem că omul din vechime care a realizat figurina a căutat să redea amănuntele anatomice în relief scund ¹².

Dacă analizăm particularitățile celor două figurine gumelnițene de marmură descrise vom constata că ele cu certitudine reproduc modele realizate în os, specifice ca formă și detalii fiecărei faze în parte din evoluția culturii. Din acest punct de vedere mai cu seamă figurina din faza Gumelnița B se aseamănă foarte mult cu figurinele lucrate din plăcuțe de os ¹³.

Cu ani în urmă s-a considerat că între figurinele de marmură din aria de răspîndire a culturii Hamangia și acelea din arealul culturii Gumelnița a existat o strînsă legătură, în sensul că din punct de vedere genetic și tipologic, figurinele Hamangia ar sta la baza evoluției celor gumelnițene ¹⁴. După părerea noastră, dacă vom compara cu atenție figurinele de marmură din cele două culturi vom constata că în realitate avem de a face cu două ramuri evolutive deosebite în timp și spațiu, fără nici o legătură directă între ele. După cum am arătat mai înainte figurinele de marmură de tip Hamangia sînt strîns legate de plastica de lut ars, pe cînd cele gumelnițene sînt legate tipologic de cele lucrate din os.

Pentru moment numărul redus al figurinelor gumelnițene de la nord de Dunăre nu ne permite o comparație aprofundată în raport cu cele descoperite în aria gumelnițeană din jumătatea de est a Bulgariei. Remarcăm numai că la nord de Dunăre încă nu au fost găsite figurine de tipul celor gumelnițene, de marmură (scoase la iveală în numeroase așezări din țara vecină), caracterizate prin reprezentarea realistă a personajului feminin redat tot în picioare, cu miinile așezate sub sîni ¹⁵.

— c. Datorită numărului redus de cercetări din aria de răspîndire a culturii Vinča din partea de sud a Banatului, pînă acum se cunoaște doar un singur obiect de marmură (pl. I/6), care este considerat ca fiind o figurină antropomorfă foarte stilizată ¹⁶. Piesa este formată din două părți : cea de sus (redînd probabil brațele) este de formă triunghiulară, iar cea de jos (înfățișează probabil corpul) se aseamănă ca formă cu un evantai. Alte amănunte nu sînt redade. Piesa este din faza Ornița a culturii Vinča. Din punct de vedere tipologic piesa de la Liubcova se deosebește mult de figurinele din aria de răspîndire a culturilor Hamangia și Gumelnița.

Analiza hărții de răspîndire a figurinelor de marmură neolitice de pe teritoriul României dovedește că ele sînt documentate numai în sudul țării,

¹² Silvia Marinescu-Bilcu. *Op. cit.*, p. 139–142.

¹³ *Ibidem*, p. 140–142.

¹⁴ D. Berciu. *Cultura Hamangia...*, p. 97–99.

¹⁵ R. Popov. *Предисторически мраморни идоли намерени в България*. In : *Izvestiia-Institut*, III, 1925, Sofia, 1925, p. 90–108.

¹⁶ Mai multe piese similare au fost descoperite în așezarea de la Cioca din R. S. S. Iugoslavia (Jiří Neustupný, *Studie o eneolitické plastice*, Prahă, 1956, pl. VIII/1–2).

în zone în care au viețuit comunitățile unor culturi având strînse legături cu sudul mediteranean.

Cu toate că numărul de figurine de marmură din regiunile noastre este încă redus, din compararea lor rezultă cu toată claritatea că ele fac parte din trei serii tipologice de figurine de marmură avînd prototipuri sudice, răspîndite spre nord, în răs timpuri diferite, pe căi deosebite, pînă dincolo de Dunăre.

— Prima serie (avînd prototipuri din Asia Mică) cea mai veche (datînd din neoliticul mijlociu) este legată de plastica în lut și s-a răspîndit din spre sud de-a lungul țarmului de vest al Mării Negre, pînă în Dobrogea și poate mai la nord de delta Dunării.

— A doua serie, cu prototipuri în insulele Mării Egee, s-a răspîndit în spre nord prin intermediul comunităților gumelnițene, mai întîi de-a lungul Mării în Tracia și apoi dincolo de Balcani și de Dunăre.

— Ultima serie este cea vestică din aria culturii Vinča, răspîndită de-a lungul căii Vardar-Morava.

Figurinele descrise au fost lucrate din materie primă, respectiv marmură, originară din diferite locuri¹⁷. În cazul figurinei gumelnițene de la Pietrele se precizează că a fost făcută din marmură zaharoasă originară de la sud de Dunăre¹⁸. De asemenea și figurina de la Gumelnița a fost realizată din marmură albă sticloasă, de calitate nu prea bună,¹⁹ probabil originară din sud.

Semnificația figurinelor de marmură prezentate, în principal a celor Hamangia și Gumelnița, este în directă legătură cu problematica plasticii antropomorfe feminine în general. Ținînd însă seama de faptul că ambele categorii de figurine menționate înfățișează un personaj feminin în picioare, în cazul celor de tip Hamangia redat cu sîinii dezvoltăți, considerăm că figurinele de marmură descrise se leagă de cultul fertilității și reprezintă pe una din divinitățile feminine redată sub chipul femeii mamă. Descoperirea figurinelor de la Cernavoda, în zona necropolei, evident în legătură cu mormintele, dovedește că astfel de figurine ale fertilității erau depuse și în morminte, probabil de fete și de femei, și în calitate de protecție ale mormintelor, oglindind astfel încă un atribut al lor.

FIGURINES NÉOLITHIQUES EN MARBRE DU TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

— Résumé —

Les figurines en question sont attestées dans le territoire roumain seulement chez les communautés culturelles habitant le Sud du pays et vivant en étroites relations avec le

¹⁷ Amintim că figurinele nu au fost analizate pentru a se ști din ce fel de marmură sau din ce rocă anume au fost lucrate. Se poate întîmpla uneori ca să se confunde după aspect marmura cu calcarul cristalizat secundar din care oamenii neolitici, respectiv purtătorii culturii Gumelnița, au realizat unele vase de piatră, cum este de exemplu cel descoperit în așezarea Boian B (Eugen Comșa. *Un vas de piatră descoperit pe Grădiștea Ulmilor la Boian*. In : SCIV, X, 1959, 1, p. 135-137).

¹⁸ D. Berciu. *Op. cit.*, In : Materiale, II, 1956, p. 538.

¹⁹ Silvia Marinescu Bilcu. *Op. cit.*, p. 139.

Midi méditerranéen. L'étude des pièces connues montre qu'elles se rangent dans trois catégories typologiques, reproduisant des prototypes méridionaux qui ont rayonné vers le Nord à différentes époques et suivant des voies diverses, aboutissant au-delà du Danube.

– Une première série (dont on retrouve les prototypes en Asie Mineure, (la plus ancienne (puisque appartenant à la culture Hamangia, datée du néolithique moyen) se rattache à la plastique de l'argile. Elle a essaimé dans le Sud, le long de la côte occidentale de la mer Noire, jusqu'en Dobroudja et peut-être aussi au Nord du Delta danubien.

– La deuxième série (avec des prototypes dans les îles de l'Égée) rayonna vers le Nord par le canal des communautés Gumelnița, d'abord en Thrace, ensuite au-delà des Balkans et du Danube.

– Quant à la troisième série, c'est celle diffusée dans l'aire de la culture Vinča, à l'Ouest, le long des cours du Vardar et de la Morava.

Ces figurines ont été exécutées dans du marbre de provenances diverses.

STUDIUL PRELIMINAR AL MATERIALULUI FAUNISTIC DIN AȘEZAREA HALLSTATTIANĂ DE LA RASOVA (MALUL ROȘU)

RODICA VASILESCU URECHE și S. HAIMOVICI

Dacă paleofauna din așezări ale neoliticului și ale epocii bronzului, de pe teritoriul României, este relativ bine studiată, nu același lucru putem afirma despre aceea din prima perioadă a fierului. În afară de prelucrarea puținului material osos provenit de la Histria¹, a mai fost efectuat doar un mic studiu privind paleofauna descoperită prin sondajul de la Dănești². Iată de ce credem că lucrarea de față vine să umple un gol în această privință.

Stațiunea de la Malul Roșu se găsește situată chiar pe malul Dunării, la 2,5 km nord de localitatea Rasova, lângă șoseaua care o leagă de orașul Cernavodă. Materialul arheologic descoperit a fost prelucrat într-o amplă lucrare³. Resturile de faună hallstattiană (cultura Babadag) ne-au fost încredințate spre studiu de către M. Irimia, conducătorul săpăturilor. Trebuie să facem mențiunea că datarea lor este anterioară influenței grecești, care s-a exercitat abia mai târziu, prin intermediul cetăților ridicate de către aceștia pe țărmul Pontului Euxin.

* * *

Resturile faunistice, descoperite prin săpături, nu sînt prea abundente ele cifrîndu-se la circa 650 piese. Materialul se găsește într-o stare de conservare relativ bună și se poate constata că el provine de la resturile de bucătărie; într-o măsură foarte mică s-au găsit și piese cioplite sau cu tăieturi, ele alcătuiind material prim în vederea executării unor unelte, sau mai de grabă resturi provenite de la confecționarea unor obiecte din corn și os. Cele de mai sus vin să arate că materialul descoperit reprezintă de-

¹ Alexandra Bolomey, *Materiale paleofaunistice de la Histria*, în *Studii și cercetări de antropologie*, 2, 2, 1965, p. 179-189.

² O. Necrasov și S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic din sondajul din anul 1958 de la Dănești (R. Vaslui)*, în *Materiale VIII*, 1962, p. 59-60.

³ M. Irimia, *Cercetările de la Rasova-Malul Roșu. Raport preliminar*, în *Pontica 7*, 1974, p. 75-137.

şeurile rezultate din activitatea gospodărească multiplă a locuitorilor aşezării, asupra căruia nu s-a executat nici o selecţie, el putînd furniza astfel date destul de certe despre caracteristicile acestei activităţi.

Am putut determina cu precizie un număr de 588 resturi, care aparţin aproape în exclusivitate mamiferelor ; cîteva fragmente provin însă de la moluşte, peşti şi reptile.

MOLLUSCA.

Acestui grup le aparţin patru resturi de valve de lamelibranchiate ; pentru două care se găsesc în stare mai bună, am putut da diagnoza pentru *Unio crassus*.

PISCES.

Peştilor osoşi le aparţin un rest de dentar, trei vertebre şi o coastă. Dentarul provine cu precizie de la un exemplar de talie destul de mare (cam 1 m) de *Silurus glanis* (somnul) ; credem că aceleaşi specii îi putem atribui şi o vertebră (fig. 1/1) care, socotind după masivitatea şi mărimea ei, aparţinuse unui individ enorm de cîteva zeci de kilograme greutate.

REPTILIA.

Reptilele sînt reprezentate prin resturi de schelet dermic de chelonieni şi anume printr-o mică porţiune de carapace şi dintr-un fragment mai mare de plastron, la care se distinge endoplastronul şi porţiuni din epi şi hipoplastrane ; cele două piese ar putea aparţine aceluiaşi individ de *Testudo* (broasca ţestoasă de uscat).

MAMMALIA.

Mamiferele sînt reprezentate printr-un număr de 577 resturi determinate (la acestea trebuie adăugate şi cele circa 60 fragmente „nedeterminabile”, socotite astfel întrucît nu am putut da pentru ele diagnoza generică sau specifică), care se repartizează la patru specii sălbatice şi şase domestice. (vezi tabelul I).

Mamiferele sălbatice.

Au putut fi puse în evidenţă doar un carnivor : vulpea şi trei specii de artiodactile mistreţul, cerbul şi bourul.

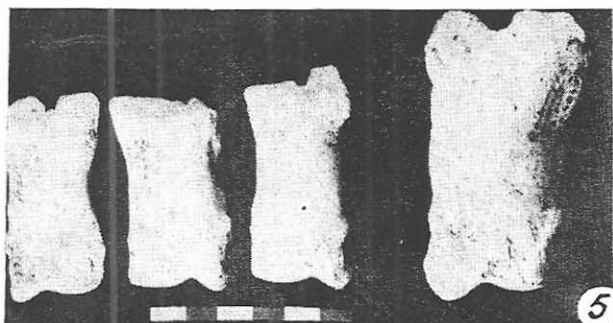
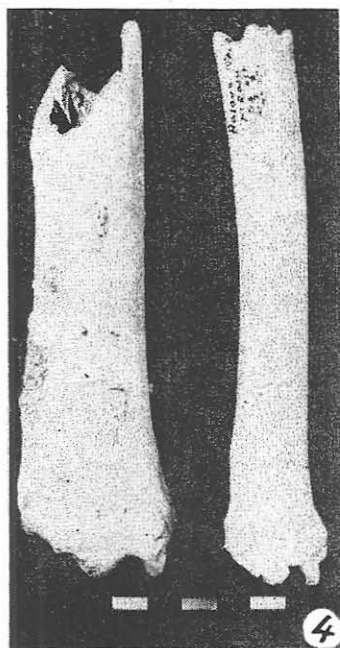
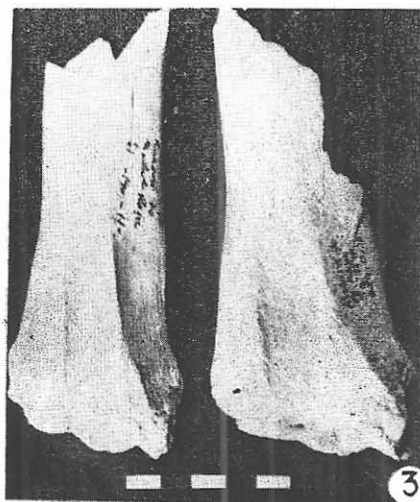
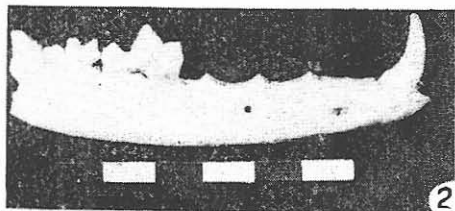
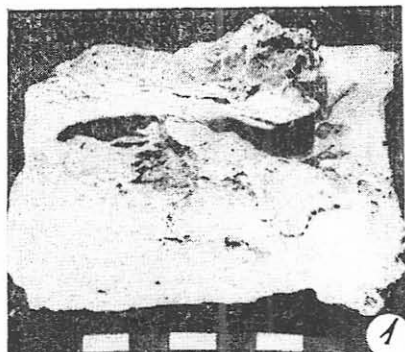

Fig. 1. *Silurus glanis*; 2. *Vulpes vulpes*: maxilar inferior-fragment; 3. *Cervus elaphus*: fragmente de radius, la stinga feminin, la dreapta masculin; 4. *Sus srofa*: fragmente de tibia, la stinga mistret, in dreapta porc; 5. *Bos*: falanga I, la stinga *Bos taurus*, la dreapta *Bos primigenius*.

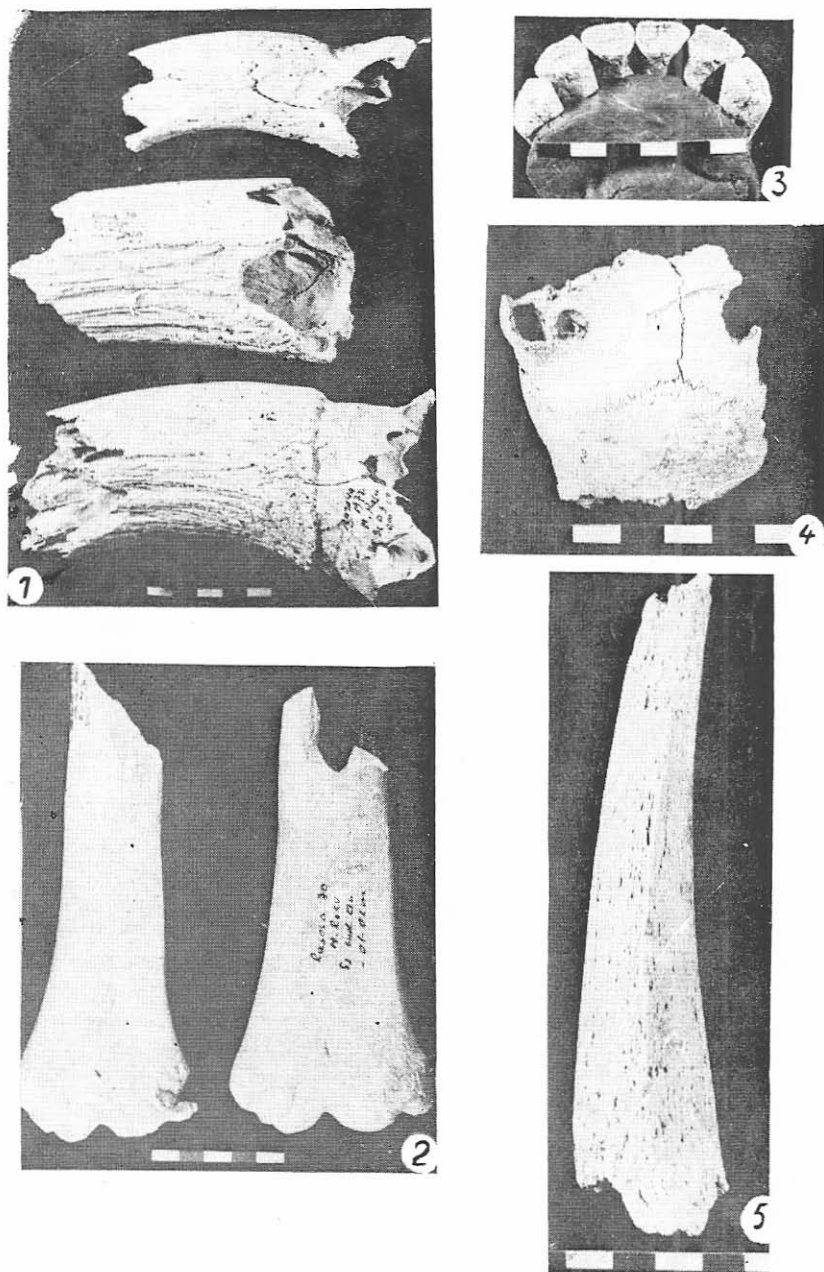

Fig. 2. — 1. *Bos taurus*: coarne, sus de femel, mijloc și jos de mascul castrat; 2. *Equus caballus*: fragmente de tibie; 3. *Equus caballus*: incisivii inferiori; *Ovis aries*: fragment de craniu femel; *Capra hircus*: fragment de corn mascul.

Tabelul 1

Frecvența speciilor de mamifere descoperite la Rasova.

Specia	Fragmente		Indivizi	
	Nr. abs.	%	Nr. abs.	%
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0,17	1	1,79
<i>Canis familiaris</i>	15	2,60	2	3,57
<i>Sus scrofa ferus</i>	17	2,95	3	5,36
<i>Sus scrofa domesticus</i>	45	7,80	6	10,72
<i>Cervus elaphus</i>	56	9,70	8	14,28
Ovicaprinae (<i>Ovis</i> et <i>Capra</i>)	68	11,79	8	14,28
<i>Bos taurus</i>	338	58,58	22	39,28
<i>Bos primigenius</i>	2	0,35	1	1,79
<i>Equus caballus</i>	35	6,06	5	8,93
	577		56	

Vulpes vulpes este reprezentată printr-un fragment din ramul drept al mandibulei (fig. 1/2); lungimea dinților jugali este de 57 mm.

Lui *Sus scrofa ferus* îi aparțin 17 fragmente care ar proveni de la cel puțin 3 indivizi. O parte a resturilor au putut fi măsurate (vezi tabelul 2), constatându-se faptul că mistrețul de la Rasova apărea, în general, parcă mai puțin masiv decât cel din epoca paleometalică din alte regiuni ale țării⁴ (vezi fig. 1/4); s-ar putea însă ca unele piese osoase să provină de la indivizi rezultați din hibridarea naturală dintre porcul domestic și mistreț.

Cervus elaphus are un număr de 56 piese dintre care 10 reprezintă fragmente de carne, unele purtând urme de lucru (cioplire și ardere); toate aceste 10 resturi sînt însă prea mici și nesemnificative, încît singurul fapt care poate fi stabilit pe baza lor este existența unei perlări destul de șterse a coarnelor. Măsurătorile și prelucrarea morfoscopică arată o preponderență a masculilor (fig. 1/3). Din cei 8 indivizi prezumați, unul singur este neadult, de cam 1 an.

Bos primigenius este reprezentat doar prin două resturi: o porțiune din diafiza tibiei stîngi și o falangă I care a putut fi măsurată (lungimea = 82 mm, lărgimea epif. super. = 47 mm); ele ar aparține aceluiași individ.

În ceea ce privește speciile de mamifere sălbatice găsite la Rasova, trebuie să menționăm o relativă abundență a resturilor de mistreț și cerb cîț și prezența bourului. Ele ar marca o densitate destul de înaltă a primelor două specii acum circa 3 milenii, în zona dobrogeană a Dunării. Cerbul nu numai că se găsea atunci într-o regiune de joasă altitudine, destul

⁴ S. Haimovici, *Studiul paleofaunei din epoca bronzului*, Teză de doctorat, Iași, 1966.

Tabelul 1

Măsurători executate pe resturile de *Cervus elaphus* (în mm).

	Nr.	var.	media
Humerus : lărg. epif. infer.		58 ; 68	
Radius : lărg. epif. super.		58 ; 61	
lărg. epif. infer.	3	53 – 62	57,33
Coxal : diam. acetabular		53	
Tibia : lărg. epif. infer.		52 ; 56	
Astragal : lung. max.	5	57 – 62	60,20
Calcaneu : lung. max.		122	
Metacarp : lărg. epif. super.		50	
Falanga I : lung.		64	
Falanga II : lung.		47 ; 49	

de depărtată de limitele ariei sale actuale de răspîndire, dar el avea totodată acolo o frecvență mult mai înaltă decît căpriorul (care nici nu a fost evidențiat în materialul faunistic de la Rasova), ce a rămas astăzi unicul cervideu din fauna spontană a Dobrogei.

MAMIFERELE DOMESTICE.

Canis familiaris are 15 fragmente care aparțin la cel puțin 2 indivizi. După un rest foarte fragmentar de craniu și după unele oase lungi întregi (humerus = 146 și 151 mm ; femur = 167 mm ; tibia = 162 mm) se poate constata prezența unui ciine de talie mică, cel mult mijlocie, ceva mai mic chiar decît tipul *C. f. intermedius*.

Sus scrofa domesticus este reprezentat prin resturi care au provenit de la 6 indivizi, dintre care doar unul apare neadult (de circa 12 luni) iar altul abia adult (circa 20 luni). Măsurătorile executate par a evidenția prezența la Rasova a unui porc cam de mărimea tipului *palustris*, deci de talie mai mică decît porcinele din epoca bronzului⁵ ; micșorarea taliei nu pare a fi însoțită însă de vreo ameliorare rasială, întrucît botul se păstrează încă destul de lung (o simfiză de mandibulă ce a putut fi măsurată are 63 mm).

⁵ S. Haimovici, *Caracteristicile mamiferelor domestice descoperite în stațiunile arheologice din epoca bronzului de pe teritoriul României*, în *Analele Universității Iași s. biol.* XIV, 1, 1968, p. 191.

Tabelul 2

Măsurători executate pe resurile de *Sus scrofa* (în mm).

	Domesticus	Ferus
Mandibula : lungimea M ₁ -M ₃	63	
lungimea M ₃	32 ; 32 ; 32	40 ; 41 ; 44
Omoplat : lung. cap. artic.	37	
lărg. min. gît.	25	
Humerus : lărg. epif. infer.		48 ; 53
Radius : lărg. epif. super.	30	
Cubitus : lărg. supr. artic.	20 ; 22	30 ; 33
Coxal : diam. acetabular	30 ; 31	
Tibia : lărg. epif. infer.	28 ; 33	42
Astragal : lungimea maximă	41	54

Ovicaprinae prezintă 68 fragmente care s-ar repartiza la 8 indivizi. A fost evidențiat atât genul *Ovis* cât și genul *Capra*, raportul dintre ovine și caprine fiind cam de 4/1. Oaia pare a fi de mărime mijlocie sau chiar submijlocie (înălțimea la greabăn după un humerus găsit întreg este de 59,26 cm), iar capra ceva mai masivă. Se pare că ovinele femele erau acornute (fig. 2/4); un corn de capra mascul se încadrează la tipul *prisca* (fig. 2/5). Au fost găsiți trei indivizi în jurul vârstei de 1 an (cam de la 10–la 14 luni) restul fiind adulți și maturi, dintre care unul cu dentiția puternic erodată.

Tabelul 3

Măsurători executate pe resturile de *Ovicaprinae* (în mm)
(o = *Ovis*; c = *Capra*)

	Nr.	var.	media
Corn : diam. max. bază		45	
diam. min. bază		32	
circumf. bază		120	
sex		mascul	
		c	
Mandibula : lung. dinți jugali		72	
lung. M ₁ -M ₃		48	
lung. M ₃	3	21 – 22	21,66
Humerus : lărg. epif. infer.	4	24 – 30	27,75
		o	
Radius : lărg. epif. super.		32	
		o	
Coxal : diam. acetabular		27 ; 28	
		o c	
Tibia : lărg. epif. super.		38 ; 38	
		o o	

Bos taurus prezintă materialul cel mai abundent, dar din păcate nu există nici un os lung întreg. După caracteristicile unor resturi de coarne este probabil că existau masculi castrați (fig. 2/1). A fost evidențiat un tip de corn (fig. 2/1 mijloc), cu baza oval alungită, foarte aplatizat asemănător cu unele găsite în diferite culturi ale epocii bronzului din țara noastră, mai ales în cultura Cernavoda⁶.

Somatoscopic și biometric se distinge o polarizare a materialului osos; cel de dimensiuni mai mici, mult mai bogat, aparține femelelor, cel de dimensiuni mari, în cantitate mai mică masculilor (și masculilor castrați). În ceea ce privește media dimensiunilor se observă o netă micșorare a taliei în raport cu bovinele din epoca bronzului de la noi⁷. Ca vîrstă am găsit doar 2 indivizi neadulți (unul de 18 și altul de 24 luni); toți ceilalți sînt adulți și maturi unii avînd dentiția puternic erodată.

Tabelul 4

Măsurători executate pe resturile de *Bos taurus* (în mm)

	Nr.	var.	media
Corn : diam. max. bază		41 ; 67 ; 67	
diam. min. bază		36 ; 40 ; 53	
circumf. bază		125 ; 170 ; 190	
sex		femel castrat ? castrat	
Maxilar superior : lung. M ³		27 ; 30	
Mandibula : lung. dinți jugali		(123)	
lung. M ₁ -M ₃	3	80 - 82	81,00
lung. M ₃	7	33 - 36	34,42
Omoplat : lung. cap. artic.		66 ; 70	
lărg. min. gît.		- 52	
Humerus : lărg. epif. infer.	4	64 - 83	72,50
Radius : lărg. epif. super.		70 ; 70	
lărg. epif. infer.		72	
Coxal : diam. acetabular		59	
Tibia : lărg. epif. infer.	4	52 - 55	53,00
Astragal : lung. max.	3	59 - 67	63,00
Calcaneu : lung. max.		112	
Metacarp : lărg. epif. super.	5	50 - 67	55,60
lărg. epif. infer.	4	51 - 53	52,50
Metatars : lărg. epif. super.	6	39 - 52	44,83
lărg. epif. infer.		49	

⁶ S. Haimovici, R. Vasilescu, *Studiul resturilor de faună descoperite în stațiunea de la Cernavodă (dealul Sofia)*, în *Lucrările Stațiunii de cercetări științifice „Prof. I. Borcea” Agigea*, II, 1968, p. 296.

⁷ S. Haimovici, în *Analele Universității Iași*, XIV, 1, 1968, p. 186.

Equus caballus are relativ puține resturi dar ele sînt la fel de fragmentare ca la celelalte specii, arătînd astfel că era folosit în alimentația locuitorilor de la Rasova.

Plisarea smalțului la dentiția jugală apare foarte slabă. Puținele măsurători par a arăta existența unui cal de talie mică spre medie, poate cu ceva mai scund decît cel găsit în stațiunile din epoca bronzului⁸. Toți cei 5 indivizi prezumați sînt maturi (fig. 2/2) ; după incisivi s-a putut preciza că unul din ei are 6 ani (fig. 2/3).

Tabelul 5

Măsurători executate pe resturile de *Equus caballus* (în mm)

	Nr.	var.	media
Humerus : lărg. epif. infer.		75	
Tibia : lărg. epif. infer.	4	67 – 74	71,00

Cu privire la speciile de animale domestice trebuie de menționat faptul că se pun în evidență tipuri primitive de eficiență economică foarte scăzută. Pentru porcine, ovine și bovine se observă o scădere a taliei medii în raport de situația găsită în așezările epocii bronzului de pe teritoriul României.

* * *

Materialul faunistic de la Rasova, deși nu este prea abundent, ne poate evidenția o serie de caracteristici ale genului de viață, a economiei și în general a culturii materiale a locuitorilor așezării hallstattiene.

Deși de la nemamifere provin foarte puține resturi, nu putem trece cu vederea faptul că pescuitul pe de o parte, culesul moluștelor și a chelonienilor pe de altă parte, constituiau ocupațiuni oarecum conturate, deși de foarte mică importanță, legate mai cu seamă de condițiile mediale specifice din jurul stațiunii.

Printre mamifere cele mai multe resturi aparțin animalelor domestice. Dat fiind însă faptul că mamiferele sălbatice reprezintă o cotă relativ înaltă din materialul atribuit acestui grup (13,17% din resturi și 23,22% din indivizii prezumați) socotim vînătoarea drept o ocupație bine definită a locuitorilor așezării, deși avea o importanță secundară. Ea prezenta un net caracter alimentar, fiind vîinate mai ales copitatele mari : cerbul, mistrețul și bourul.

O ocupație de bază trebuie socotită creșterea animalelor. Dintre acestea locul preponderent este ocupat de către bovine (dacă luăm în considerare și talia lor specifică). Ovicaprinele, porcinele și calul au o frecvență și deci o pondere economică cu mult mai mică.

⁸ Ibidem, p. 192.

Dat fiind faptul că resturile provenite de la indivizii nematuri sînt în cantitate mică, este evident că locuitorii aşezării foloseau mai întii din plin diferite laturi utilitare ale speciilor de animale domestice, ele fiind în mod secundar furnizoare de carne.

L'ÉTUDE PRÉLIMINAIRE DU MATÉRIEL FAUNIQUE DE LA STATION HALLSTATTIENNE DE RASOVA (MALUL ROŞU)

Résumé

On étudie les restes fauniques trouvés par les fouilles d'une station hallstattienne, située en Dobroudje, sur le bord du Danube près de la localité de Rasova.

Le matériel est surtout représenté par des „restes de cuisine”. Nous avons déterminé des fragments appartenant aux mollusques, aux poissons, aux chéloniens et aux mammifères. La fréquence des espèces des mammifères se trouve dans le tableau I : pour les espèces avec des restes plus nombreux on donne aussi des tableaux à mensurations.

On constate la présence de l'aurochs et la relative abondance du sanglier et du cerf, espèce qui s'est retirée actuellement dans les zones péricarpatiques. Les animaux domestiques sont représentés par des types primitifs avec une basse rentabilité économique. Pour les bovins, les ovins et les porcins on peut observer l'amoinissement de la taille par rapport à l'époque du bronze.

Les habitants de la station utilisaient la cueillette et la pêche mais on doit considérer l'élevage comme une activité de base ; la chasse avait un rôle secondaire. Les ovicaprins, les porcins et le cheval ont une fréquence plus basse.

Explication des figures

Fig. 1 *Silurus glanis* : vertebre ; 2 *Vulpes vulpes* ; machoire inferieure-fragment ; 3. *Cervus elaphus* : fragments de radius, à gauche féminin, à droit mâle. 4. *Sus scopa* : fragments de tibia, à gauche sanglier, à droit cochon ; 5. *Bos* : phalange I, à gauche *Bos taurus*, à droit *Bos primigenius*.

Fig. 2 *Bos taurus* : corne, en haut féminin, au centre et en bas mâle châtré ; 2. *Equus caballus* : fragments de tibia ; 3. *Equus caballus* : les incisifs inferieurs ; 4. *Ovis aries* : fragment de crâne féminin ; *Capra hircus* : fragment de corne mâle.

UN MORMÎNT TUMULAR DESCOPERIT LA TOPRAISAR (JUD. CONSTANȚA)

M. IRIMIA

În vara anului 1973 a fost semnalată Muzeului de arheologie Constanța descoperirea unor materiale antice în localitatea Topraisar¹, jud. Constanța. În urma cercetărilor întreprinse s-a stabilit că era vorba de un tumul complet aplatizat la acea dată, afectat atât de lucrările de interes utilitar desfășurate cu mai mulți ani în urmă cît și de intervențiile recente. Colegul Radu Ocheșeanu a întreprins o scurtă săpătură de salvare² al cărei scop a fost cercetarea exhaustivă a tumulului și obținerea unor informații cît mai amănunțite.

Tumulul era situat la sud-estul localității Topraisar, în apropierea unui drum de țară care merge către satul Credința. Un alt tumul, necercetat, înalt de aproximativ 1,50 m se află la o distanță de 53 de metri spre nord-vest, iar un grup de două-trei movile aplatizate este situat la 60–70 de metri spre sud-est de obiectivul în discuție, în apropierea drumului de acces către un foișor.

Tumulul cercetat avea inițial un diametru de aproximativ 20 de metri. Săpăturile mai vechi (fig. 1), cu o suprafață de aproape 80 m², amplasate în centrul movilei, au distrus în bună parte complexul funerar. Șanțurile recente, în care au și fost descoperite de altfel materialele arheologice, au afectat o altă parte din tumul, astfel încît săpătura de salvare a surprins nederanjată o zonă relativ mică.

¹ Tot în această localitate au fost descoperite în anul 1963, în complexe al căror caracter nu-l cunoaștem – poate tot morminte – mai multe amfore de tipul Heraclea, dintre care două cu ștampile arcuite, una cu ștampilă în unghi iar o alta neștampilată : cf. M. Irimia, *Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu coloniile grecești*, în Pontica, VI, 1973, p. 60 și pl. XI/13, 14 ; XXI/3, 4. Localitatea se află situată în linie dreaptă la o distanță de circa 20 km sud-vest de Constanța, la 17 km vest de litoralul Mării Negre și la circa 25 km nord-vest de Mangalia.

² Îi exprimăm și pe această cale grațitudinea noastră pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție observațiile și materialul arheologic recoltat. Tumulul a fost săpat prin cărouri de cite 4 × 4 m, cu intervale între ele de 1 m. În zona șanțului ritual au fost săpate parțial și intervalele rezervate, pentru o mai bună determinare a conturului acestuia.

Movila avea un șanț periferic circular continuu, cu o lățime variabilă cuprinsă între 0,50–1,20 m. Adâncimea șanțului periferic era de aproximativ 0,50–0,60 m de la nivelul de călcare antic și de circa 1,10–1,30 m de la nivelul actual al terenului.

Inventarul funerar, format în cea mai mare parte din amfore elenistice, a fost depus aproape în totalitate în zona de vest a șanțului periferic, pe un sector lung de aproximativ 10 m. Fragmentele unui vas lucrat cu mîna au apărut în sectorul lui de sud-vest. În șanțul periferic au mai apărut de asemenea câteva pietre răspîndite ici-colo.

În zona centrală a tumulului, atît cît s-a mai putut observa din cauza distrugerilor provocate de groapa modernă, au apărut doar într-un singur loc cîteva fragmente de amfore grecești și puține oase de cal. Șanțul periferic circular a fost săpat în stratul de loess aflat la baza tumulului; nu s-a putut observa dacă era sau nu acoperit inițial de mantaua movilei.

Ofrandele – ceramica și alte oase de cal – erau depuse în șanțul circular, astfel că apartenența lor la tumulul pe care îl prezentăm este indiscutabilă.

Inventarul ceramic funerar era compus din 22 de amfore, dintre care unele s-au putut întregi, un fragment de vas grecesc cu figuri roșii și din cîteva fragmente ale unei oale lucrată cu mîna.

~ Nouă amfore de tipul Heraclea Pontică (fig. 2/2; 4/1–3; 5/3–8) au aplicate longitudinal și uneori transversal pe gît ștampila englică Νόσσοϛ ἐπὶ Κερ[χίλου]. Amforele întregite ale acestui grup au înălțimea de 0,65–0,68 m și diametrul exterior al gurii de 0,088–0,10 m. Ștampilele sînt identice, dar au fost aplicate uneori defectuos; au lungimea de 3,2–3,4 cm și lățimea de 1,7–1,8 cm.

~ Al doilea grup de amfore de Heraclea Pontică este format din 8 exemplare (fig. 4/4–7; 5/1; 6/1–3) care au aplicate pe gît ștampila englică Νόσσοϛ ἐπὶ Παυσαν[ίω]. Au dimensiunile apropiate de ale amforelor primului grup: înălțimea de 0,66–0,693 m, diametrul maxim de 0,23–0,25 m și diametrul exterior al gurii de 0,083–0,096 m. Ștampilele englice, aplicate de asemenea de multe ori, defectuos, au lungimea cuprinsă între 4,2–5,3 cm iar lățimea de 1,4 cm.

O altă amforă de Heraclea Pontică (fig. 2/3; 4/8) are aplicată pe gît o ștampilă englică ovală reprezentînd o palmetă și poate o monogramă. Exemplarul este ceva mai mare decît cele amintite mai sus avînd următoarele dimensiuni: înălțimea 0,72 m; diametrul maxim 0,24 m; diametrul exterior al gurii 0,10 m.

Ultimelor trei amfore heracleene (fig. 6/4–6) le lipsește partea din gît unde se aplică ștampila, așa încît nu știm cărui grup aparțin.

Toate amforele de Heraclea Pontică descoperite în tumul au pasta cărămizie-roșcată, cu mult nisip negru în compoziție. Unele mai păstrează încă pe gît, sub buză, ori la partea superioară a torșilor urme de vopsea roșie.

Ultima amforă, de Thasos, neștampilată (fig. 2/1 ; 5/2), aparține tipului II, după Bon ³.

Fragmentul de vas grecesc aparține unui *skyphos* attic cu figuri roșii, din care se mai păstrează doar fundul și un început de perete (fig. 3/18 ; 7/4). Corespunde grupei F.B. – prima jumătate a secolului IV î.e.n.⁴.

Ultimele fragmente fac parte dintr-o oală-borcan lucrată cu mîna, cu corpul rotunjit, gîtul scurt și buza evazată, ornamentată cu alveole pe muchia exterioară (fig. 2/4 ; 7/1–3). După formă și decor vasul pare de aspect nord-pontic. Cîteva fragmente oarecum asemănătoare din aceeași perioadă au apărut la Histria ⁵ și în preajma cetății *Dinogetia* ⁶, dar se întîlnesc mai ales în stațiuni din nordul Mării Negre ⁷.

Oasele de cai descoperite reprezintă mandibule, dinți și fragmente ale membrilor care au aparținut probabil la doi indivizi ⁸.

* * *

Prezentarea acestei descoperiri permite unele observații pe care le vom aminti în cele ce urmează.

O primă constatare apare în legătură cu prezența în tumul a unor părți din schelete de cai.

³ A. M. Bon și A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos*. Etudes Thasiennes, IV, Paris, 1957, p. 30, fig. 4/1–2.

⁴ Incadrarea cronologică a fragmentului o datorăm lui Petre Alexandrescu, căruia îi exprimăm și cu acest prilej mulțumirile noastre. Un exemplar asemănător la Gloria Trios de Arribas, *Ceramicas griegas de la Peninsula Iberica*, Valencia, 1967, tomul I (text), p. 330–331, nr. 233 și tomul II, 1968 (planșe), pl. CLX, 13 – secolul IV î.e.n.

⁵ Suzana Dimitriu, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății, în epoca arhaică. Săpături 1955–1960*, în „*Histria*”, II, 1966, p. 129 ; nr. 891, pl. 48 ; nr. 892, pl. 67 ; nr. 897, pl. 67 (ultimul are alveole și pe umăr). Maria Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria*, în Pontica, III, 1970, p. 105 și fig. 2/12 (nr. 12), ca formă, dar cu alveole pe gît, datat în secolul IV – începutul secolului III î.e.n.

⁶ Al. Barnea, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, în SCIVA, 25, 1, 1974, p. 105 și fig. 2/5, asemănător ca decor.

⁷ Pentru analogii amintim observațiile Mariei Coja, în Pontica, III, 1970, p. 170 și ale lui A. Barnea, în SCIVA, 25, 1, 1974, p. 105. Vezi și MIA, 36, 1954, p. 72 și fig. 1, 2 ; MIA, 64, 1958, p. 132 și fig. 12/1 (datele acolo la sfîrșitul secolului III – începutul secolului II î.e.n.). De asemenea *Древние фракциицы в Северном Причерноморья*, Москва, 1969, p. 77–78, fig. 3/2, 3, 5 (datele în secolele IV–III î.e.n.), precum și în *Проблема скифской археологии*, Москва, 1971, p. 42–44. și fig. 1 ; p. 138, fig. 3 (stînga sus).

⁸ „Resturile faunistice de la Topraisar ne-au parvenit în două pachete deoarece proveneau din locuri diferite ale tumulului : din zona centrală și din șanțul periferic. Se constată că ele aveau un grad diferit de conservare. Intr-unul din pachete sînt două mandibule (aparținînd aceleiași exemplar) cu dinți, în foarte bună stare. În celălalt pachet resturile osoase sînt puternic erodate. În acesta din urmă sînt circa 30 de fragmente reprezentînd două mandibule – dinți, precum și alte două oase, probabil humerusuri, deci părți ale membrilor anterioare. Cu toată precara lor conservare și oasele celui de al doilea pachet par să aparțină unui singur individ. Deci, în tumul de la Topraisar au fost îngropate părți provenind de la doi indivizi, aparținînd speciei *Equus caballus*”. Rodica Vasilescu, lector universitar – Constanța.

Un grup de morminte de incinerare cu ritual asemănător cuprinde patru tumuli săpați la Histria⁹. În tumulul XX s-au descoperit picioare și părți de craniu de cal înhumate care zăceau fie deasupra șanțului periferic, fie pe marginea lui exterioară¹⁰. Un al doilea tumul (XVII) avea în interiorul și pe marginea șanțului circular patru schelete de cai¹¹. La cel de al treilea (tumulul XIX) au apărut în șanțul circular numai fragmente de picioare de cal¹². Cele trei morminte apropiate topografic alcătuiau cel mai vechi grup tumular histrian și au fost datate între 560 (550)–525 î.e.n.¹³. Alte schelete dezmembrate și incomplete de cai și măgari au fost descoperite în tumulul XII, cu șanț periferic conservat parțial¹⁴. Acesta reprezintă, după cum arată autorul săpăturilor, cel mai târziu exemplar din grupul movilelor arhaice de la Histria, datându-se între 510–490 î.e.n.¹⁵. Tumulii amintiți constituie pînă în prezent și cel mai vechi grup de morminte cu șanț periferic și jertfe de cai din Dobrogea.

În mormîntul „princiar” de la Agighiol s-a descoperit o construcție de piatră, făcînd parte din același ansamblu funerar, izolată complet de celelalte două camere funerare, în care au fost înmormîntați trei cai sacrificați cu ocazia înhumării personajului din încăperea principală¹⁶.

La Peretu (jud. Teleorman), într-un alt mormînt „princiar” au fost înhumate de asemenea capul și picioarele unui cal¹⁷. Mormîntul getic de inhumație de aici este datat de Em. Moscalu către anul 350 î.e.n.¹⁸.

În cazurile amintite mai sus – la Histria, Agighiol și Peretu – am întîlnit cai înmormîntați întregi sau parțiali împreună cu personajul principal al complexului funerar. În cîteva situații la Histria, sacrificiile de animale erau însoțite și de sacrificii umane¹⁹. În toate cazurile amintite mormintele aparțin unor persoane de vază, fapt dovedit atît de sacrificiile de animale ori chiar umane, cît și de bogăția inventarului funerar.

⁹ Rapoarte preliminară în Materiale VI, 1959, p. 289–299, fig. 11–16, pl. VII ; Materiale VII, 1961, p. 261–264, pl. VIII ; Materiale VIII, 1962, p. 417–418. P. Alexandrescu, Victoria Eftimie, *Tombes Thraces d'époque archaïque dans la nécropole d'Histria*, în Dacia, III, NS, 1959, p. 143 și urm ; P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în Histria, II, 1966, p. 143–159.

¹⁰ P. Alexandrescu, în Histria II, p. 145 și fig. 14.

¹¹ *Ibidem*, p. 147 și fig. 15–16.

¹² *Ibidem*, p. 151–153 și fig. 17.

¹³ *Ibidem*, p. 143–155.

¹⁴ *Ibidem*, p. 155–159.

¹⁵ *Ibidem*, p. 158–159.

¹⁶ D. Berciu, *Arta traco-geților*, București, 1969, p. 38–39. Mormîntul datat de prof. D. Berciu „cătore începutul secolului IV, adică pe la 400 î.e.n.” (*op. cit.*, p. 76) a fost încadrat de P. Alexandrescu „în al doilea sfert sau chiar către mijlocul secolului al IV-lea î.e.n.” (în SCIV, 22, 4, 1971, p. 660–662).

¹⁷ Em. Moscalu, *Probleme în legătură cu tezaurul de la Peretu*, comunicare prezentată la cel de-al III-lea colocviu privind „Aria nord-tracică în secolele VIII–IV î.e.n.”, 11–12 decembrie 1974. În mormînt a fost depus, împreună cu un bogat inventar funerar și un ciine. Complexul funerar reconstituit cu întregul inventar este expus la Muzeul de istorie a R.S.R. – București.

¹⁸ La colocviul amintit autorul a precizat însă că unele materiale au fost lucrate probabil în prima jumătate a secolului IV î.e.n. și au fost folosite cel puțin o generație.

¹⁹ P. Alexandrescu, în Histria, II, tumulii XVII, XIX și XII, p. 146–159.

Sînt cunoscute însă în zona Dunării de Jos și înmormintări independente de cai. Astfel la Zimnicea²⁰ au fost descoperite mai multe morminte de cai grupate astfel :

1) înmormintări de cai întregi, datînd din secolul III î.e.n. sau de mai tîrziu și 2) înmormintări parțiale, care cuprindeau numai fragmente de picioare și capete de cai. Ultima categorie n-ar fi mai veche, după opinia autoarei săpăturilor, de secolul II î.e.n.

O altă înmormintare parțială de cal, asemănătoare grupei a doua de la Zimnicea a apărut la Cătunu, județul Dîmbovița²¹. Aici, în marginea unei așezări geto-dacice din secolele II-I î.e.n. a fost descoperit la adîncimea de 0,31 m de la suprafața solului un craniu fragmentar așezat între două picioare de cal depuse cu grijă, constituind un „mormînt“ independent.

Un mormînt asemănător, cuprinzînd fragmente de picioare și un craniu de cal, datînd din Latène-ul tîrziu, a fost descoperit la Andolina, județul Ialomița²².

Tumulul de la Topraisar, deși cuprinde numai mandibule și măsele de cai se apropie prin ritual mai mult de grupul mormintelor de la Histria, Agighiol și Peretu decît de cel al înmormintărilor independente de cai de la Zimnicea, Cătunu și Andolina. La Topraisar oasele cailor sacrificați au fost descoperite în șanțul periferic, împreună cu celelalte ofrande. Ele nu erau depuse după un ritual anumit, cum întîlnim la mormintele independente de cai²³. Cu toate că partea centrală a tumulului a fost complet deranjată și în consecință nu au fost găsite resturi ale scheletului uman înhumat sau incinerat, putem presupune existența lui și la Topraisar. De asemenea, numărul mare de amfore depuse ca ofrandă indică rangul social înalt al celui înmormîntat în tumul.

O a doua observație în legătura cu acest mormînt se referă la prezența șanțului circular. În tumulii celei mai vechi serii de la Histria (XX, XVII, XIX) șanțul este continuu ori segmentat²⁴. La Topraisar șanțul este continuu. Petre Alexandrescu a arătat că pămîntul scos din șanțul periferic era utilizat la ridicarea platformei funerare²⁵, observație bazată pe faptul că el apare numai la tumulii cu asemenea platformă. Cu toate că din motivele amintite mai sus observațiile directe ne lipsesc, putem totuși presupune că și la Topraisar exista poate o platformă funerară. Această presupunere ar putea fi eventual contrazisă dacă aici am avea de-a face cu un cenotaf – ipoteză care pare improbabilă. Șanțuri periferice, elemente

²⁰ Cercetări efectuate de Alexandrina D. Alexandrescu. Îi exprimăm și cu acest prilej mulțumirile noastre pentru informațiile oferite.

²¹ Un prim raport asupra săpăturilor de la Cătunu, vezi Cornelia Borugă-Stoica, *Cercetările arheologice de la Cătunu, jud. Dîmbovița (1970-1971)*, în Acta Valachica, 3, 1973, Tîrgoviște. Informațiile în legătură cu mormîntul parțial de cal le-am primit de la autoarea cercetărilor, căreia îi exprimăm întreaga noastră grațitudine.

²² Cercetări efectuate de Niță Angheliescu. Informații oferite de Nicolae Conovici – Muzeul de istorie Călărași. Îi mulțumim și lui pe această cale.

²³ La Zimnicea, în cazul înmormintărilor parțiale (grupa a doua), oasele picioarelor erau paralele iar între ele era așezat craniul; informație Alexandrina D. Alexandrescu.

²⁴ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 143-154, 236, 239-240.

²⁵ *Ibidem*, p. 236.

destul de rare, au apărut și în Tracia²⁶. Șanțuri care delimitau conturul movilelor sînt semnalate și la unele morminte scitice²⁷. Obiceiul înconjurării mormintelor cu șanțuri circulare sau rectangulare era de asemenea răspîndit la celții din Slovacia²⁸, precum și la cei din vestul Europei²⁹.

În necropola histriană șanțuri de acest tip au apărut numai la tumulii din seria cea mai veche a mormintelor de aici. Aveau, după cum s-a mai arătat³⁰ și o importantă funcție rituală, deoarece în ele erau depuse ofrandele. Semnificația lor funerară a fost explicată și prin analogia cu unele șanțuri de ofrandă cercetate în cunoscuta necropolă ateniană de la Kera-meikos³¹. Ele delimitau probabil, de restul terenului și suprafața „sacră” destinată mormîntului, avînd o funcție asemănătoare cu centurile de piatră descoperite la Enisala³² (jud. Tulcea), Telești³³ (jud. Gorj) – datînd din secolul IV î.e.n. – etc.

Alte cîteva observații ne sînt prilejuite de analiza inventarului funerar. Precizăm că nu cunoaștem poziția inițială a amforelor în mormînt, deoarece ele au fost scoase de descoperitori înaintea intervenției de specialitate. Se pare că au fost așezate întregi, deoarece multe au putut fi restaurate cu ușurință, spărturile lor fiind recente și nu din vechime. Exemplelor nerestaurate le lipsesc fragmentele de legătură dintre diferite părți, pierdute probabil datorită condițiilor de descoperire.

La Jurilovca, județul Tulcea, au fost găsite în 1955, 100 de amfore întregi de două tipuri, datînd probabil din prima jumătate a secolului IV î.e.n., dispuse în formă de cerc în jurul unui mormînt tumular³⁴. Poziția lor indica faptul că au fost pline atunci cînd s-au depus în mormînt. V. Canarache precizează chiar că în unele dintre ele s-au mai găsit pe fund reziduuri solidificate. De asemenea în alte morminte³⁵ au fost depuse, în nișe speciale săpate în pereții gropii sepulcrale, mai multe amfore cu conținut.

În mormîntul de la Topraisar un lot relativ mare de amfore de Hera-clea Pontică (17 exemplare) au ca producător pe Νόσσοσ, care le-a confecționat în vremea a doi magistrați : Κερκίνοσ și Παυανίας. Prima ștam-

²⁶ Observațiile pe larg asupra acestora la P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 239–240 și notele 14, 15.

²⁷ V. A. Ilinskaia, *Скифы днепровского лесостепного Леводерезья*, Kiev, 1968, p. 24, fig. 12 (profilul movilei nr. 1); p. 26–27, fig. 14, 15 (profilul movilelor nr. 2 și 3).

²⁸ Jan Filip, *Die keltische Zivilisation und ihre Erbe*, Praga, 1961, p. 183.

²⁹ P. Lantier, *La religion celtique, Histoire générale des religions*, Paris, 1948, p. 504 și urm.; R. Joffroy, *Les sépultures à chars du premier âge du fer en France*, Paris, 1958.

³⁰ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 240.

³¹ K. Kübler, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*, VI, 1, Berlin, 1959, p. 86–87.

³² G. Simion, *Despre cultura geto-dacă din nordul Dobrogei, în lumina descoperirilor de la Enisala*, în Peuce, II, 1971, p. 67 și fig. 1/b ; 2/b ; 3/b ; 4/b.

³³ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 154 și 173.

³⁴ V. Canarache, *Importul amforelor stampilate la Istria*, București, 1957, p. 380 și fig. 70-71. Un tip cuprinde amfore de Chios cu piciorul în formă de manșon (fig. 70 stînga) iar celălalt amfore stampilate de Thasos (fig. 70 dreapta). Nu se precizează însă numărul amforelor fiecărui tip.

³⁵ Max Ebert, *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzen, Gouv. Cherson*, în *Prähistorische Zeitschrift*, V, 1913 (reconstituirea mormîntului 1, p. 11, fig. 8 și p. 35, fig. 40).

pilă — Νόσσοσ ἐπὶ Κερ[κίνου] — mai apare întocmai, o singură dată³⁶. În schimb Νόσσοσ este întâlnit acum pentru prima oară ca producător „în vremea lui” Παυσανίας deși ambii sînt cunoscuți ca producători și magistrați dar nu menționați pe aceeași ștampilă³⁷.

Cele 17 amfore heracleene au fost confecționate foarte probabil de un singur producător — Νόσσοσ — în vremea a două magistraturi apropiate cronologic una de cealaltă. Au fost apoi expediate pe țărmlul vest-pontic pentru a fi cumpărate fie împreună, într-un singur lot, fie în mai multe loturi nu prea distanțate în timp, pentru a fi depuse împreună, în cele din urmă, în mormînt. Nu excludem cu totul nici posibilitatea existenței a doi producători distincți cu același nume — Νόσσοσ — care să fi activat în vremea a doi magistrați diferiți — Κερκίνοσ și Παυσανίας. Dar între ei nu putea fi un interval cronologic prea mare, deoarece altfel nu puteau fi cumpărate și depozitate împreună un număr atît de mare de vase — nouă ale unui producător și opt ale celuilalt. În ceea ce ne privește credem că mai degrabă este vorba de un singur producător în vremea a doi magistrați decît de cea de a doua posibilitate. Probabil într-un răstimp apropiat au fost confecționate și cumpărate de asemenea amfora heracleeană cu simbol, cele trei exemplare cărora le lipsește ștampila³⁸, precum și amfora neștampilată thasiană.

Diferența cronologică între amforele găsite în tumulul de la Topraisar nu poate fi prea mare, deoarece sînt vase destul de fragile, despre care nu credem să fi fost folosite un răstimp mult prea îndelungat. Mai noi par a fi totuși amforele heracleene care au ca producător pe Νόσσοσ depuse într-un număr mai mare și deci cumpărate ultimele, în timp ce exemplarul de Thasos ca și amfora heracleeană cu simbol, singulare, ar fi putut reprezenta eventual ultimele exemplare ale unor loturi mai vechi, cumpărate de mai multă vreme.

Cu toate că despre amforele de tipul Heraclea Pontică avem o literatură de specialitate relativ bogată³⁹, nu există încă pînă în prezent o cronologie a lor unanim recunoscută, realizată pe baze tipologice ori pe

³⁶ E. M. Pridik, *Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания*, Petrograd, 1917, p. 120, nr. 32.

³⁷ Νόσσοσ ca producător, la V. Canarache, *op. cit.*, nr. 477; la M. Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Amhora stamps from Callatis and south Dobrudja*, în Dacia, NS, XIII, 1969, nr. 798; la Pridik, *op. cit.*, p. 120, nr. 19–21; p. 125, nr. 138–142; 143, nr. 4, B. N. Grakov, *Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор* 1, Moscova, 1926, extras, p. 182 și 190; M. Lazarov, *Антични амфори (VI—I в. пр. н. э.) от българското Черноморие* în *Izvestiia-Varna*, IX (XXIV), 1973, p. 37, nr. 169. Κερκίνοσ ca magistrat mai apare la Pridik, *op. cit.*, p. 120, nr. 31, p. 121, nr. 33; la B. N. Grakov, *op. cit.*, p. 184. Παυσανίας ca magistrat la Pridik, *op. cit.*, p. 121, nr. 44; B. N. Grakov, *op. cit.*, p. 185.

³⁸ Aceste trei amfore (nr. 19, 20, 21), după compoziția pastei și dimensiunile părților rămase, fac parte probabil tot din lotul celor confecționate de Νόσσοσ, dar absența ștampilei ne împiedică să le atribuim cu certitudine grupului amintit.

³⁹ O trecere în revistă a studiilor întreprinse asupra amforelor heracleene, cu întreaga bibliografie la I. B. Brashinsky, *The Progress of Greek Ceramic Epigraphy*, în *EIRENE*, XI, Studia graeca et latina, Praga, 1973, p. 130–132.

studiul ștampilelor, deși s-au făcut numeroase încercări⁴⁰. Aproape toți cercetătorii sînt însă de acord că perioada ștampilării amforelor heracleene este cuprinsă între granițele cronologice ale sfîrșitului secolului V – începutul secolului IV î.e.n. și mijlocul secolului III î.e.n.

Amforele care au numele producătorului și al magistratului legate cu prepoziția ἐπι sînt considerate în general ca reprezentînd o grupă aparte. I. B. Brashinsky data inițial această grupă – a treia în clasificarea sa – între anii 330–300 î.e.n.⁴¹. Alții cercetători au arătat că pentru o anumită perioadă de timp ștampilele celei de a doua și ale celei de a treia grupe coincid în parte, iar pe aceste temeuri au extins limita ștampilării celei de a treia grupe, cu prepoziția ἐπι, la ultimele trei sferturi ale secolului al IV-lea î.e.n.⁴². Alții consideră că amforele cu ștampile care conțin prepoziția ἐπι, ca și cele cu ștampile trilobate, foliforme sau romboidale se întîlnesc odată cu începutul sau cu mijlocul celui de al doilea sfert al secolului IV î.e.n. pînă către anul 300 î.e.n.⁴³.

După cum remarca Petre Alexandrescu⁴⁴, clasificarea mai veche este contrazisă și de apariția a două ștampile englifice pe același gît de amforă heracleeană – prima cu un singur nume Σωπῆρος și a doua cu două nume ἐπ'Ἀριστοκ[λεύς] Σοτα — descoperit în cimitirul II, mormîntul 11 de la Murighiol⁴⁵. Potrivit clasificării amintite ștampila cu un singur nume s-ar încadra în grupa întii, datată între 400–370 î.e.n., iar cea cu două nume, dintre care unul însoțit cu prepoziția ἐπι ar aparține grupei a treia, cuprinsă între 330–300 î.e.n. Însă asocierea lor pe aceeași amforă dovedește în mod convingător contemporaneitatea parțială existentă între diferite grupe. În cadrul noii scheme propuse recent⁴⁶, grupa a treia s-ar data în a doua jumătate a secolului IV î.e.n. Este însă necesar, credem, ca periodizarea ștampilelor heracleene să se bazeze pe încadrarea cronologică a magistratilor, așa cum ea s-a realizat pentru amforele sinopeene.

Amfora heracleeană cu simbol datează de asemenea din sec. IV î.e.n., fără a se putea obține nici pentru ea o încadrare mai precisă. Este încă

⁴⁰ Menționăm cronologia propusă de I. B. Brashinsky, în *Numizmatika i epigrafika*, V, 1965, p. 10–27. Amintim de asemenea și opiniile unor cercetări care corectează cronologia propusă de I. B. Brashinsky: B. A. Vasilenko, în SA, 1970, III, p. 217; Idem, în *Numizmatika i epigrafika*, XI, 1974, p. 3–28; V. I. Pruglo, în KSUA, 130, 1972, p. 13. Recent I. B. Brashinsky a reexaminat clasificarea ștampilelor heracleene, propunînd cîteva schimbări schemei cronologice inițiale, în *The Progress of Greek Ceramic Epigraphy...*, EIRENE, XI, Studia graeca et latina, Praga, 1973, p. 131–132.

⁴¹ I. B. Brashinsky, în *Numizmatika i epigrafika*, V, 1965, p. 24–27.

⁴² B. A. Vasilenko, în SA, 1970, 3, p. 217; Idem, în *Numizmatika i epigrafika*, XI, 1974, și fig. 1 (în acest ultim articol el datează grupa amintită între sfîrșitul primului sfert al secolului IV – începutul secolului III î.e.n.).

⁴³ V. I. Pruglo, op. cit., p. 13, M. Lazarov, op. cit., p. 34.

⁴⁴ P. Alexandrescu, *Modele grecești ale ceramicii autohtone lucrate la roată, comunicare prezentată la cel de al III-lea colocviu privind „Aria nord-tracică în secolele VIII–IV î.e.n.”*, București, 11–12 decembrie 1974.

⁴⁵ Expectatus Bujor, *Contribuții la cunoașterea populației geto-dace din nord-estul Dobrogei*, în SCIV, VII, 1956, 3–4, p. 243–252; Idem, în *Dacia*, NS, II, 1958, pag. 134 și fig. 6/2.

⁴⁶ I. B. Brashinsky, *The Progress of Greek Ceramic Epigraphy...*, p. 131–132.

greu de stabilit o schemă cronologică mai strânsă a amforelor heracleene, cîtă vreme nu există o datare a lor mai exactă din cauza caracterului în-timplător al multor descoperiri.

Amfora de Thasos nestampilată datează din prima jumătate a secolului IV î.e.n.⁴⁷.

Fragmentul de *skyphos* attic, datat de asemenea în prima jumătate a secolului IV î.e.n.⁴⁸ permite poate, împreună cu amfora de Thasos, o încadrare mai strînsă a întregului complex funerar. Fiind vorba însă în acest caz numai de un fragment al unui vas de lux care putea fi utilizat o vreme mai îndelungată, nu ne putem opri cu cea mai mare siguranță numai la limitele cronologice pe care el ni le oferă. De asemenea, atît amfora de Thasos cît și cea heracleeană cu simbol fiind vase singulare pot reprezenta eventual, după cum arătăm mai înainte, exemplarele rămase ale unor loturi achiziționate de mai mult timp, nefiind nici ele argumente hotărîtoare pentru a admite o cronologie înaltă a tumulului. Cu rezervele amintite, ținînd seama atît de limitele în timp ale fragmentului de *skyphos*, ale amforei de Thasos cît și de cronologia propusă de diferiți cercetători pentru grupul de amfore heracleene cu prepoziția ἐπι, putem data tumulul de la Topraisar către mijlocul secolului al IV-lea sau eventual în cel de al treilea sfert al secolului al IV-lea î.e.n.

O altă constatare ne poate reține de asemenea atenția: numărul mare de amfore cumpărate de la un singur producător sau eventual de la doi. În depozitul de la Islam Geaferca (Forești) au fost descoperite 26 de amfore heracleene, dar s-a considerat după ștampile că ele ar proveni din cel puțin șapte ateliere⁴⁹, desigur, aproximativ contemporane. Datorită publicării incomplete nu cunoaștem numărul de exemplare pe ateliere ceramica al amforelor descoperite în mormîntul de la Jurilovca⁵⁰. Un grup de amfore heracleene întilnit relativ frecvent în regiunile vest-pontice are ca producător pe Ἀριστοκράτεος. Prezența acestui nume pe aproape 40 de amfore sau gîturi ștampilate descoperite în mai multe localități⁵¹ dovedește

⁴⁷ A. M. Bon și A. Bon, *Les timbres amhoriques de Thasos*, tipul II, 25, 22, p. 46–47 – tabel comparativ – (amfore descoperite într-un mormînt atribuit primei jumătăți a secolului IV î.e.n.)

⁴⁸ Mai sus, nota 4.

⁴⁹ Expectatus Bujor, *Depozitul de amfore de la Islam Geaferca*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 85–92; Idem, *The Amphorae Deposit of Islam Geaferca*, în Dacia, NS, VI, 1962, p. 475–487.

⁵⁰ V. Canarache, *op. cit.*, p. 380.

⁵¹ La Tyras (E. M. Staerman, în KS, XXXVI, 1951, p. 36, nr. 30); *Histria* (V. Canarache, *op. cit.*, nr. 461); *Tomis* (M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore stampilate din Tomis*, în SCIV, 10, 1968, 1, p. 59, nr. 78); *Costinești* (M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, în Dacia, NS, XIII, 1969, p. 265, nr. 1158); 23 August (inedită, în Muzeul de arheologie Constanța, nr. inventar 20659); *Callatis* (M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, în Dacia, NS, XIII, 1969, p. 237, nr. 805–807); *Limanu* (Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele stampilate*, în SCIV, 22, 1971, 3, p. 501–505); *Fintina Mare* (M. Irimia, în Pontica, VI, 1973, p. 21); *Bizone* (întreaga bibliografie la Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele stampilate*, p. 502 și nota 7); *Cearakmon* (M. Lazarov, în *Izvestiia-Varna*, XI, (XXVI), 1975, p. 134 nr. 27); *Odesos* (bibliografie la Gh. Poenaru Bordea, *Însemnări privind amforele stampilate*, p. 502 și nota 8); M. Lazarov, în *Izvestiia-Varna*, X, (XXV), 1974, p. 39 nr. 1).

o intensă activitate comercială cu țărmul vest-pontic. Cu toate că Νόσσοσ apare pe un lot numeros de vase deocamdată numai la Topraisar îl putem considera un exportator relativ important de produse specifice către regiunile noastre, cel puțin pentru o anumită perioadă.

Nu dispunem de date suficiente sau concludente pentru a încerca și o atribuire etnică certă a mormintului. În legătură cu grupul celor mai vechi movile din necropola Histriei autorul săpăturilor a arătat că el prezintă mai multe elemente de construcție și de ritual funerar negrecești: șanțurile periferice, platformele funerare, jertfele sîngeroase etc.⁵². Tumuliile de la Histria au fost ridicați, se pare, de o populație getică, ce prezintă și unele afinități cu lumea nord pontică (sacrificiile sîngeroase, câteva obiecte de inventar)⁵³. Deși este vorba de o populație ale cărei vîrfuri erau puternic elenizate, elementele de civilizație greacă se îmbină cu cele ale culturii spirituale tradiționale.

Mormintele de la Agighiol și Peretu în care am întilnit de asemenea înmormintări de cai sînt considerate drept getice. Mormintele independente de cai de la Zimnicea, Cătunu și Andolina, mai tîrzii decît prima categorie („princiară”, de care de altfel se și deosebesc), au apărut în stațiuni getice.

Am putea considera asemănător și tumulul de la Topraisar. Dar vasul fragmentar lucrat cu mîna, de aspect nord pontic, ca și unele elemente ale ritualului funerar ne îndeamnă la prudență. După cum se știe, unele materiale de acest caracter, datînd din secolele V și IV î.e.n. au fost identificate în diferite puncte ale Dobrogei⁵⁴. Se pare că descoperirile de aspect nord-pontic sînt răspîndite mai ales în nordul și în estul Dobrogei, zona vestică și sud-vestică neoferindu-ne pînă acum asemenea obiecte⁵⁵. Coloratura nord-pontică a unor materiale ceramice ar putea fi determinată și de permanentele legături existente între orașele grecești de pe litoralul nordic și vestic al Mării Negre⁵⁶, implicit între comunitățile umane locale existente în preajma lor.

Obiceiul depunerii unor animale sacrificate în morminte este vechi. El se întilnește atît în bazinul egeean,⁵⁷ ori la traci⁵⁸, cît și în zona nord-pontică.

⁵² P. Alexandrescu, în Histria, II, 1966, p. 274.

⁵³ *Ibidem*, p. 277.

⁵⁴ V. Canarache, *Considerații asupra unei statui inedite din timpul orînduirii comunei primitive în Dobrogea*, în SCIV, 4, 1953, 3-4, p. 709 și urm.; A. D. Alexandrescu, *Două statui tracoscitice din Dobrogea*, în SCIV, IX, 1958, p. 291 și urm.; A. Aricescu, *Cazanul scitic de la Castelu*, în SCIV, 16, 1965, 3, p. 565-570. Vezi de asemenea notele 5-6, de mai sus.

⁵⁵ O excepție ar putea-o reprezenta unealta de orfăurărie de la Izvoarele, considerată de V. Culică drept scitică (V. Culică, *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, în SCIV, 18, 1967, 4, p. 677-685), iar de D. Berciu ca locală (D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1966, p. 149-150).

⁵⁶ Vezi în acest sens și M. Coja în Pontica, III, 1970, p. 120.

⁵⁷ Pentru obiceiul de a depune în morminte părți din capul și din picioarele animalelor sacrificate, vezi Stuart Piggott, în *Antiquity*, XXXVI, 1962, p. 110 și urm.

⁵⁸ Un mormînt în care calul a fost depus în anticamera încăperii funerare s-a descoperit la Kalojanovo. A fost datat către sfîrșitul primei jumătăți a secolului IV î.e.n.; cf. M. Čičikova, în *Izvestiia-Institut*, XXXI, 1969, p. 69-90.

Ritualul depunerii numai a unor părți din animale („pars pro toto”) este foarte răspândit la populațiile de stepă⁵⁹. În unele morminte tumulare scitice din nordul Mării Negre, ceva mai vechi decât cele de la noi pe care le discutăm, s-au descoperit atît schelete întregi cît și parțiale de animale⁶⁰. În consecință vasul ceramic lucrat cu mina și ofrandele parțiale de cai ne determină să considerăm mormîntul de la Topraisar, fără a avea totuși certitudinea necesară, ca aparținînd poate mai degrabă unui personaj de origine nord-pontică decât unui get. Unii cercetători consideră că începînd de pe la mijlocul secolului al IV-lea î.e.n. sau chiar ceva mai devreme⁶¹ se poate vorbi și de prezența unor comunități scitice în Dobrogea. Spre sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n și în cel următor vom întîlni în regiunea dintre Callatis și Odesos grupuri de sciți, fapt relevant atît de apariția în zonă a cunoscutelor monede cu efigia „regilor” lor⁶², cît și de unele izvoare epigrafice⁶³. Cam în aceeași vreme Dobrogea este denumită pentru prima dată Sciția⁶⁴, nume pe care-l va păstra multă vreme.

Desigur, aceste comunități scitice vor sfîrși prin a fi asimilate în masa locală geto-dacică, deosebit de viguroasă, dar amintirea lor va dăinui încă multă vreme, pînă în plină epocă romano-bizantină.

Mormîntul de la Topraisar, datînd probabil după cum am văzut mai sus, de pe la mijlocul secolului al IV-lea î.e.n. sau din cel de al treilea sfert al aceluiași secol, se situează cronologic între mormintele cu cai de la Histria, Agighiol, Peretu și înmormintările independente de cai de la Zimnicea, Cățunu și Andolina. Atît în timp cît și prin ritual el se apropie mai mult de primul grup — cu toate că și de acesta prezintă unele deosebiri — decât de cel de al doilea.

Însă date mult mai substanțiale în legătură cu observațiile de mai sus ni le vor putea oferi numai cercetarea celorlalți tumuli din zonă și descoperirea unor morminte asemănătoare în alte locuri.

⁵⁹ Într-o epocă mult mai tîrzie acest obicei este des întîlnit la nomazii tiurci, îndeosebi la pecenegi și la uzi. O parte din vasta bibliografie existentă pentru aceste populații, la M. Sîmpetru și D. Șerbănescu, *Mormîntul de călăreț nomad descoperit la Curcani*, în SCIV, 22, 1971, 3, p. 443—455; M. Sîmpetru, *Înmormintări pecenege din Cimpia Dunării*, în SCIV, 24, 1973, 3, p. 443—468.

⁶⁰ V. A. Ilinskaia, *op. cit.*, p. 25 și fig. 13 (schelet de vițel); p. 28, 38 și fig. 16, 17 (oase de berbec); p. 29 și fig. 16 (părți din cal).

⁶¹ Vl. Iliescu, *Cu privire la data așezării sciților în Dobrogea*, în Cercetări istorice, III, Iași, 1972, p. 59—64.

⁶² V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 215—258; R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de arheologie Constanța, în Pontica*, V, 1972, p. 485—486; O. Mărculescu, comunicare prezentată la sesiunea Muzeului de arheologie Constanța — octombrie 1974. După Gh. Poenaru Bordea majoritatea emisiunilor regilor sciți se plasează în secolul II î.e.n., fără a exclude sfîrșitul secolului precedent și poate începutul secolului următor (Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947—1974*, în BSNR, LXVII-LXIX, (1973—1975), București, 1975, p. 25). C. Preda consideră de asemenea că ele au fost emise în atelierele din Callatis în cursul secolului al II-lea î.e.n. (C. Preda, *De ce nu s-au emis monede geto-dacice în Dobrogea?*, în BSNR, LXVII-LXIX (1973—1975), p. 66).

⁶³ Un decret din Odessos datînd probabil din secolul al II-lea î.e.n. amintește pe regele Kanites; cf. G. Mihailov, IGB, I², Sofia, 1970, 41.

⁶⁴ D. M. Pippidi, *Histria și geții în secolul al II-lea î.e.n. Observații asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos*, în „Contribuții la istoria veche a României”, București, 1967, p. 186—221.

* * *

INVENTAR.

1) Nr. inv. 20704. Amforă șampilată de tipul Heraclea Pontică cu corpul conic și gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Gura este puțin asimetrică. Buza îngroșată spre exterior, are marginea rotunjită și teșită puțin spre interior. Torțile arcuite, elipsoidale în secțiune, cad aproape vertical pe umăr. Piciorul, cu profil concav, se termină printr-o bază tronconică adîncită conic în interior. Pastă cărămizie-roșcată cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Angobă cărămizie corodată în cea mai mare parte. Urme de vopsea roșie deasupra torților, la punctul de inserție cu gîtul amforei. Fragmentară : lipsește o toartă ⁶⁵ (fig. 4/1).

Șampilă englică pe două rînduri (3,2 × 1,8 cm), parțial corodată, aplicată longitudinal pe gît ⁶⁶ (fig. 3/1 ; 7/5).

ΝΟΣΣΟΣ

Νόσσοσ

ΕΠΙ[Κ]Ε[ΡΚΙΝΟΥ]

ἐπι[Κ]ε[ρλίνου]

Pridic ⁶⁷, 1917, p. 120, nr. 32, întocmai ; p. 120, nr. 19–21 ; p. 125, nr. 138–142 ; p. 143, nr. 4 – producător ; p. 120, nr. 31 ; p. 121, nr. 33 – magistrat ; *Grakov* ⁶⁸, p. 182 și 190 – producător ; p. 184 – magistrat ; *Canarache* ⁶⁹, nr. 477 – producător ; *Gramatopol-Poenaru* ⁷⁰, Callatis, nr. 798, producător.

2) Nr. inv. 20.707. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Gura, puțin asimetrică, are buza îngroșată în exterior, cu marginea rotunjită și puțin teșită spre interior. Torțile se apropie puțin la partea inferioară de gîtul vasului. Pastă cărămizie cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează doar partea superioară a amforei (fig. 5/3).

Șampilă englică pe două rînduri (3,4 × 1,8 cm) aplicată longitudinal și puțin asimetric pe gît (fig. 3/2 ; 7/6).

Ν[ΟΣ]ΣΟΣ

Ν[όσ]σοσ

ΕΠ[Ι] ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]

ἐπ[ί] Κερ[λίνου]

3) Nr. inv. 20.708. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umărul vasului. Pastă cărămizie cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează doar partea superioară (fig. 5/4).

⁶⁵ Dimensiunile amforelor sînt date în tabel.

⁶⁶ În toate cazurile litera N din Νόσσοσ și Παυσανίας apare în negativ (= Η).

⁶⁷ *Pridik*, 1917, = E. M. Pridik, *op. cit.*

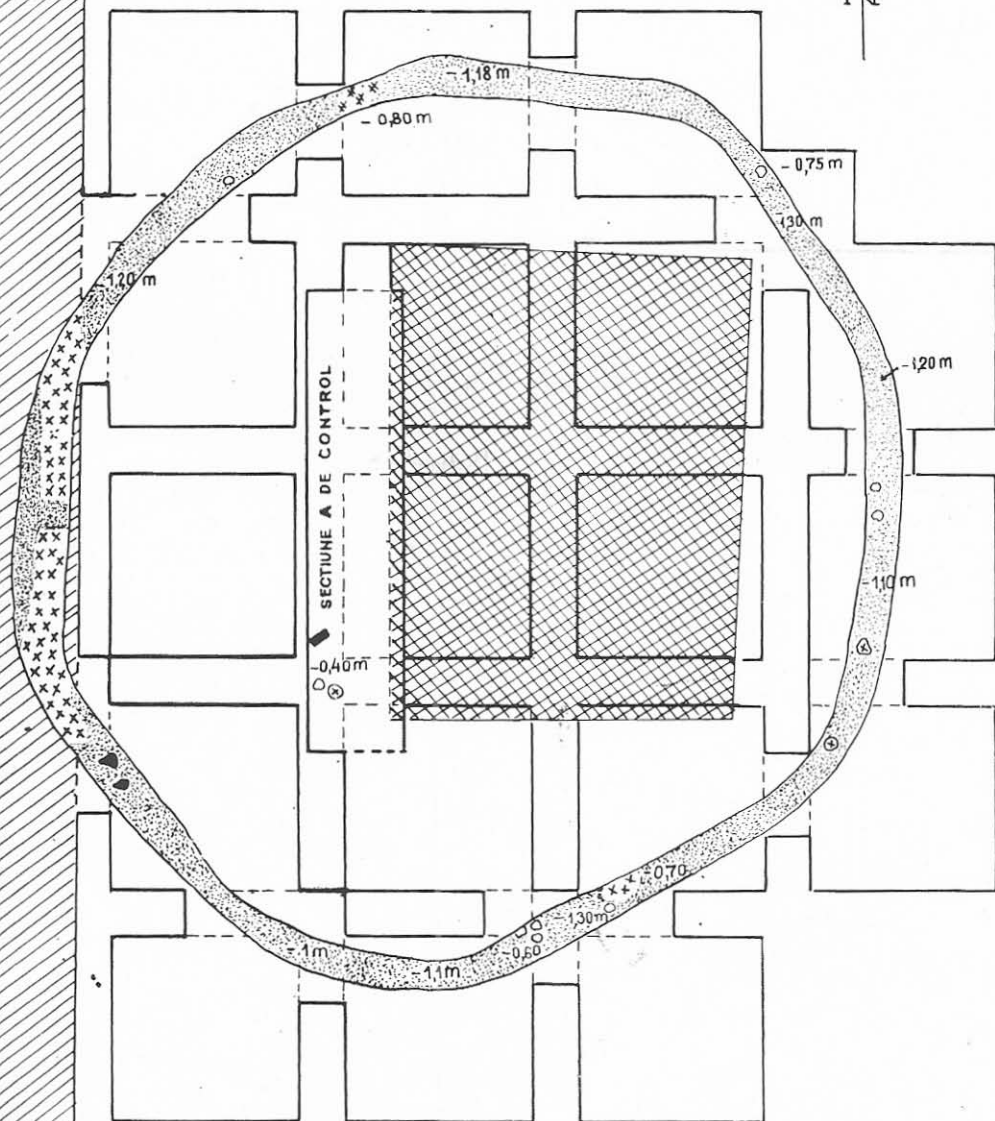
⁶⁸ *Grakov* = B. N. Grakov, *Энглифические клейма.....*

⁶⁹ *Canarache* = V. Canarache, *Importul amforelor șampilate la Istria, București*, 1957.

⁷⁰ *Gramatopol-Poenaru* = Mihai Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *Dacia*, NS, XIII, 1969, p. 127–282.

TOPRAISAR 1973

0 1 2 3 m

LEGENDA

 - SĂPĂTURĂ ÎN INTERES UTILITAR

 - SĂPĂTURĂ VECHĂ ÎN INTERES UTILITAR

 - OASE

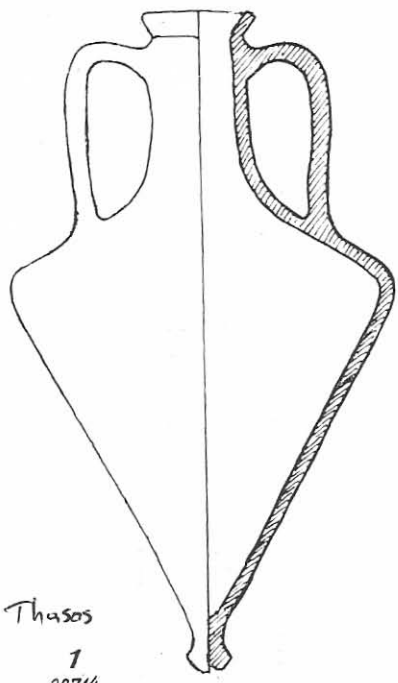
 - CERAMICĂ GRECEASCĂ

 - CERAMICĂ NEAGRĂ

 - PIETRE

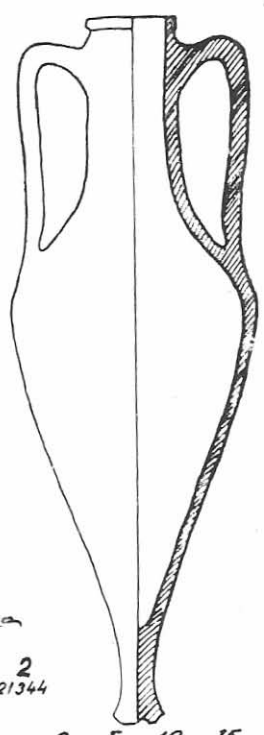
 - ȘANȚ RITUAL CU OFRANDE

Fig. 1 - Plan de săpătură.

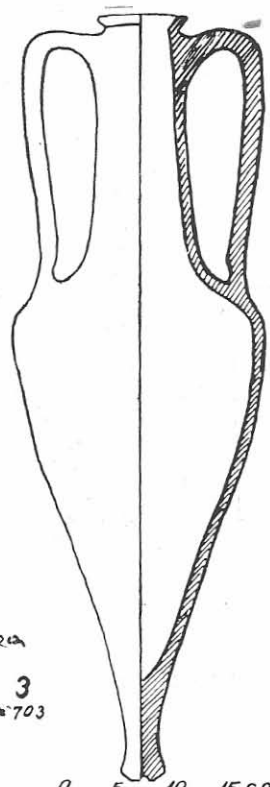
Thasos
1
20714

0 5 10 15 CM.

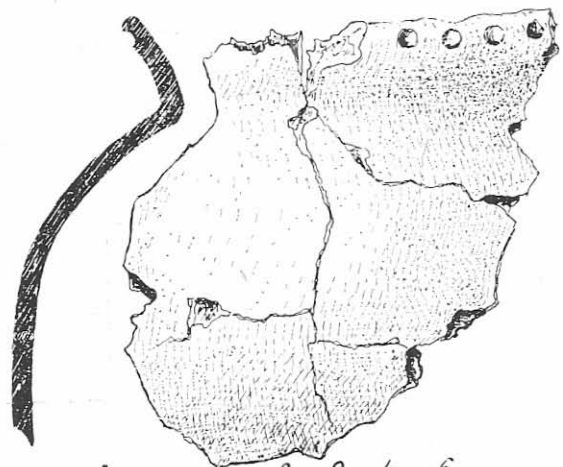
Hetraclea
2
21344

0 5 10 15

Hetraclea
3
703

0 5 10 15 CM

4
0 2 4 6 CM.

Fig. 2

ΗΘΞΞΘΞ Η Ξ Σ Θ Ξ
 ΕΠΙ Ε Π Ε Π Κ Ε Ρ

1 (20704) 2 (20707) 3 (20708)

ΗΘ Ξ Ξ Θ Ξ Η Θ Ξ Θ Ξ Η Θ Ξ Ξ Θ Ξ
 Ε Π Ι Κ Ε Ρ Ε Π Ι Κ Ε Ρ Ε Π Ι Κ Ξ Ρ

4 (20710) 5 (21343) 6 (21344)

Η Θ « « Θ Ξ Θ « Θ Ξ Η Θ Ξ Ξ Θ Ξ
 Ε Π Ι Κ Ε Ρ Ε Π Ι Κ Ε Ρ Ε Π Ι Κ Ε Ρ

7 (21345) 8 (21347) 9 (21349)

Θ Ξ Σ Θ Ξ Ξ Θ Ξ Θ Ξ « Θ Ξ
 ΑΥΞΑΗ. ΥΞΑΗ. Ε Π Ι Γ ΑΥ ΑΗ.

10 (20705) 11 (20706) 12 (20709)

ΑΥΞΑΗ ■

13 (20712)

Θ Ξ Ξ Θ Ξ

Ε Π 14 (20713)

Θ Ξ Ξ Θ Ξ

Ε Π 15 (20715)

Θ Ξ Ξ Θ Ξ

Ε Π Ι Γ ΑΥ Ξ Α Η .

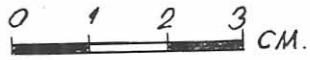
17 (21346)

19

18

16 Θ Ξ «
 (21342) Ε Π Ι Γ ΑΥ Ξ

Fig. 3

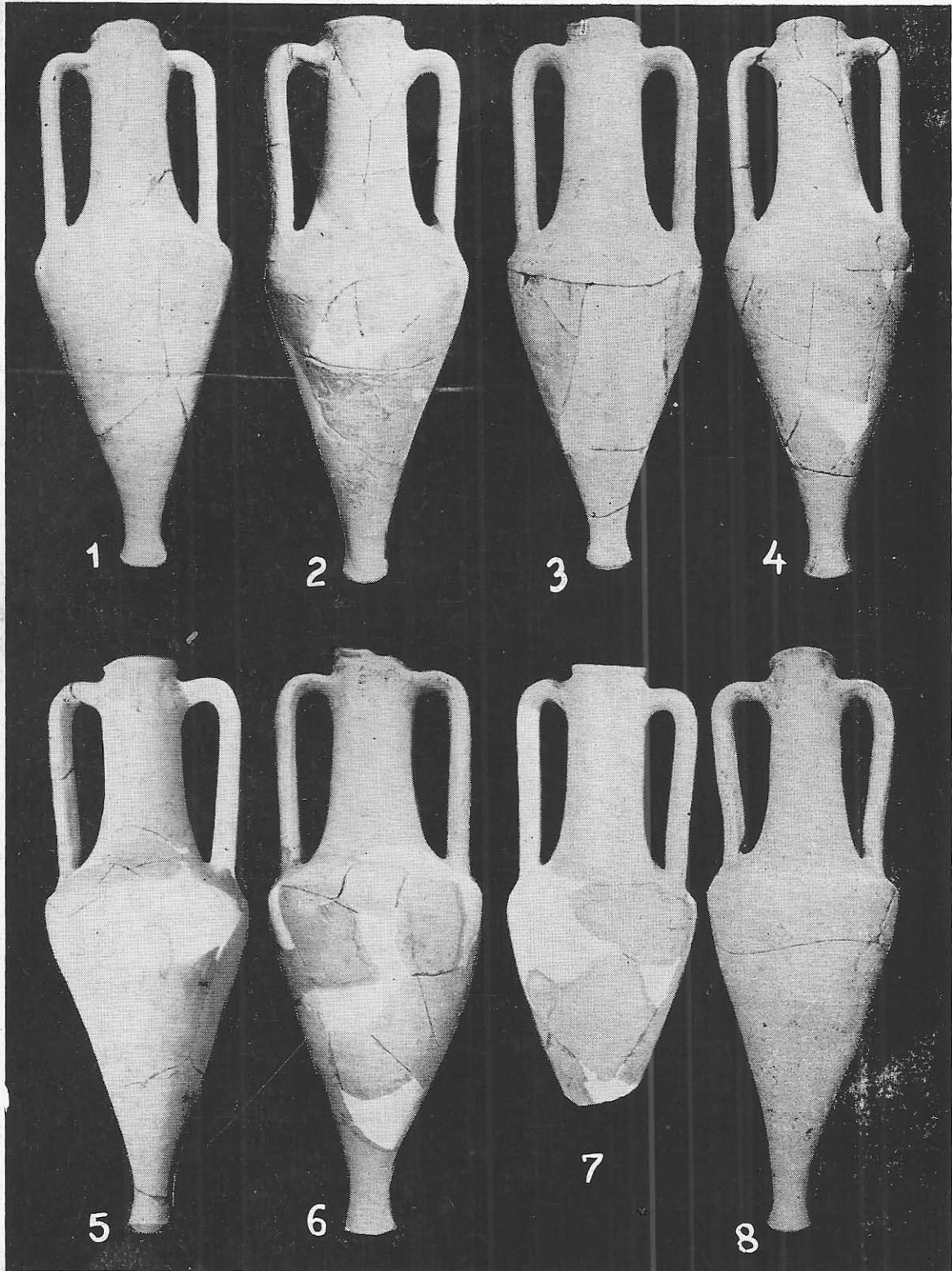
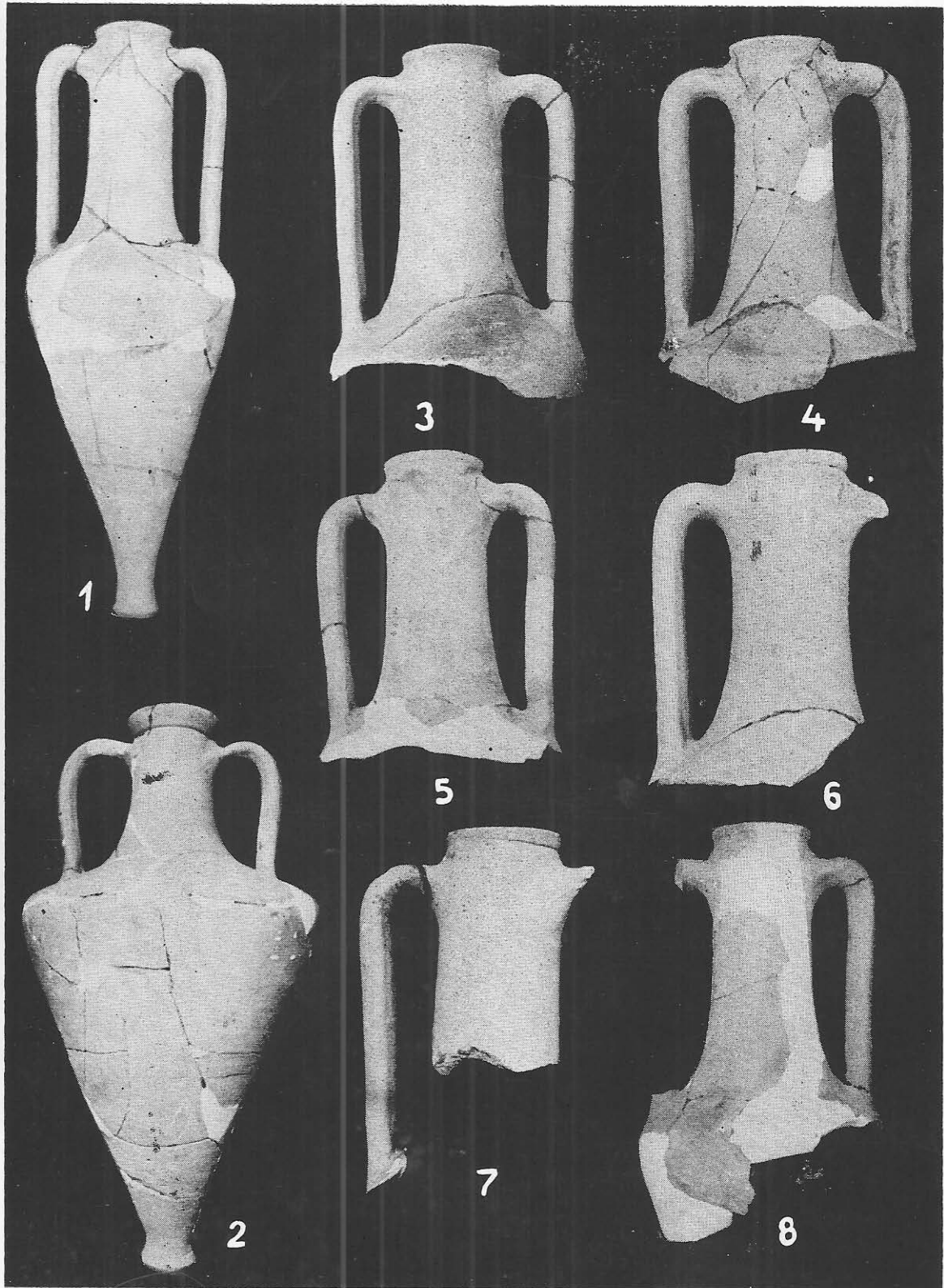

Fig. 4 - (amforele nr. 1, 4, 6, 11, 12, 14, 15, 18).

Hersclea

Tharos

Fig. 5 - (amforele nr. 10, 22, 2, 3, 5, 7, 8, 9).

restul Heracles

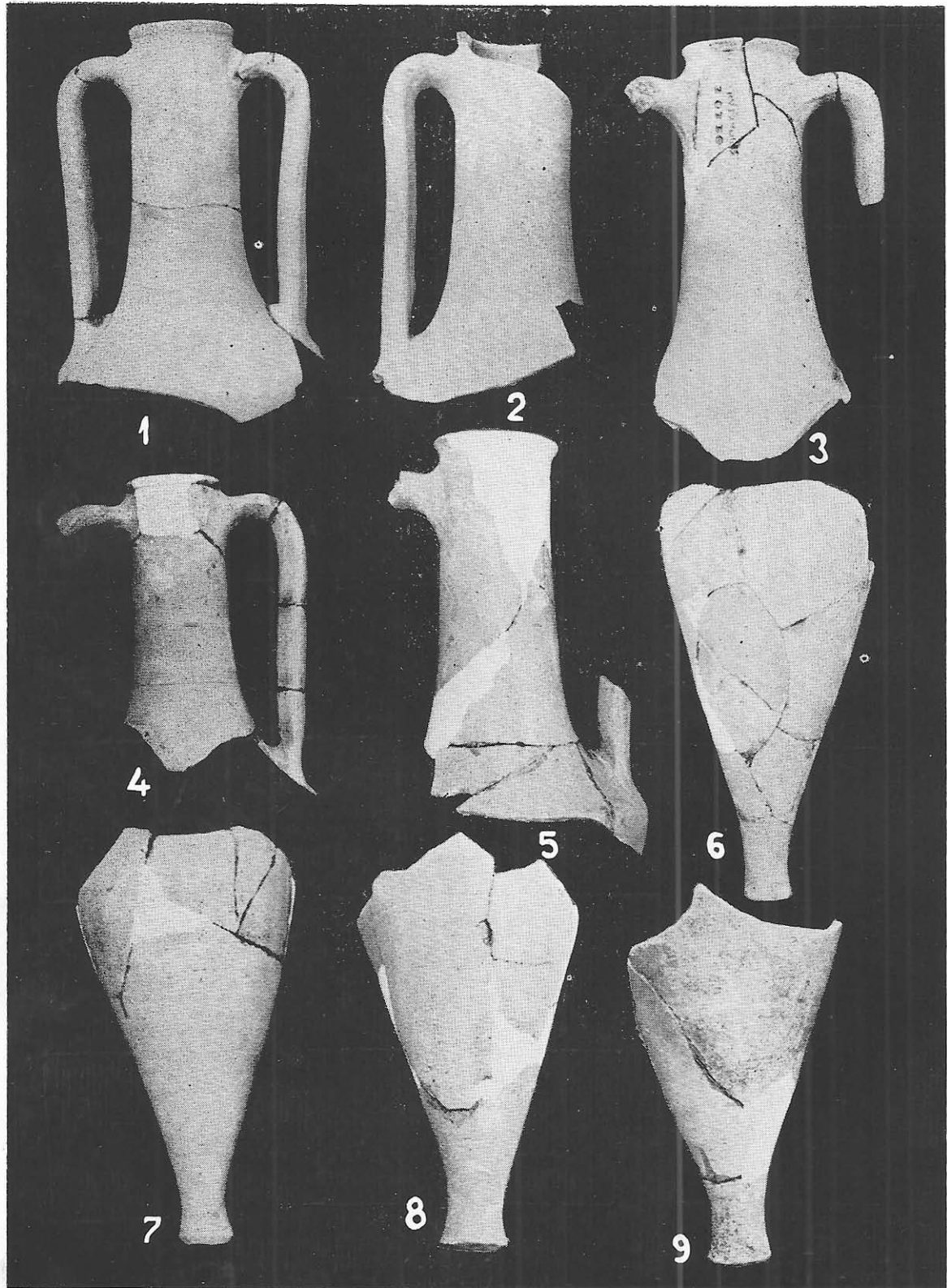
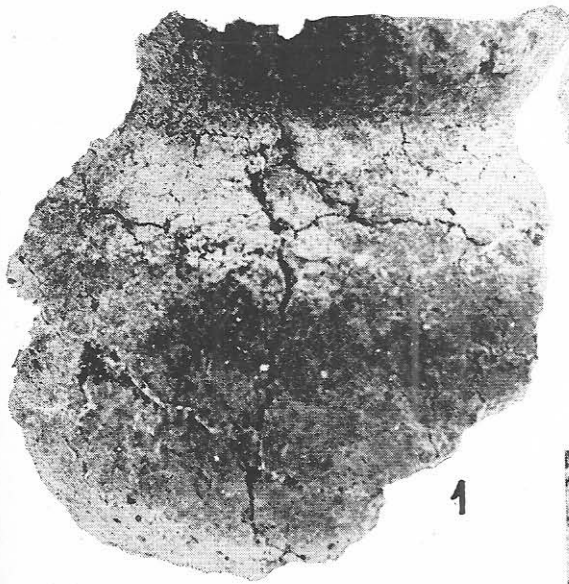
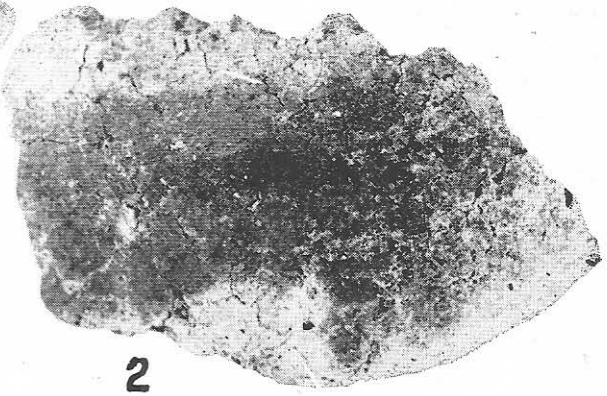

Fig. 6/1-6 (amforele nr. 13, 16, 17, 19, 20, 21) ; 7-9 - părțile inferioare ale unora din amforele fragmentare de mai sus.

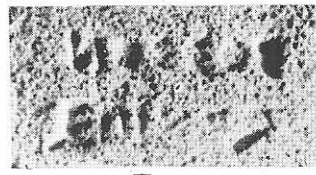
Herodotus

1

2

5

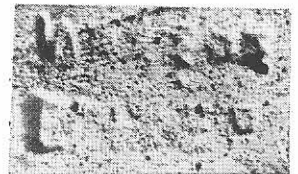
(20704)

4

3

6

(20707)

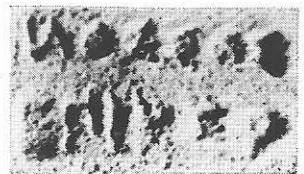
7

(20710)

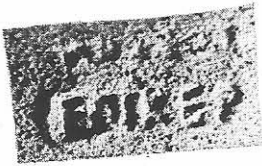
8

(21343)

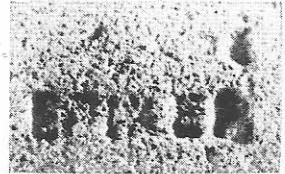
9

(21344)

10

(21345)

11

(21347)

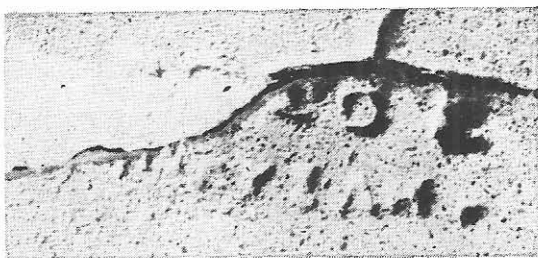
12

(21349)

Fig. 7

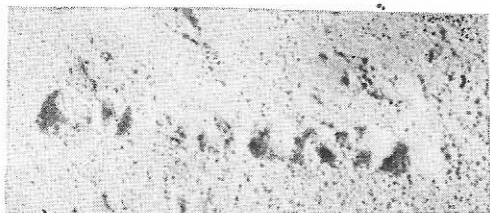
1
(20.705)

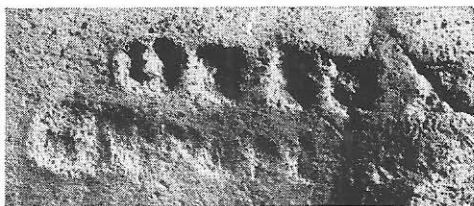
2
(20.706)

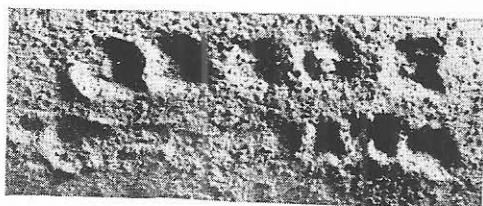
3
(20.709)

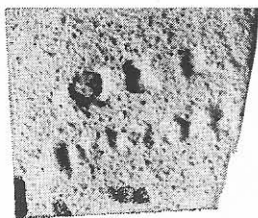
4
(20.712)

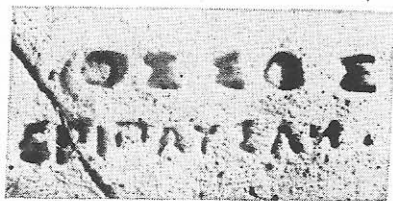
5
(20.713)

6
(20.715)

7
(21.342)

8
(21.346)

9
(20.703)

Fig. 8

Ștampilă englică complet corodată ($3,4 \times 1,8$ cm) aplicată longitudinal pe gît (fig. 3/3). Deși nu se mai păstrează nici o literă, după mărirea cartușului ștampilei atribuim amfora, cu o anumită probabilitate, acestui tip.

4) Nr. inv. 20.710. Amforă de același tip. Gîtul larg, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umărul vasului. Pastă cărămizie cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Angobă cărămizie-gălbuie corodată în cea mai mare parte. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză. Fragmentară : întregită (fig. 4/2).

Ștampilă englică pe două rînduri ($3,2 \times 1,8$ cm), aplicată transversal pe gît (fig. 3/4 ; 7/7).

[N]OΣΣOΣ
ΕΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]

[N]όσσοσ
ἐπὶ Κερ[κίνου]

5) Nr. inv. 21.343. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umărul vasului. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză. Pastă cărămizie-gălbuie cu nisip mărunț, negru în compoziție. Fragmentară : se păstrează gîtul și torțile (fig. 5/5).

Ștampilă englică pe două rînduri ($3,2 \times 1,8$ cm), aplicată longitudinal, pe gît (fig. 3/6 ; 7/9).

[N]OΣΣOΣ
ΕΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]

[N]όσσοσ
ἐπὶ Κερ[κίνου]

6) Nr. inv. 21.344. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umărul vasului. Pastă gălbuie-alburie corodată în cea mai mare parte. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză. Fragmentară : se mai păstrează doar gîtul și o toartă (fig. 2/2 ; 4/3).

Ștampila englică pe două rînduri ($3,2 \times 1,8$ cm), aplicată longitudinal, pe gît (fig. 3/6 ; 7/9).

NOΣΣOΣ
ΕΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]

Νόσσοσ
ἐπὶ Κερ[κίνου]

7) Nr. inv. 21.345. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Pastă roșie-cărămizie cu nisip negru, grosier. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză. Fragmentară : se mai păstrează doar gîtul și o toartă (fig. 5/6).

Ștampilă englică pe două rînduri ($3,2 \times 1,8$ cm), aplicată pe gît asimetric, longitudinal, în apropierea uneia dintre torți (fig. 3/7 ; 7/10).

NO[ΣΣ]OΣ
ΕΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]

Νό[σσ]οσ
ἐπὶ Κερ[κίνου]

8) Nr. inv. 21.347. Amforă de același tip cu gîtul cilindric. Pastă cărămizie-roșcată cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se mai păstrează doar o parte din gît și o toartă (fig. 5/7).

Ștampilă englică pe două rânduri (3,2 × 1,8 cm), aplicată longitudinal și puțin oblic pe gît (fig. 3/8 ; 7/11).

[N]O[ΣΣ]OΣ	[N]ό[σσ]ος
· ΕΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]	ἐπὶ Κερ[κίνου]

9) Nr. inv. 21.349. Amforă de același tip. Gîtul cilindric, lărgit ușor spre bază. Pastă cărămie-roșcată cu nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează partea superioară a amforei și o toartă (fig. 5/8).

Ștampilă englică pe două rânduri (3,2 × 1,7 cm), aplicată transversal și puțin oblic pe gît (fig. 3/9 ; 7/12).

ΝΟΣΣΟΣ	Νόσος
[E]ΠΙ ΚΕΡ[ΚΙΝΟΥ]	[ἐ]πὶ Κερ[κίνου]

10. Nr. inv. 20.705. Amforă de același tip cu corpul conic. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile elipsoidale în secțiune, puternic arcuite, cad aproape vertical pe umăr. Piciorul înalt, cu profil concav, se termină printr-o bază tronconică, adîncită conic în interior. Pastă cărămie-roșcată cu nisip negru în compoziție. Angobă cărămie-gălbui corodată în cea mai mare parte. Urme de vopsea roșie sub buză și deasupra uneia dintre torți. Fragmentară : întregită (fig. 5/1).

Ștampilă englică pe două rânduri (4,8 × 1,4 cm) aplicată longitudinal pe gît (fig. 3/10 ; 8/1)⁷¹.

[N]OΣΣΟΣ	[N]όσος
[EΠΙΠ]Α ΥΣΑΝ[ΙΑ]	[ἐπὶΠ]αυσαν[ία]

Pridic, 1917, p. 120, nr. 19–21, 32 ; p. 125, nr. 138–142 ; p. 143, nr. 4 – producător ; p. 121, nr. 44 ; p. 125, nr. 29 (?) – magistrat : *Grakov*, p. 182 și 190 – producător ; p. 185 – magistrat ; *Canarache*, nr. 477 – producător ; *Gramatopol-Poenaru*, Callatis, nr. 798 – producător.

11) Nr. inv. 20.706. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umărul vasului. Gura amforei este puțin lățită. Pastă cărămie cu mult nisip negru în compoziție. Angobă cărămie-gălbui, mult corodată. Fragmentară ; întregită (fig. 4/4).

Ștampilă englică pe două rânduri (4,5 × 1,4 cm), fragmentară, greu lizibilă.

[ΝΟΣ]ΣΟΣ	[Νός]σος
[ΕΠΙ ΠΑ]ΥΣΑΝ[ΙΑ]	[ἐπὶ Πα]υσαν[ία]

12) Inv. nr. 20709. Amforă de același tip. Gîtul cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umăr. Gura puțin lățită. Pastă cărămie cu nisip negru, grosier în compoziție. Angobă cărămie, corodată. Fragmentară : întregită (fig. 4/5).

⁷¹ În această ștampilă după numele prescurtat al magistratului apare și un punct mic, alături mult mărit, fără a reprezenta totuși o literă (vezi fig. 3/10–13, 15, 17).

Ștampilă englică pe două rînduri ($4,3 \times 1,4$ cm), aplicată longitudinal pe gît (fig. 3/12 ; 8/3).

[N]OΣ[Σ]OΣ	[N]όσ[σ]ος
[E]ΠΙ ΠΑΥ[ΣΑ]N[IA]	[ἐ]πι Παυ[σα]ν[ία]

13) Nr. inv. 20.712. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile se apropie puțin la partea inferioară de gîtul vasului. Pastă cărămizie-roșcată cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Urme de vopsea roșie deasupra unei torți. Fragmentară : se păstrează partea superioară (fig. 6/1).

Ștampilă englică pe două rînduri ($5,3 \times 1,4$ cm), aplicată longitudinal și puțin oblic pe gît, din care se observă doar o parte din numele magistratului (fig. 3/13 ; 8/4).

[NOΣΣOΣ]	[Nόσσος]
[EΠΙ Π]ΑΥΣΑΝ[IA]	[ἐπι Π]αυσαν[ία]

14) Nr. inv. 20.713. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Torțile cad aproape vertical pe umăr. Pastă cărămizie cu nisip negru de compoziție. Pe corp prezintă o pată mare roșcată, datorată probabil unei arderi secundare. Angobă gălbuie, parțial corodată. Buza amforei a fost puțin deformată înainte de ardere, cînd pasta era încă moale. Fragmentară : întregită (fig. 4/6).

Ștampilă englică pe două rînduri ($4,2 \times 1,4$ cm), aplicată defectuos, longitudinal pe gît ; greu lizibilă. Cu toate că nu se păstrează numele magistratului, după mărimea ștampei și a literelor aparține acestei grupe (fig. 3/14 ; 8/5).

[N]OΣΣOΣ	[N]όσσος
EΠ[I]	ἐπ[ι]

15) Nr. inv. 20.715. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Urme de vopsea roșie deasupra unei torți. Pastă cărămizie cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Se observă de asemenea urmele unei angobe cărămizii. Fragmentară : se păstrează o parte din corp și gîtul (fig. 4/7).

Ștampilă englică pe două rînduri ($4,8 \times 1,4$ cm), aplicată longitudinal pe gît (fig. 3/15 ; 8/6).

[N]OΣΣOΣ	[N]όσσος
E[ΠΙ ΠΑΥΣΑ]N[IA]	ἐ[πι Π]αυσα[ν]ία]

16) Nr. inv. 21.342. Amforă de același tip. Gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză. Pastă cărămizie-roșcată cu mult nisip negru-grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează numai gîtul și o toartă (fig. 6/2).

Ștampilă englicică pe două rînduri, fragmentară (2,6 × 1,4 cm), aplicată longitudinal pe gît (fig. 3/16 ; 8/7).

[N]OΣΣ[OΣ]
[E]ΠΙ ΠΑΥΣ[ΑΝΙΑ]

[N]ύσσ[ος]
[έ]πί Παυσ[ανία]

17) *Nr. inv.* 21.346. Amforă de același tip. Pastă cărămizie-roșcată cu nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează gîtul și un fragment de toartă (fig. 6/3).

Ștampilă englicică pe două rînduri (4,4 × 1,4 cm) aplicată longitudinal și puțin oblic pe gît (fig. 3/17 ; 8/8).

[N]OΣΣOΣ
EΠΙ ΠΑΥΣΑΝ[ΙΑ]

[N]ύσσος
έπί Παυσαν[ία]

18) *Nr. inv.* 20.703. Amforă ștampilată de tipul Heraclea Pontică cu corpul conic, gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Buza, puțin evazată, este îngroșată spre exterior. Torțile arcuite, elipsoidale în secțiune, se apropie puțin la partea inferioară de gîtul vasului. Gura amforei este puțin lățită. Pastă cărămizie-gălbuie cu mult nisip negru, grosier în compoziție. Angobă gălbuie mult corodată. Urme de vopsea roșie pe gît, sub buză, pe partea opusă ștampilei. Fragmentară : întregită (fig. 2/3 ; 4/8).

Ștampilă ovală (2,1 × 0,8 cm) avînd ca simbol o palmetă și poate o monogramă (fig. 3/19 ; 8/9).

19) *Nr. inv.* 21.348. Amforă de tipul Heraclea Pontică. Gîtul cilindric, lărgit spre bază. Pastă cărămizie-roșcată cu nisip negru, grosier în compoziție. Fragmentară : se păstrează doar o parte din gît și o toartă. Ștampila lipsește deoarece gîtul prezintă o spărtură chiar în zona unde ea era de obicei aplicată (fig. 6/4).

20) *Nr. inv.* 21.350. Amforă de același tip din care se mai păstrează doar o parte din gîtul înalt, cilindric, lărgit spre bază. Pastă cărămizie cu mult nisip negru în compoziție (fig. 6/5). Zona în care era aplicată ștampila lipsește.

21) *Nr. inv.* 20.711. Amforă de același tip din care se păstrează numai partea inferioară. Corpul conic, terminat cu un picior înalt, cu baza aproape plată, adîncită conic în interior. Pastă roșie-cărămizie cu nisip negru în compoziție. La exterior prezintă o angobă roșcată (fig. 6/6). Reprezintă un exemplar independent și nu partea inferioară a vreunei amfore fragmentare din cele amintite mai sus, de care se deosebește clar prin pastă și angobă ⁷².

22) *Nr. inv.* 20.714. Amforă de Thasos neștampilată cu corpul conic, larg la partea superioară și umerii teșiti. Gîtul scund, concav-tronconic, se lărgește mult spre bază. Gura, puțin evazată, are buza îngroșată și teșită oblic spre exterior. Torțile scurte, puternic arcuite, sînt trase puțin în

⁷² S-au mai păstrat de asemenea părțile inferioare ale unor amfore, în trei cazuri, precum și câteva torți (fig. 6/7-9). Dar ele nu pot fi adăugate numărului total pentru că aparțin exemplarelor fragmentare prezentate mai sus ; nu s-au putut însă întregi deoarece lipsesc fragmentele de legătură.

sus, iar apoi coboară pe umăr. Piciorul scurt se termină într-o bază tronconică adâncită conic în interior. Pastă roșcată-cărămizie cu nisip fin și mică în compoziție. Angobă cărămizie-gălbuie, în unele locuri roșcată, parțial căzută. Aparține tipului II după Bon. Prima jumătate a secolului IV î.e.n.⁷³ (fig. 2/1 ; 5/2).

23) Nr. inv. 21.376. Fragment de skyphos attic (fig. 3/18 ; 7/4) cu figuri roșii : fundul vasului și început de perete. Perete : palmetă ; personaj masculin drapat (partea inferioară). Pe fundul rezervat – 3 cercuri concentrice. Dimensiuni : înălțimea 4,1 cm ; diametru fundului 3,8 cm. Grupa F.B. Prima jumătate a secolului IV î.e.n.⁷⁴.

24) Nr. inv. 21.377. Fragmente ale unei oale lucrată cu mâna. Corpul bombat și gura evazată (fig. 2/4 ; 7/1–3). Marginea exterioară a buzei este alveolată. Pastă grosieră cu cioburi pisate, nisip cu bobul mare și pietricele în compoziție. Atît la interior cît și la exterior prezintă numeroase fisuri adînci. Pasta este brună-cenușie în spărtură și brună, cu unele pete cenușii în exterior⁷⁵.

EIN IN TOPRAISAR (KREIS CONSTANȚA) ENTDECKTES HÜGELGRAB.

Zusammenfassung.

Der zu behandelnde Tumulus wurde im Jahre 1973 erforscht und gehört zu einer grösseren Gruppe antiker Hügel, die noch nicht untersucht waren. Die Grabungen von utilitärem Interesse, die vor vielen Jahren gemacht wurden, wie auch die neueren, haben einen Grossteil des Tumulus beschädigt, so dass die unternommenen Rettungsforschungen einen relativ kleinen Teil davon unbeschädigt vorfanden.

Das Grab hatte einen runden, ununterbrochenen peripherischen Graben, von unterschiedlicher (zwischen 0,50–1,20 m) Breite und eine Tiefe von 0,50–0,60 m von dem Niveau der antiken Oberfläche.

Das Grabinventar bildeten 22 Amphoren (von denen einige vervollständigt werden konnten), ein Fragment eines griechischen Gefässes mit roten Figuren, ein paar Fragmente eines handgearbeiteten Topfes, wie auch Pferdeknochen (Backenknochen und Zähne, die wahrscheinlich zwei Exemplaren angehörten).

Neun Heraklea Ponticā-Amphoren tragen den längs und manchmal transversal auf den Hals applizierten englyphischen Stempel $\text{Νοσσοσ ερι Κερ[κίνου]}$ (Abb. 2/2 ; 4/1–3 ; 5/3–8 ; 3/1–9 ; 7/5–12). Andere acht Exemplare tragen den auf den Hals applizierten Stempel $\text{Νοσσοσ ερι Παυσαν[ιχ]}$ (Abb. 4/4–7 ; 5/1 ; 6/1–3, 3/10–17 ; 8/1–8). Eine andere (ein wenig grössere als die oben angeführten-siehe die Tabelle) herakleische Amphore trägt einen ovalen, englyphischen Stempel auf dem Hals, der eine Palmette und vielleicht ein Monogramm darstellt (Abb. 2/3 ; 3/19 ; 4/8 ; 8/9). Den letzten drei der herakleischen Amphoren fehlt der Halsteil, auf den der Stempel appliziert wurde, so dass wir noch nicht wissen, zu welcher Gruppe sie gehören. Die ungestempelte Thassos-Amphore gehört nach Bon dem Typus II an (erste Hälfte des IV. Jahrhunderts v.u.Z.) (Abb. 2/1 ; 5/2). Das Fragment eines griechischen Gefässes gehört einem attischen *Scyphos* mit roten Figuren an und entspricht der Gruppe F. B – erste Hälfte des IV. Jahrhunderts v.u.Z. (Abb. 3/18 ; 7/4). Die letzten Fragmente stammen von einem Tiegeltopf, der mit der Hand gearbeitet war und der Form, der Paste und dem Dekor nach, nordpontischen Aspekt zu haben scheint. (Abb. 2/4 ; 7/1–3).

Der Verfasser spricht die zwischen dem Topraisar-Tumulus und manchen Hügelgräbern von Histria (XX, XVII, XIX, XII), in denen ebenfalls peripherische Gräben und

⁷³ Mai sus, notele 3 și 47.

⁷⁴ Mai sus, nota 4.

⁷⁵ Pentru analogii mai sus, notele 5, 6 și 7.

ganze oder unvollständige Pferdeskelette erschienen sind, wie auch den „Fürsten“-Gräbern von Agighiol und Peretu, in denen ebenfalls Tieropfer erscheinen, bestehenden Analogien. Er erwähnt ebenfalls die alleinstehenden Pferdegräber aus den extrakarpatischen Gebieten Rumäniens – von Zimnicea (ganze und Teile von Pferden), Cătunu, Andolina (teilweise) – die jedoch von dem Grab von Topraisar verschieden sind.

Der runde, peripherische, ziemlich selten in der Fachliteratur angetroffene Graben, hatte auch eine wichtige rituelle Funktion, denn darin waren die Opfergaben abgelegt; er begrenzte ebenfalls die dem Grab angehörende, geweihte Oberfläche, von dem Rest des Tumulus.

Das bei Topraisar entdeckte keramische Material ist chronologisch scheinbar genügend einheitlich, obwohl eventuell zwischen den Einheiten manche kleine Unterschiede hinsichtlich ihres Verfertigungsdatums bestehen.

Die 17 gestempelten herakleischen Amphoren wurden wahrscheinlich von einem einzigen Erzeuger – Νόσσοϛ – in der Zeit zweier verschiedener Magistraturen – des Κερκίνοϛ und des Παυσανίωϛ – gefertigt. Auch die Möglichkeit des Daseins zweier verschiedener Erzeuger mit demselben Namen – Νόσσοϛ – die in der Zeit zweier verschiedener Magistraten tätig waren, ist nicht ausgeschlossen; diese letztere Hypothese scheint dem Verfasser jedoch unwahrscheinlicher.

Obwohl für die gestempelten herakleischen Amphoren eine reiche Literatur vorliegt, ist ihre Datierung schwierig. Sowohl die mit den Namen des Erzeugers und des Magistraten, wie auch die mit Symbol gestempelten Amphoren werden grosszügig in das IV. Jahrhundert v.u.Z. datiert. Die zeitlichen Grenzen des Skyphos-Fragmentes, der Thassos Amphore, wie auch die von verschiedenen Forschern für die Gruppe herakleischer Amphoren mit der Präposition ἐπί vorgeschlagene Chronologie berücksichtigend, datiert der Verfasser den Tumulus von Topraisar gegen die Mitte des IV. oder eventuell in das dritte Viertel des IV. Jahrhunderts v.u.Z.

Der grossen Anzahl der Amphoren nach, auf denen sein Name angeführt wird, kann Νόσσοϛ als ein bedeutender Ausführer spezifischer Waren in die westpontischen Gebiete betrachtet werden.

Es ist schwer, eine ethnische Zuordnung des Tumulus zu versuchen. Die erwähnten Hügelgräber von Histria, Agighiol und Peretu werden als getisch betrachtet. Das handgearbeitete Gefäss von Topraisar ist jedoch von nord-pontischem Aspekt. Ebenfalls ist das Ritual der Ablegung nur von Teilen der Tiere auch in skythischen Hügelgräbern anzutreffen. Ohne vollständig sicher zu sein, neigt der Verfasser zu meinen, dass das Grab von Topraisar eher einer Person nord-pontischer Herkunft, als einem Geto-Daken angehört.

TABEL
cu dimensiunile amforelor de la Topraisar *

Nr. crt.	Nr. inv.	H	H ₁	H ₂	H ₃ <i>g. t.</i>	H ₄ <i>h. t. d.</i>	H ₅	D	D ₁ <i>g. t.</i>	D ₂ <i>max. inf. inferioara</i>	D ₃ <i>max. inf. inferioara</i>	D ₄	D ₅ <i>max. inf. inferioara</i>	D ₆ <i>max. inf. inferioara</i>	D ₇	A
1.	20.704	65	37,5	27,5	23,5	23,5	8	23	9,6 8,8	7,6 6,6	9,2	13	4,2	5,6	4,2 2,6	56,8
2.	20.707	32	-	28,5	24,2	23,7	-	-	9,6	7,4	9	13	-	-	4,2 2,6	-
3.	20.708.	29,5	-	27,5	23,5	23	-	-	10	7,2	9	13	-	-	4,2 3	-
4.	20.710	66	39	27	23	22,5	8	22,5	9,3	7	9	12	4,3	5,4	4,2 2,5	56,5
5.	21.343	27,5	-	-	23,5	22,4	-	-	9,3	6,8	9	12,3	-	-	4,2 2,5	-
6.	21.344	68	39,5	28,5	24,5	24	9,2	23	9,5	6,8	8,7	12,8	4,5	5,5	4,2 2,6	58
7.	21.345	26	-	-	22,5	22	-	-	9	6,6	9	-	-	-	4,2 2,6	-
8.	21.347	26,5	-	-	-	24	-	-	8,8	6,4	8,2	-	-	-	4,2 2,7	-
9.	21.349	38	-	29	24,2	23,3	-	23	9,3	7	9	12,5	-	-	4,2 2,6	-
10.	20.705	69	40	29	24,5	24	8,5	23	8,8	6,2	8,3	12,3	4,2	5,4	4,2 2,2	58
11.	20.706	67	39,5	27,5	24	24	9,7	23	9,2 8,6	6,6 6	9	12,3	4,1	5,4	4,3 2,6	56,7
12.	20.709	69,3	40,7	29,2	24,5	24	9	23,7	9,1 8,7	6,8 6,2	9,2	13	4,3	5,5	4,1 2,5	58,2

Nr. crt.	Nr. inv.	H	H ₁	H ₂	H ₃	H ₄	H ₅	D	D ₁	D ₂	D ₃	D ₄	D ₅	D ₆	D ₇	A
13.	20.712	32	-	29,7	24,5	24	-	-	8,7	6,3	8,3	12,7	-	-	4 2,4	-
14.	20.713	66	37,5	28,5	24,5	24	9	24	9,6 8,3	6,3 5,8	8,2	12,5	4,2	5,3	4,2 2,3	57
15.	20.715	54	-	28	25	24	-	23	9,2	6,5	8,8	12,4	-	-	4,1 2,6	-
16.	21.342	29,5	-	-	25	24,2	-	-	9,5	7,5	-	-	-	-	4,1 2,6	-
17.	21.346	28,5	-	28,5	23	-	-	-	9,5 8,5	7,5 6,2	9,2 8,2	12,3	-	-	4,1 2,6	-
18.	20.703 <i>Heraclia</i>	72	42	30	26	24,5	10	24	10 9	7,7 6,7	9,3 8,3	12,5	4,1	5,5	4,5 2,7	61,3
19.	21.348	24	-	-	-	-	-	-	9,5 8,3	7,3 5,8	9,1 8	-	-	-	4,3 2,8	-
20.	21.350	34	-	29	24,5	-	-	-	10	8,2	9,3	-	-	-	4,4 2,6	-
21.	20.711	38,5	38	-	-	-	8	20,3	-	-	-	-	3,9	4,6	-	-
22.	20.714 <i>Thasos</i>	60	37	23	16,7	16,3	4,5	33	11	8,7	9,5	17	4,7	6	4 2,3	54,7

* Dimensiunile sînt date în centimetri.

H - înălțimea maximă; H₁ - înălțimea părții inferioare a amforei împreună cu piciorul, pînă la diametrul maxim; H₂ - înălțimea părții superioare rămasă; H₃ - înălțimea gîtului; H₄ - înălțimea torților; H₅ - înălțimea piciorului; D - diametrul maxim; D₁ - diametrul gurii împreună cu buza (la cele lățite - două dimensiuni); D₂ - diametrul interior al gurii (la cele lățite - două dimensiuni); D₃ - diametrul gîtului imediat sub buză; D₄ - diametrul gîtului la trecerea de la umăr la gît; D₅ - diametrul minim al piciorului la partea lui superioară; D₆ - diametrul maxim al piciorului la partea lui inferioară; D₇ - diametrul torților (la cele elipsoidale două cazuri); A - adîncimea în interior pînă la nivelul buzei.

DIN ISTORIA ULPIEI TRAIANE

HADRIAN DAICOVICIU

Pe cîte ne putem da, deocamdată, seama, capitala Daciei romane n-a avut o „preistorie” a ei : în Țara Hațegului, acolo unde avea să se ridice orașul, nu s-au descoperit pînă acum urme sigure de locuire dacică¹. Inceputurile locuirii romane – pe care le-am putea numi „protoistoria” orașului – se leagă de un anumit moment al războaielor lui Traian cu Decebal, și anume de pacea din anul 102 e.n.

Cassius Dio, enumerînd condițiile păcii pe care împăratul biruitor o impusese regelui învins, încheie astfel² : „După ce făcu această legătură, lăsînd legiunea la Sarmizegetusa³, iar celelalte părți ale țării așezîndu-le cu soldați, el se întoarse în Italia”.

Constantin Daicoviciu a arătat încă mai demult⁴ că istoricul antic trebuie să se fi referit nu la cetatea de scaun a lui Decebal, ci la locul viitoarei Sarmizegetuse romane, iar noi am încercat mai recent să aducem argumente în sprijinul acestei păreri⁵. Faptul că mai persistă încă și opinia contrară⁶ ne obligă să revenim pe scurt asupra chestiunii.

Ideea că istoricul antic s-ar referi la capitala lui Decebal⁷ vine în contradicție cu toate celelalte date de care dispunem. Se știe, datorită cer-

¹ Oct. Floca, în *Magazin*, nr. 844 din 8 decembrie 1973, p. 2, menționează descoperirea la Ulpia Traiana, în punctul „În grunet”, a unor blocuri de calcar asemănătoare cu cele utilizate la cetățile dacice din Munții Orăștiei. Examinîndu-le, asemănarea nu ni s-a părut concludentă, dar nici ipoteza existenței unei fortificații dacice undeva, în împrejurimile orașului roman, nu poate fi aprioric exclusă.

² Cassius Dio, LXVIII, 9 (trad. T. A. Naum).

³ Autorul antic folosește forma Ζερμυζεγεθούση.

⁴ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 86–87.

⁵ H. Daicoviciu, în volumul *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111–116.

⁶ Vezi I. I. Russu, în *IDR*, I, p. 14, n. 11 : „Nu poate fi vorba aici de vreo aluzie ori confuzie cu Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colonia Dacica) romană de mai tîrziu, (cum greșit, după C. Daicoviciu, susține printr-o argumentare aleatorie H. Daicoviciu...) ci evident de cetatea-capitală a Daciei lui Decebalus, pe Muntele Grădiștei...” Le revine, desigur, cititorilor să se convingă dacă argumentarea noastră este aleatorie sau nu ; ne mărginim aici să spunem că, oricum, este vorba de o *argumentare*, ceea ce înseamnă ceva mai mult decît o simplă afirmație, chiar însoțită de adverbul „evident”.

⁷ Nu ni se pare de prisos să amintim că noi nu dispunem de textul original al lui Cassius Dio, ci numai de rezumatele tîrzii și destul de prost întocmite ale lui Xiphilinos:

cetărilor arheologice, că cetatea de la Costești și așezarea de la Fețele Albe au fost cucerite de romani în primul război dacic⁸, dar nici descoperirile arheologice, nici știrile literare⁹ nu ne îngăduie să presupunem că Sarmizegetusa ar fi suferit aceeași soartă. În aceste condiții, e imposibil să credem că Decebal ar fi acceptat între zidurile cetății sale de scaun o întreagă legiune, adică o veritabilă armată de ocupație¹⁰, după cum e greu de crezut că un mare strateg ca Traian ar fi putut lăsa o garnizoană izolată într-o poziție neprielnică, dominată de înălțimile înconjurătoare, lipsită de o cale lesnicioasă de ieșire și nepriținută de alte trupe, cantonate în cetățile cu rol strategic mai important¹¹. Admițând, totuși, că o forță romană de asemenea importanță ar fi staționat la *Sarmizegetusa regia*, devine de neînțeles cum a putut Decebal, încălcând condițiile păcii din anul 102, să-și refacă fortificațiile pe care fusese obligat să le dărîme¹². Tot atît de greu de înțeles ar fi, în acest caz, și capturarea de către Decebal a generalului roman Longinus, comandantul legiunii¹³.

Impotriva ipotezei că izvorul nostru se referă la cetatea de pe Dealul Grădiștii pledează și împrejurarea că textul lui Cassius Dio nu folosește niciodată numele de Sarmizegetusa pentru desemnarea capitalei lui Decebal, pe care Ptolemeu o numea tocmai „Sarmizegetusa regească”¹⁴. Istoricul vorbește în două rînduri despre capitala dacilor, numind-o o dată „scaunul domniei dacice”¹⁵, iar a doua oară „scaunul domniei”¹⁶. Numele de Sarmizegetusa apare la Cassius Dio numai în legătură cu legiunea romană lăsată pe teritoriul Daciei.

Este adevărat că pe Dealul Grădiștii s-au descoperit vestigii ale legiunii a IV-a Flavia Felix¹⁷, dar ele sînt prea slabe pentru a constitui o măr-

și Zonaras. Este, deci, teoretic posibil ca istoricul să fi precizat despre care din cele două Sarmizegetuse era vorba; omițînd precizarea, epitomatorii au putut crea problema discutată aici.

⁸ C. Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Partea I: Studiul topografic al așezărilor*, București, 1951, p. 15–16; H. Daicoviciu și I. Glodariu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 470–472.

⁹ Cassius Dio, LXVIII, 8.

¹⁰ Natural, o armată de ocupație a fost lăsată în Dacia, dar textul lui Cassius Dio, care începe cu o referire la pacea încheiată de Traian, pune în evidență o strînsă legătură între prezența garnizoanelor romane și condițiile păcii, între care se număra și obligația lui Decebal de „a ieși din ținuturile cucerite” (Cassius Dio, LXVIII, 9), adică de a ceda romanilor anumite zone. În lumina acestei relații, garnizoanele nu puteau fi lăsate de Traian decît în ținuturile care-i aparțineau efectiv, ceea ce nu era cazul capitalei dacice.

¹¹ Nu există mărturii nici arheologice, nici literare că în aceste cetăți (Costești, Blidaru, Piatra Roșie) ar fi fost instalate trupe romane în anul 102 e.n.

¹² Cassius Dio, LXVIII, 10; C. Daicoviciu, *loc. cit.* (refacerea cetății de la Costești); împreună cu Șt. Ferenczi am ajuns la concluzia că o asemenea refacere a avut loc și în cetatea de la Blidaru.

¹³ Cassius Dio, LXVIII, 12.

¹⁴ Ptolemeu, III, 8, 4.

¹⁵ Cassius Dio, LXVIII, 8.

¹⁶ *Idem*, LXVIII, 14.

¹⁷ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103; H. Daicoviciu, în *Hommages à Marcel Renard* (= Coll. Latomus, vol. 102), Bruxelles, 1969, p. 167–172; M. Macrea, în *Sargetia*, II, 1941, p. 127–149; I. Glodariu, în *ActaMN*, II, 1965, p. 128–130.

turie a prezenței întregii legiuni ; avem de-a face cu un simplu detașament, ceea ce nu se potrivește cu textul lui Cassius Dio, în care e evidentă opoziția dintre legiunea lăsată la Sarmizegetusa și simplele garnizoane așezate în alte puncte. Mai mult, blocurile de piatră cu numele legiunii s-au găsit în zidul refăcut al cetății Sarmizegetusa¹⁸. Datarea lor în anii 102–105 ar însemna că legiunea lăsată drept cheazășie a îndeplinirii de către regele dac a condițiilor de pace impuse de Traian (printre ele se număra și dărîmarea fortificațiilor) a contribuit la pregătirile dacice de apărare.

Cu totul alta e situația pe care descoperirile arheologice o zugrăvesc pentru Sarmizegetusa romană. Aici țiglele și cărămizile cu stampila legiunii a IV-a Flavia Felix sînt foarte numeroase (spre deosebire de Dealul Grădiștii, unde asemenea material tegular lipsește cu desăvîrșire) și multe din ele par să fi fost refolosite¹⁹. Sîntem convinși că ele trebuie să fie în legătură cu o staționare a legiunii în Țara Hațegului, anterioră construirii castrului ei de la Berzobis²⁰, construire pe care o plasăm după anul 106 e.n. Cu alte cuvinte, între 102–105 legiunea trebuie să fi fost cantonată tocmai pe locul viitoarei Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa. După transformarea Daciei în provincie, prezența legiunii a XIII-a Gemina la Apulum făcea inutilă o garnizoană legionară atît de aproape și legiunea a IV-a Flavia Felix a fost așezată la Berzobis.

Garnizoana legiunii lăsate de Traian în Dacia între cele două războaie se afla, deci, pe locul viitoarei capitale a provinciei, ceea ce ne-a făcut să definim prezența ei aici drept „protoistorie” a orașului. N-ar fi cîtuși de puțin exclus ca zidurile coloniei Ulpia Traiana să fie zidurile castrului legiunii a IV-a Flavia Felix, ridicat aici în anul 102 e.n.

Întemeierea orașului roman între 108–110 de către primul guvernator al provinciei, Decimus Terentius Scaurianus²¹, reprezintă începutul istoriei propriu-zise a capitalei Daciei traiane. De acest moment esențial se leagă o altă problemă : aceea a numelui coloniei și a transformărilor pe care el le-a suferit²².

Opinia lui E. Kornemann, potrivit căreia numele *Colonia Dacica*, întilnit în epigrafele din epoca lui Traian, ar reprezenta o prescurtare a denumirii complete *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*²³ ni se pare contrazisă de împrejurarea că în inscripția de întemeiere a orașului e folosit numai numele *Colonia Dacica*²⁴. Aceași denumire

¹⁸ C. Daicoviciu și colaboratorii, *loc. cit.* ; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 129.

¹⁹ I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 431 ; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 59, 64.

²⁰ Vezi G. Téglás, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 28–32 ; *ArchKözl*, XXII, 1899, p. 106 ; *ErdMúz*, XIX, 1902, p. 404.

²¹ CIL III 1443 ; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, ed. a II-a, București, 1966, p. 9.

²² Vezi H. Daicoviciu, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 101–104.

²³ E. Kornemann, în *RE*, IV, 1, col. 547, nr. 233, s.v. *Coloniae*.

²⁴ CIL III 1443.

simplă și laconică e utilizată în alte două inscripții din vremea împăratului citior²⁵, precum și într-o epigrafă puțin posterioară morții lui Traian²⁶.

Începînd cu anul 118 e.n., denumirea *Colonia Dacica* nu se mai utilizează²⁷. Inscriptiile folosesc, în genere, fie numele complet, fie pe cel, prescurtat, de *Colonia Sarmizegetusa*.

Reiese din cele de mai sus că numele oficial și complet al capitalei provinciei traiane a fost, la întemeiere, *Colonia Dacica*. În sprijinul acestei încheieri vine, credem, și împrejurarea că din celelalte șapte colonii traiane cunoscute în Imperiu (Xanten, Poetovio, Ratiaria, Oescus, Hadrumetum, Leptis Magna, Thamugadi) numai una poartă un nume incluzînd și epitetul de *Augusta*: *Colonia Concordia Ulpia Traiana Augusta Frugifera Hadrumetum*²⁸, dar inscripția care-l atestă nu datează din epoca lui Traian. În genere, toate aceste *coloniae* poartă numele, simple, de *Ulpia* sau *Ulpia Traiana* și nici măcar ele nu sînt, de obicei, atestate sub împăratul eponim²⁹. E greu de crezut, în aceste împrejurări, că Traian, a cărui modestie și a cărui simplitate sînt relevate de izvoarele literare antice³⁰, să fi atribuit un nume atît de pompos și de excepțional orașului întemeiat de el în Dacia, cu atît mai mult cu cît acesta era singura așezare urbană din noua provincie și, deci, nu era nevoie să fie distins, prin felurite epitete, de celelalte orașe ale Daciei. În schimb, un astfel de gest pare firesc din partea lui Hadrianus, mai ales că se cunosc colonii ale acestuia care poartă denumiri analoge³¹.

Hadrianus este, deci, acela care a dezvoltat denumirea inițială a capitalei Daciei romane într-un nume pompos, împlinînd astfel un act de pioasă cinstire a predecesorului său. Dar el a făcut mai mult: a adăugat la acest nume epitetul autohton, dacic, *Sarmizegetusa*.

²⁵ CIL III 1323 (Ampelum) și 1572 (Ad Mediam).

²⁶ CIL III 1100 (Apulum): *Pro salute Aug(usti) M(atri) D(eum) M(agna)e sanctum, T(itus) Fl(avius) Longinus, vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Il Pann(oniorum), dec(urio) Col(oniae) Dac(icae), dec(urio) mun(icipii) Nap(ocae), dec(urio) Kanab(ensium) leg(ionis) XIII G(eminae), et Cl(audia) Candida coniux et Flavi(i) Longinus, Clementina, Marcellus fil(ii), ex imperio pecunia sua fecer(unt). L(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto)*. Datată greșit, în *Corpus*, pe vremea lui Traian (desigur, tocmai datorită denumirii *Colonia Dacica*), ea aparține în realitate domniei lui Hadrianus, după cum dovedește calitatea de *municipium* a Napocii (cf. CIL III 6254, 14465). Faptul că Napoca are rangul de *municipium*, dar capitala provinciei traiane e desemnată tot cu numele modest de *Colonia Dacica* datează această inscripție la sfîrșitul anului 117 e.n. sau în prima jumătate a celui următor. Datarea e întărită de împrejurarea că altă epigrafă din anul 118 e.n. (CIL III 1445, descoperită la Sarmizegetusa) dă capitalei numele complet: *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*.

²⁷ Inscriptia publicată de I. I. Russu, în *StCl*, IX, 1967, p. 211–217, constituie numai în aparență o excepție (cf. H. Daicovicu, *op. cit.*, p. 103–104).

²⁸ CIL VIII 10477.

²⁹ Excepție face Thamugadi (CIL VIII 17482, 17483), dar acolo e vorba chiar de inscripțiile de întemeiere, unde era firesc să figureze numele oficial și complet. Această situație constituie un alt motiv de a crede că și în inscripția CIL III 1443 numele *Colonia Dacica* este cel oficial și copleșit.

³⁰ De exemplu, Cassius Dio, LXVIII, 6.

³¹ CIL VIII 1181, 1182 (= 14312), 1183: *Colonia Iulia Aelia Hadriana Augusta Utica*; CIL X 6079: *Colonia Aelia Hadriana Augusta Formiae*; CIL XII 1856: *Colonia Aelia Augusta Italica*.

Nu încape nici o îndoială asupra caracterului deliberat al acestei măsuri, care nu reprezintă o simplă adăugire sau completare toponomastică, ci un act politic. Promotor al unei politici noi, deosebite de aceea urmată de Traian, Hadrianus voia să-și concilieze populațiile supuse de Roma, să le integreze mai strâns în viața provinciilor, să le transforme treptat din învinși în participanți, chiar dacă nu de la început cu drepturi depline, la vastul mecanism economic, social și politic care era Imperiul roman. În fond, după faza supunerii, realizată de Traian în cursul celor două războaie dacice, Hadrianus inaugura faza asimilării autohtonilor. Adăugirea numelui capitalei lui Decebal la acela al noii capitale romane trebuia să simbolizeze reconcilierea învinșilor cu învingătorii și să sugereze o anumită continuitate între cîrmuirea regilor daci și stăpînirea împăraților de la Roma. De neconceput în condițiile unei exterminări și deportări totale (ori măcar masive) a dacilor, gestul lui Hadrianus reprezintă una din dovezile evidente ale permanenței autohtone în epoca romană.

Capitală a Daciei unitare, capitală, după anul 118/119, a Daciei Superioare ³², Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa a cunoscut o rapidă și strălucită dezvoltare în prima jumătate de secol după cucerirea ținuturilor nord-dunărene. Orașul, ca și întreaga provincie, au avut însă de suferit considerabil de pe urma războaielor marcomanice (166–180). Atacatorii – o vastă coaliție de populații „barbare” – care au asaltat pe un front larg hotarele romane, au pătruns și în Dacia, provocînd numeroase distrugerii, determinînd ascunderea într-una din galeriile minei de aur de la Alburnus Maior a cunoscutelor tăblițe cerate etc.

Se cunoștea de mai demult o inscripție ³³ pe care sagacitatea lui Th. Mommsen a pus-o în legătură cu invazia marcomanilor ³⁴. Era un monument pe care capitala Daciei îl înălțase împăratului Marcus Aurelius drept mulțumire că a salvat-o dintr-un dublu pericol (*ancipiti periculo virtutibus restituta*), în care am putea vedea primejdia reprezentată de invadatorii din afară și, eventual, pe cea reprezentată de o răscoală internă ³⁵. Recent, un nou monument a venit să completeze cunoștințele noastre despre soarta Sarmizegetusei în timpul acestor evenimente dramatice, marcînd un moment de seamă al istoriei orașului ³⁶.

În cursul săpăturilor arheologice din vara anului 1974 a fost găsită în interiorul templului lui Liber Peter o inscripție prin care dedicantul, L. Apuleius Marcus, decurion și cvestor al coloniei, declara că a reconstruit pe cheltuiala sa porticele și cubiculele templului, arse de puterea dușmanilor (*porticus cum cubiculis a vi hostium exustus pecunia sua... restituit*). Cuvîntul *hostes* indică dușmani externi, iar faptul că aceștia au ajuns literalmente pînă la zidurile Sarmizegetusei (templul în chestiune se află la cîteva sute de metri în afara zidului nordic) arată că nu poate fi vorba decît de marcomani sau de aliații lor.

³² Vezi H. Daicovicu, în *Steaua*, an. XX, nr. 10 (237), octombrie 1969, p. 69.

³³ CIL III 7969.

³⁴ Th. Mommsen, în *EphEp*, IV, p. 188.

³⁵ Vezi D. Tudor, în *IstRom*, I, p. 432.

³⁶ Vezi H. Daicovicu și I. Piso, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159–163.

În ce moment al războaielor marcomanice a fost Ulpia Traiana atît de grav amenințată ? După o părere larg răspîndită, faptul că ultima tăbliță cerată ascunsă în galeriile de la Alburnus Maior datează din 29 mai 167 ar indica anul atacului asupra Daciei³⁷. În seria tăblițelor cerate există însă intervale de 1–7 ani, ceea ce face ca ultima dată să nu poată fi considerată decît ca *terminus post quem*. E mai probabil că incursiunea dușmană în Dacia a avut loc într-un alt moment al războiului, și anume în anul 170 e.n.

În adevăr, marele atac al marcomanilor a avut loc pe toate fronturile în 170. Acțiunea lor cea mai răsunătoare a fost pătrunderea în Italia de nord, distrugerea orașului Opitergium și încercarea de a cucerii Aquisieia. În același an Saloniae a fost înconjurată în mare grabă cu ziduri³⁸, pe cînd M. Claudius Fronto, guvernatorul celor trei Dacii și al Moesiei Superioare, a căzut pe cîmpul de luptă³⁹.

Un indiciu suplimentar în favoarea acestei datări îl constituie faptul că Sarmizegetusa îi închină lui Marcus Aurelius inscripția mai sus menționată (CIL III 7969) după moartea lui L. Verus, survenită în februarie 169.

Se poate, deci, conchide că în anul 170 dușmanii au pătruns, probabil prin Banat, în adîncul provinciei, pînă la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Nu avem nici un motiv să credem că orașul ar fi fost cucerit, dar este sigur că tot ce se afla în afara zidurilor a fost pustiit de năvălitori. Atît săpăturile lui Constantin Daicoviciu⁴⁰, cît și cele din 1973–1974 au pus în evidență urme clare de distrugere totală sau parțială, după mijlocul secolului al II-lea, a clădirilor publice și particulare din afara incintei fortificate. Foarte curînd, probabil în epoca Severilor, aceste edificii vor fi reconstruite și chiar amplificate (cazul sanctuarului închinat lui Aesculapius și Hygiei).

Pentru Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa epoca Severilor a însemnat o nouă perioadă de strălucită dezvoltare. Sub Severus Alexander orașul devine locul de întrunire a nou înființatului *concilium Daciarum trium*, iar numelui său i se adaugă epitetul de *metropolis*⁴¹.

Retragerea aureliană a pus, firește, capăt rolului de capitală provincială pe care Sarmizegetusa îl jucase timp de mai bine de un veac și jumătate, dar nu și vieții urbane. În adevăr, o populație nevoiașă și, fără îndoială, redusă numericeste, continua să locuiască în oraș, ducînd un trai modest în condițiile unei economii pe cale de a deveni naturală. Această populație construiește în basilica de vest a Palatului Augustalilor un zid de tehnică proastă, fără mortar, închizînd o cameră mică, și tot ea a lăsat în ambele basilici urmele unor vetre de foc⁴². Incinta orașului fiind

³⁷ W. Zwicker, *Studien zur Markussäule*, Amsterdam, 1941, p. 75 ; J. Schwendemann, *Der historische Wert der vita Marci bei den Scriptoribus Historiae Augustae*, Heidelberg, 1923, p. 167–168 ; P. Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Praha, 1962, p. 275 ; A. R. Birley, în *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, p. 218 ; A. Alföldi, *Budapest történefe*, I, 1, Budapest, 1942, p. 192, 222.

³⁸ CIL III 7979, 1980, 6374 ; vezi M. Zwicker, *op. cit.*, p. 175.

³⁹ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 38.

⁴⁰ Vezi C. Daicoviciu, în *RE*, Suppl. XIV, 1974, col. 651.

⁴¹ Idem, în *ActaMN*, III, 1966, p. 153–171.

⁴² Idem, *Sarmisegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 32.

greu de apărut, locuitorii rămași la Sarmizegetusa transformă amfiteatrul într-o fortăreață : săpăturile executate prin anii 1890–1893 au găsit poarta de vest baricadată⁴³, iar C. Daicoviciu a aflat blocate două din intrările la tribune⁴⁴. Că este vorba de intervenții târzii, post-aureliene, o dovedește și descoperirea în anul 1890, într-una din lojile amfiteatrului, a unui tezaur de monede de bronz de la Valentinianus (364–375)⁴⁵, ascuns în vreo clipă de primejdie de unul din urmașii orașenilor rămași pe loc.

Merită menționată, în această ordine de idei, o descoperire făcută în anul 1973, în cursul dezvelirii complexului de cult închinat lui Aesculapius și Hygiei⁴⁶, într-o fântină de formă patrată. Este vorba de numeroase fragmente de marmură foarte dizolvate de apă, între care se mai pot recunoaște două statui decapitate și un relief deteriorat. Prezența lor în fântină nu poate fi interpretată ca o ofrandă adusă divniităților : ni se pare mai plauzibilă ideea că avem de-a face cu o profanare a imaginilor și a fântinii sacre într-o epocă de treptată impunere a creștinismului, adică tot în secolul al IV-lea e.n.

Nu se poate preciza, deocamdată, cât va fi durat această stare de lucruri. Probabil pînă ce, odată cu venirea hunilor și a neamurilor tîrîte de aceștia, dar mai ales după căderea „imperului” lui Attila, ca o consecință a anarhiei ce izbucnește atunci, se sting și ultimele licăriri de viață urbană romană în Dacia.

HISTOIRE DE ULPIA TRAIANA

Résumé

L'auteur passe en revue les moments principaux de l'histoire de la capitale de la Dacie romaine.

Le premier est lié à la paix de l'an 102, quand Trajan laisse la IVème légion Flavia Felix sur l'emplacement de la ville future, dans le Pays de Hațeg.

Un autre moment important est celui de la fondation de la ville (108–110). La nouvelle colonie a porté d'abord le nom très simple de *Colonia Dacica*. C'est Hadrien qui en 118 lui a ajouté d'autres épithètes, en le transformant en *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. La présence du nom de l'ancienne capitale de Décébale avait une signification politique, voulant symboliser la réconciliation entre vainqueurs et vaincus ; elle constitue une preuve de la permanence autochtone sous la domination romaine.

Après un demi-siècle de développement, la capitale de la province eut à souffrir à la suite des guerres marcomannes. La Dacie a été envahie en 170 et une inscription trouvée récemment à Ulpia Traiana, dans le temple de Liber Pater, démontre que les ennemis sont parvenus jusque sous les murs de la ville.

La dernière question traitée par l'auteur est celle de la sort de Ulpia Traiana après l'abandon de la Dacie. Les découvertes archéologiques faites dans le Palais des Augustales, dans l'amphithéâtre et, plus récemment, dans le sanctuaire d'Esculape et de Hygie démontrent qu'une partie de la population est restée sur place.

⁴³ P. Király, *Dacia provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 129.

⁴⁴ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 52.

⁴⁵ G. T(églás), in *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 288.

⁴⁶ Vezi H. Daicoviciu și colaboratorii, in *Sargetia*, XI–XII, 1974–1975, p. 228.

LISTA ABREVIERILOR

Actamn	Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
Archért	Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
Archközl	Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) – XXII (1899).
EphEp	Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum supplementum. Romae, I (1872) – X (1913).
ErdMúz	Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) – L (1945).
IDR	Inscripțiile Daciei Romane, vol. I, București, 1975.
IstRom	Istoria României. București, I (1960).
RE	Realencyclopädie des classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa). Stuttgart, 1893 și urm.
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
StCl	Studii clasice. București, I (1959) și urm.
TransAnt	C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, Bucarest, 1945.

BURII LA ADAMCLISI ?

RADU FLORESCU

Lucrările de restaurare și amenajare muzeistică întreprinse, încă din anul 1960, la monumentul triumfal al lui Traian, *Tropaeum Traiani*, de la Adamclisi, au generat o adevărată recrudescență a preocupărilor științifice legate de acest stilp de hotar al istoriei poporului nostru. Monografiile și albume, relevee riguroase și proiecte de conservare și restaurare, articole, note, controversate și polemice au ținut trează atenția publicului larg și a specialiștilor, contribuind la mai buna cunoaștere a venerabilului și impunătorului vestigiu.

Cum era și normal, încercările de exegeză a reliefulor istoriate care-l împodobesc, au cunoscut, la rîndul lor, o anumită înviorare. Față de vechile ipoteze, datorate mai ales unor învățați germani — Cichorius, Furtwängler¹ — care vedeau în coaliția de transdanubieni de pe metopele monumentului populații din alte vremuri (sec. I e.n., sec. IV e.n.) decît cea a războaielor dacice ale lui Traian, Florea Bobu Florescu², pe temeiul unor comparații etnografice anacronice — așa dar nemetodice — a încercat să argumenteze dacismul exclusiv al luptătorilor, adversari, romanilor figurați pe metope. Această ipoteză exclusivistă și exagerată, a provocat, pe bună dreptate, reacția altor învățați — I. I. Russu, Gabriela Bordenache³ — care au atras atenția asupra prezenței unor elemente indubitabile nedacice printre detaliile de caracter etnografic ale figurilor de pe Columnă.

Dar cea mai importantă contribuție în acest sens a adus-o prof. Radu Vulpe, care nu s-a mulțumit numai să critice ipotezele anterioare sau să

¹ A. Furtwängler, *Das Monument von Adamklissi und die ältesten Darstellungen von Germanen. Intermezzi. Kunstgeschichtliche Studien*, în *Abhandlungen der bayerischen Akademie*, I.CI., III Abhd., vol. XXI, Leipzig-Berlin, 1896, p. 42-77; C. Cichorius, *Die Reliefs des Denkmal von Adamklissi*, în *Philosophisch-Historische Beiträge Curt Wachsmuth zum sechszigsten Geburtstag*, Leipzig, 1897.

² *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, ed. II, Buc. 1961.

³ Gabriella Bordenache, Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, Dacia, NS, 4, p. 595; I. I. Russu.

sublinieze unele observații mai mult sau mai puțin concludente, ci a încercat chiar să construiască o exegeză completă, istorică și etnografică a (de fapt) elementului germanic și contribuției acestuia în luptele dintre daci și romani, din iarna 101–102, în Moesia inferioară.

Teoria aceasta nouă, complexă, cu caracter de edificiu logic, a fost expusă succesiv în trei articole⁴ și într-un pasaj din vol. II al sintezei *Din istoria Dobrogei*⁵, aceste materiale întregindu-se reciproc. Punctul de plecare este celebrul pasaj al scrisorii pe ciupercă, din Dio Cassius (LXVIII, 8), pe care prof. R. Vulpe îl interpretează ca pe un avertisment cominatoriu, un act dușmănos al burilor și aliaților lor față de romani. Analizând apoi scenele Columnei, el regăsește scena soliei cu scrisoarea pe ciupercă, împreună cu Cichorius, în scena IX, aceea a călărețului pe catir căzut în fața împăratului.

În continuare, sintetizând informațiile din izvoarele literare, schițează în linii largi, istoria Burilor, de la stabilirea lor în spațiul dintre Dunărea mijlocie și Carpații nordici, odată cu quazii și marcomanii, trecând prin episodul expansiunii lor către Tisa – adică spre granița dacică – apoi prin eventuale ciocniri cu dacii, pentru a conchide că, în vremea războaielor lui Traian cu dacii, burii erau singura forță politică și militară – probabil o coaliție de triburi condusă de elementul suebic de la care i se trăgea și numele – capabilă și, de altfel, și interesată să se alieze cu dacii lui Decebal împotriva pericolului comun pe care-l reprezentau romanii. Analizând apoi condițiile generale ale teatrului de război, arată că doar popoarele din nordul și estul Daciei scăpaseră influenței romane sau o suferiseră mai mult nominal, așa încât puteau fi folosite de daci în cadrul unei coaliții războinice împotriva romanilor, pentru o lovitură în sudul Dunării, pentru a crea un al doilea front.

Plecând de la aceste premize istorice, prof. R. Vulpe încearcă apoi explicarea prezenței predominante a unor luptători germanici pe relieful monumentului triumfal de la Adamclisi, tocmai prin participarea burilor la campania daco-sarmato-bură, de data aceasta împotriva romanilor din Moesia inferioară, încheiată cu victoria romanilor și ridicarea – la șapte ani mai târziu – a monumentului triumfal care comemora această victorie. Cu acest prilej sesizează și nepotrivirea dintre desfășurarea narațiunii sculptate de pe Columnă și aceea de pe monument. Argumentând comparativ, conchide că Columna, a fost executată mai târziu, după schițe sumare și urmărind o tematică în care accentul principal cădea pe activitatea împăratului și nu pe raportarea fidelă a desfășurării războaielor în toate amănuntele lor – acțiuni, tipuri, peisaje, etc. Lipsa acestor populații dintre figurile Columnei s-ar explica prin lipsa de importanță pe care au avut-o în raport cu figura centrală – împăratul Traian și cu aproximația informației artiștilor care au executat relieful. Totuși, la o analiză mai sensibilă, profesorul Vulpe consideră că este posibil să se distingă patru scene

⁴ *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan, Studii Clasice*, 5, 1963, p. 223–247; *Dion Cassius et la Campagne de Trajan en Mésie Inférieure, Studii Clasice*, 6, 1964, p. 205–232; *Capturarea scrisorii lui Decebal, Sargetia*, 4, 1966, p. 75–96.

⁵ p. 87.

în care elemente germanice luptă de partea dacilor : prima este aceea a călărețului căzut (scena IX), a doua este scena primei bătălii, desfășurată în preajma taberei de care, din campania moesică (XXXVIII), unde printre luptătorii daci, se distinge unul cu pieptănătura și costumul diferit de ale celorlalți ; a treia este scena primei solii dacice (XXVII), în cadrul căreia se distinge „buri, daci nordici și călăreți sarmați” ; în sfârșit, a patra este scena soliiilor populațiilor barbare (C), învecinate cu teatrul de luptă, care la începutul celui de al doilea război vin să aducă împăratului, aflat la Drobeta unde tocmai inaugurase podul peste Dunăre, asigurarea fidelității și neamestecului lor.

Pentru a încheia, prof. Vulpe explică absența oricărei menționări a burilor în izvoarele scrise privitoare la campania moesică a lui Traian prin caracterul rezumativ al pasajelor în care campania amintită este menționată.

Construită cu logica și erudiția bine cunoscută ale învățatului profesor bucureștean, ipoteza rezumată în rîndurile anterioare, la o examinare mai atentă a izvoarelor se dovedește însă, a avea un caracter pur conjec-tural, fără să se poată sprijini pe niciun element concret din izvoarele antice fie ele literare, fie monumentale.

Astfel, dacă ne referim la izvoarele literare, adică în primul rînd la Dio Cassius (sau, mai precis, la epitomatorii săi, Zonaras și Xifilinos) încă de la Krumbacher⁶ este cunoscut procedeele de alcătuire a textului rezumat, prin excerpte juxtapuse, adesea chiar fără respectarea ordinii cronologice. Dar dacă acesta este rezultatul criticii filologice, o critică istorică, procedînd prin compararea informațiilor apărînd în diferite locuri, regrupate pe realități istorice – evenimente, formații politice, populații, locuri, personalități, instituții – nu s-a încercat încă. Este evident că un asemenea studiu ar depăși cadrul comunicării de față. Vom ține seama totuși, în cele ce urmează, de acest principiu, fie și numai pentru realitățile de care ne vom ocupa.

Dacă facem abstracție de Ptolomeu⁷ are, după părerea prof. Radu Vulpe⁸, își bazează relatarea pe o confuzie fundamentală și pe informații indirecte, cele mai vechi știri despre buri le avem de la Tacit, care în *Germania*, scrie textual „În spate, marsignii, osii, burii închid spatele marcomanilor și quazilor ; dintre aceștia marsigni și burii sînt considerați suebi, datorită dialectului și formelor de cultură”⁹. M-am îndepărtat intenționat de tradiția traducerilor literare în citatul de mai sus, întrucît termenii înșiși ai originalului, considerați în context, mi-au impus-o. În adevăr, cu un capitol mai înainte, Tacit scria : „Lîngă hermunduri se află nariscii, apoi marcomanii și quazii. Forța și faima marcomanilor sînt deosebite ; pînă chiar și locurile ocupate le-au dobîndit prin vitejie, după ce odinioară i-au izgonit pe boi. Nici nariscii și quazii nu sînt mai prejos. Aceste popoare

⁶ *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (527–1453), ed. 2, München, 1897, p. 370.

⁷ Ptolomeu, *Geografia*.

⁸ R. Vulpe, *Les Bures*, p.

⁹ Tacit, *Germania*, 43 : „Retro Marsigni, Gothini, Osi, Burii manorum Quadorumque claudunt ; e quibus Marsigni et Burii sermone cultuque Suevos referunt”.

sînt ca și un front al Germaniei, ținînd tot atît cît este acoperit de Dunăre¹⁰. Termenii specifici militari *frons* (cap. 42) și *terga* (cap. 43) indică fără nici un echivoc posibil situarea geografică a burilor în raport cu celelalte populații germanice de la Dunăre – în spatele acestora, deci la nord de ele. Cu alte cuvinte, în vremea lui Tacit, burii locuiau teritorii situate în nord-vestul Cehoslovaciei și sudul Germaniei, iar nu în nordul Ungariei de astăzi sau în Ucraina subcarpatică. Între ei și daci se aflau alte populații germanice sau iraniene – ca iazigii, și în această vreme încă nu ajunseseră la un contact direct cu strămoșii noștri.

Cele mai multe informații despre această populație suebică însă le putem culege tot din epitomele lui Dio Cassius. Și de această dată lucrurile trebuie considerate în contextul lor, critic și comparativ. Cea mai veche mențiune este fără îndoială episodul scrisorii pe ciupercă : „*i se aduse o ciupercă mare lui Traian, pe care era scris cu litere latine că atît ceilalți aliați cît și burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă înapoi și să facă pace*”¹¹. Evident, anterior și succesiv, fragmentul citat cuprinde și alte informații referitoare la sosirea lui Traian pe cîmpul de luptă de la Tapae și la desfășurarea luptei de aci – sau, poate, din altă parte¹². Față de întregul capitol (LXVIII, 8), analiza istorică poate porni de la două premise care se exclud. Ori se admite, împreună cu prof. Vulpe, că întregul capitol este compus din excerpte distanțate între ele în textul original, și în acest caz nici precizarea de timp și loc, „*Cînd Traian a pornit împotriva dacilor și se apropia de Tapae, locul unde barbarii își aveau tabăra*” a cărei caracter contras este evident, nu mai poate fi pusă în raport direct cu episodul scrisorii pe ciupercă ; Ori, dacă se atribuie fragmentului valoarea unui rezumat conștiincios și logic, fidel textului original, urmează că burii sînt legați exclusiv de bătălia de la Tapae și discuția se încheie aci.

Chiar dacă am pune sub semnul îndoielii demonstrația prof. Vulpe cu privire la compunerea din fragmente disparate, distanțate în timp și legate de fapte diferite a capitolului¹³, să urmărim prima variantă, dată fiind sterilitatea celei de a doua. Este evident că trebuie să ne rezumăm exclusiv la formula literară în care este vorba de scrisoarea pe ciupercă. În primul rînd, textul vorbește de aducerea unei scrisori lui Traian – nu de o solie, acțiune pentru care, în alte părți, folosește un termen apropiat și lipsit de echivoc. Este de asemenea, evidentă lipsa oricărei indicații direct cu privire la apartenența burilor la tabăra dacilor sau la aceea a romanilor. Cuvîntul *parainein*, cu sens strict de a sfătui, a învăța, a avertiza nu permite interpretarea de *avertisment cominatoru*¹⁴, sau de *act ostil*¹⁵, pe care doar o analiză a circumstanțelor ar putea-o sprijini, ci are un caracter

¹⁰ *Id. ibid.* 42 : „*luxta Hermunduros Narisci, ac deinde Marcomani et Quadi agunt. Praecipua Marcomanorum gloria viresque ; atque ipsa etiam sedes puisis olim Boiis, virtute parata. Neo Narisci. Quadive degenerant. Eaque Germaniae velut frons est, quatenus Danubio tegitur.*”

¹¹ LXVIII, 8, 1,”

¹² R. Vulpe, *Dio Cassius*, cf. supra n. 4.

¹³ H. Daicoviciu, *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*, AMN, VII, p. 109–125.

¹⁴ R. Vulpe, *Les Bures*, p. 242.

¹⁵ *Id. ibid.*, p. 230.

neutru din punctul de vedere care ne interesează. Deosebit de revelatoare ni se pare însă pomenirea burilor împreună cu alții (alte populații barbare). În adevăr, burii mai apar în încă trei episoade din izvorul de care ne ocupăm acum ¹⁶. De fiecare dată îi întâlnim menționați împreună cu alte populații — dar nici o dată cu dacii — fie expres specificate, fie denumite generic alții (halloi). S-ar părea deci că în raporturile lor cu romanii, burii s-au manifestat întotdeauna în asociație cu alte popoare învecinate. Nu există însă suficiente temeiuri pentru a admite existența unei confederații de populații ¹⁷, mai întâi pentru că în cazurile în care celelalte populații sînt numite, ele nu rămîn în mod constant aceleași, apoi pentru că în episodul păcii încheiate de Commodus ¹⁸, îi vedem supuși, separat, unor tratamente diferite. Dar mai interesantă este apariția în episodul de care ne ocupăm a termenului *symmahoi* — tradus de obicei prin aliați — care nu se mai întâlnește în episodul păcii lui Commodus unde alții (halloi) nu este completat cu alt complement pronominal. În schimb, în episodul păcii lui Marc-Aureliu ¹⁹, termenul reapare sub forma lui verbală, pentru a desemna ajutorul armat pe care burii și iazigii urmau să-l dea romanilor ca urmare a încheierii păcii. Dacă ținem seama de faptul că războaiele dacice ale lui Traian sînt, între altele, caracterizate și de folosirea pentru prima dată — sau printre primele dați — a *symmahiariilor*, contingentele unor populații barbare, din afara granițelor imperiului, dar din apropierea lor și acceptînd hegemonia statului roman, care luptau cu armele, costumele și în formele de organizare aborigene, ne putem întreba dacă nu cumva termenul de *symmahoi* nu trebuie tradus prin „participanți la un pact de ajutor militar reciproc cu Roma”. Consecințele pentru interpretarea textului în discuție nu mai au nevoie de explicații.

În această lumină, cel puțin tot atît de important apare și alt episod, acela al păcii încheiată de Commodus cu burii ²⁰. Într-un capitol anterior, Dio Cassius, sau mai degrabă epitomatorul lui amintește „și mai mult, cî nu se va mai război nici cu iazigii, nici cu burii, nici cu vandalii” ²¹. Apoi reia ideia păcii în capitolul următor, scriind : „Ca și burilor, care au trimis soli, Commodus le-a dăruit pacea... ; dar, apoi, după ce își sfîrșiseră forțele, a tratat cu ei, primind ostateci, iar de la buri mulți prizonieri, de la ceilalți cinsprezece mii, iar pe ceilalți constringîndu-i să jure că nu se vor stabili și nici nu-și vor mai paște vitele, la ei în țară mai aproape de patruzeci de stadii de granița Daciei” ²². Am dat mai sus o traducere nouă a fragmentului din izvorul antic, deoarece, toate cele anterioare păcătuiind prin exces de literaturizare ; am simțit nevoia de a face inteligibil un text aluziv și, probabil, trunchiat după sistemul bine cunoscut. Dacă ținem seama de context însă, textul apare cu ușurință decriptat. În adevăr, în tratatul de pace sînt specificate trei populații distincte, avînd fiecare condiții

¹⁶ Dio Cassius, LXXI, 18 ; LXXII, 2 ; LXXII, 3.

¹⁷ R. Vulpe, *Les Bures*, p. 229.

¹⁸ Dio Cassius, LXXII, 3.

¹⁹ Dio Cassius, LXXI, 18 ;"

²⁰ Dio Cassius, LXXII, 3 ;"

²¹ Dio Cassius, LXXII, 2 ;"

²² Cf. supra nota 20.

specifice : prima populație, burii, trebuia să restituie mulți prizonieri ; a doua populație, nespecificată, trebuia să jure că va respecta o fișie de *no man's land* de patruzeci de stadii de la hotarele Daciei romane. Este clar deci că nu burii sînt cei înveceinați cu Dacia și față de care se instituie zona de protecție. Dacă ținem seama de fragmentul din capitoul anterior, unde împreună cu burii sînt menționați vandalii și iazigii pare clar că celelalte două populații menționate ca făcînd pace cu Commodus sînt tocmai acestea, și devine plauzibilă – atît pentru temeuri de situație geografică cît și pentru temeuri de topică literară – că iazigii sînt cei care jură să respecte *no man's land-ul*.

Așadar izvoarele literare referitoare la buri nu oferă nici o informație cu privire la vecinătatea lor directă cu dacii și cu atît mai puțin cu privire la o eventuală alianță cu aceștia, în indiferent ce moment al istoriei, antichității romane. Burii apar, ori de cîte ori populațiile acestea sînt expres denumite, în asociație cu populații de la vest de Dacia, iazigi, vandali, narisci, ș.a. și nici o dată în asociație cu dacii. Mai mult decît atît, într-un episod imediat²³ următor celui al păcii lui Commodus este vorba de transferarea unui grup de daci liberi în provincia Dacia, în cadrul aceluiași acțiuni războinice, dar aceștia nu sînt asociați cu burii, așa cum este cazul pentru iazigi și vandali. Cît despre termenul de *symmahoi*, acesta ar putea fi înțeles ca desemnînd populațiile din jurul granițelor imperiului, în dependența acestuia și din rîndul cărora se recrutau trupele de *symmahiarii*. Cu alte cuvinte, analiza critică, comparativă, riguroasă, a izvoarelor literare nu oferă niciun temei frumoasei construcții istorice care făcea din buri unul dintre factorii componenți ai coaliției antiromane condusă de Decebal și-i pune să coboare tocmai de la izvoarele Elbei și Oderului, de-a lungul versantului estic al Carpaților circa 1500 km., pînă în Moesia inferior.

Dar izvoarele literare nu sînt singurele care ne oferă informații, și, cel puțin în cazul războaielor dacice, cele monumentale au adus, de asemenea, un aport important. În legătură cu exegeza acestor izvoare două fapte trebuie menționate încă de la început : primul este ceea ce s-ar putea numi *servitutea literară* a încercărilor de interpretare de pînă acum, adică faptul că toți exegeții au urmărit, încă de la începutul încercărilor lor, să identifice episoade precise cunoscute din izvoarele literare, fără să se îngrijească de sintaxa internă a imaginilor și a raporturilor pe care desfășurarea continuă a narațiunii în relief le putea genera ; cel de al doilea fapt notabil este poziția naturalistă, fotografică, de pe care aproape toți exegeții de pînă acum au încercat să interpreteze Columna și Trofeul²⁴, și să le judece valoarea, ca și dezamăgirea agnostică care i-a cuprins cînd au constatat că este altceva decît o reproducere mecanică a realității istorice, fără să-și pună nici un moment problema limbajului, a *codului* figurativ, în care ele au fost redactate. De aici și prejudecata despre fidelita-

²³ Dio Cassius, LXXII, 3 :"

²⁴ În acest sens, H. Stuart Jones, *The Historical Interpretation of the Reliefs of Trajan's Column*, Papers of British School at Rome, V (1910), p. 433-461 ; Cf. R. Vulpe, *Les Bures*, p. 237.

Fig. 1

Fig. 2

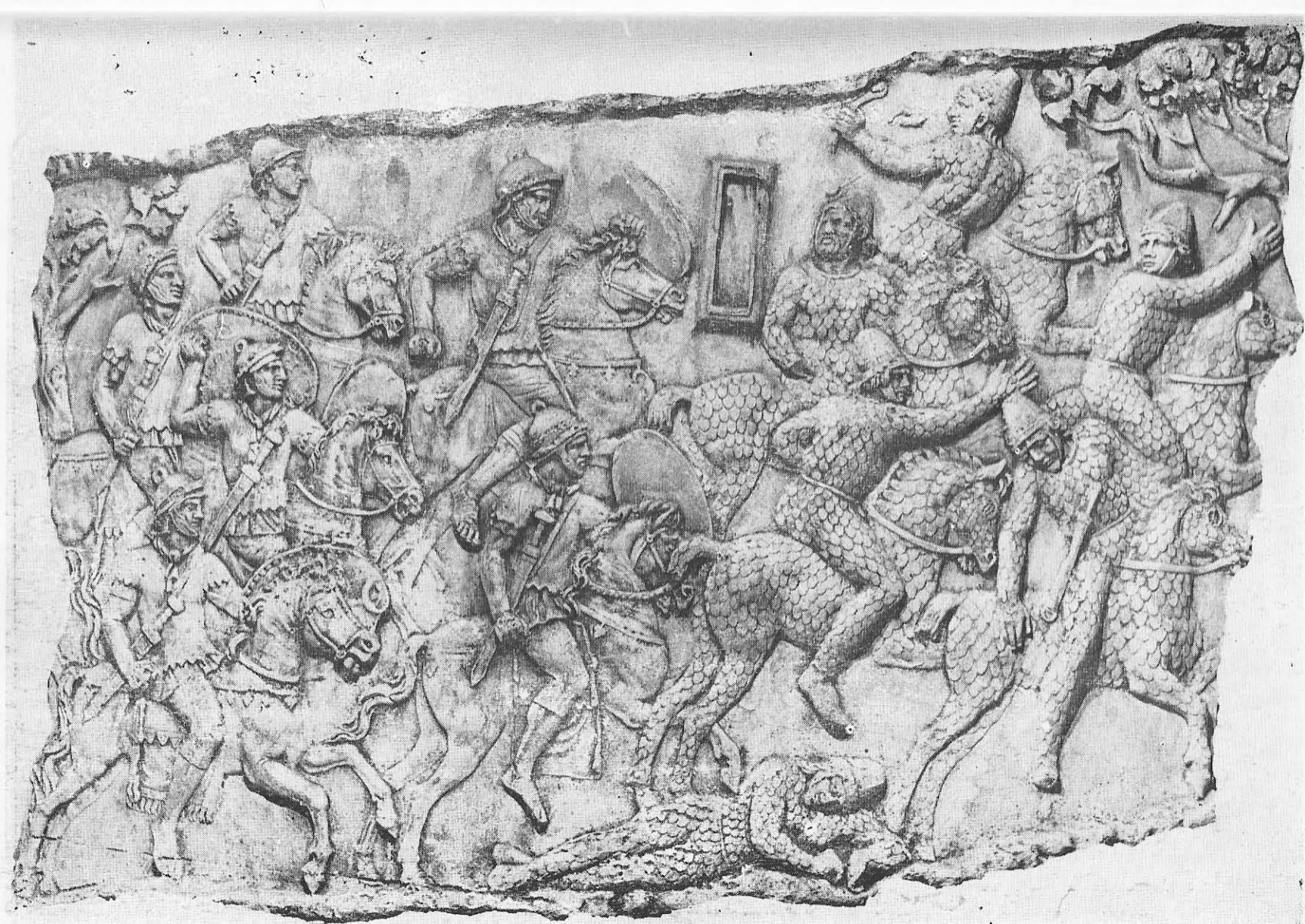

Fig. 3

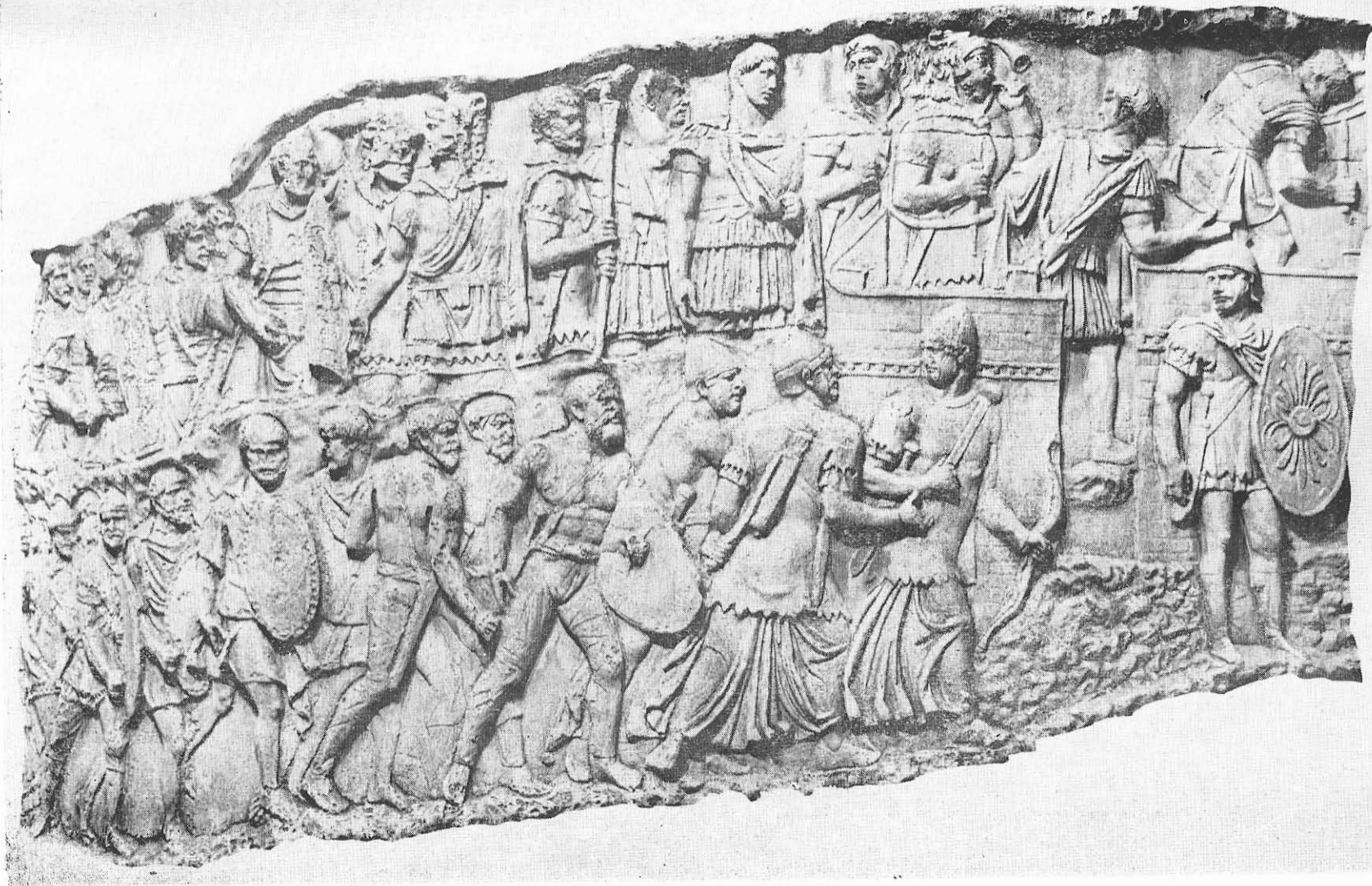

Fig. 4

tea monumentului triumfal, în comparație cu alterarea prin înfrumusețare a Columnei. În realitate sînt monumente cu temă : glorificarea entității divine *Virtus imperatoris*²⁵, teme al cosmosului roman, al victoriilor armatelor și al păcii romane ; ambele au un model – *Comentariile Împăratului Traian* ; ambele au fost construite posterior evenimentelor comemorate – nu s-ar putea admite o dată de începere a construcției Trofeului anterioară anului 107 e.n. ; ambele sînt stilizate. Diferențele dintre ele sînt de cuprins și de stil. Astfel, în timp ce Columna povestește ambele războaie dacice, Trofeul probabil că se referă numai la campania moesică (în paranteză fie zis, orce exegeză are de ales între a adopta o ordine oarecare a metoapelor și de aici de a admite fie că reliefurile reprezintă fie ambele războaie – precum Tocilescu și Florea Bobu Florescu, fie doar campania moesică – precum Teohari Antonescu, Petersen și subsemnatul, și între a le respinge pe toate în bloc, caz în care este obligată să se refugieze într-o rezervă prudentă dar nimic nu îndreptățește afirmația că ele s-ar referi numai la a doua bătălie din Moesia, această afirmație rămînînd doar o simplă conjetură). De asemenea, Columna se înscrie în limitele iluzionismului antic prezentînd un curios sinoretism între temele și modelele clasice și cîteva modalități de redare a spațiului și a mișcării generale care țin mai de grabă de procedeele orientale și numai rareori de perspectiva piramidală, iluzionistă. Trofeul în schimb este un monument de artă provincială, cu un limbaj mai simplu și mai brutal, procedînd din cîteva modele tradiționale, transmise prin continuitatea de atelier și de caracter folcloric, adică admitînd o înființare de variante a detaliilor, ceea ce dă o evidentă spontaneitate de sentiment și sinceritate în amănunt. Dar ambele monumente „vorbesc” cîte un limbaj plastic și nu constituie un reportaj fotografic, „după natură”, a unuia sau mai multor episoade din marea înclștare a anilor 101–106.

Evident, încercarea de decodificare a celor două monumente nu-și găsește locul în cadrul acestei comunicări. Dar în această lumină se cuvine să fie încercate analizele acelor scene care au fost anterior puse în discuție.

Astfel, pe Columnă, după prof. Vulpe, burii sînt reprezentați în patru episoade : călărețul cu „ciuperca” (scena IX), luptătorul cu costum deosebit de al dacilor în lupta de lîngă tabăra de care (scena XXXV) din campania din Moesia, cei doi luptători germanici însoțind solia de daci și sarmați (scena XXVII), în sfîrșit germanii din scena soliilor popoarelor din vecinătatea teatrului de război, venite la Drobeta să-l asigure pe împărat de fidelitatea lor (scena C). Dar redarea tipului de bur nu este omogenă în toate aceste patru imagini. Astfel, în timp ce în ultimele două scene, apare tipul tradițional germanic – bustul gol, pantaloni lungi, strînși pe pulpe, sagum, păr lung pieptănat cu nodus – în prima apare acel ciudat costum – tunica prinsă pe umeri, picioarele și brațele goale, părul scurt, creț, căzînd în bucle verticale, ca o perucă – care nu prezintă nici un element germanic, dimpotrivă, lipsește acel element de port tipic nordic : pantalonii, iar în a doua, figura luptătorului presupus german, ascunsă în mare parte de cele dimprejur lasă să se distingă un element de port care este

²⁵ Ch. Gilbert Picard, *Les trophées romains. Contributios à l'histoire de la religion et de l'art triomphal à Rome*, Paris, 1957, p. 389–391.

comun și dacilor – tunica formînd falduri triunghiulare la gît. Această varietate – sau, mai bine zis, inconsecvență iconografică (sau, mai de grabă, de interpretare), ne pune, încă de la început, în fața unei probleme metodice: alternativa de a pleca în exegeză de la premiza – confirmată de altfel, de analiza statistică comparativă a reliefulor – ca narațiune sculptată a avut un limbaj, un cod unitar și în acest caz exegeza trebuie să se înscrie în limitele și parametrii lui, sau de la aceea că fiecare artist, în fiecare episod, a interpretat liber, în funcție de cunoștințele și pricepera sa, textul modelului (Comentariile lui Traian), ceea ce deschide cîmp liber confabulației în exegeză, și face orice discuție inutilă.

Alegînd deci prima premiză, trebuie să constatăm că germanii sînt reprezentați pe Columnă de douăsprezece ori (scenele XXIV, XXVII, XXXV, XLI, XLII, XLVI, C, CVIII, CXV) – de două ori prof. Vulpe considerînd că sînt de partea dacilor (scenele XXVII C). Din aceste douăsprezece (zece) ori, de zece ori sînt cu siguranță figurați ca simmahiarii ai romanilor (scenele XXIV, XXXV, XLI, XLII, LXVI, LXXII, LXX, CVIII, CXV). Dintre acestea din urmă, trei scene se petrec în timpul Campaniei din Moesia inferioară, (scenele XXXV, XLI, XLII), în alte trei sînt prezentați în asociație cu alte două corpuri de simmahiarii (scenele LXVI, LXX, CVIII): arcași și prăștiași, și încă în două în asociație numai cu cîte o unitate de simmahiarii: odată cu arcași (scena CXV), altă dată cu prăștiași (scena LXXII) – adică tot cu corpurile cunoscute din celelalte scene, amintite mai sus. Se conturează astfel un ansamblu omogen, coerent, în cele două scene, în care prof. Vulpe consideră că germanii sînt figurați de partea dacilor, fac o insolită excepție.

Dacă luăm acum, pe rînd, scenele incriminate, se degajă alte concluzii încă și mai precise și mai edificatoare. Scena călărețului cu „ciuperca” (scena IX) este extrem de ciudată. În primul rînd, personajul scenei, nu are o atitudine neobișnuită, ci o poziție dezordonată, exprimînd o mișcare violentă, o cădere; de asemenea, nu ține în mînă un obiect circular, ci mai de grabă, se ține de acel obiect circular, trîinic fixat pe spinarea fugarului. În lumina acestor observații discuția capătă o întorsătură mult mai puțin sigură și clară. În aceeași ordine de idei, reamintim că textul lui Dio Cassius nu vorbește de nici un fel de sol sau solie, ci de primirea unei scrisori. Deci nu este de loc obligatoriu ca personajul căzut lingă fugar să fie un bur, german, sau chiar un luptător din tabăra dacilor – ci pur și simplu un *simmaharius* roman, care aduce scrisoarea pe ciupercă, dacă admitem că obiectul circular de pe spinarea fugarului este în adevăr, o ciupercă. Se mai poate de asemenea remarca și faptul că pe monumentul de la Adamclisi nu apare niciun luptător cu trăsăturile caracteristice ale personajului în discuție, nu numai printre sau în asociație cu luptătorii germanici, dar nici printre barbarii reprezentați pe reliefuli, în general. În schimb se regăsesc foarte multe dintre aceste trăsături în cadrul altui grup de simmahiarii de pe Columnă: maurii lui Lusius Quietus. Aceștia poartă tunică scurtă prinsă pe umeri – fără mîneci – picioarele și brațele goale, părul scurt, pieptănat clar în etaje de bucle libice, călăresc fără șea – dar și fără căpăstru, ceea ce constituie o diferență față de personajul nostru. Ei au scuturi mici, circulare de tip *parma*, cu marginea mar-

cată, dar fără să aibă cîmpul circular umplut cu puncte. Cea mai plauzibilă interpretare ar fi deci că avem de a face cu un astfel de *simmaharius* maur, executat probabil de alt artist decît cel care a realizat relieful cu șarja grupului de mauri, și care și-a permis unele stilizări de amănunt diferite de cele din această scenă.

În ceea ce privește figura de luptător germanic (?), din bătălia de lîngă tabăra de care, din cadrul campaniei moesice, (scena XXXV) trebuie spus că exegeza prof. Vulpe este la fel de conjecturală. În adevăr, în cadrul campaniei moesice, *simmaharii* germanici, de un tip perfect caracterizat, sînt prezenți în trei scene, (scena XXXV, XLI, XLII), în toate de partea romanilor. În însăși scena bătăliei de lîngă tabara de care, ei luptă împreună cu romanii, împotriva dacilor. Luptătorul din rîndurile dacilor în care prof. Vulpe crede a putea identifica un germanic, este situat într-un plan de fund, în mare parte acoperit de figurile unor luptători din fața lui – nu se văd decît umerii cu partea de sus a pieptului, capul și un braț care ridică sabia pentru a lovi. Ceea ce se poate spune despre această figură este că poartă, cu siguranță, tunică. Nu se distinge un *sagum*, dar nici nu se poate afirma că nu îl poartă și că eventual faldurile bogate din jurul gîtului și de pe umeri nu ar reprezenta încercarea – nu prea reușită – de a figura tocmai această piesă de port. În orice caz, nici una dintre figurile clar caracterizate de germani fie ele de pe Columnă sau de pe Trofeu nu poartă tunică. Cît despre figură, aceasta este prezentată într-un evident *raccourci*. Prelungă, dar osoasă, este mai rară printre luptătorii daci, dar nu neobișnuită. În schimb, pieptănătura, cu părul adus pe frunte, tăiat drept, în „breton”, este curentă printre daci. În aceste condiții este evident necesar un mare efort de fantezie erudită pentru a vedea un german în luptătorul în discuție.

În celelalte două scene folosite de prof. Vulpe apar în schimb germani de tip perfect caracterizat. În prima, (scena XXVII) doi luptători germani apar în primul plan al unui grup de soldați romani – cum ar veni la flancul stîng al acestora – care participă la o scenă de *exhortatio*. Ei sînt totuși în exteriorul castrului în care are loc acțiunea. În stînga, deci în fața lor, este situat *suggestus*, pe care vorbește împăratul. În dreapta, adică în spate, un grup de barbari, dintre care trei sînt cu siguranță călări. Despre ceilalți cinci, în planuri acoperite de figurile din față, nu se poate spune cu siguranță dacă sînt călare sau pedestri. Toți însă poartă costumul tipic dacic, inclusiv pieptănătura cu părul adus pe frunte, și – la cei care nu acuză o calvație evidentă – tăiat drept, cu breton. Identificarea celor la care se vede clar calul, drept sarmați²⁶ nu are nici un temei concret, cu atît mai mult cu cît mai apar călăreți daci și în alte scene ale Columnei. Mai mult decît atît, în rîndurile dacilor nu apar luptători de alt neam și cu trăsături caracterizate, diferite de ale dacilor, decît într-un singur caz – lupta din jurul carelor din campania moesică (scena XXXII, XXXV) și în acest caz sarmații, roxolani sînt clar indicați de portul catafractei. Ar fi deci un caz cu totul ieșit din comun să fie prezentați sarmați cu trăsături dacice. De fapt, însă, problema nu este a acestor presupuși sarmați, ci a celor doi luptători germanici. Pe toată Columna, în nici una din scenele

²⁶ R. Vulpe, *DID*, II, p. 87.

reprezentînd solii dacice, solii nu apar înarmați. Cei doi războinici germani sînt înarmați : unul poartă scutul, celălalt este parțial acoperit, așa încît scutul nu a mai fost figurat, dar în virtutea principiului reprezentării abreviate – „*pars pro toto*” – trebuie să considerăm că amîndoi sînt reprezentați înarmați. Fără îndoială, arma ofensivă a celor doi germani nu este prezentată. Dar nici armele ofensive ale soldaților care participă la *exhortatio* nu sînt figurate. Mai mult decît atît, în nici o scenă de *exhortatio* soldații nu sînt reprezentați ca purtînd armele ofensive la vedere, chiar atunci cînd alte amănunte ale costumului lor – d.e. diagonală (balteus) – indică evident că le au. În sfîrșit planurile pe care sînt situați solii daci pe de o parte, și cei doi germani pe de alta, nu coincid. Toate aceste detalii arată cît se poate de clar că cei doi luptători trebuie asociați cu trupa romană și nu cu solii daci. Fără îndoială, atitudinea dinamică a unuia dintre ei introduce o conotație care, din lipsa cunoașterii textului Comentariilor lui Traian, nu poate fi interpretată. De notat însă că ea nu corespunde altei conotații din grupul soliilor daci. Și pentru a întregi argumentația – în altă scenă de *exhortatio*, (scena XLII) făcînd parte din episodul campaniei moesice, apar, de asemenea, doi luptători germanici, din nou *pars pro toto*, într-o poziție similară cu aceea din scena în discuție. Este deci evident că scena *exhortatiei* trebuie inclusă printre acelea în care sînt reprezentați simmahiarii germanici și nu considerată ca atestînd existența unor aliați germanici ai dacilor.

Negreșit, cea mai dificil de interpretat rămîne scena soliilor venite la Traian, la Drobeta, imediat după inaugurarea podului peste Dunăre (scena C). Se impun cîteva observații preliminare : dacă ținem seama de cele discutate mai sus, ar urma că această scenă a rămas singura, din douăsprezece, în care luptători germanici ar fi reprezentați în calitate de aliați ai dacilor ; Între cei patrusprezece barbari figurați în această scenă, nici unul nu are trăsături tipice de dac, sau mai propriuzis, niciunui nu-i lipsește trăsăturile care să-i diferențieze de dacii propriu ziși, așa cum aceștia sînt caracterizați în celelalte scene în relief de pe Columnă ; în sfîrșit, printre cei patrusprezece barbari, se pot distinge patru tipuri, dacă elementele de port – niciunul dintre aceste tipuri, poate cu excepția unuia singur, nu este reîntîlnit în celelalte scene de pe Columnă în asociație cu dacii. Trebuia de asemenea remarcat că toți barbarii sînt reprezentați în costum de călătorie, fără arme, ceea ce determină unele dificultăți de interpretare. Dacă îi analizăm pe rînd, primii și cei mai numeroși – șase personaje – sînt germanicii clar caracterizați, cu bustul gol, pantaloni strînși pe pulpe, sagum și părul pieptănat cu nodus. Așa cum s-a văzut au fost curenți întîlniți pe Columnă ca simmahiarii ai romanilor, atît anterior (scenele XXIV, XXVI, XXXV, XLI, XLII, LXVI, LXX, LXXII) cît și după scena în discuție (scenele CVIII, CXV). Alt grup – de numai doi indivizi – este reprezentat de purtătorii de sagum, cu păr scurt, buclat, încins de o diademă – restul corpului fiind acoperit de alte personaje din planurile anterioare. Nu este de loc hazardat să încercăm identificarea acestora cu prăștiașii întîlniți ceva mai înainte, în asociație cu simmahiarii germanici și la care se reîntînesc – în afară de altele – cele două trăsături menționate mai sus. Trebuie spus că acești prăștiași apar atît în sce-

nele anterioare (scena LXVI, LXX, LXXII) celei în discuție cît și una succesivă (scena CVIII) acesteia. De asemenea trebuie spus că cel puțin una dintre trăsături — diadema — nu se mai întilnește la alți luptători barbari din tabăra romană, sau din aceea dacică, sau romani. Cel de al treilea tip, reprezentat prin trei personaje, este caracterizat de portul unei tunici lungi, peste care este îmbrăcat un pieptar de piele, segmentat. Părul scurt și buclat face cunună și, cel puțin într-un caz, este acoperit de o calotă. Singurii purtători de tunici lungi sînt simmahiarii arcași, care apar în asociație cu germanicii și prăștiașii în scene atît anterioare (scenele LXVI, LXX) cît și posterioare (scenele CVIII, CXV) celei în discuție. De sigur, în aceste scene în care arcașii poartă *lorica squamata* și coif conic segmentat, pieptarul și calota, sau pieptănătura nu mai sînt vizibile.

Așa dar, trei dintre grupurile reprezentate în această scenă pot fi identificate cu simmahiarii romanilor, apărînd atît în scene anterioare cît și posterioare celei în discuție. Al patrulea grup este un grup de trei călăreți, purtînd tunici lungi — pînă la jumătatea pulpei, ne mai întilnite pînă acum la daci, pantaloni lungi, strînși pe glesne, încălțări moi, sagum și o acoperitoare de cap rigidă, tronconică. Ni se dă și o indicație cu privire la ornamentul lor, fiind figurată o tolbă de săgeți cilindrică. Un singur element caracteristic, diferențial, pentru acest grup prezintă relative asemănări cu elemente ale altor tipuri de barbari figurate pe Columnă: coiful conic, cu obrăzare ale catafractariilor din episodul moesic (scenele XXXII, XXXV), (aliați ai dacilor) și coiful conic cu obrăzare a doi luptători caracterizați de alte elemente de port curat dacice și luptînd cu marele cosor curbat de luptă, dintr-o scenă de capturare a unor luptători de la sfîrșitul narațiunii în piatră (scena XCLI). Așa cum se vede, analogia nu este perfectă, iar alte elemente de asemănare, caracteristice — tolbă, d.e. — lipsesc. Concluzia nu poate fi decît aceea că în scena respectivă este vorba de fapt de prezentarea contingentelor de simmahiarii, pe care îi cunoaștem, din scenele din primul război și pe care îi vom reîntilni și în unele dintre cele care urmează. Unul singur — dintre cele patru grupuri — prezintă vagi asemănări cu grupuri de luptători nedaci, dar aliați cu dacii. Dacă ținem seama de faptul că unul dintre aceste grupuri din urmă este cu mare probabilitate acela al sarmaților roxolani, am putea avansa ipoteza că în toate cele trei cazuri avem de a face cu grupuri mai mult sau mai puțin sarmatice, dintre care unul luptă din partea romanilor — eventual iazigii ? — iar altele două sînt aliate cu dacii. Urmează deci că nici în scena soliilor de la Drobeta germanicii nu sînt reprezentați în calitate de aliați ai dacilor ci în aceea de simmahiarii ai romanilor și cu aceasta este clar că pe Columnă germanicii apar *numai de partea romanilor*.

Analiza de pînă acum a izvoarelor literare și a reliefulurilor Columnei lui Traian nu permit să se mai vorbească de participarea unui contingent germanic alături de daci, în luptele împotriva romanilor și cu atît mai puțin să se identifice acest contingent drept buri și să fie localizată participarea lui la episodul moesic. Este așadar clar că reliefulurile monumentului de la Adamclisi, pe care luptătorii germanici, adversarii romanilor predomină, nu prezintă o diferență ci o flagrantă contradicție față de cele ale Columnei. Cum se explică acest fapt istoric ?

Nici locul nici timpul nu ar permite o încercare completă de exegză. Cîteva sugestii se pot totuși desprinde din considerarea problemei în ansamblul istoriei imperiului roman la gurile Dunării și din comparația dintre monumentele contemporane și înrudite.

Este necesar, mai întii, să ținem seama de circumstanțele în care monumentul a fost înălțat: primul dintr-o serie de manifestări plastice de caracter triumfal (între care mai trebuie pomenite Columna, 110–113, marea friză din For – dată necunoscută –, arcul de triumf de la Benevento, post 114) ilustrînd doar un episod din războaiele dacice, destinat să fie realizat de o echipă de meșteri provinciali, cu o relativă sărăcie de mijloace artistice. Ipoteza că tocmai datorită faptului că erau artiști provinciali, adică mai primitivi, sau mai naivi, a determinat o mai fidelă redare a realității istorice, nu este altceva decît o variantă contemporană a motivului de folclor științific, apărut încă din epoca luminilor a „sălbatecului cel bun”. Aulic sau provincial, artistul deforma, sau, mai degrabă, sistematiza realitatea istorică reprezentată, prin faptul că selecționa și ordona faptele în raport de o anumită idee și le prezenta cu ajutorul unui limbaj plastic comportînd convenții și stilizări, în aceeași măsură în care istoricul însuși, antic sau modern, deformează sau, mai degrabă, sistematizează realitatea istorică, în raport cu o anumită scară de valori, cu anumite principii metodice și prin folosirea unui repertoriu specific de concepte, termenii verbali și formule literare.

Existența unor modele ale scenelor de pe Trofeu este plauzibilă dacă luăm în considerare faptul că apar teme plastice care se repetă, uneori pînă la identitate, alteori mai relativ, ba chiar că există perechi, apropiate ca temă, în cadrul cărora însă fiecare metopă este aproape identică cu cealaltă. (d.e. suita de semnificativi și antesignani), (metopele XII, XIII, XXVI, XL). Aceste modele și repetare dihotomică a scenelor, chiar dacă nu se acceptă gruparea în șase scene simetrice, grupate în două cicluri simetrice, propusă de mine, implică existența unei tematici. Fără îndoială această tematică trebuia să fie mai simplă, mai accesibilă decît cele ale Columnei sau ale marii frize, dar ideea centrală trebuie să fi fost aceea de *virtus imperatoris*, așa cum a arătat Charles Gilbert Picard²⁷, iar sursa de inspirație trebuie să fi fost tot *Comentariile lui Traian*, sau, dacă la data înălțării monumentului cariera încă nu apăruse, acelei idei ale împăratului, pe care acesta vroia să le exprime în text. De altfel, o anumită comunitate de inspirație se poate relativ ușor întrevădea. Astfel, pe metopele Trofeului chiar dacă, încă o dată, nu admitem ordinea propusă de mine, care oferă paralelisme frapante, se pot identifica secvențele unei șarje de cavalerie. Singura șarjă la care participă cavaleriști romani, figurată pe Columnă, este aceea din episodul moesic. Și pe Columnă, ca și pe Trofeu, adversarii sînt atît călări cît și pedestri. Mai interesantă încă este regăsirea motivului împăratului triumfător care calcă în picioarele celui un dușman doborît atît pe marea friză de For²⁸ cît și pe monument. Este însă evident, datorită faptului că pe metopa trofeului împăratul este figurat

²⁷ Cf. supra n. 25.

²⁸ R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, le centre du pouvoir*, p. 229 și 235, fig. 255–256.

statuar (se distinge soclul) că dacă ideea este aceeași, relieful din For nu a servit direct de model celui de la Adamclisi. În aceasta din urmă regăsim mai degrabă ecouri a două teme plastice bine cunoscute în provinciile de hotar din centrul și vestul Europei. Prima este aceea care se întâlnește pe stelele funerare ale unor cavaleriști din trupe auxiliare de origine tracică : răposatul în arme, călare, zdrobește în picioarele calului un dușman învins²⁹. Cea de a doua este reprezentată de coronamentele așa numitelor coloane ale lui Jupiter³⁰, în vârful cărora este situată statuia ecvestră a zeului reprezentat ca un împărat în arme, zdrobind în picioarele calului un gigant anguiped. Este aici o prețioasă sugestie cu privire la tradițiile de atelier ale meșterilor de la Adamclisi. Dacă pe lângă aceasta, mai ține seama că într-un document oficial roman – inscripția funerară a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus³¹ se folosește, pentru a desemna grupul de populații de origini diferite, printre care, cu siguranță, și daci, termenul nedeterminat din punct de vedere etnic de *transdanubieni*³², ne-am putea explica încă și mai bine această contradicție între cele două izvoare monumentale, precum și asemănarea dintre iconografia barbarilor de pe trofeu, cu aceia reprezentați pe altă Columnă, cea a lui Marc-Aureliu.

LES BURES À ADAMCLISI ?

L'auteur rouvre la discussion des alliés germaniques des daces, représentés sur les reliefs du Monument triomphal de Trajan à Adamclisi. Il passe, d'abord, en revue les anciennes exégèses – Cichorius, Furtwängler, Fl. B. Florescu – mais n'insiste pas, leur caducité étant un fait déjà acquis.

Il s'arrête, surtout, sur la dernière hypothèse du prof. R. Vulpe, qui croit pouvoir identifier dans les germains figurés sur les reliefs du trophée, les bures, suève habitant une région de l'Europe Centrale.

L'auteur reprend les sources littéraires, et comparant tous les passages du Dion Cassius, qui en est la principale, arrive à la conclusion que, conformément aux informations fournies par cet auteur, les Bures ne seraient pas être les voisins des daces, leur siège étant plutôt au nord du Danube moyen. En essayant aussi de préciser les termes dans les quels est décrite l'intervention des Bures dans le conflit daco-romain, il établit toujours par rapport au vocabulaire spécifique de l'ensemble des textes de Dion, que le terme de *symmachoi*, peut, tout au plus, indiquer les alliés des romains, mais ne peut guerre denominer une coalition antiromaine.

Par suite, l'auteur passe aux représentations figurées des germains sur les monuments commémorant les guerres daciennes : la Colonne Trajane et la Trophée d'Adamclisi. Il établit d'abord qu'en général les germaniques portant la coiffure à *nodus* apparaissent sur la frise de la Colonne comme les alliés des romains, combattant dans leur rangs tandis que sur les reliefs du Trophée ils sont du côté des daces.

Puis il analyse les quatre scènes de la Colonne dans lesquelles le pr. Vulpe croit pouvoir identifier des germains combattant du côté des daces. En général il constate que dans les quatre scènes les ainsi dits Bures sont représentés en trois manières diffé-

²⁹ *Aus Rheinische Kunst und Kultur*, nr. 7, fig. 7 ; J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1963, nr. 82, fig. 87 ; nr. 83, fig. 92.

³⁰ S. Ferri, *Arte romana sull Reno*, p.

³¹ D. M. Pippidi, *Contribuții la Istoria Veche a României*, ed. 2, București, 1967, p. 287–328.

³² *Id. ibid.*, p. 301 : „In qua plura centum mill (ia) es numero Transdanuvianor (um) ad praestanda tributa cum coniugibus ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit”.

rentes. En comparant les manières spécifiques pour chacune avec toutes les autres figures des barbares de la frise de la Colonne il arrive aux conclusions suivantes : le chevalier tombant avec l'objet plat et rond, peut, plutôt, être reproché des cavaliers maurs de Lusius Quietus mais il ne saurait du tout être identifié à un germain ; le combattant de la hache près des chers, ne se distingue que par quelque traits de détails des autres soldats dacés, mais on ne trouve pas aucun de traits spécifiques aux germains, tandis que de suèves caractérisés, combattant, dans la même scène, du côté des romains ; dans les deux autres scènes apparaissent vraiment des suèves caractérisés mais il serait particulièrement difficile de démontrer qu'il sont figurés du côté des dacés ; en aucun cas il ne peuvent être considérés comme étant figurés associés à des dacés.

Toute cette analyse conduit à conclure qu'on ne saurait plus voir de bures dans les germaniques figurés sur la Trophée et que entre les images de la Colonne et celles du Trophée il y a une contradiction flagrante sur la première les suèves à *nodus* étant figurés comme *symmacharii* des romains, pendant que sur les reliefs de l'autre les mêmes sont représentés du côté des dacés.

Les deux monuments eussent étant des monuments à „thèse“, élevé : pour célébrer la *virtus imperatoris*, et suivant le modèle du *Commentaires* des Trajan, l'explication de cette contradiction doit être recherchée dans la différence de style, de formation et d'origine des artistes qui les ont exécuté.

OBSERVAȚII PRIVIND GARNIZOANA DE LA CAPIDAVA ÎN SECOLELE I-III

ANDREI ARICESCU

Cîteva inscripții descoperite la Capidava menționează militari activi sau veterani ai armatei romane, inscripții care dau posibilitatea unei discuții mai amănunțite și unor noi precizări privind unitățile auxiliare care au stat aici în garnizoană, în perioada Principatului.

Pentru început, voi înșira mai jos aceste documente, urmînd ca din analiza lor să fie selecționate datele care pot aduce lămuriri despre istoria militară a acestui important punct strategic al graniței dunărene¹.

Un veteran din *ala II Hispanorum et Aravacorum* ridică un altar votiv pentru *Iupiter Optimus Maximus și Iuno Regina*, între anii, 161–169². [I (ovi) O(ptimo)] M(aximo) et/ [Iun]oni Reg(inae) et/ pro salut(i) sic imperantore (sic) Ro(mani) Aug(usti)/ Antonini et Luci Veri peosuit (sic) Aeli(us)/ Longinus vet/ranus (sic) ala(e) II Aravac(orum)/ pro se n(atisque ?) v(otum) su(sceptum ?) libe(n)s [s(olvit)].

Cohors I Germanorum este atestată de două inscripții, una votivă, cealaltă funerară. Prima este o dedicație către *Iupiter Optimus Maximus, Fortuna Redux* și steagurile cohorței, pusă de către L. Atilius, probabil comandantul unității³; [I(ovi) O(ptimo) M(amixu)] Fortuna Reduci, Signis coh(ortis) I Ger(manorum) I L. Atilius, L. f(i)lius, Quir(ina)... Cea de a doua este stela ridicată pentru soția decedată de către C. Munatius Venustus, prefectul cohorței⁴: D(is) M(anibus) s(acrum), Fabricia, Q(uinti) f(ilia) Saturnina p(i)a/ vix(it) ann(is) XXI. C. Munatius/ Venustus/ praef(ectus coh(ortis) I Ger(manorum), coniugi piis/ simae pos(uit).

Mai este cunoscut monumentul funerar al unui veteran, fost *signifer*, din *cohortes I Ubiorum*⁵: Dis M(anibus), M. Cocceius Vitlus, vet(eranus) coh(ortis) I Ubio(rum), sig(nifer), vix(it) ann(is), LXX, mili(tavit) ann(is)

¹ Despre însemnătatea Capidavei în sistemul defensiv al limesului scitic, Gr. Florescu, *Capidava* 1, București, 1958, p. 7–24.

² Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 91, nr. 13 = Dacia, 3–4, 1927–1932, p. 503.

³ Idem, *Capidava*, 1, p. 94–95, nr. 17 = Istros, I, 2, p. 253.

⁴ Idem, *Capidava*, 1, p. 101–104, nr. 24 = Dacia, 11–12, 1945–1947, p. 217.

⁵ Idem, *Capidava*, 1, p. 73–74 nr. 1 = SCIV, 2, 1950, p. 126 și urm.

XXVIII ;/ Claudia coniunx (sic) et Cocceius Veturius/ et Cocceius Nardus
f(ili) h(eredes) f(aciendum) c(uraverunt)./ M. Coceius (sic) Titio pi(i)s(simo)
par(enti)/ f(acidendum) c(uravit).

Inscripțiile mai sus redată sînt singurele de la Capidava din perioada Principatului⁶, unde sînt indicate numele unităților din care făcuseră parte militarii activi sau veterani ; altele, pe care nu sînt nominalizate unitățile⁷, nu pot contribui cu nimic la cunoașterea trupelor auxiliare care au fost cantonate aici, sau a legiunilor în al căror teritoriu era cuprins castelul⁸.

Dintre trupele atestate epigrafic la Capidava, sigur a stat în garnizoană aici *cohors I Germanorum*. Această certitudine este dată de împrejurarea că cele două inscripții ce o numesc au fost puse de militari activi, care erau chiar comandanți ai trupei : *C. Munatius Venustus*, a cărui funcție (*praefectus*) este indicată în text, și *L. Atilius*, care nu putea fi un soldat de rînd, ținînd seama de faptul că este autorul unei dedicații oficiale⁹. Pe de altă parte, prezența mai îndelungată a unității la Capidava este sugerată și de faptul că una dintre divinitățile de pe inscripția votivă pusă de *L. Atilius* este *Fortuna Redux*, asociată cu *signa cohortis*, ceea ce a putut duce la presupunerea că ar fi vorba de revenirea trupei dintr-o expediție de luptă dusă în afara ținuturilor în care era cantonată și acționa în mod obișnuit¹⁰. Cele două inscripții care atestă *cohors I Germanorum* la Capidava nu au alt indiciu de datare în afară de forma literelor, editorul lor considerîndu-le, pe această bază, ca aparținînd celei de a doua jumătăți a veacului al II-lea¹¹. Datarea coincide și cu indicațiile pe care le dă diploma de la Brestovene¹², din vremea lui Antonius Pius (cel mai tîrziu din 157)¹³, singura diplomă a armatei Moesiei Inferioare unde este ates-

⁶ Pentru veacul al IV-lea, știm din *Notitia Dignitatum*, Or., XXXIX, 13, că aici era cantonat un *cuneus equitum Solensium*, iar documentele epigrafice atestă o *vexillatio scutariorum* (Gr. Florescu, *În memoria lui V. Pârvan*, București, 1934, p. 34 și urm. ; idem, *Capidava*, 1, p. 120).

⁷ Gr. Florescu, *Capidava*, 1, p. 84, nr. 6 = *Dacia*, 5-6, 1935-1936, p. 377 ; idem, *SCIV*, 8, 1957, p. 318.

⁸ Inscripția funerară pusă de *Antonius Florianus*, *optio* în *legio I Italica*, pentru fratele său, *Antonius Florus*, care fusese *beneficiarius consularis* (CIL, III, 14214, 19 = AEM, 19, p. 88, nr. 23 = Gr. Florescu, *Capidava*, 1, p. 107-108, nr. 29), nu ne poate sluji în stabilirea teritoriului legiunii în care intra Capidava după plecarea legiunii *V Macedonica* în Dacia (Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 23, 1972, p. 53, consideră că inscripția ar dovedi că și Capidava a intrat în raza de acțiune a vexilației din *legio I Italica*, înlocuitoare a legiunii *V. Macedonica* după 167), deoarece nu știm din ce legiune făcea parte tocmai militarul care își îndeplinise serviciul la Capidava.

⁹ Gr. Florescu, *Capidava*, 1, p. 95.

¹⁰ De bună seamă, doar dedicația către *Fortuna Redux*, nu ar fi necesar să aibă o asemenea semnificație, dar punerea alături în închinare și a steagurilor coortei, mă îndeamnă să fiu de acord cu presupunerea întoarcerii dintr-o expediție de luptă, cum crede R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 142, care se gîndește că ar putea fi vorba de acțiunea de pe la anul 150, împotriva alanilor și tauro-sciților, în nordul Mării Negre.

¹¹ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 95 și 102.

¹² I. Venedikov, *Izvestija-Varna*, 9, 1953, p. 61-68.

¹³ Discuții asupra datei diplomei, la Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 397-400.

tată *cohors I Germanorum c.R.*¹⁴. Înainte de a veni în Moesia Inferioară, unitatea s-a aflat în Germania, apoi în Germania Superioară, încă de la sfîrșitul secolului I și pînă în vremea lui Hadrian, fiind atestată acolo prin diplome din anii 82, 116 și 134¹⁵. În ce privește istoricul cohorței, mai ales referitor la momentul în care ea a fost adusă din Germania Superioară în Moesia Inferioară, cred că se pot face unele precizări în plus față de indicațiile pe care le dau diplomele din cele două provincii unde este pomenită unitatea; din aceste documente reiese că vremea deplasării trupei la Dunărea de Jos trebuie căutată între anii 134 și 157¹⁶. De asemenea, nu cred că este lipsită de interes și aducerea în discuție a părerii că cele două unități ar fi fost diferite, cea de la Capidava aflîndu-se în aceste părți încă de multă vreme¹⁷.

Voi începe cu această din urmă chestiune, pentru că, odată lămurită, va fi mai lesne de a face unele considerații privitoare la istoricul cohorței de la Capidava. Părerea că unitatea de pe limesul dunărean ar fi alta decît cea din Germania este sugerată de Gr. Florescu¹⁸, care lasă să se întrevadă această posibilitate, făcînd trimitere la articolul lui C. Cichorius din *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*¹⁹. În fapt, Cichorius arată că au existat două cohorțe de germani cu același număr de ordine: una *milliaria*, pe care crede că o recunoaște într-o trupă atestată de *Notitia Dignitatum* în Armenia și pe care o consideră de multă vreme în părțile de răsărit ale Imperiului, făcînd legătura cu elogiul tomitan în cinstea lui *P. Aelius Ammonius*²⁰, care fusese *τριβοῦνος χόρτης α' Γερ μάνων*, funcție pe care a îndeplinit-o în timpul cînd a comandat trupele din Cappadocia²¹; mai face relația și cu o dedicație din Ostia²², pusă pentru *P. Bassilius Crescens*, care fusese *tribunus cohortis Germanorum*, fără însă ca din inscripție să reiasă în ce provincie își îndeplinisese această funcție²³. A doua unitate, *quingenaria*, este *cohors I Germanorum c.R.*, cunoscută din diplomele din Germania, formațiune despre care Cichorius, neștiind inscripțiile de la Capidava, a crezut că a rămas pe loc pînă în secolul al III-lea, cînd este atestată epigrafic tot în Germania Superioară; el a considerat

¹⁴ Doar pe diplomă apare numele întreg al unității.

¹⁵ CIL, XVI, 28, 62, 63, 80.

¹⁶ Emilia Doruțiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, p. 53, indică această perioadă în care a avut loc dislocarea cohorței; de asemenea, la nota 22, face remarcă absenței unității din cartea lui W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, care nu cunoscuse inscripțiile de la Capidava (evident, nici diploma de la Brestovene din timpul lui Antoninus Pius). Autoarea folosește pentru diplomele din Germania Superioară (nu inferioară!) altă numerotare decît cea din CIL, XVI (1955), pe care am dat-o în nota anterioară.

¹⁷ Eu însuși (SCIV, 23, 1972, p. 582, nota 13) am acceptat această părere pe care acum nu o mai consider justificată.

¹⁸ *Op. cit.*, p. 95.

¹⁹ RE, s.v. *cohors*, col. 293.

²⁰ Gr. Tocilescu, AEM, 8, p. 22-23, nr. 61 = IGRR, 1, nr. 263 = I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 209.

²¹ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 115; cf. și PIR², I, p. 20-21, nr. 135.

²² CIL, VI, 160.

²³ C. Cichorius, *loc. cit.*, propune, cu semnul întrebării, Britannia.

însă că între timp unitatea devenise *milliaria* pentru că pe un ex voto din anul 248, comandantul cohorței, *Valerius Valerianus*, apare cu gradul de *tribunus*²⁴; și în legătură cu această unitate se fac referiri la o inscripție descoperită în Dobrogea, anume la dedicația făcută de către senatul și poporul din Heraclea Pontică în cinstea lui *T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo*²⁵, găsită la Sibioara²⁶; în *cursus honorum* al guvernatorului Moesiei Inferioare din anul 155, prima funcție pe care a îndeplinit-o, indicată în inscripție, este cea de comandant al primei cohorțe de germani, dar, din păcate, cuvântul care denumea gradul deținut a căzut în lacună, astfel că textul poate fi întregit fie cu *ἐπαρχον*, fie cu *χιλίαρχον*²⁷; deși ori-care completare este posibilă, dacă ținem seama că a doua funcție a fost de *ἑλαρχος φυλῆς γ' ἱππέων Ῥωμαίων*²⁸, care constituia treapta spre cariera senatorială²⁹, deci comandantul cohorței ar fi putut fi tot atît de bine *praefectus* sau *tribunus*³⁰, cred că mai degrabă trebuie acceptată prima întregire, adică să considerăm că *Q. Marcius Turbo* a fost comandantul unei cohorțe *quingenaria*, deoarece documentația referitoare la cealaltă cohortă de germani, *milliaria*, datează dintr-o vreme mai târzie. Revenind la unitatea de la Capidava, putem și sigur că era o *cohors quingenaria*, pentru că era comandată de un *praefectus*³¹; în consecință, nu se poate face nici o legătură între această trupă și *cohors I Germanorum milliaria*, care este atestată mai târziu, chiar dacă s-a aflat în părțile de răsărit ale Imperiului, ci trebuie să ajungem la încheierea că trupa de la Capidava, aflată aici sub Antoninus Pius, este aceeași cu *cohors I Germanorum c.R.* care se găsea încă în Germania Superioară sub Hadrian; un argument în plus în favoarea acestei păreri îl constituie și lipsa cohorței de germani din diplomele armatei Moesiei Inferioare emise în timpul domniilor lui Traian și Hadrian; dacă într-adevăr *Q. Marcius Turbo* a fost comandantul acestei unități, el nu și-a putut îndeplini funcția respectivă decît în vremea cînd cohorta se mai afla în Germania Superioară, după cum reiese din cariera sa³². Cît privește apariția din nou a unei *cohors I Germanorum* în Germania Superioară către mijlocul veacului al III-lea, comandată de această dată de un *tribunus*, se pot da mai multe explicații: prima, mai puțin plausibilă, deoarece presupune deplasări la intervale destul de mici pe distanțe foarte mari, ar fi că avem de a face cu cealaltă

²⁴ ILS, 2605.

²⁵ Gr. Tocilescu, AEM, 8, p. 20–21, nr. 60, cu îndreptările și interpretările lui Th. Mommsen, *ibidem*, p. 249, și L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 249 și urm.

²⁶ E greu de spus cum a ajuns inscripția dorică în această localitate, aflată între Histria și Tomis; este vorba, probabil, de o „piatră rătăcitoare”.

²⁷ Cum a întregit O. Hirschfeld, AEM, 8, p. 21, fără o justificare deplină.

²⁸ Conform întregirii propuse de Th. Mommsen, *loc. cit.*

²⁹ A. Stein, *Die römische Ritterstand*, München, 1927, p. 233–234.

³⁰ Idem, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 70–71; cf. și PIR², III, p. 157–158, nr. 305.

³¹ Așa cum subliniază însuși Gr. Florescu, *Capidava*, 1, p. 15.

³² PIR², III, p. 157–158, nr. 305 (în 136 sau 137 ajunsese *quaestor L. Caesaris*, iar înainte fusese *sevir turmae III equitum Romanorum*, funcție care urmasse celei de comandant al cohorței de germani, deci ajungem înainte de anul 134, cînd unitatea este atestată încă în Germania Superioară).

unitate (*milliaria*), adusă din Cappadocia și apoi din nou mutată în Orient ; a doua explicație ar fi că este vorba de reîntoarcerea în provincia unde este atestată inițial a unității care vreme de aproape un secol făcuse parte din armata Moesiei Inferioare și că între timp, așa cum presupunea Cichorius, fusese transformată din *cohors quingenaria* în *milliaria* ; altă posibilitate, care mi se pare că se apropie cel mai mult de realitate, este că unitatea a revenit în adevăr de la Dunărea de Jos în Germania Superioară, dar că a rămas tot *quingenaria*, numai că era comandată de un *tribunus* în loc de *praefectus*, așa cum s-a întâmplat cu toate cohortele (ne demonstrează același Cichorius³³) pe la mijlocul secolului al III-lea. Concluzia care cred că se poate desprinde din cele de mai sus este că sigur *cohors I Germanorum* c.R. de la Capidava, din vremea lui Antoninus Pius, este aceeași cu *cohors I Germanorum* c.R. aflată în Germania Superioară sub Hadrian și mai înainte, și că, probabil, unitatea s-a întors de la Dunărea de Jos pe valea Rinului, către jumătatea veacului al III-lea.

Voi încerca în rândurile ce urmează să argumentez unele ipoteze care permit o datare mai strânsă a timpului în care *cohors I Germanorum* a fost adusă în garnizoană la Capidava. Pentru aceasta, este necesar să vedem ce trupă auxiliară din armata Moesiei Inferioare a putut fi cantonată aici înainte de mijlocul veacului al II-lea. Două dintre documentele epigrafice citate la început dovedesc stabilirea la Capidava a unor veterani din formațiuni auxiliare : *Aelius Longinus* din *ala II Hispanorum et Aravacorum* și *M. Cocceius Vitlus* din *cohors I Ubiorum*. Dintre acestea, prima nu a putut fi în garnizoană la Capidava, deoarece știm că a participat la ridicarea castelului Carsium în anul 103³⁴, unde a rămas pînă în vremea Severilor, după cum o demonstrează un *milliarium* din anul 200, găsit în apropiere de Hirșova³⁵. Rămîne așa dar posibilitatea ca trupa auxiliară care ar fi putut fi cantonată la Capidava în prima jumătate a veacului al II-lea sau chiar mai dinainte, să fi fost *cohors I Ubiorum*. Pentru a constata în ce măsură această posibilitate se apropie de adevăr, sînt necesare cîteva considerații asupra istoricului respectivei unități de infanterie, ca și în legătură cu felul în care apar repartizați veteranii pe limesul scitic, încît să putem înțelege dacă prezența lor în așezările de pe lîngă taberele militare ar putea constitui, cît de cît, un indiciu referitor la locul de cantonament al trupei din care făcuseră parte.

Cohors I Ubiorum este una dintre vechile unități auxiliare de infanterie, cunoscută încă din vremea lui Augustus³⁶ ; prima diplomă militară care o atestă este abia din vremea lui Traian (anul 99)³⁷, cînd făcea parte din armata Moesiei Inferioare ; o întîlnim apoi pe două diplome ale Daciei

³³ RE, s.v. *cohors*, col. 235-236 ; „Etwa von der Mitte des 3 Jhdts, an ist dann insofern eine Änderung eingetreten, als die Befehlshaber alter Cohorten, auch die der *quingenariae*, den Rang eines *tribunus* bekommen haben“.

³⁴ V. Pârvan, ARMSI, s. 2, t. 35, 1912-1913, p. 488.

³⁵ CIL, III, 7603.

³⁶ ILS, 2690 ; cf. și A. Stein, *Der römische Ritterstand*, München, 1927, p. 146.

³⁷ CIL, XVI, 44.

Superioare³⁸, din anii 144 și 157, fiind cantonată, se pare, la Odorheiu Secuiesc³⁹. C. Cichorius a înțeles că unitatea a rămas în Dacia după războaiele lui Traian⁴⁰, părere împărtășită și de V. Christescu⁴¹; W. Wagner a considerat că dizlocarea trupei a fost posibilă cu ocazia reorganizării Daciei de către Hadrian⁴², fără să aducă un argument hotărâtor în acest sens; M. Macrea include, de bună seamă, unitatea printre noile trupe aduse în anul 143 în Dacia pentru a participa la luptele împotriva dacilor liberi care amenințau hotarele provinciei⁴³. Toate aceste ipoteze, ținând seama de indicațiile date de diplomele militare, sînt plausibile, dar cred că deplasarea cohorții din Moesia Inferioară în Dacia a avut loc în vremea lui Antoninus Pius, cum par să o arate unele deducții bazate pe compararea știrilor oferite de diplomele armatelor din cele două provincii, cărora le pot veni în sprijin și alte considerente.

În primul rînd, se impune constatarea că unitatea a făcut parte din armata Moesiei Inferioare vreme mai îndelungată, chiar dacă nu este atestată decît de o singură diplomă militară; există două documente epigrafice care par să indice această stare: primul este chiar inscripția veteranului de la Capidava, a cărui eliberare s-a petrecut în vremea lui Nerva și al cărui serviciu militar a început în jurul anului 70, ceea ce ar putea sugera prezența cohorții pe teritoriul Dobrogei încă din vremea lui Vespasian⁴⁴; al doilea document este un *cursus honorum*, de la Minturnae, al lui C. Iunius Tertius, care a avut cîndva funcția de *praef(ectus) coh(ortis) Ubiorum Moes(iae) Infer(ioris)*⁴⁵, notarea provinciei arătînd, cred, tocmai prezența și activitatea unității în armata Moesiei Inferioare pentru mai multă vreme. În orice caz, *cohors I Ubiorum* nu se poate număra printre unitățile auxiliare care s-au aflat în Moesia Inferioară doar cu scopul refacerii pentru a participa la războaiele dacice, rămînînd mai departe în noua provincie, deci consider că trebuie renunțat la părerea că această formațiune ar fi fost lăsată în Dacia încă de Traian. De altfel, din comparația documentelor de care dispunem în prezent, se poate face o categorisire a unităților auxiliare din armata Moesiei Inferioare⁴⁶, în funcție de locul în care au fost amplasate și de momentul dizlocării, în urma cuceririi Daciei:

– Unități rămase după războaiele dacice în teritoriile cucerite, toate atestate ulterior în Dacia Inferioară⁴⁷: *ala I Asturum*, *ala I Claudia Gallorum*, *cohors I Flavia Commagenorum*, *cohors I Hispanorum veterana*, *cohors I Tyrriorum*, *cohors II Flavia Bessorum*.

³⁸ CIL, XVI, 90 și 107.

³⁹ I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, p. 74.

⁴⁰ RE, s.v. *cohors*, col. 345–346.

⁴¹ *Istoria militară a Daciei Romane*, București, 1937, p. 191.

⁴² *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 195.

⁴³ *Istoria României*, 1, 1960, p. 449–450.

⁴⁴ Gr. Florescu, *Capidava*, 1, p. 75–77.

⁴⁵ CIL, X, 6015.

⁴⁶ Atestate de diplomele CIL, XVI, 44, 45 (din anul 99) și 50 (din anul 105).

⁴⁷ Diplomele CIL, XVI, 75 (din anul 129) și B. Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm. (din anul 140).

– Unități revenite în Moesia Inferioară pentru refacere⁴⁸, întâlnite în diploma din anul 112⁴⁹, dintre care trei rămân în continuare în Moesia Inferioară (*ala I Vespasiana Dardanorum*⁵⁰, *cohors II Lucensium*⁵¹ și, probabil, *ala I Pannoniorum*, devenită, după unele păreri, *ala I Gallorum et Pannoniorum*⁵²), trei sînt lăsate în viitoarea Dacie Inferioară, întîlnindu-le apoi pe diplomele armatei acestei provincii⁵³ (*cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors II Gallorum* și *cohors III Gallorum*), două sînt trimise, tot în vremea lui Traian, în alte provincii (*ala I Flavia Gaetulorum* în Pannonia Inferioară⁵⁴ și *cohors I Lepidiana c.R.* în Orient⁵⁵); poate că tot acum a fost dislocată și *cohors VII Gallorum* în Syria, unde o întîlnim pe la mijlocul veacului al II-lea⁵⁶, dar mai degrabă această formațiune a mai zăbovit în Moesia Inferioară, deplasarea ei petrecîndu-se abia la începutul domniei lui Hadrian.

– Unități revenite în Moesia Inferioară, nementionate pe diploma din 112⁵⁷ dar a căror prezență este atestată ulterior în această provincie prin diplome sau inscripții; *ala II Hispanorum et Aravacorum*⁵⁸, *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*⁵⁹, *cohors II Chalcidenorum sagittariorum*⁶⁰, *cohors II Flavia Brittonum*⁶¹, *cohors II Mattiacorum*⁶² și *cohors I Claudia Sugambrorum veterana*⁶³.

– Unități revenite după războaiele dacice în Moesia Inferioară, neatestate de diploma din 112⁶⁴ și nici de vreo diplomă mai tîrzie sau de inscripții din această provincie, dar cunoscute ulterior în alte provincii decît Dacia Inferioară: *ala Gallorum Flaviana*, întîlnită în 159/160 în Moesia Superioară⁶⁵, *cohors IIII Gallorum*, întîlnită în 134/154 și 157 în Syria⁶⁶, și *cohors I Ubiorum*, întîlnită în 144 și în 157 în Dacia Superioară⁶⁷.

⁴⁸ CIL, XVI, 58.

⁴⁹ În legătură cu datarea diplomei, cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 125–126.

⁵⁰ Atestată de diplomele CIL, XVI, 78 (din anul 134) și I. Venedikov, *loc. cit.* (din vremea lui Antoninus Pius).

⁵¹ A. Radnoti, *Limes Studien, Vorträge des 3 internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden – Basel 1957*, Basel, 1959, p. 149, propune întregirea diplomei de la Brestovene cu numele acestei unități, atestată epigrafic după Traian în Moesia Inferioară, la Abrittus (CIL, III, 12337, 12339; B. Filow, *Izvestija-Sofia*, 1, 1910, p. 227; G. Kazarow, *Izvestija-Institut*, 2, 1923–1924, p. 80–81).

⁵² Cu prima denumire o întîlnim sub Traian (CIL, XVI, 44), cu cea de a doua, sub Hadrian (CIL, XVI, 78) și sub Antoninus Pius (I. Venedikov, *loc. cit.*); în ce privește schimbarea numelui, cf. W. Wagner, *op. cit.*, p. 38.

⁵³ Vezi nota 47 de mai sus.

⁵⁴ CIL, XVI, 61 (din anul 114).

⁵⁵ W. Wagner, *op. cit.*, p. 159.

⁵⁶ CIL, XVI, 103 (din 134/154) și 106 (din anul 157).

⁵⁷ Poate că unele dintre aceste unități pot fi subînțelese în lacunele diplomei.

⁵⁸ CIL, XVI, 83 (din 138); *milliarium* din anul 200 (CIL, III, 7603).

⁵⁹ CIL, XVI, 83 (din 138) și I. Venedikov, *loc. cit.* (din vremea lui Antoninus Pius).

⁶⁰ CIL, XVI, 78 (din 134) și I. Venedikov, *loc. cit.* (din vremea lui Antoninus Pius).

⁶¹ Unitatea s-a aflat la Sexaginta Prista pînă în anul 230 (CIL, III, 7473).

⁶² CIL, XVI, 78 (din 134) și 83 (din 138).

⁶³ CIL, XVI, 78 (din 134) și I. Venedikov, *loc. cit.* (din vremea lui Antoninus Pius).

⁶⁴ Observația de la nota 57 este valabilă și aici.

⁶⁵ CIL, XVI, 111.

⁶⁶ CIL, XVI, 103 și 106.

⁶⁷ CIL, XVI, 90 și 107.

Din situația de mai sus rezultă că toate formațiunile auxiliare din Moesia Inferioară, lăsate de Traian în noile teritorii ocupate în urma încheierii războaielor dacice, sînt prezente ulterior în armata Daciei Inferioare⁶⁸; cum *cohors I Ubiorum* nu se află în această situație, concluzia la care am ajuns, așa cum am arătat și mai sus, este că respectiva unitate de infanterie a mai rămas în Moesia Inferioară, iar dislocarea ei în Dacia Superioară trebuie să se fi întîmplat în timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius.

Voi încerca, mai departe, să aduc argumente în favoarea ipotezei că unitatea aflată în garnizoană la Capidava în prima jumătate a secolului al II-lea, adică înainte de a fi adusă aici *cohors I Germanorum*, a fost *cohors I Ubiorum*. Aparent, descoperirea aici a inscripției funerare a veteranului *M. Cocceius Vitlus* nu poate fi considerată un argument solid în acest sens, pentru că, în principiu, un veteran se putea stabili în orice așezare civilă romană, fără legături cu unitatea din care făcuse parte. În realitate însă, după cum o arată descoperirile epigrafice de pe limesul scitic, așezarea veteranilor nu se făcea chiar la întîmplare⁶⁹. În linii mari, veteranii proveniți dintr-o unitate militară de pe limes se puteau stabili: în așezarea civilă dezvoltată în vecinătatea taberei unității în care își îndepliniseră serviciul militar; în localitatea lor de baștină; în localități de pe limes învecinate cu cea în care se afla tabăra propriei unități; în interiorul rural al provinciilor, ca membri ai comunității de veterani, unde de cele mai multe ori se pierdea denumirea unităților de proveniență; în centrele urbane importante, chiar aflate la mari distanțe (orașele pontice, colonii, municipii), care exercitau atracția unei vieți superior organizate. De bună seamă, pot exista și excepții, dar datele pe care le oferă documentația epigrafică privind veteranii din Moesia Inferioară, par să confirme cele de mai sus⁷⁰. În consecință, veteranul *M. Cocceius Vitlus* ar fi putut rămîne în așezarea civilă dezvoltată pe lingă tabăra unității din care se eliberase sau într-o localitate de pe limes apropiată de această tabără; cum însă spre nord, la *Carsium*, era cantonată *ala II Hispanorum et Aravacorum*, iar spre sud, la *Sacidava*, se pare o formațiune de infanteriști galli (poate *cohors II Gallorum*⁷¹) apare ca foarte probabilă ipoteza ca tocmai la Capidava să se fi aflat în garnizoană *cohors I Ubiorum*, în ultimul sfert al veacului I și în prima jumătate a celui de al II-lea.

⁶⁸ Legăturile dintre unitățile Moesiei Inferioare și ale Daciei Inferioare, la D. Tudor, *Oltenia Romană*³, București, 1968, p. 33–36 și 163–165.

⁶⁹ În legătură cu acest subiect, am prezentat comunicarea *Les vétérans du limes sythique*, la cel de al X-lea congres al limesului, Xanten-Nijmegen, septembrie, 1974.

⁷⁰ Cu titlu de exemplu, situația veteranilor din *ala II Hispanorum et Aravacorum* (atestată în armata Moesiei inferioare sub Traian, Hadrian și Antoninus Pius, prin diplomele CIL, XVI, 44, 83 și I. Venedikov, *loc. cit.*), care era cantonată la *Carsium* (V. Părvan, *loc. cit.*, și CIL, III, 7603); îi întîlnim la Capidava (v. nota 2), cea mai apropiată așezare pe limes la sud de *Carsium*, la Cius (Gr. Florescu, SCIV, 2, 1951, p. 128–129), cea mai apropiată așezare pe limes la nord de *Carsium*, la *Histria* (V. Părvan, ARMSI, s. 2, t. 38, 1915–1916, p. 679), la *Tomis* (CIL, III, 14214, 29), în apropiere de *Oescus* (CIL, III, 12395); în așezările mai puțin importante de pe limes, ținînd de taberele altor unități auxiliare, și mai depărtate de reședința unității de la *Carsium*, nu întîlnim veterani din *ala II Hispanorum et Aravacorum*, cu excepția lui *Aurelius Cotus*, stabilit la *Sexaginta Prista* (G. Kazarow, *Izvestija* – Institut, 11, 1937, p. 285).

⁷¹ A. Aricescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 263.

Dacă unitatea ar fi fost mutată în Dacia cu prilejul reorganizării întreprinse de Hadrian, cum a presupus W. Wagner⁷², adică cel mai târziu în anul 120⁷³, ar însemna că la Capidava nu ar fi fost cantonată nici o trupă auxiliară de la această dată pînă în 134, cînd ar fi putut fi adusă din Germania Superioară *cohors I Germanorum*, atestată încă acolo în acest an⁷⁴; cred că o asemenea posibilitate trebuie exclusă, chiar dacă domnia lui Hadrian s-a caracterizat printr-o situație stabilă și liniștită la Dunărea de Jos, pentru că tocmai importantele forțe militare existente aici au determinat această stare⁷⁵. În consecință, apare mult mai firească părerea că deplasarea coortei *I Ubiorum* în Dacia ar fi avut loc în anul 143, deplasare provocată de necesitățile de apărare împotriva dacilor liberi⁷⁶; același an, 143, sau unul dintre cei imediat următori, trebuie să fie considerată data aducerii la Capidava a coortei *I Germanorum*, afalată aici cert înainte de 157⁷⁷, și foarte probabil înainte de 150, cînd este posibil să fi participat la o expediție împotriva alanilor în ținuturile din nordul Mării Negre⁷⁸, de unde s-a întors pentru a ridica un monument de mulțumire către *Fortuna Redux*. Discuția de mai sus conduce la concluzia că putem restrînge data la care a fost dislocată *cohors I Germanorum* din Germania Superioară în Moesia Inferioară pentru anii 143–149. Unitatea a rămas la paza Dunării de Jos pînă în vremea anarhiei militare, cînd a revenit în Germania Superioară, unde prezența ei pare dovedită în anul 248⁷⁹.

În încheiere, cred că poate fi susținută, în lumina documentației existente pînă în prezent, următoarea situație a unităților auxiliare aflate în garnizoană la Capidava în perioada Principatului :

- de la Verspasian, probabil din timpul activității de întărire a frontierei dunărene, sub comanda lui *Rubrius Gallus*⁸⁰, pînă în anul 143 – *cohors I Ubiorum* ;
- din 143/149 pînă către mijlocul secolului al III-lea (înainte de 248) – *cohors I Germanorum c.R.* ;
- pentru perioada tulbure de la mijlocul veacului al III-lea și pentru a doua jumătate a acestuia, nu mai avem nici o știre despre vreo unitate militară la Capidava, pînă la începutul secolului al IV-lea, cînd sînt atestate aici formațiuni de luptă caracteristice Imperiului târziu⁸¹.

⁷² *Op. cit.*, p. 195.

⁷³ C. Daicoviciu, *AISC*, 2, 1933–1935, p. 71–77; V. Christescu, *op. cit.*, p. 60; D. Tudor, *op. cit.*, p. 164–165; I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane*, 1, București, 1975, p. 19.

⁷⁴ *CIL*, XVI, 80.

⁷⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 132–138.

⁷⁶ M. Marcea, *loc. cit.*

⁷⁷ An cînd poate fi datată cel mai târziu diploma de la Brestovene (cf. Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 397–400, unde se arată posibilitatea unei datări anterioare cu doi ani).

⁷⁸ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 142.

⁷⁹ *ILS*, 2605.

⁸⁰ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 108; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 61; Al. Suceveanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 116.

⁸¹ *Equites scutarii* (Gr. Florescu, *În memoria lui V. Pârvan*, București, 1934, p. 134 și urm), *vexillatio (equitum) scutariorum* (idem, *Capidava*, 1, p. 120, nr. 44), *cuneus equitum Solensium (Notitia Dignitatum, Or., XXXIX, 13)*.

Așteptăm ca viitoarele descoperiri epigrafice și cercetările arheologice, care ar fi de dorit să se îndrepte și către primele nivele de locuire ale cetății de la Capidava, să vină cu completări la documentația pe care o avem la dispoziție pînă acum, pentru a aduce mai multe precizări privitoare la istoricul garnizoanei din acest important centru militar al Dobrogei antice.

REMARQUES CONCERNANT LA GARNISON DE CAPIDAVA PENDANT
LES IER — IIIE SIÈCLES

Résumé

Quelques inscriptions découvertes à Capidava mentionnent des militaires actifs ou des vétérans des troupes auxiliaires : *Aelius Longinus*, vétéran de l'*ala II Hispanorum et Aravacorum* ; *L. Atilius*, probablement le commandant de la *cohors I Germanorum*, qui a mis une dedicace pour *Iupiter Optimus Maximus, Fortuna Redux et Signa cohortis* ; *C. Munatius Venustus*, le préfet de la *cohors I Germanorum* ; le vétéran *M. Cocceius Vitlus*, ancien *signifer* de la *cohors I Ubiorum*.

Cohors I Germanorum fut cantonnée certainement à Capidava, parce que les deux inscriptions sont mises par des militaires actifs. L'unité a été apportée de la Germanie Supérieure après l'an 134, quand elle est encore attestée là-bas ; dans la Mésie Inférieure elle est encore connue d'un diplôme du temps d'Antonin le Pieux ; elle est restée ici jusque vers le milieu du IIIe siècle, quand elle apparaît de nouveau dans la Germanie Supérieure.

A la fin du Ier siècle et dans la première moitié du IIe seulement *cohors I Ubiorum* aurait pu se trouver en garnison à Capidava, vu que l'autre unité de laquelle un vétéran s'y est établi, *ala II Hispanorum et Aravacorum*, était contournée à Carsium. *Cohors I Ubiorum* a pu stationner à Capidava jusqu'à l'an 143, quand elle a été déplacée en Dacie Supérieure, pour lutter contre les daces libres. Dans la même année, ou dans les immédiatement suivantes, donc entre 143 et 149, a pu être apportée à Capidava *cohors I Germanorum*, laquelle, paraît-il, a participé à une expédition dans le nord de la Mer Noire, dans l'an 150.

Nous ne savons pas quelle unité militaire a pu se trouver à Capidava pendant la deuxième moitié du IIIe siècle.

ÎN LEGĂTURA CU RĂZBOIUL LUI FILIP ARABUL ÎMPOTRIVA CARPILOR

Prof. Dr. Doc. D. TUDOR¹

Cîteva descoperiri epigrafice, dezgroparea mai multor tezaure monetare și rezultatele săpăturilor arheologice (Romula-Malva, Slăveni, Cioroiul Nou, Săpata de Jos, Sucidava etc.) au adus, în ultimele patru decenii, însemnate contribuții privitoare la războiul carpic al lui Filip Arabul, desfășurat între anii 245–247. Atacul acestor triburi dacice a pornit prin surprindere, deschizînd seria unor invazii grave asupra provinciilor romane de la Dunărea de Jos. Datele arheologice de care dispunem azi, ne îndreptășesc să credem că el a fost dezastruos numai pentru o parte din Dacia: *Malvensis*, unde, timp de peste doi ani, romanii au făcut mari eforturi militare spre a alunga pe invadatori.

În expunerea noastră nu vom aborda întreaga desfășurare a luptelor. Vom stăruii numai asupra citorva probleme discutabile, ce s-au iscat în ultima vreme. Acestea se referă la : data sosirii lui Filip Arabul pe frontul din Dacia ; la identificarea unei localități în care împăratul își stabilise într-un anumit moment, cartierul său de război și la zona în care s-a încheiat ofensiva romană.

Contrar tuturor părerilor exprimate de învățații străini și români (J. Eckel, Th. Mommsen, H. Schiller, C. Patsch, L. Schmidt, W. Ensslin, C. Daicoviciu, R. Vulpe, B. Mitrea, D. Tudor ș.a.), se afirmă într-un recent studiu, că Filip Arabul, pornește din Roma împotriva carpilor, „numai în vara sau toamna” anului 247 e.n., după ce în prealabil îl făcuse Augustus pe fiul său. Împăratul ar fi dat bătălia decisivă cu dușmanul, abia la finele anului 247 e.n. ; apoi împreună cu trupele sale, ierneză în Dacia pentru ca la începutul primăverii anului 248 să plece spre Roma, spre a organiza festivitățile mileniului „Cetății Eterne”, (desfășurate la 21 aprilie). Autorul nostru este de părere, că numai în iarna anilor 247–248 e.n. sînt înălțate fortificațiile Romulei, proclamată *colonia* pentru prima dată de către Filip Arabul ; apoi că, toate inscripțiile onorifice ce i se pun împăratului în Dacia ar data de la începutul anului 248 e.n.¹ Se manifestă o prudență exage-

¹ Ioan Piso, „Războiul lui Philippus cu carpicii”, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 305–306.

rată în ceea ce privește cronologia evenimentelor reflectate în legendele unor monede cu : VICTORIA AVG (RIC, IV, 3, p. 74, nr. 49 a-b ; p. 92, nr. 191 a-c și p. 192) ; PAX AETERNA (RIC, IV, p. 60) ; VIRTUS AVG (ibid.) ; VICTORIA AVGG. (RIC, IV, 3, p. 74, nr. 51) și VICTORIA CARPICA (RIC, IV, 3, p. 75, nr. 66). În ceea ce privește datarea primelor trei serii, el are dreptate să fie neîncredător, nu însă și pentru ultimele două emisiuni. Cît privește titlurile imperiale GERMANICVS MAXIMVS și CARPICVS MAXIMVS din inscripții, ele s-ar fi acordat de senat celor doi Filipi, numai în 248 e.n.². De-a dreptul temerară este afirmația tînărului pe baza căreia se poate stabili cu precizie data înapoierii la Roma a celor doi Philippi, după încheierea luptelor. La aceasta se adaugă necunoașterea ziua cînd împăratul se găsea deja în fruntea armatelor din Dacia.

Momentul înapoierii din Dacia la Roma a celor doi împărați nu este indicat prin monedele de tipul ADVENTVS AVGG(ustorum)⁴, confruntate cu cele emise în Alexandria Egiptului. Pe aceste ultime monede întîlnim pe revers un Δ , literă ce indică al patrulea an de domnie a lui Philippus pater, de la 29 august 246 – 29 august 247⁵. Respectivetele piese înfățișează, unele pe *Philippus Augustus*, altele pe *Philippus Caesar*, ambii călare, cu o mînă ridicată pentru salut. Este știut că asemenea reprezentare face aluzie la intrarea împăratului în capitala imperiului. Aceste emisiuni monetare ne arată precis că *adventus Philipporum* la Roma, din războiul cu carpii, a avut loc în cursul lunii august a anului 247 e.n. În momentul sosirii, *Philippusi unior* purta încă titlul de *Caesar*. Numai după aceasta, senatul îi acordă tînărului calitatea de *Augustus*, desigur în urma victoriilor împotriva carpiilor, la care participase și el în Dacia. *Dies Augusti*, pentru moștenitorul tronului, s-a putut stabili mai amănunțit între 11 iulie 247, cînd o inscripție din Roma⁶ îl menționează pentru ultima dată, ca simplu *Caesar* și legendele monedelor alexandrine, care îl indică ca *Augustus* înainte de 29 august din același an⁷. Deci, Filip cel Tînăr a plecat și s-a întors din războiul cu carpii cu titlul de *Caesar* și a fost proclamat *Augustus*, la Roma, între 11 iulie – 20 august 247 e.n., cînd pacea era deja încheiată. În concluzie plecarea în campanie a celor doi Filipi nu s-a produs „în vara sau toamna” anului 247, fiindcă la această dată războiul cu carpii se terminase de cîteva luni.

² Piso, *op. cit.*, p. 303–304. Cf. însă L. Petersen, *PIR*, IV, 3, I, 461.

³ Piso, *op. cit.*, p. 304.

⁴ RIC, IV, 3 : 26, 81 și 165.

⁵ J. Vogt, *Die alexandrinischen Münzen*, Stuttgart, 1924, Bd. 2, p. 143 și Xavier Lorient, „Chronologie du regne de Philippe l'Arabe (244–249 ap. J. Chr.)”, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (herausgegeben von H. Temporini-W. Haase), II, 2 (*Principat*), p. 793, Berlin-New-York, 1975.

⁶ CIL, VI, 32414 = ILS, 4930. Cf. E. Stein, *RE* IX (1917), col. 761 și 771 și L. Petersen, *PIR*, IV, 3, I, 462.

⁷ Vogt, *op. cit.*, t. 1, p. 196 și Lorient, *op. cit.*, p. 792. Titlul de *Augustus* l-au primit însă pe cîmpul de luptă : Caracalla, Geta, fiul cel mare al lui Decius ș.a.

Faptul că Philippus Arabs venise pe teatrul de lupte, cu mult mai înainte de „vara sau toamna” anului 247 e.n., ne este arătat și de un rescript imperial, emis pe timpul primului consulat al împăratului și al colegului său, C. Maesius Titianus. La 12 noiembrie anul 245 e.n. se dă un rescript privitor la averea minorilor decedați, semnat în localitatea *Aquae*⁸. Deci la această dată împăratul părăsise Roma și nu putea fi decît pe frontul carpic deschis de un an în Dacia.

În ceea ce privește identificarea localității *Aquae* din actul imperial, intră în competiție patru toponime antice, situate în zona luptelor cu carpii, și anume: *Aquae* (Călan, din Dacia Apulensis)⁹, *Ad Aquas* (Miloșevo, din Moesia superior)¹⁰, *Aquae Ver...* (de lângă Durostorum)¹¹ și *Aquae* (Cioroiul Nou din Dacia Malvensis)¹². Primele două sînt prea îndepărtate de zona luptelor, a treia se găsește în spatele zonei de lupte cu carpii, încît ele se elimina din discuție. După părerea lui Xavier Lorient¹³, pe care o acceptăm și noi, localitatea în care s-a dat rescriptul de la 12 noiembrie 245 e.n. se identifică cu *Aquae* din Dacia Malvensis. Ea se găsește în regiunea în care s-a desfășurat o parte a războiului și într-o zonă în care s-au îngropat tezaure monetare legate de aceste evenimente.

Așa cum au dovedit săpăturile arheologice (1938 și 1959–1961), *statio Aquensis* de la Cioroiul Nou – de fapt un *pagus* – a avut de suferit de pe urma războiului cu carpii și a fost fortificată după aceea, cu un *catellum* de pămînt¹⁴.

⁸ „P.P. prid. id. Nov. Aquis, Philippo A. et Titiano cons.”. Cf. *Corpus iuris Romani anteiustiniani* (ed. Böcking) (*Codicis Gregoriani et Codicis Hermogeniani fragmenta*) instruxit Gustavus Haendel, Bonn, 1837, p. 12 și *Fontes iuris Romani anteiustiniani*, pars 2, p. 551 (ed. J. Baviera), Florentina, 1909. Textul rescriptului este extras din *Codex Gregorianus* și s-a păstrat prin *Breviarium Alarici*. El ne-a fost semnalat de către Lorient, *op. cit.*, p. 793.

⁹ *TIR*, L. 34 : Budapest (1968), p. 29–30 (cu întreaga bibliografie).

¹⁰ *Ibidem*, p. 23.

¹¹ *CIL III*, 7476 (nelocalizată precis) și doar menționată de această inscripție fragmentară.

¹² *AnnEpir.*, 1959, nr. 330 și 1967, nr. 392 ; Tudor, *Latomus*, XXV, 4, 1966, p. 847–854 ; același, *MCA*, VIII, 1962, p. 547–554 ; același, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii vârstei a 70 ani*, București, 1965, p. 109–115 ; același, *Apulum*, VI, 1967, p. 593–613 ; același, *OR*³, p. 214–220 și 527–529, același, *Orașe, țirguri și sate din Dacia romană*, București, 1968, p. 315–322 și *TIR*, L. 34 : Budapest, p. 47.

¹³ Lorient, *op. cit.*, p. 793.

¹⁴ În legătură cu localizarea toponimului *Aquae* la Cioroiul Nou (jud. Dolj), s-au ridicat unele obiecțiuni pe care le consider lipsite de seriozitate științifică. C. S. Nicolăescu-Ploșșor (*RM*, II, 3, 1965, p. 203), căruia îi comunicasem întregirea mea (*AnnÉp.*, 1967, 392), dornic a descoperi enigmatică Malva la Cioroiul Nou, în chip nejustificat, afirmă inexistența unor puternice izvoare, bălți și rîuri în acest loc, care oferă și azi un puternic debit de apă, în plină cîmpie aridă. Existența acestui bogat mediu hidrologic am dovedit-o cu un bloc diagramă ridică de Prof. univ. dr. P. Coteș (cf. *Latomus*, 1966, pl. XXXVIII, 2), C. Daicoviciu (*AMN*, II, 1966, p. 654–655 și VI, 1969, p. 543), care n-a vizitat niciodată localitatea respectivă, se folosește de inexactitățile lui Ploșșor, ca să afirme cum că, la Cioroiul Nou „ar fi doar un simplu izvor”. În locul întregirii date de noi : [Aq]uensium, din inscripția votivă a lui M. Opellius Maximus (*AnnEpir.*, 1967, 392), el propune [Aeq]uensium, fapt ce ar aminti colonia *Aequum* din Dalmația, după care, s-ar fi dat numele acelei *statio* și *pagus* de la Cioroiul Nou. Singurul argument invocat pentru restituirea unui atare toponim, ar fi după C.D., gentilicul dalmatic (*Opellius*) al dedicantului, frecvent întâlnit pe inscripțiile din Dacia. Constatăm că, nu numai în această provincie, dar în

Relativ la punctul terminus al contraofensivei romane împotriva carpilor, Zosimos scrie că după ce a ajuns la Roma (244 e.n.), împăratul își numește fratele (pe Priscus) ca guvernator al Siriei și pe cumnat (Severianus) în fruntea armatelor din Moesia și Macedonia. Apoi : „Soctotind că în felul acesta își va vedea întărită domnia, Filip a pornit cu oaste împotriva carpilor, care acum pustiau meleagurile de lângă Istru. Și avînd loc o bătălie, barbarii n-au îndurat atacul, ci au fugit într-o cetate (... εἰς τι φρούριον συμφυγόντες), unde au fost impresurați. Văzînd că aceia care se împotriviseră în toate părțile se strîng laolaltă, au prins inimă. Ei năvăliră din cetate și pe negîndite, se năpustiră asupra oștirii romane. Dar neputînd ține piept atacurilor maurilor, ei propuseră o înțelegere pe care Filip o primi ușor. Apoi acesta s-a retras”¹⁵.

Textul istoricului grec, destul de sumar redactat, se completează în parte cu o interesantă inscripție descoperită la *Intercisa* în Pannonia Inferior. Este vorba de o piatră funerară (noi credem un cenotaf!) pusă în amintirea lui *P. Ael. Proculinus*, centurion din *coh(ors) VII praet(oria) p(ia) v(index) Phil(ippiana) bello dacico deside(ratus ad ca)stell(um) Carporum*¹⁶. Toți istoricii sînt de acord că acest *castellum Carporum* este unul și același loc cu *φρούριον* din textul lui Zosimos. Opiniile sînt divergente

întreg imperiul roman, se întilnesc *Opellii* (între care și un împărat, *M. Opellius Macrinus*!) La fel de greșită este și afirmația lui C. Daicoviciu (*AMN*, II, p. 655 și n. 2), cum că : „Individul va fi fost astfel și el un emigrant din Aequum, negustor și decurion în Municipiul Montana”. În inscripție, nu se spune deloc că el a fost negustor și nici originar din Aequum, ci că era numai *decurio Montanensium*, deci domiciliat în acea localitate din Moesia inferioară. El vine la *Aquae* din Dacia sudică, în treacăt, și cu această ocazie oferă o dedicație [*pro salute Aq(uensium)*, în templul lui Hercule (ce s-a identificat de săpături)], drept mulțumire pentru ospitalitatea ce i-au arătat-o localnicii. Am arătat și cu altă ocazie, că toponimele *Aqua-Aquae* se dădeau, nu numai locurilor cu izvoare termale sau minerale, ci și celor cu apă potabilă, puternică și situate în locuri aride. Toponimul apare de asemenea în denumirea unor sate și locuri, ce nu au nici o legătură cu izvoarele. Iată cîteva denumiri care nu au nici o legătură în *aquae* ca izvoare termale și minerale : *Ad Aquas* sau *Aquae*, bogate surse cu apă potabilă ce izvorăsc de sub platoul Vidrovac (pe care este o cetate romană) și formează riurile Cubra și Iasenica, între Miloșevo și Pravo, în Jugoslavia (cf. *TIR*, L. 34, p. 23 și Tomaschek, *RE*, II, col. 294-295) ; *Aqua nigra*, riu în Pann. ; *Ad Aquas*, așezare romană (Thuburnica în Numidia) ; *Aquae Albenses*, simplă așezare (Maur. Stitif.) ; *Aquae Balissae* (Daruvár) o *mansio* (Pann. sup.) ; *Aquae Flaviana*, vicus în Numidia ; *Aquae Gradatae*, așezare lângă Aquileia (*TIR*, L. 33, p. 24) ; *Aquae Neptunia* sau *Fons Neptunius* de lângă Terracina ; *Aquae Persiana*, lângă Cathago ; *Aquae regiae fons* (Epir) ; *Aqua viva*, o *mansio* în Pann. sup. etc. Adesea nu se face deosebire între *Fontes* și *Aquae* (cf. *Fontes Mattiaci* și *Aquae Mattiaci*), în cazul izvoarelor termale și naturale. În imperiul roman sînt cunoscute circa 120 localități cu denumirea *Aqua* sau *Aquae*, adesea însoțită de un al doilea toponim (cf. art. *Aquae* din *RE*, II, col. 294-307 ; Suppl. 1, col. 113 ; Suppl. III, col. 137 și Suppl. VII, col. 45). Pentru abrevierea *Aq(uensium)*, v. D. Sergejevski, „*Aq(uae)* S... bei Sarajevo”, în *Novitas Musei Saraiovensis*, no 13, Sarajevo, 1930 și *RE*, art. cit., passim.

¹⁵ Zosimos, I, 20. Cf. *Izv. Ist. României*, II, p. 301, București, 1972.

¹⁶ *AnnEpigr.*, 1965, nr. 223 = A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciae-que repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, ed. IV-a, p. 163, nr. 836, Budapest, 1974. Cf. Soproni, *Folia Archaeologica*, XV, 1963, p. 43-54 ; J. Fitz, *Latomus*, XXIV, 1965, p. 565-567 ; același, *Alba Regia*, 6-7, 1965-1966, p. 205-207 ; C. Daicoviciu, *Studii clasice*, VII, 1965, p. 242-243 ; D. Tudor, *Historia*, XVI, 1965, 3, p. 375, n. 291 ; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1968, p. 440-441 și Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 181-183.

numai în ceea ce privește localizarea respectivei fortificații. Soproni o situa „unde în nordul Transilvaniei”¹⁷, ceea ce este eronat, deoarece luptele cu carpicii s-au purtat pe lângă Dunăre (după cum afirmă Zosimos și se confirmă prin cercetările arheologice). C. Daicoviciu vedea finalul războiului „în sudul Moldovei, pe lângă Istru”¹⁸, iar Radu Vulpe crede că numai în Carpații orientali au fost „încolțiți” carpicii¹⁹. M. Macrea considera *castellum Carporum* „un castru cu fortificații permanente”, și că el ar putea fi „un castru cucerit sau devastat de carpi”, ca cel de la Slăveni sau Romula”²⁰. În sfârșit, am arătat, mai de mult, că respectivul *castellum* — $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu$ trebuie așezat undeva prin Muntenia „regiune dominată în acest timp de carpi, unde ei aveau posibilitate de a organiza asemenea fortificații de pământ”²¹.

Faptul că în cele două izvoare nu se menționează un toponim autohton, ci doar o fortificație — $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu$ — *castellum*, arată că nu avem de-a face cu o așezare carpică permanentă și puternic întărită, ci doar cu o tabără de război efemeră, cu întărituri din pământ, folosită ca bază de aprovizionare și de retragere. Ținând cont de informația lui Zosimos care o localizează în vecinătatea Dunării, apoi de faptul că din cauza pădurilor și a absenței unor drumuri de la est spre vest peste teritoriul actualei Muntenii, nu credem că Filip Arabul s-a putut aventura pe această direcție pînă în podișul central al Moldovei, unde se găsea de fapt în acea vreme „țara carpilor”. Este drept că pe teritoriul Munteniei se infiltraseră unele fracțiuni carpice²², dar acestea nu reprezentau o forță militară importantă în fața legiunilor. Rămînem deci la părerea că acest $\varphi\rho\upsilon\beta\rho\iota\omicron\nu$ — *castellum Carporum* fusese o întăritură de pământ, la răsărit de Olt, construită în timpul războiului de către carpi. Tabără a fost cucerită de către trupele maure, foarte probabil de cavaleria maură adusă de către Filip Arabul din nordul Africei.

Zona de invazii și prădăciuni carpice se poate delimita pe baza cercetărilor arheologice și a descoperirii de tezaure monetare. Atacul carpic a venit prin Muntenia, asupra cîmpiei bogate din Dacia inferioară. El s-a

¹⁷ Soproni, *art. cit.*, p. 52.

¹⁸ C. Daicoviciu, *art. cit.*, p. 242 și n. 29. El afirmă just că : Filip Arabul a sosit pe cîmpul de luptă la finele anului 245 ; că dintre toate ținuturile dacice, numai Oltenia a avut mai mult de suferit de pe urma invaziei venite prin Muntenia ; că n-au fost cucerite Apulum și Porolissum (cum opinau Macrea, *A/SCI*, III, 1936-1940, p. 278-279 și Protase, *SCN*, II, 1958, p. 490-491). Relativa liniște în cea mai mare parte a Daciei se reflectă și în dreptul acordat provinciei în 246 e.n. de a bate monedă proprie, la Viminacium, cf. B. Pick, *Die antiken Münzen von Dakien und Moesien*, 1898, I, p. 1-7. După Lorient, *op. cit.*, p. 793, piesele s-ar fi emis pentru plata armatei din Dacia.

¹⁹ R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 240, București, 1968. Piso, *art. cit.*, p. 307, vorbește wag „de Moldova”.

²⁰ M. Macrea, *Viața*, p. 440. J. Fitz, *Alba Regia*, *loc. cit.*, se gîndește la *Carpis* din apropierea Intercisei (*Ptol.*, II, 11, 3 ; II, 15, 3 și III, 7, 1), unde ar fi murit Proculus. Recentele săpături de la Slăveni și Romula-Malva, arată numai devastări ale carpilor, nu și locuirea acestora în castrule de acolo. *Carpis* din Pannonia nu poate fi identică cu *castellum Carporum*, deoarece acesta se situa lângă Dunăre și în Dacia (*bellum Dacicum*).

²¹ D. Tudor, *Historia*, XVI, 1965, 3, p. 375, n. 29.

²² Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 166 și urm.

produs, probabil, în iarna anilor 244–245 e.n., când ar fi avut loc destrămarea limesului Transalutanus și a celui Alutanus. Gravitatea situației îl silește pe Filip Arabul să ia conducerea războiului, la finele anului 245 e.n. Așa văd lucrurile, în mod just, W. Ensslin (CAH, XII, 1939, p. 30) și C. Daicoviciu (loc. cit.) Tocmai greutatea campaniei îl determină pe împărat să încheie pace „cu ușurință”, de îndată ce „i-o oferă carpii”, după cum subliniază Zosimos. Că înțelegerea a fost în detrimentul romanilor, se vede din faptul că zona de la est de Olt, dintre cele două limesuri, este cedată carpilor, ce se vor fi stabilit de acum în mare număr, pe teritoriul Munteniei. Este prima pierdere teritorială a imperiului din timpul crizei secolului III e.n.

Ce ne spun recentele săpături arheologice din zona de câmpie a Olteniei, cercetări în cea mai mare parte încă inedite ?

Materialul epigrafic, numismatic și stratigrafic ne-au dus la concluzia că la Slăveni pe Olt, castrul roman a fost distrus în 245 e.n. El a fost însă refăcut de Filip Arabul, pentru ca în 248 să fie definitiv distrus și părăsit²³.

Cele mai grave devastări carpice le-a suferit Romula-Malva, capitala provinciei Dacia Malvensis. Sînt deja cunoscute o parte din măsurile luate de Filip Arabul pentru refortificarea acestui mare oraș, lucrări încheiate în 248 e.n. printr-un *circuitum muri*²⁴, la care participă, între altele, legiuni din Germania inferior și din cele două Moesii, armate devenite disponibile, după încheierea războiului cu carpii²⁵. Săpăturile arheologice din ultimii ani de la Romula-Malva arată că în afară de acest *circuitum muri* (ce închide o suprafață de 64 ha), Filip Arabul a mai ridicat și un *quadratum muri* (lung de circa 300 m și lat de 200 m). El constituia o a doua fortificație civilă, situată în centrul orașului (cercetări încă inedite).

La Sucidava, se constată reîntărirea fortificațiilor orașului, prin ridicarea unui mare zid cu turnuri și o poartă în spre Dunăre²⁶.

Pînă în momentul de față se cunosc 19 tezaure monetare ascunse în pămîntul Daciei Malvensis, pe timpul domniei lui Gordian al III-lea și a

²³ D. Tudor, OR³, p. 538 ; același, *Historica*, I, 1970, p. 67–83. În castru s-au aflat (izolate) 185 monede ce se încheie ca emisiune, în anul 247. La acestea se adaugă două tezaure cu antoninieni, unul aflat în castru și altul în așezarea civilă (inedit) ale căror ultime piese aparțin tot anului 247 e.n. ; cf. Gh. Popilian, *Oltenia-Istorie*, I, 1974, p. 75–82.

²⁴ CIL, III, 8031 = ILS, 510. Vezi descrierea acestor fortificații la D. Tudor, OR³, p. 193–194. Lorient, loc. cit., crede că aceste lucrări romulente s-au încheiat în primele luni ale anului 248 e.n.

²⁵ CIL, III, 8047 ; *AnnÉpigr.*, 1939, 207, nr. 28 ; 1940, nr. 13 și 14. Vezi de asemenea : D. Tudor, *Germania*, XXV, 1941, p. 239–241 ; același, *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 115–116 și OR³, p. 495–496, nr. 82–84. Părerea lui Piso (art. cit., p. 306, n. 32) că Romula ajunge la rangul de *colonia* abia în 248 e.n., dovedește că nu cunoaște cronologia inscripțiilor și finețea sculpturilor de pe sarcofagul lui Ael. Iul. Iulianus (*AnnÉpigr.*, 1957, nr. 334 ; Tudor, *Rev Univ și Inst. Polit. – Iași*, I, 1–2, 1954, p. 293–312 și OR³, p. 411–413, cu fig. 120–121) și de pe relieful dedicat zeiței *Dardanica* (Tudor-Vlădescu, *Apulum*, X, 1972, p. 183–190).

²⁶ D. Tudor, *Une ville daco-romaine et byzantine en Dacie : Sucidava*, Bruxelles, 1965, p. 39 ; OR², p. 206–207 și *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 29.

lui Filip Arabul²⁷. În marea lor majoritate ele nu s-au salvat în întregime. Unele sînt încă inedite, iar altele conțin piese de după anul 247 e.n., cînd războiul cu carpii se încheiase. În mod sigur, numai cinci dintre ele pot fi puse în legătură cu evenimentele din 244–246. Acestea s-au descoperit la : *Bălești* (jud. Gorj), cu ultimele monede datate în 243/244 e.n.²⁸ ; la *Bîrca (II)* jud. Dolj, cu ultimele monede din 243/244 e.n. ; la *Bîrca (III)* cu o singură monedă de la Filip Arabul²⁹ ; la *Ionești Govorii* (jud. Vilcea), cu 130 piese de la Gordianus III și un singur *antoninianus* de la Filip Arabul³⁰ și desigur, cel de la *Săpata de Jos* (jud. Argeș) cu ultimele exemplare datate din anii 243/244³¹.

În Transilvania se cunosc circa șase tezaure monetare, cu o datare puțin sigură, a căror îngropare se presupune că s-ar fi produs din cauza pericolului carpic³².

În ceea ce privește situația de la sud de Dunăre, ne sînt extrem de prețioase concluziile formulate de către profesorul Boris Gerov³³. Învăța-tul bulgar arată clar, că niciunul dintre cele 19 tezaure monetare îngro-pate în Moesia inferior pe timpul lui Gordian al III-lea și Filip Arabul, nu se leagă istoricește de invazia carpică din 245 e.n. Despre ea s-a afirmat exagerat că s-a extins pînă în Thracia și Macedonia. Tezaurele de la sud de Dunăre se încheie cu anii 247–248 e.n.³⁴. Gerov conchide că acest

²⁷ Vezi pentru acestea : Tudor, *OR*³, p. 125–129 ; B. Mitrea, *SCIV*, IV, 3–4, 1953, p. 619–627 (= *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 149–168) ; același, *SCN*, IV, 1968, p. 197–206 și 209–222 ; C. Preda, *SCN*, IV, 1968, p. 175–196 ; Oct. Iliescu, *SCN*, V, 1971, p. 128–129 și 327–333 ; Gh. Popilian – Z. Gărău, *Contribuții istorice I* (Centrul de științe sociale al Acad. R.S. R. – Craiova), Craiova, 1972 și Gh. Popilian, *SCN*, VI, 1975, p. 213–216.

²⁸ Preda, *art. cit.*, p. 194, care subliniază îngroparea celor mai multe tezaure cu monede de la Gordian III și Filip Arabul, în anul 245 e.n., din cauza invaziei carpice.

²⁹ Oct. Iliescu, *SCN*, V, 1971, p. 327–333 și Preda, *loc. cit.*

³⁰ Gh. I. Petre – B. Mitrea, *SCN*, IV, 1968, p. 207–222. Salvat aproape în întregime, tezaurul de la Ionești Govorii, conține 151 antoninieni (2 de la Caracalla, 18 de la Elagabal, 130 de la Gordian III și unul singur de la Filip Arabul). Moneda lui Filip Arabul are legenda *VIRTUS AVG* (*RIC*, IV, 53), nu oferă urme de uzură, încît poate fi considerată ca emisă în primul an de domnie a împăratului (244–245), cînd a fost îngropat și tezaurul. El s-a aflat într-un turn al castrului, sub un strat de arsură rămas de pe urma distrugerii provocată de carpi (Mitrea, *art. cit.*, p. 214).

³¹ Mitrea, *SCN*, IV, 1968, p. 197–206, tezaur aflat tot sub un strat de incendiu.

³² Mitrea, *SCIV*, IV, 1953, p. 615–617 și Preda, *art. cit.*, p. 188 : Așel, Ocna Sibiului, Apoldul Mic (toate în jud. Sibiu), Jeliști (jud. Hunedoara), Geomal (jud. Alba), și Țaga (jud. Cluj). Zona descoperirii lor arată că în Dacia nordică s-a produs numai panică, nu o invazie carpică distrugătoare, cum s-a crezut : J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, 1887, p. 176 ; A. Alföldi, *A gót mozgálon és Dacia feladása*, Budapeșt, 1944, p. 44 și B. Mitrea, *Nouvelles études*, p. 149–160. Fără îndoială, după cum arată condițiile în care s-a descoperit tezaurul de la Ionești Govorii, o invazie a carpiilor a pătruns pînă în defileul Oltului. C. Daicovicu (*art. cit.*, p. 242) arată just că nu poate fi vorba acum de o distrugere a orașelor Apulum și Porolissum cum credeau unii numismați. Pentru inscripția lui C. Val. Serapio..., a *Carpis liberatus*, din Apulum, nu posedăm o datare certă din timpul domniei lui Filip Arabul (*CIL* III, 1054).

³³ B. Gerov, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*, Sofia, 1963, p. 127–144.

³⁴ *Ibidem*, p. 132.

război a avut consecințe puternice numai în Dacia și că în Moesia a produs obișnuita panică, numai pe malul Dunării³⁵.

Concluziile generale pe care le desprindem la sfîrșitul acestei expuneri ni se par destul de clare, în urma analizei atente a materialului arheologic. Invasia carpică pornită din podișul central moldovenesc s-a îndreptat prin Muntenia asupra Daciei Malvensis, în iarna anilor 244–245, cînd au fost distruse fortificațiile de pe limes Transalutanus, cele de la Slăveni, Romula-Malva, Aquae și altele. Devastările nimicitoare ale carpilor s-au abătut numai asupra părții sudice a Daciei Malvensis, ele au distrămat și limes Alutanus și au întrerupt circulația rutieră pe Olt și pe Jiu. Panica, poate și unele incursiuni mai mici ale invadatorilor, s-au resimțit în sudul Transilvaniei și pe malul moesic al Dunării. Trupele Daciei n-au fost în stare singure a face față presiunii carpice, de aceea s-a apelat la ajutorul armatelor din provinciile dunărene și din alte părți ale imperiului. Virulența încleștării l-a silit pe Filip Arabul, ca cel mai tîrziu la finele anului 245 e.n., să vină în Dacia. Prezența împăratului se atestă prin rescriptul emis în Aquae, la 25 noiembrie 245 e.n. Lupte crîncene s-au dat în tot cursul anului 246, pînă la începutul verii celui următor. Carpii au fost izgoniți din Dacia inferioară și urmăriți pe teritoriul Munteniei, pînă la *căstellum Carporum*. Lîngă această tabără a dușmanului romanii nu au obținut o victorie categorică în 247. Filip s-a grăbit să încheie pacea, de îndată ce i-a fost oferită de către carpi, cărora le-a cedat teritoriul dintre cele două limesuri estice ale Daciei Malvensis.

După încheierea păcii, s-a trecut *manu militari* la opera de refacere a localităților distruse de carpi, lucrări ce s-au încheiat în cursul anului 248 e.n. Inscriptiile onorifice din acest an, dedicate lui Filip Arabul și familiei sale indică terminarea acestor restaurări și nu sfîrșitul luptelor. Cele ce cuprind formula *devotus numini maiestatique eius (sau eorum)*³⁶ ar putea mărturisi fidelitatea trupelor și a organelor provinciale din Dacia, față de împărat, în 248, cînd s-a produs în Pannonia și Moesia, uzurparea lui Pacatianus.

Din războiul cu carpicii, cei doi Filipi s-au reîntors la Roma între 11 iulie – 20 august 247 e.n., dată ce marchează : triumful, acordarea titlului de *Augustus* lui Philippus Iunior, baterea monedelor cu legendele *Adventus Augustorum, Victoria Augusta, Victoria Augustorum, Victoria Carpica* și primirea epitetelor de *Carpici Maximi*.

IM ZUSAMMENHANG MIT DEM KRIEG FILIP DES ARABERS GEGEN DIE KARPEN.

Zusammenfassung.

Der Verfasser unternimmt eine Reihe von kritischen Bemerkungen, ein unlängst im Zusammenhang mit einem neulich erschienenen Studiums zu diesem Thema betreffend (siehe N. 1). In jenem Artikel wird behauptet, dass der Kaiser nur im Sommer oder Herbst

³⁵ *Ibidem*. Combate în acest sens opiniile formulate de către W. Ensslin, *loc. cit.*; B. Mitrea, *Nouvelles études*, p. 149–160; R. Vulpe, *Dacia, N.S.*, V, 1961, p. 384–386 și *Istoria Dobrogei II*, p. 240 etc.

³⁶ H. G. Gundel, *Epigraphica*, XV, 1953, p. 128–150.

des Jahres 247 auf die dakische Front gekommen sei, nachdem er seinen Sohn in Rom zum *Augustus* ernannt hat; dass er die Karpen nur im Frühjahr des nächsten Jahres besiegt hätte, als er nach Rom aufgebrochen sei um die Feiern zu dessen tausendjährigem Bestehen zu eröffnen.

Die römischen Münzprägungen (siehe N. 4–7) und diejenigen der Stadt Alexandria beweisen uns jedoch, dass Filip der Araber im Sommer des Jahres 247 seinen Einzug in Rom machte, nachdem er den Krieg mit den Karpen beendet hatte und nur nachher Filip den Jungen zum *Augustus* proklamierte.

Die Anwesenheit des Kaisers auf der Karpischen Front, schon vom 12. November 245 ist durch ein von ihm in der Ortschaft *Aquae*, heute bei *Cioroiul Nou* (Kreis Dolj) lokalisiert, Reskript bewiesen (siehe Nr. 8).

Die entscheidende Schlacht mit den Karpen fand in einem, der an der Donau gelegen war, statt, wie *Zosimos* (I, 20) behauptet. Diese Befestigung ist ein und dieselbe mit *castellum Carporum*, wo ein aus *Intercisa* stammender Prätorianer starb (N. 16). Wir glauben, dass die betreffende Befestigung ein provisorisches Lager der Karpen in Gebiet *Munteniens* in der Nähe der Donau gewesen ist.

Die neueren archäologischen Ausgrabungen (*Slăveni*, *Romula-Malva*, *Cioroiul Nou* usw.) beweisen, dass die von den Karpen verursachten Zerstörungen nur im südlichen Teil von *Dacia Malvensis* verheerend gewesen sind (N. 25–27). Das epigraphische Material und insbesondere die Horte stimmen dieser Tatsache bei (N. 28–31). In Süden des intramontanen Dakien und auf dem Donauufer von *Moesia Inferior* war die Panik grösser als die Karpischen Raubüberfälle (siehe N. 32–35).

Der im Frühjahr oder im Sommer des Jahres 247 von dem Kaiser mit den Karpen geschlossene Frieden war für Rom völlig ungünstig, denn es verliert das Gebiet zwischen *limes Transalutanus* und *Alutanus*. Es ist der erste Gebietsverlust des Reiches im 3. Jh.

Wie es die epigraphischen Texte und die alexandrinischen Münzen beweisen, kehrte Filip der Araber zwischen dem 11. Juni und dem 29. August 247 nach Rom zurück.

AMFORE ROMANE ȘI ROMANO-BIZANTINE DIN SCYTHIA MINOR

A RĂDULESCU

Inercarea de față își propune un început de investigație în domeniul ceramicii – capitolul „amfore” – prea puțin cercetat pînă acum.

Deși pentru nordul Mării Negre s-au elaborat mai de mult unele lucrări consacrate lor¹, pentru zona vest-pontică, cercetările de pînă acum au tratat doar ocazional problemele majore ale amforelor, și acestea în contextul unor capitole istorice cu referiri tangențiale la meșteșugul ceramic.

Subliniem însă că în anii din urmă, au apărut în chip mai frecvent unele studii cu privire la diverse asemenea recipiente lucrate din pămînt ars², cărora le adăugăm această prezentare. De asemenea, în zona egeeană, descoperirea atît a unor amfore cît și a altor materiale ceramice în apele mării, în apropiere de anticul Halikarnassos, sînt revelatorii pentru unele din considerațiile care urmează³.

¹ I. B. Zeest, *Keramicscaia tara Bospora*, Moscova, 1960, p. 69–177, cu clasificări atît pentru amforele grecești, cît și pentru cele romane, descoperite în centrele de civilizație veche din sudul U.R.S.S. Un aport considerabil îl apreciem pe cel al lui A. L. Iakobson, *Amforele medievale din regiunea de nord a Mării Negre*, (încercare de clasificare cronologică și tipologică), în *Sovetskaia arheologia*, XV, 1951, p. 325–345, cu însemnate referiri la amfore databile între sec. IV–VII e.n., adică pentru o categorie ce ne va intra în atenție și pentru Dobrogea prefeudală.

² Amintim unele lucrări mai importante: *Histria*, I, Buc., 1954, p. 19–54, p. 451–465; I. Barnea, *Objets céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythia Minor*, în *Dacia*, NS, 1965, p. 407; Em. Popescu, *Ceramica romană tirzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*, SCIV, 16, 4, 1965, p. 695–725; C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967; Gh. Papuc, *Ceramică romană tirzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, *Pontica*, VI, 1973, p. 173; A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, *Pontica*, VI, 1973; C. Scorpan, *Tipi sconosciuti di lumini a olio romani*, *Pontica* VI, p. 209; idem, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, *Pontica*, VIII, 1975, p. 263 și urm.; A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, *Pontica*, VIII, 1975, p. 331 și urm.

³ Ne referim la cercetările lui G. F. Bass, de la Bodrum (Halikarnassos). S-a descoperit o navă cu resturile a peste o mie de vase ceramice, datate la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. VII e.n., pe baza a 60 de monede. Nava în discuție s-a scufundat între anii 620–625, cf. G. F. Bass, în *Archäologischer Anzeiger*, 1962; în ceea ce ne privește, autorul ne-a pus la dispoziție un însemnat număr de planșe, cu tipuri și categorii de vase, totul extrem de util pentru stabilirea originii vest-pontice a multora dintre ele.

Prezența masivă a fragmentelor și a unui însemnat lot de amfore întregi, din toate categoriile și tipurile care au circulat în epoca romană și romano-bizantină la Dunărea de Jos, demonstrează că pe lângă cele procurate din import, o mare parte erau lucrate în atelierele meșteșugărești locale. Cercetarea lor, în condițiile în care nu stau la îndemână toate mijloacele de lucru, se izbește de numeroase inconveniente atunci când este vorba de stabilit sigur care dintre categoriile de amfore au fost produse aici și care au fost importate. Aceasta cu atât mai mult cu cât, cea mai mare parte a recipientelor în discuție, care s-au produs local sînt mai totdeauna imitații după tipuri de largă circulație, în special după cele din aria est-mediteraneană și pontică. Totuși pe baza analizei și comparației, se pot face unele precizări și în această privință.

În plus, să ținem seama că amforele se produceau în special în regiunile cu bunuri alimentare, care se exportau ⁴.

Contactul autohtonilor cu grecii și apoi cu romanii, cunoașterea produselor ceramice de import pe baza legăturilor economice atât de strînse între băștinași și străini, a constituit calea de însușire a unor practici meșteșugărești înaintate, nu numai în centrele urbane ci și în cele rurale. Dacă la orașe producția de amfore și a altor vase, poartă amprenta tehnicii înaintate greco-romane (ceea ce îngreunează mult posibilitatea separării a ceea ce este local de ceea ce vine din altă parte) în mediul rural caracteristicile originale, proprii unor practici meșteșugărești mai puțin perfecționate, se observă mult mai bine, ușurînd astfel determinările respective.

Pe de altă parte, atelierele ceramice recent descoperite în Dobrogea ⁵ înlesnesc în chip considerabil cunoașterea în condiții precise a unor obiecte produse aici. Și, ca să ne referim la un caz concret, amintim că în cadrul săpăturilor de la Oltina ⁶ au apărut numeroase fragmente de amfore piriforme, decorate cu striuri ondulate sau drepte. Tipul acesta este bine cunoscut în Dobrogea din cercetări mai vechi, ca cele de la Saci-

⁴ M. H. Callender, *Roman Amphoras*, Londra, 1965, *passim*, (cu referire specială la introducerea).

⁵ N. Angelescu, *Cercetări și descoperiri arheologice în raioanele Călărași și Slobozia*, în SCIV, VI, 1955, p. 312 – un grup de cuptoare de olari din care s-a cercetat unul și pe care autorul îl datează la sf. sec. II și începutul sec. III e.n.; Gh. Ștefan, *Un cuptor roman de ars țigle descoperit la Garvăn*, SCIV, VIII, 1–4, 1957, p. 339–345; D. Vilceanu, *Urme de viețuire antică la Gura Canliei*, în SCIV, XIII, 1, 1963, p. 143 și urm. Tot aici s-a descoperit în 1974 un alt cuptor fragmentar pentru ars vasele, datat în sec. IV e.n., acum în curs de cercetare de către M. Irimia. La Dervent, lângă Păcuilul lui Soare, s-a cercetat între anii 1970–1972, un mare complex – veritabil *kerameikon* – compus din 24 de cuptoare, dintre care cinci (nr. 5, 6, 7, 11 și 15) aparțin tipului de cuptor circular de mici dimensiuni, cu platformă pentru ars ceramică, cf. A. Rădulescu și M. Irimia, *Typen in der Dobrudscha entdeckter römischer Öfen*, în actele simpozionului „Terra Antiqua Balcanica” – Velico Tirnovo, septembrie 1975; A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine în sectorul de vest al Tomisului*, Constanța, 1965, p. 6–23; idem, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcții din lut, Pontice*, II, 1969, p. 333 și urm.; C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun, în Pontice*, I, 1968, p. 261–265; M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina, în Pontice*, I, 1968, p. 379–409. Aceștia le adăugăm descoperirea unor „bombarde” de lut ars, dintr-un atelier ceramic de la Telița, în nordul Dobrogei în curs de cercetare, cf. informațiilor lui Simion Gavrilă.

⁶ M. Irimia, loc. cit.

dava 7, Capidava 8, Histria 9, Jurilofca 10, Constanța 11, Mangalia 12 etc. De asemenea, el apare și în centre mai îndepărtate, egeene 13 sau nord-pon-tice 14, ca să nu mai amintim de teritoriul Olteniei 15 și Bulgariei 16.

Numeroasele centre amintite constituie un exemplu edificator pentru înțelegerea fenomenului de interferență și difuziune pe mari întinderi geo-grafice. Se cunoaște astfel mai bine locul pe care-l ocupă Dobrogea în producția meșteșugărească de ceramică, în contextul civilizației romane. Menționăm însă că trebuie subliniate unele trăsături proprii. Specificul local atît cît se lasă determinat, pentru Scythia Minor, se leagă de aria culturală pontică, din care provincia noastră face parte organică. Vom proceda la prezentarea descriptivă a amforelor de import sau produse pe loc, fără deosebire, însă în succesiunea lor cronologică, în funcție de care se va înțelege mai bine ponderea categoriilor ceramice în viața meșteșu-gărească și implicit economică a Dobrogei, între veacurile I-VII e.n. 17

* * *

CATEGORII ȘI FORME DE AMFORE

1. Amfore cilindrice cu gît înalt și fund conic alungit.

Inv. 21.202 și 15.777. (Pl. I/1, 1a, 1b). Sînt două, aproape identice ; se pare că amîndouă provin de la Costinești, din așezarea romană de pe malul mării (colecția dr. H. Slobozeanu). Au corpul relativ cilindric, gîtul înalt, larg, cu buza ușor îngroșată ; fundul se desparte brusc de corp, și

⁷ A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii în Dobrogea romană*, Constanța, 1972, în mss.

⁸ R. Florescu, *Capidava*, Ed. Meridiane, Buc., 1967, fig. 22.

⁹ *Histria I*, p. 458, fig. 383-384.

¹⁰ Amforă piriformă, se află în Muzeul de arheologie Constanța, inv. 3.993.

¹¹ De la Constanța, ca și de la Mangalia, provin numeroase exemplare de acest tip, acum în diferite muzee, dar în special în depozitele Muzeului de arheologie. Amintim că fragmente de amfore asemănătoare s-au găsit la Mangalia Nord (Neptun), cf. C. Ico-nomu, *op. cit.*, p. 247 și 248, fig. 12-13. Amforele piriforme care în părțile noastre circulă între sec. IV-VI e.n., în Grecia apar mai devreme, după cite se pare încă din sec. III e.n. — poate în cea de a doua jumătate a sa — cf. V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Princeton, 1961, fig. 37.

¹² *Ibidem*.

¹³ V. R. Grace, *loc. cit.*, pentru Atena ; G. F. Bass, *op. cit.*, pl. VII, fig. D-J, pentru Bodrun (Halikarnassos) ; BCH, 89, 1965, p. 947, fig. 22.

¹⁴ I. B. Zeest, *loc. cit.* ; Al. Iakobson, *loc. cit.*

¹⁵ D. Tudor, *Oltenia romană*, Buc., 1958, p. 366, fig. 7.

¹⁶ B. Böttger, *Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastell Iatrus in Nordbulgarien*, în *Actes du IX-e Congrès international d'Etude sur les frontières romai-nes*, 1974, p. 131 și 132, fig. Bc.

¹⁷ Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc. 1938, passim, cu referiri dispartate la viața economică și meșteșugărească ; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 499-517 și 606-609, evident, toate considerațiile istorice de aici fiind mult depășite la această dată ; R. Vulpe și I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 488 și urm.

se alungește mult — la un exemplar este de 17 cm — în formă conică. Torțile trase din buză, în bandă, se înalță pînă la nivelul gurii. Pasta, roșie-cărămizie, cu multe ingrediente, este totuși consistentă. Condițiile descoperirii rămîn anonime.

Acest tip de amforă nu este cunoscut pînă acum în bazinul egeean și pontic. Forma lui, care se individualizează și se deosebește mult de alte tipuri este de origine occidentală. Un tip foarte asemănător, descoperit în Spania, ne face să credem că originea sa este aici¹⁸. Se răspîndește intens în sec. I î.e.n. și mai ales în sec. II-III e.n., în Italia¹⁹. Dat fiind micile deosebiri față de tipul „clasic” datat în sec. I e.n.²⁰ și mai ales compoziția pastei, îl încadrăm la sfîrșitul sec. I e.n., prima jumătate a sec. II e.n.

2. Amforă îngustă și înaltă.

Inv. 16.008. (Pl. I/2, 2a). Pînă la această dată cunoaștem în jur de 30 exemplare descoperite în Dobrogea din care cităm pe cele 24 de la Histria, 2 la Constanța, 1 la Mangalia Nord-Neptun etc. Cele mai multe sînt descoperite în morminte. Prototipul provine de la Mangalia Nord-Neptun. Are corpul conic, mult alungit, gîtul înalt, cilindric, cu gura îngustă și cu buza îngroșată și ușor evazată. Fundul se termină cu o talpă îngustă, circulară. Toarele cad perpendicular pe umărul rotunjit, sînt drepte și se unesc cu gîtul mult sub nivelul gurii. Pasta este gălbuie-roșiatică, are nisip și ingrediente. În toate cazurile bine cunoscute în zona pontică, se datează în sec. I-II e.n.²¹.

La Constanța, pe locul fostei gări — zona intramurană — s-a găsit o amforă similară (pl. I/3, 3a) cu deosebire că are fundul fragmentar. Dimensiuni : ln. 0,66 m, dm. 0,23 m²².

3. Amfore cu corp globular de dimensiuni medii și mari.

a) Amfore de dimensiuni medii. Inv. 17.583. (Pl. II/1, 1a). În, 0,40 m, dm. 0,33 m ; provine de la Constanța, din fundațiile actualei clădiri a sediului administrativ. Corpul globular, mai prelungit în partea inferioară a recipientului, terminat cu un fund plat-inelar. Gîtul larg și scurt, are buza

¹⁸ F. Zevi, *Appunti sulle amfore romane*, in *Arheologia Classica*, 18, 1966, 2, p. 208.

¹⁹ M. Vegas, *Cerámica común romana del medeteráneo occidental*, Barcelona, 1973, p. 131, tipo 53.

²⁰ Cf. M. H. Callender, *op. cit.*, p. 281. Este dat un tabel din H. Dressel, tipul 7 și 14 fiind asemănător cu tipul nostru.

²¹ Em. Condurachi și colaboratorii, *Șantierul arheologic Histria*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VI, p. 256-257, fig. 1 ; idem, *Materiale și cercetări arheologice*, VIII, p. 415 ; P. Alexandrescu — V. Eftimie, *Tombes thraces d'époque archaïque dans la necropole tumulaire d'Histria*, în *Dacia*, III, NS, 1959, p. 143-144 ; P. Alexandrescu în *Histria*, II, p. 204-206, fig. 45 — tumul în care s-au descoperit cele 24 de amfore de acest tip — fig. 198 ; tumulul XXX, 6-8, pl. 99 ; o formă asemănătoare cu diferența că are un corp ceva mai mic, o găsim la Panticapaeum, cf. J. B. Zeest, *op. cit.*, p. 110, pl. XXVIII, 64. Exemplarul de la Mangalia Nord — Neptun, descoperit în condiții stratigrafice bine determinate în necropola cercetată se datează și mai clar în sec. I-II e.n. ; cf. C. Ionomu, *op. cit.*, p. 256, fig. 29 și p. 260, unde se ocupă de un alt exemplar, identic.

²² I. B. Zeest, *op. cit.*, p. 110, pl. XXVIII, fig. 64 b.

înalță ușor profilată și trasă în afară, avînd ca decor patru rînduri de striuri drepte. Toartele răsucite – în funie dublă – se prind de gît, ceva mai jos sub buză, apoi arcuindu-se ușor se prind de umerii vasului. Pe corp, la linia de maximă rotunjire, apare o bandă de patru striuri, ușor adîncite și aproximativ rare. Pastă de bună calitate, roșie-gălbuie, în compoziție surprinzîndu-se ingrediente fine, nisip și impurități mărunte. Întregul corp poartă urme de vopsea roșie.

Datăm acest tip de amforă în sec. II e.n.²³.

b) *Amforă de mari dimensiuni, cu gura în formă de pîlnie.*

Acest tip, din depozitele cetății Histria unde a și apărut, în sectorul Z2, într-un complex de locuire romană. În. 0,98 m, dm. 0,52 m ; (pl. II, 2). Are corpul ovoidal, gura largă cu buza rotunjită, toate mici de dimensiunea recipientului, legate de mijlocul gîtului și de umerii vasului. Este făcută din pastă roz-gălbuie, arsă bine, cu numeroase impurități în compoziție. Pe corp apar drept decor, „coaste”. Sec. II e.n.²⁴.

c) *Amforă cu picior plat, inelar și caneluri pe corp.* Tot de la Histria, găsită în campania de săpături din 1960. În. 0,37 m, dm. 0,255 m ; (pl. II, 3). Are corpul tronconic cu fund inelar, gît scurt și larg terminat cu o buză profilată, tăiată oblic, în interior. Toartele relativ mici se prind imediat sub profilatura buzei și de baza gîtului. Partea superioară a corpului este decorată cu caneluri mari, realizate destul de neglijent. Pasta de bună calitate, roșie cu ingrediente. Pe baza complexului și inventarului funerar în cadrul căruia se afla, se datează în sec. II e.n.²⁵.

d) *Amforă cu picior plat-inelar și corp globular.* Histria, în. 0,48 m, dm. 0,277 m ; (pl. III, 1). Corpul globular ușor alungit în partea inferioară se termină cu un fund inelar-plat. Gît cilindric, relativ înalt ; gura largă cu buza ușor evazată și puțin îngroșată. Toarte zvelte, prinse sub buză și pe umerii vasului. Pasta bine arsă, de culoare roz-cafenie, destul de compactă, cu puține ingrediente dar cu mai multă mică. Se datează la sfîrșitul sec. II e.n.²⁶.

4. Amfore cu corp ovoidal și fund ascuțit

a) Inv. 12.223 ; (pl. III, 3, 3a). În. 1,03 m ; dm. 0,44 m. Descoperită într-un complex funerar la Constanța, pe str. Luminișului în anul 1956. Forma recipientului amintește tradiția elenistică. Maniera de realizare se întîlnește pe întreg teritoriul Dobrogei. Buza, trasă ușor în afară este tăiată

²³ Exemplar asemănător, descoperit la Dinogetia (excepție, buza răsfrîntă în formă de pîlnie) datat în sec. II e.n., SCIV, 1–2, 1953, p. 264–265, fig. 24/1.

²⁴ Em. Condurachi și colaboratorii, *Șantierul Histria*, în MCA, VI, p. 287, fig. 1. Nu se cunoaște exact forma fundului. De altfel, este singurul exemplar de acest tip, cunoscut pînă la această dată, fapt ce ne face să ne menținem în rezervă față de originea locală.

²⁵ P. Alexandrescu, în *Histria*, II, p. 212, pl. 80/10, tumulul XXVII.

²⁶ *Kratkie Soobscenia Institute Arheologii*, Kiev, 10, 1960, p. 195, fig. 6 ; H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 92, pl. 22, 58. M. 90 – datează exemplarul la sfîrșitul sec. II e.n. ; P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 221, pl. 82.

oblic. Fundul ascuțit, toartele mari, elegante, se prind sub buză și pe umeri. Pastă bună, din argilă densă, cu impurități în compoziție. Menționăm că în momentul cercetării complexului funerar în care s-a descoperit amfora s-au mai găsit fragmente dintr-un vas de sticlă și o căniță de pământ decorată cu caneluri. Tot complexul se datează în sec. II-III e.n.²⁷

b) Asemănătoare cu precedenta ; provine de la Nuntași – *territorium histrianorum*. Inv. 17.593 ; (pl. IV, 1, 1a). Se deosebește de varianta „a” datorită buzei rotunjite, a toartelor mai masive ușor supraînălțate de la nivelul de prindere sub buză.

Pasta roșie-cărămizie, acoperită pe alocuri cu angobă roșie-închisă. Pastă bună cu mică în compoziție și ingrediente fine. Se datează în sec. II-III e.n.

c) Variantă a aceleiași tip caracteristic secolelor II-III e.n., a fost descoperită în raza comunei Straja, în sudul Dobrogei (pl. IV, 2, 2a). Inv. 4.627. În. 1,05 m. dm. 0,50 m. Piesă identică precedentelor, cu deosebirea că este mai puțin îngrijit lucrată, iar baza gîtului prezintă o strangulare. Argilă de bună calitate, bine arsă pînă la roșu-cărămiziu, cu puține ingrediente.

5. Amfore cilindrice

Această categorie, de mare capacitate, este specifică necropolelor tomitane tîrzii. Tipul este cunoscut și în alte zone ale Dobrogei, ca de exemplu în jurul lacurilor Techirghiol și Agigea²⁸, considerat drept material de epocă romană tîrzie²⁹.

Între acestea distingem mai multe variante care se deosebesc atît prin compoziția pastei cît și prin anumite trăsături individuale. Amfora cilindrică credem că este specifică secolelor IV-VI e.n. Unele din ele, care au apărut în complexe arheologice închise, alături de material mai bine cunoscut, se pot încadra cronologic în limite mai apropiate.

a) Inv. 14.880. În. 1,18 m, dm. 0,34 m. (Pl. V, 1). Nu i se cunoaște exact locul de găsim în perimetrul orașului Constanța. Este foarte probabil să parvină de la un complex funerar răvășit, în timpul recentelor săpături edilitare. Corpul amforei se îngustează spre fund, forma prelungită dîndu-i o notă de suplețe. Piciorul este ceva mai înalt și ușor ascuțit. Gît cilindric, scurt, cu buza îngroșată, trasă drept în afară. Pasta de bună calitate, arsă complet, a căpătat culoarea roșie-cărămizie. Partea superioară a recipientului este decorată cu „coaste”. Această variantă a amforelor cilindrice se aseamănă mai mult cu tipurile de recipiente datate în sec. IV e.n., găsite în bazinul occidental al Mediteranei³⁰, dar și în Dobrogea³¹.

²⁷ I. B. Zeest, *op. cit.*, p. 116, pl. XXXV.

²⁸ H. Slobozeanu, *Considerații asupra așezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol și Agigea*, în MCA, V, p. 738-739, fig. 5/5.

²⁹ *Idem*.

³⁰ Fausta Zevi, *Appunti...*, p. 223, pl. LXXVIII, tip. 27.

³¹ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 277 – descoperit în nivele de sec. IV e.n.

b) Pl. V, 2, 2a. Este cunoscută și din alte părți ale lumii romane ; derivă din exemplarul de la varianta „a” ; gîtul mai înalt, buza profilată. foarte asemănătoare cu cea descoperită în zona lacurilor Agigea și Techirghiol. Pasta de bună calitate cu ingrediente în compoziție. Se datează în sec. IV e.n.³².

c) Inv. 4631. În. 1,15 m, dm. 0,34 m. (Pl. V, 3, 3a) ; singura deosebire constă în executarea gîtului și a buzei, care este îngroșată și puternic profilată. S-a descoperit la Constanța în 1961, pe teritoriul gării vechi. Pastă cărămizie cu angobă roșie-cărămizie.

d) Inv. 6233. În. 1,07 m, dm. 0,35 m. (Pl. V, 4a). Acest recipient găsit tot la Constanța, pe str. Panait Moșoiu, într-un mormînt de inhumație, se deosebește de celelalte, atît prin forma corpului, mult îngroșat în partea inferioară, cît și prin apariția la suprafață, a unui strat de angobă albă. Are gît scurt, toate mici nefuncționale și buză groasă în formă de manșon. Complexul în care a fost descoperită, angoba și analogiile existente în lumea romană³³, ne îndreptătesc s-o datăm în sec. V e.n.

e) Inv. 5010. În. 1,4 m, dm. 0,3 m. (Pl. VI, 1, 1a, 3, 3a). Amfore cilindrice cu decor pe gît, „în portativ” se întîlnesc în necropolele tomitane tîrzii. Două exemplare s-au descoperit la Constanța pe str. Mircea cel Bătrîn în complexele funerare cu „dromos”, cercetate în anul 1973³⁴.

O mare cantitate de fragmente de la amforele de mare capacitate s-au găsit în canalul de acces în camerele funerare ale complexului. Se pot desprinde următoarele caracteristici : au corpul cilindric ; fundul se termină cu buton conic, mult subțiat la extremitate ; gît cilindric, gura fără buză pronunțată ; un brîu de linii adînc incizate constituie micul decor ; toartele, mici în raport cu dimensiunea vasului, sînt lipite pe gît la nivelul decorului de linii incizate și pe umerii amforei ; în pastă are ingrediente și a căpătat prin ardere o culoare roșie-cărămizie.

Atît exemplarele care s-au întregit, cît și celelalte fragmente au pe suprafață o angobă subțire, alb-gălbuie, caracteristică vaselor ceramice din sec. VI e.n.

Fragmente de la amfore asemănătoare celor din necropola tomitană s-au descoperit la Capul Dolojman și sînt datate în sec. VI e.n.³⁵. În occidentul mediteranean³⁶ s-au datat timpuriu. La noi unele se încadrează sec. IV e.n., altele se datează în sec. VI e.n.³⁷.

Pe gîtul unui exemplar care s-a întregit parțial, este incizată o inscripție formată din trei litere, scrisă cu vopsea roșie deasupra brîului-decor, *οητ*. Tot în dromos, printre alte fragmente s-au găsit resturi de la un tip de

³² H. Slobozeanu, *Considerații asupra așezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol și Agigea*, în MCA, V, p. 738-739, fig. 5/5.

³³ Mercedes Vegas, *op. cit.*, p. 141, tip 57, fig. 2 ; M.D. del Almo Guinovart, *La necròpolis de Pere Martell*, *Boletín Arqueológico*, IV, 113-120, 1971-1972, exemplarul de la Tarragona, p. 161, datat în sec. IV-V e.n.

³⁴ N. Cheluță Georgescu, *Complexele funerare din sec. VI e.n. la Tomis, Pontica*, VII, 1974, p. 363 și urm.

³⁵ Maria Coja, *Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman - Argamum (?)*, în BMI, 3, 1972, p. 38, fig. 5/10.

³⁶ Mercedes Vegas, *op. cit.*, p. 111, tip. 57, fig. 2.

³⁷ M.D. del Amo Guinovart, *op. cit.*, fasc. 113-120, 1971-1972, p. 161, fig. 28.

amforă diferit de cel descris pînă acum și care mai păstra foarte puțin lizibil o inscripție cu vopsea neagră. Ceva similar provine de la Sacidava³⁸.

Datarea tipului de amforă-cilindrică descoperită în dromosul camerelor funerare amintite s-a făcut mai ales pe baza materialului „in situ” descoperit ca inventar. Amintim un braț de *crux latina* săpat pe latura lungă a unui sicriu de lemn, formă des întilnită atît la capetele-impostă din sec. VI e.n., descoperite în Dobrogea³⁹ și în sudul Dunării⁴⁰, dar și la crucile de pe plăci de cancelli aparținînd unor bazilici creștine din sec. VI e.n. de la Tomis⁴¹ cît și la alte monumente cu aceleași caracteristici din sec. VI e.n.⁴².

6. Amforă bitronconică cu caneluri pe corp; toarte masive. (Pl. VII, 1, la).

Provine de la Piatra Frecăței – Beroe din necropola cercetată în ultimii ani⁴³, în mormîntul 110⁴⁴. Tipul amintește de amforele de epocă elenistică. Este zveltă, corpul bitronconic, ascuțit jos, este acoperit cu caneluri mari. Partea inferioară a piciorului este plată, gîtul înalt; gura puțin mai largă, buza groasă și rotunjită în afară. Toartele se prind de gît și cad aproape perpendicular pe umerii vasului. La locul de încheiere a torțiilor se pot lesne observa amprente de mîini care le-au prins pe corpul recipientului. Pastă de culoare cărămizie, cu mult nisip și alte ingrediente. După locul descoperirii și prin analogii cu exemplare similare de la Tîrgoviște⁴⁵ sau de la Spanțov⁴⁶ se datează în sec. IV e.n.

³⁸ D. Tudor, *Prima bazilică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948; idem, *Sucidava*, III, în *Dacia*, XI–XII, p. 168 și *Sucidava*, IV, în *Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.*, vol. I, Buc., 1953, p. 700, 706, 710, 712; I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii Teologice*, 5–6, seria II-a, 1959, p. 298, fig. 11.

³⁹ Radu Vulpe, I. Barnea, *DD*, II, p. 484, fig. 42/5 și 43/6; I. Barnea, *Monumente de artă creștină*, în *Studii Teologice*, 3–4, 1960, seria II-a, p. 206 și urm., fig. 4–5 pentru Tomis; p. 208 și urm., fig. 8 pentru Callatis; p. 210–211, fig. 9 pentru Libida.

⁴⁰ Dimităr Dumitrov, *Kempferi i ioniski kempferovi*, în *Izvestia na Arh. Inst.*, XXX, Sofia, 1967, p. 42 și urm., fig. 1, 4, 6, 8 și 11.

⁴¹ A. Rădulescu, *Monumente...*, p. 68, fig. 35.

⁴² Em. Popescu, *Descoperirile arheologice de la Lazu*, în *Studii Clasice*, VII, 1965, p. 253 și urm.

⁴³ Petre Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 389–565; idem, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VI et VIIe siècle de notre ère*, în *Dacia*, NS, VII, 1963, p. 317–353; idem, *Mărturii ale culturii Sintana de Mureș-Cernikov în Scythia Minor*, în *SCIV*, XV, 1, 1964.

⁴⁴ Toate datele tehnice, ilustrația și îngăduința de a mă folosi de ele aici, mi-au fost oferite de Petre Aurelian, căruia îi mulțumim.

⁴⁵ Gh. Diaconu, *Tirgușor, necropola din sec. III-IV e.n.*, București, 1966, p. 70, mormîntul 258, p. 83–84 și 276, pl. CXXVI/1.

⁴⁶ B. Mitrea, C. Preda, *Necropola din sec. al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 38, M 64, p. 265, fig. 89/3 – amforă de la Spanțov, datată în sec. IV e.n.

7. Amfore ovoidale cu caneluri pe corp și fund ascuțit.

Acest tip este reprezentat de două exemplare, descoperite la Constanța. Prima s-a găsit la Piața Soveja, spre malul mării; în. 0,65 m, dm. 0,335 m. Corp ovoidal, mai îngroșat în partea inferioară; fundul se termină cu un picior scurt ascuțit. Pe corp, ceva mai jos de umăr, are decor în caneluri largi dispuse regulat. Gîtul relativ înalt, cilindric, se termină cu o buză profilată în exterior. Toartele destul de mici, se leagă de mijlocul gîtului și de umerii vasului. Argilă curată, densă, cu multe ingrediente, de culoare gălbuie.

Al doilea exemplar, inv. 12.611; în. 0,55 m, dm. 0,206 m; (Pl. VII, 3), a fost descoperit pe str. Mihai Viteazu, în anul 1968, într-un mormînt de inhumație. Era depusă ca ofrandă. Spre deosebire de prima, are corpul mai prelung, ceva mai larg în partea inferioară, decorată cu caneluri pe tot corpul. Gît scurt, fund mai puțin înalt. Toartele sînt mici, aproape impracticabile, ușor curbate. Pe umăr, apare scrisă cu caractere mari, citeț cu vopsea roșie, inscripția: . Dacă asupra primei litere nu încapă nici o discuție, cea de a doua este dificil de identificat. Ar putea fi un A. În această situație se poate deduce capacitatea vasului de 21 sextarii.

Ambele vase se datează în sec. IV e.n.⁴⁷.

8. Amfore piriforme cu striuri.

Tipul acesta îl ilustrăm cu numeroase exemplare descoperite în Dobrogea: inv. 3.993 (Pl. VIII, 1, 1a), inv. 3.461 (Pl. VIII, 2, 2a), inv. 4.644 (Pl. IX, 1, 1a), inv. 17.597 (Pl. IX, 2, 2a) etc. la Jurilofca, Mangalia⁴⁸ și în special la Edificiul roman cu mozaic unde amforele alcătuiau un mare depozit de mărfuri⁴⁹. Fragmente din recipiente similare s-au mai descoperit la Altinum, Capidava, Ulmetum, etc.⁵⁰. În general este de dimensiuni medii: în. 0,60 m, dm. 0,40 m. Are pastă bună, cu ingrediente în compoziție și cu culoare cărămizie. Fundul este cînd neted, cînd poartă un buton sau un picior scurt ascuțit. La toate variantele toartele sînt mici, bine arcuite. De regulă au decorul pe umăr sau pe corp, fie cu brîuri paralele de striuri (ex. 1 pl. IX, Jurilofca) fie cu o bandă mai mare.

9. Amfore romane tîrzii, de talie mijlocie.

O descoperire unitară, formată din patru amfore s-a făcut în 1966 la Constanța, pe str. Mihai Viteazu, într-un șanț de canalizare la -6,20 m. Ele reprezintă o categorie ce se individualizează prin compoziția pastei,

⁴⁷ H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 109, pl. 29, M. 213.

⁴⁸ Amforă piriformă de la Mangalia, a fost descoperită de C. Preda. Acum se află la Muzeul Callatis - Mangalia.

⁴⁹ Amforele piriforme de la Edificiul roman cu mozaic au fost publicate de A. Rădulescu, *Pontica*, VI, 1973, p. 193 și urm.

⁵⁰ V. Pârvan, *Inceputurile...*, p. 149, fig. 74; Radu Florescu, *Capidava*, ed. meridiane, Buc., 1967, fig. 22.

decor, caneluri cu interstiiții mai rare sau mai dese, precum și prin starea de conservare a angobei alb-gălbuie, care a acoperit numai unele exemplare.

a) Inv. 1.790. In. 0,60 m, dm. 0,195 m. (Pl. X, 1, 1a). Are capacitate mijlocie, corp conic. De la umărul aproape drept, corpul se subțiază terminându-se cu un fund ascuțit. Decorul, care începe încă de pe gîtul recipientului, este „în coaste”; pînă la baza umărului sînt mai subțiri și mai dese, în partea centrală mai mari și mai rare și ajung spre fund aproape șterse. De gîtul fragmentar la acest exemplar și la baza umărului sînt prinse două toate inelare, ușor arcuite. Pasta cu ingrediente și nisip în compoziție a căpătat prin ardere o culoare roșcat-cărămizie. La baza gîtului, apare un orificiu circular făcut din antichitate, a cărei funcționalitate este legată de scurgerea lesnicioasă a lichidului din vas.

b) Inv. 20.025. In. 0,53 m; dm. 0,16 m. (Pl. X, 2, 2a). Corp în formă conică, mult alungită în partea inferioară, terminându-se cu un fund ascuțit. Singura particularitate care o deosebește de exemplarul nr. 1 (inv. 1.790) este arderea puternică care a suferit-o pasta și care a determinat și o bună conservare a stratului subțire de angobă alb-gălbuie, întinsă pe tot corpul. Gîtul fragmentar. Se mai păstrează o singură toartă inelară, ușor arcuită, prinsă pe gît și pe umărul recipientului.

c) Inv. 19.974. In. 0,48 m, dm. 0,16 m. (Pl. X, 3, 3a). Are capacitate medie, identică ca formă cu celelalte două precedente. Este fragmentară; îi lipsește partea superioară. Corpul, datorită unei arderi oxidante, a căpătat o culoare cărămizie și este pătrunsă puternic de fum.

d) Inv. 1.783. In. 0,645 m, dm. 0,185 m. (Pl. X, 4, 4a). Ultimul exemplar din această categorie îl reprezintă o amforă întregă, identică celorlalte. Menționăm gîtul cilindric a cărui gură se termină cu o buză profilată. Decorul în „coaste” există numai pe gît, restul corpului fiind neted, cu aspect poros, rezultat al ingredientelor din compoziția pastei; culoare gălbuie-portocalie.

Tipul este des întilnit în toată zona pontică, în sec. IV-VI e.n.⁵¹, așa după cum dovedesc și cele nu de mult descoperite la Dinogetia, datate numai în sec. VI e.n.⁵².

10) Amfore de formă cilindrică și fund rotunjit.

Ca o caracteristică comună celor trei exemplare de care dispunem în colecția muzeului, amintim pasta care a căpătat culoare roșcat-gălbuie atît prin ardere cît și datorită procentului ridicat de caolin din compoziție. Deci forma lor este comună, decorul diferă: la unele se constată caneluri aplatizate pe întreg corpul — inv. 21.384 — la cel de-al treilea, apar caneluri și benzi paralele, despărțite prin striuri adîncite — inv. 6727.

⁵¹ H. S. Robinson, *The Roman Pottery*, in *The Athenian Agora*, vol. V, 1959, pl. 28, M 255, 246, 277 pentru sec. IV e.n., pl. 31, M 307 pentru sec. V e.n., pl. 33, M 335 pentru sec. VI e.n.; G. F. Bass, Fr. von Doornink jr., *A. Fourth, Century Shipwreck at Yassi Ada*, pl. 2, fig. 25, datată în sec. IV e.n.

⁵² I. Barnea, *Objets c eramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythia Minor*, in *Dacia*, NS, 1965, fig. 8/2 și 12/1.

a) Inv. 6.727. În. 0,47 m, dm. 0,22 m. (pl. XI, 1, 1a). Este descoperit la Cernavoda; are gît scurt și relativ gros, terminat cu o buză inelară. Toartele sînt mici și prinse sub buza vasului și de umerii rotunjiți. Decorul este împărțit în trei registre: gîtul cu caneluri în spirală, umerii cu caneluri aplatizate și zona centrală cu caneluri despărțite prin striuri adîncite. Fundul rotund, este decorat cu caneluri mai dese. Pe umăr o inscripție cu

vopsea roșie ajunge de la o toartă la alta: Pasta de culoare roz-gălbui, are și mică.

b) Inv. 17.582 – fragmentară. În. 0,37 m, dm. 0,225 m. (Pl. XI, 2, 2a). Se aseamănă cu precedenta cu excepția pastei, în care apare nisip și ingrediente; culoarea este mai închisă. S-a descoperit la Constanța, în zona gării vechi în 1967.

c) Inv. 21.384. În. 0,415 m, dm. 0,20 m. (Pl. XII, 1, 1a). Provine tot de la Constanța, din săpătura de la Edificiul roman cu mozaic.

Are o capacitate mai mică iar corpul este decorat, începînd de sub umeri și pînă la fundul bombat terminat cu un buton, cu caneluri aplatizate. Gît scurt, gură inelară cu buză profilată. Toartele prinse sub buză și pe umerii vasului sînt late, semicirculare. Pe gît și pe umăr o inscripție cu vopsea roșie formată din două litere:

Toate sînt realizate într-o manieră îngrijită, din pastă de bună calitate, alburie, datorită procentului ridicat de caolin din compoziție. Un fapt demn de remarcat este că aproape la toate exemplarele întregi descoperite la Olțina⁵³, Sacidava⁵⁴, Histria⁵⁵, Constanța și Dinogetia⁵⁶, au pe umăr sau imediat sub baza gîtului inscripții cu vopsea roșie.

Și această categorie de amfore au o largă arie de răspîndire atît în bazinul pontic cît și în cel egeean⁵⁷.

Datarea o facem pe baza analogiilor; numai exemplarul descoperit în săpătura sistematică de la Edificiul roman cu mozaic, dat fiind că s-a găsit într-un strat alături de alte materiale, din sec. VI e.n.⁵⁸, este mai bine determinat. Aria mare de răspîndire, atît în zona nord-pontică⁵⁹ și egeeană⁶⁰, cît și pe întreg teritoriul dobrogean, ne face să credem că aceste recipiente provin în majoritate din import, dar fără să excludem ipoteza existenței unor ateliere ceramice pe pămîntul Scythiei Minor.

11) Un tip deosebit de cele descrise pînă acum, a apărut la Constanța, în săpătura efectuată în parcul Catedralei, str. Muzeelor 25. Inv. 21.237. În. 0,320 m, dm. 0,110 m. (Pl. XII, 2, 2a). Amforeta fragmentară, are lipsă partea inferioară. O caracteristică a sa o reprezintă pasta grosieră, arșă pînă la roșu. Are pereții groși de 2,5 cm. Forma corpu-

⁵³ M. Irimia, *Cuptoarele...*, p. 393, fig. 13.

⁵⁴ C. Scorpan, *Ceramica...*, p. 274, pl. III, 7.

⁵⁵ *Materiale*, VII, fig. 240.

⁵⁶ Fragmente de vase aflate în depozitele șantierului.

⁵⁷ H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 115, M 333, datează acest tip în sec. VI-VII e.n.

⁵⁸ Informații Maria Muntean.

⁵⁹ A. L. Jakobson, *Sov. Arh.*, XV, 1951, p. 330, fig. 3/14.

⁶⁰ Cf. G. F. Bass, *op. cit.*, pl. VI, tip. A, B, C, pentru descoperirile de la Bodrun (Halkarnossos).

lui este piriformă-alungită, gît larg cu buza inelară trasă în afară. Sub buză și pe umăr are prinse cele două toarte profilate. De sub gît și pe tot corpul propriu-zis are un decor, care continuă din cel spiralat de sub buză, în caneluri largi și inegale. (Pl. XII, 3, 3a). Reprezintă un tip comun atît pentru teritoriul vest-pontic cît și pentru zonele nord-pontice⁶¹.

În Bulgaria același tip de amforetă este datat în sec. VI-VII e.n.⁶². În Dobrogea s-au descoperit și alte exemplare identice, la Constanța în săpăturile de la Edificiul roman cu mozaic, la Sacidava⁶³ și un exemplar întreg la Capidava, datat tot în sec. VI e.n.⁶⁴.

* * *

Seria de amfore selectate pentru a ilustra cele 11 grupe, sînt numai o mică parte din imensul număr de astfel de recipiente scoase la iveală în chip sistematic sau ocazional, din Dobrogea.

Ele reflectă gama unor interesante procese meșteșugărești care au avut loc aici și în regiunile înconjurătoare în perioada romană și romano-bizantină.

Am făcut prezentarea lor, pe cît posibil pe tipuri și variante, pentru a crea o imagine cît mai exactă a evoluției lor timp de șase veacuri. Au fost lăsate de o parte însă exemplarele risipite prin alte muzee și diferite colecții particulare.

Gama celor care stau la baza acestui scurt studiu, se dovedește, pe cît de bogată — ținînd seama că fiecare în parte este reprezentanta unui numeros lot de amfore identice — pe atît de variată. Varietatea categoriilor integrate aici sînt reflexul unei stări de fapte istorice, explicabile.

Primele veacuri ale stăpînirii romane vor duce treptat la realizarea unei producții locale capabile să satisfacă cererile în creștere de pe piața economică a provinciei. Dacă în perioadele mai vechi, antică și elenistică în special, importurile de amfore sau alte categorii ceramice predominau, începînd cu veacul I și mai ales al II-lea e.n., se va statornici o intensă viață meșteșugărească locală.

Din tot ceea ce se cunoaște pînă la această dată despre amforele de epocă romană și în special despre categoriile și variantele descrise, reiese că din punct de vedere tipologic, cele timpurii păstrează trăsăturile ceramicii elenistice⁶⁵. (Pl. I, 1, 1a, 2, 2a).

Vasele de evidentă tradiție grecească, din primele veacuri ale epocii romane în Dobrogea, au pasta roșie, lipsită deseori de decorație — cu

⁶¹ A. L. Iakobson, *op. cit.*, p. 326, fig. 1/1 și fig. 2, datate în sec. VI-VII e.n.

⁶² I. Ciangova, *Amphores du Moyen Age en Bulgarie*, în *Izvestia*, Sofia, XXII, 1959, p. 243-262, descoperiri la Obzor și Prisolov.

⁶³ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 275.

⁶⁴ La Capidava, un exemplar identic, datat în sec. VI e.n. Exemplarul se află în depozitul șantierului și este inventariat cu nr. 467.

⁶⁵ *Histria*, I, p. 451. Constatarea trăsăturilor elenistice ale ceramicii din nordul-pontic, se poate face din analiza formelor prezentate în studiul lui I. B. Zeest, lucrare citată de asemenea în capitolul lui P. Alexandrescu, consacrat necropolei tumulare de la Histria, în *Histria*, II, p. 133-294, și în special pl. 94 și în urm., în care sînt ilustrate amfore din sec. I î.e.n. și din sec. I-II e.n.; M. Bucovală, *Tradiții elenistice în materiale de epocă romană la Tomis*, în *Pontice*, II, 1969, p. 297 și urm.

excepția poate a unor caneluri, ca de exemplu la cele cu picior plat inelar. Dar, urmărind suita amforelor din sec. II-IV e.n., ca să nu mai amintim de cele de epocă mai târzie, constatăm apariția și dezvoltarea unor particularități specifice romane, care deși mai păstrează unele trăsături de influență grecească, se individualizau treptat, căpătând contururi și însușiri nemaîntilnite anterior. Influența romană, — mai exact specificul roman — se va manifesta în ceramica produsă pe plan local și în pastă. Aceasta se diversifică în funcție de locul de unde se procura argila.

După sfârșitul sec. III e.n., moment de răscruce istorică în viața Dobrogei romane⁶⁶, cu implicații profunde în viața sa socială, producția ceramică se va manifesta potrivit cu împrejurările economice, deseori precare. Criza din imperiu, cu numeroasele-i asperități izvorite din prefacerile structurale are importante repercusiuni asupra vieții meșteșugărești din numeroase centre. În Dobrogea, Tomisul își va menține o poziție preeminentă, ca mare centru de import-export, pe cînd în celelalte orașe se manifestă tot mai mult efectele nefaste ale crizei. Formele bune, deseori de o înfățișare elegantă, pe care le au amforele din categoria tipurilor 1, 3, 4 (Pl. I, III, IV), datate pînă în sec. III e.n., vor fi succedate apoi de amfore cu o înfățișare mai rudimentară, cu pansa ovoidală sau sferoidală — între acestea cele piriforme cu striuri ocupînd un loc important între sec. IV-VI e.n.

Variatatea formelor nu implică necondiționat și pe aceea a decorației. Această rămîne mult în urmă. Gustul pentru frumos, face tot mai mult loc aspectului utilitar, consecință a urmărilor nefaste produse de criză. Vicisitudinile istorice ale veacurilor V-VII e.n., vor impieta și afecta serios manifestările artistice nu numai în ceramică, ci și în oricare alt compartiment. Oricum, ceramica vădește anumite calități: compoziția bună a pastei, diversitate în colorit, decoruri în „caneluri” realizate la roată, sau în striuri făcute cu pieptănele etc.

Perioada dintre sec. IV e.n. și începutul sec. VII e.n., se caracterizează printr-o producție abundentă de amfore. Tipurile 8-11 (pl. X, XI, XII), sînt o dovadă concludentă. Ba mai mult, se observă în sec. VI și VII e.n. o multitudine de variante — este adevărat, grosolane, din toate punctele de vedere, dar cu un format adecvat celor mai diferite utilități. Trecerea către formele specifice feudalismului timpuriu este tot mai evidentă⁶⁷.

Decăderea meșteșugurilor devine manifestă. Evoluția tipologică — în măsura în care poate fi sugerată fidel de suita diferitelor categorii prezentate în acest cadru — dovedește imposibilitatea realizării de modele de amfore mai bune, aceasta ca o consecință inerentă a marasmului general, economic și cultural al provinciei, atacată de către avari, slavi și bulgari⁶⁸.

Mulțimea amforelor, varietatea categoriilor și tipurilor constatate îndelungul secolelor pe pămîntul Dobrogei romane, se explică, mai întîi printr-o activitate profilică a numeroaselor centre meșteșugărești locale, la

⁶⁶ *Istoria României*, I, p. 560-566; R. Vulpe și I. Barnea, în *DID*, II, p. 218-290.

⁶⁷ A. L. Iakobson, *op. cit.*, toate planșele cu tabele tipologice în suita lor evolutivă stabilită de autor.

⁶⁸ R. Vulpe, *HAD*, p. 376-384; *Istoria României*, I, p. 579-613; I. Barnea, în *DID*, II, p. 439-442.

fel ca și prin intensele schimburi cu centre mai îndepărtate. Ținând seama de poziția sa economică și geografică am arătat că factorii sociali-economici interni i-au asigurat pînă la sfîrșitul sec. VI e.n. o dezvoltare a meșteșugului ceramic, elementul autohton contribuind în chip esențial la apariția și creșterea celor mai diverse forme necesare vieții de toate zilele, fără să fie exclus nici o dată importul altora. Dar trebuie subliniat aportul considerabil al influențelor recepționate prin intermediul numeroaselor centre din jurul Mării Negre sau al Mediteranei. Constatăm, în special la Tomis, forme de amfore venite pe calea legăturilor de ordin economic, atît cu lumea egeeană (Cos, Atena, Asia Mică) cît și cu cea nord-pontică (Iliurat, Panticapeia, Fanagoria) etc. Porturi maritime de maximă importanță, Histria, Tomis și Callatis, au constituit în tot cursul istoriei lor, vechi porți de intrare a unor elemente de cultură materială și spirituală, vehiculate de navigatori și negustori, între care, importantele recipiente pentru vin, ulei, măslină etc., au avut un loc proeminent. Modele din importantele centre egeice nu vor întîrzia să-și facă apariția în porturile vest-pontice, unde să fie preluate de meșteșugarii de aici, imitate și modificate deseori după specificul local. Așa se explică numeroasele amestecuri de tipuri și variante.

Am exclus din capul locului stabilirea unei linii evolutive, continue, a amforelor, deoarece, în stadiul actual al cercetărilor lipsesc unele verigi de legătură care, în ipoteza existenței lor, ar fi permis o clasare și o sistematizare mai strictă a materialului. De asemenea nu avem criterii valabile pentru a separa ce este import și ce este local. Am adoptat criteriul cronologic de clasificare, considerîndu-l în această etapă, cel mai potrivit pentru înțelegerea unui eventual fir evolutiv⁶⁹. Astfel, fiecare categorie a fost datată în funcție de cercetările arheologice făcute în zonele geografice mai apropiate Scythiei Minor, considerînd îndreptățită constatarea potrivit căreia, zona egeeană și cea pontică au un aspect cultural diferit de zone mai îndepărtate cum ar fi de pildă, bazinul occidental al Mării Mediterane.

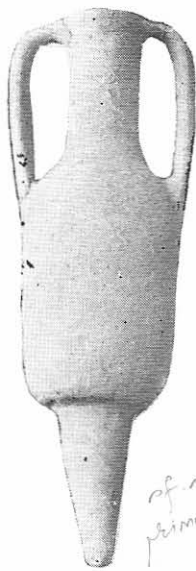
Pentru determinarea evoluției tipologice a amforelor se are în vedere, între altele, mai ales scopul lor utilitar, fapt de care s-a ținut mai întotdeauna seama în încercările de clasificare făcute de unii cercetători⁷⁰.

Conchidem deci că forma amforelor, era impusă de tot mai variatele necesități. În situația acelorora din Scythia Minor, ar fi dificil să realizăm o determinare tipologică numai după criteriul scopului funcțional. Totuși, cu rezervele de cuviință, și aici se vedește o mare varietate a scopurilor practice la care se puteau folosi.

Subliniem că deși forma amforei se obținea în special în funcție de scopul ei practic, totuși, evoluția sa nu respecta riguros anumite canoane clasice, prestabilite. Desigur, chiar atelierele producătoare se vor fi specializat după cerințele pieții și produceau anumite tipuri căutate în chip

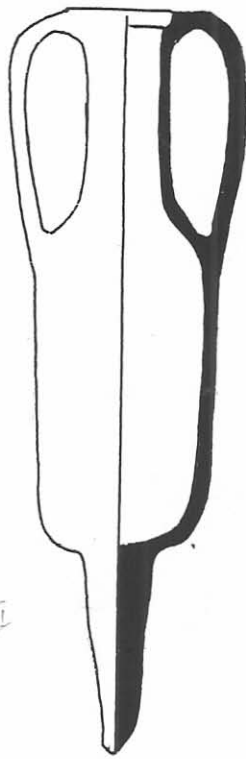
⁶⁹ Acest criteriu stă la baza catalogului care clasează materialul ceramic din Agora Athenei, cf. H. S. Robinson, *op. cit.*, p. 141.

⁷⁰ E. Dressel, *Di un grande deposito d'amfore rinvenuto nel nuovo quartiere del Castro Pretorio*, în *Bullettine della Commissione Archeologica Comunale*, 1879, p. 36-112 și 143-196, tabel reluat și comentat de Fausto Zevi, *op. cit.*, se are în vedere conținutul: vin, ulei etc., aproape pentru toate cele 45 de tipuri.

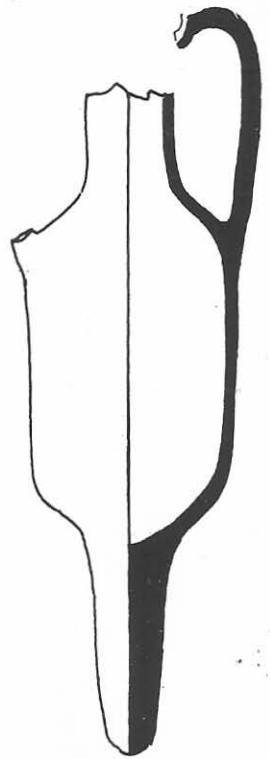
1

of rec. I -
prima jum. a. II

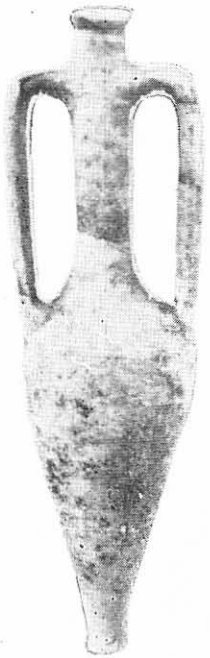
0 4 8 cm.

1a

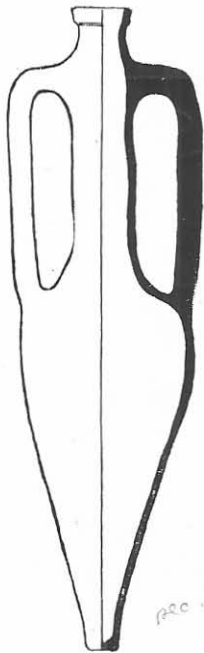

0 4 8 cm.

1b.

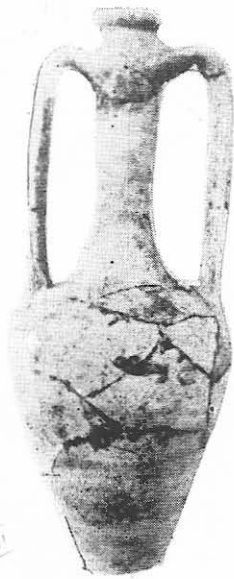

2

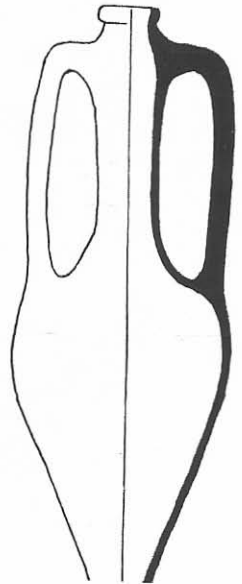

2a

rec. I-II

3

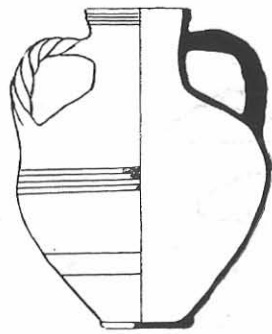

3a

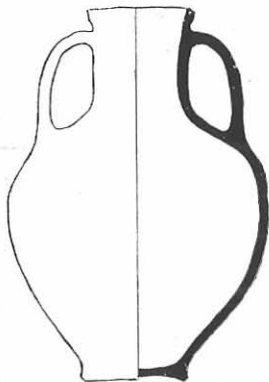

1

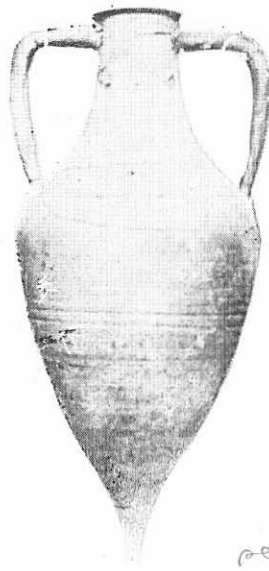
pec. I-II

1a

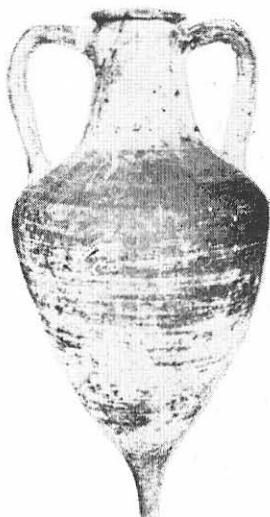

af. pec. II

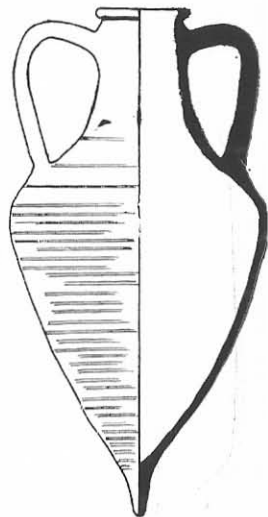

3

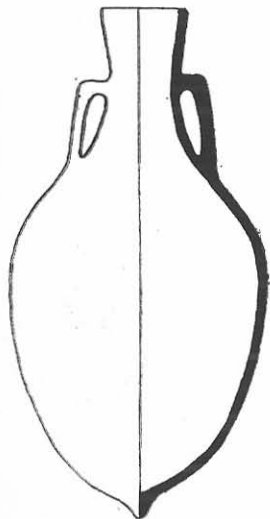
pec. II-III

1

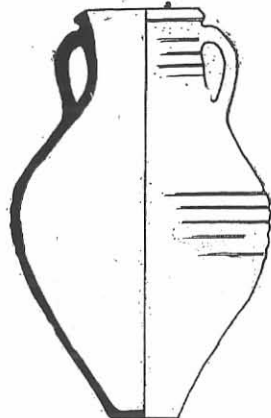

1a

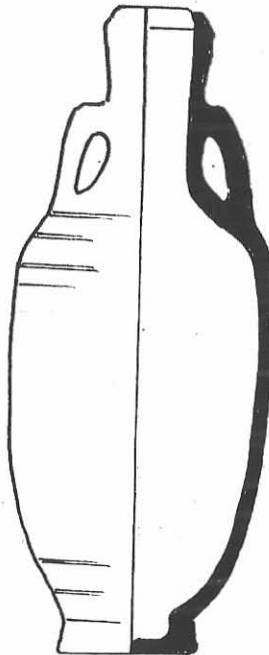
2

Planșa II

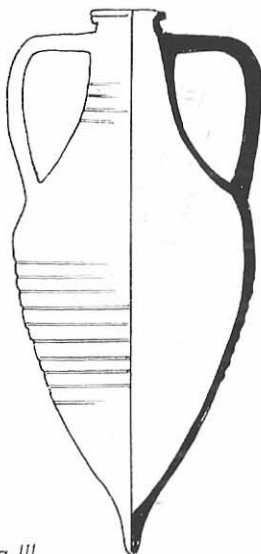

3

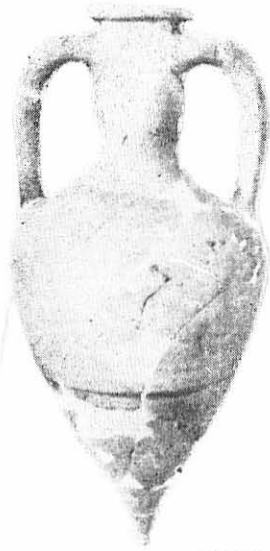
2

Planșa III

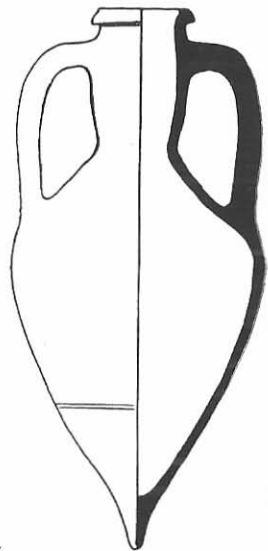

3a

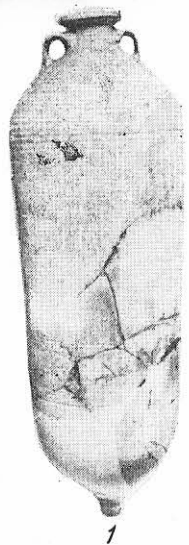

2

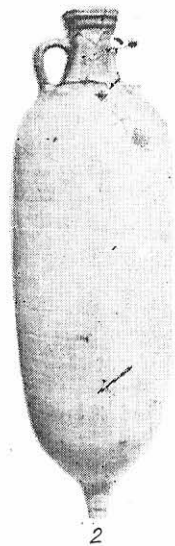
Planșa IV

2a

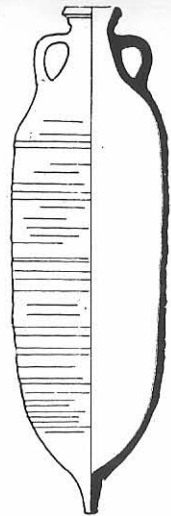

1

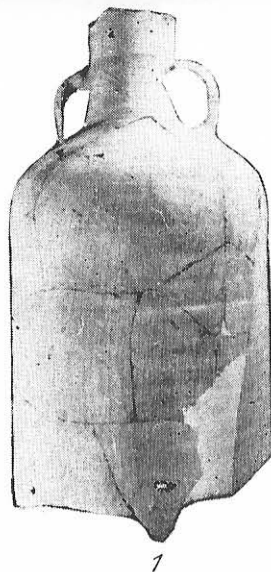

2

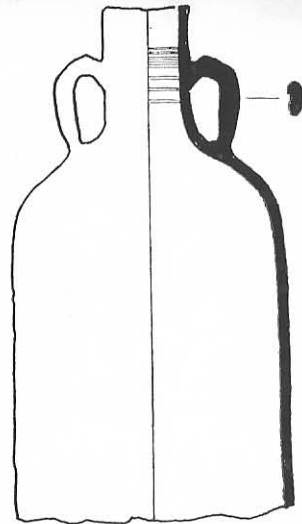
pec. IV

2a

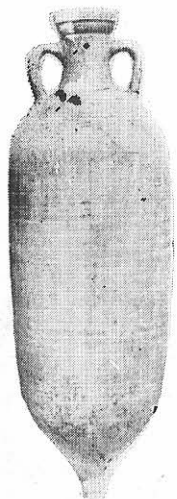
1

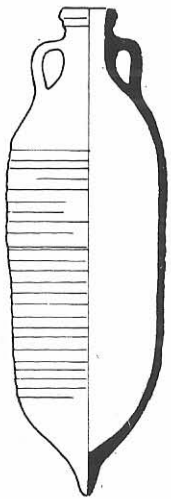
0 6 12 cm.

1a

pec. VI

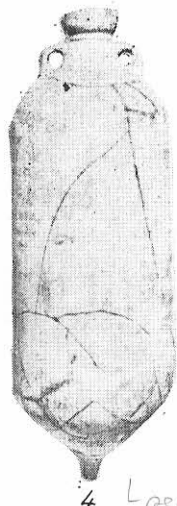

3

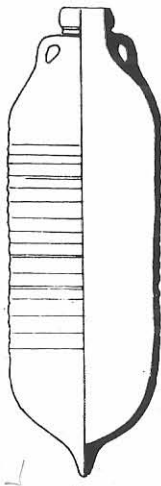
3a

Planșa V

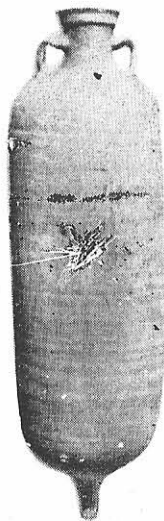

4

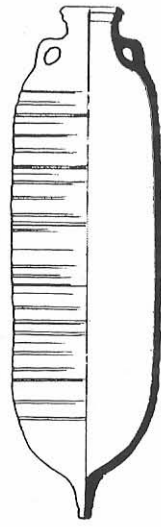
L pec. V-I

4a

2

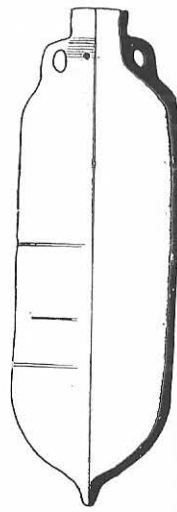

2a

Planșa VI

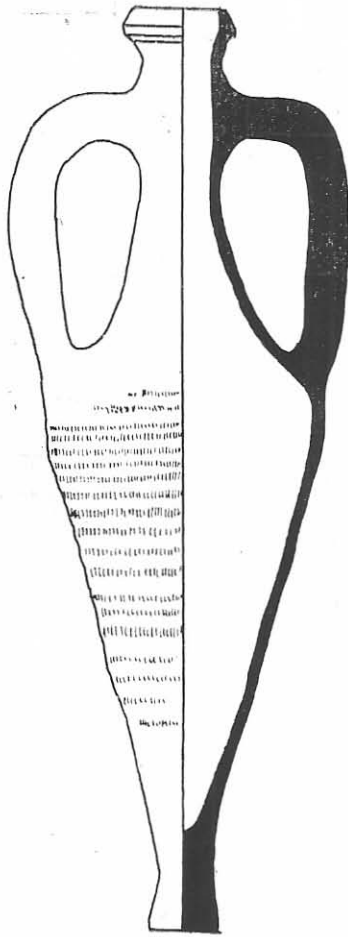
3

3a

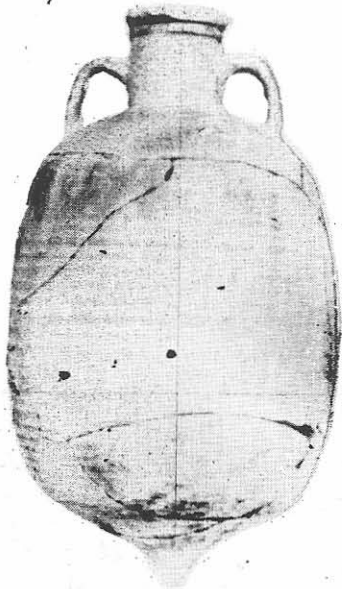
1

1a

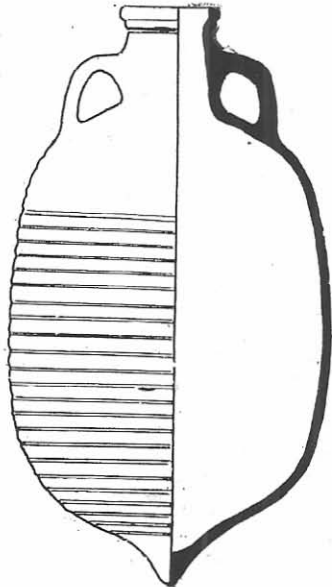

3

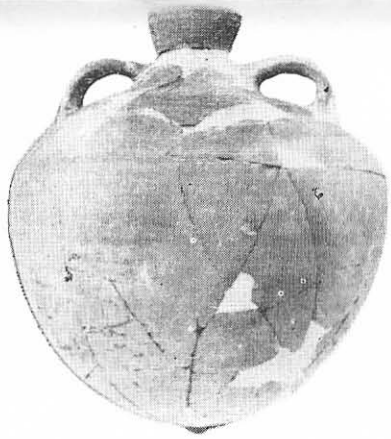

2

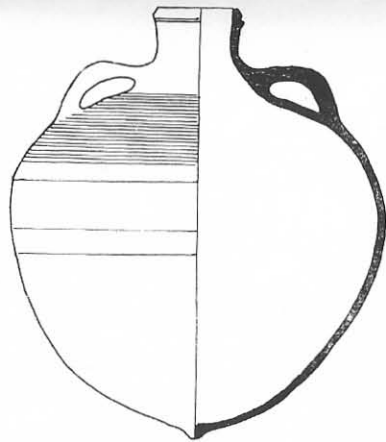
pec. IV

2a

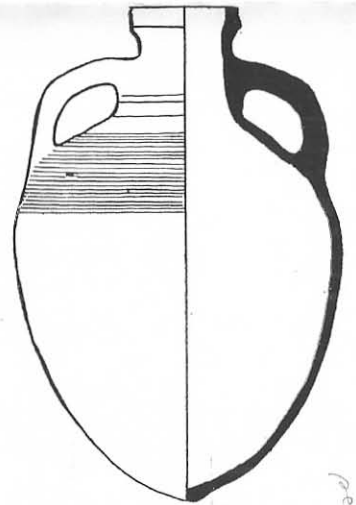
1

1a

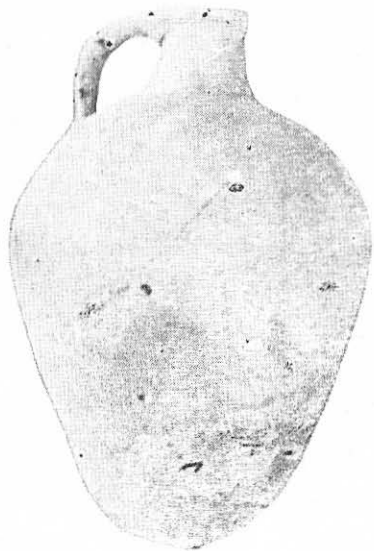

1

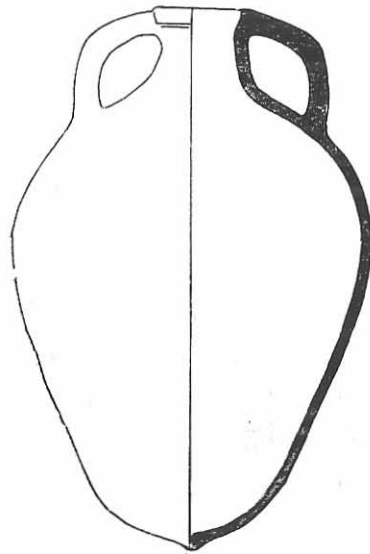

1a

pec. IV-VI

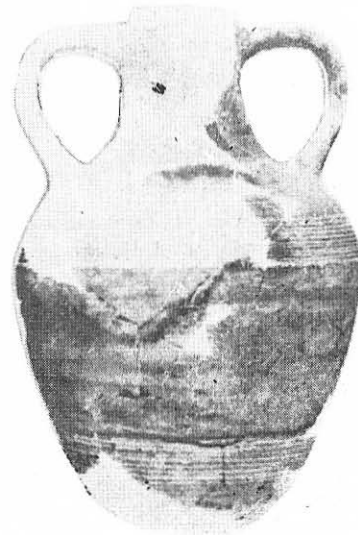

2

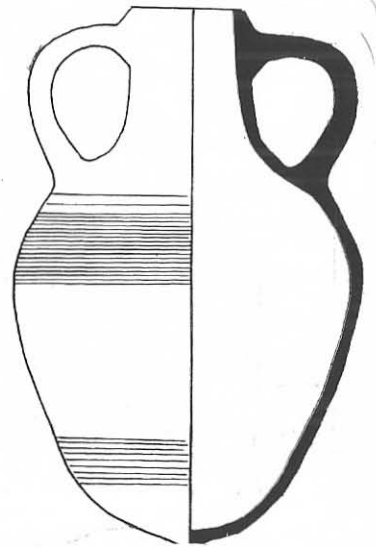

2a

Planşa VIII

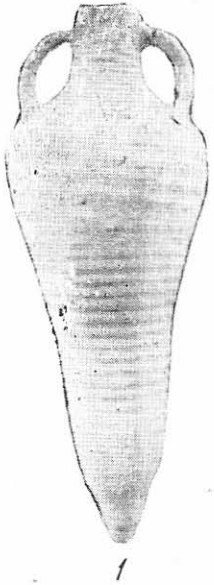

2

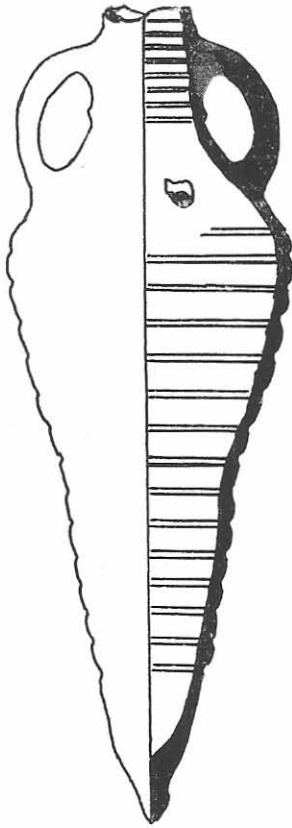

2a

Planşa IX

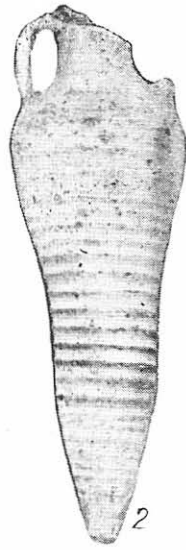

1

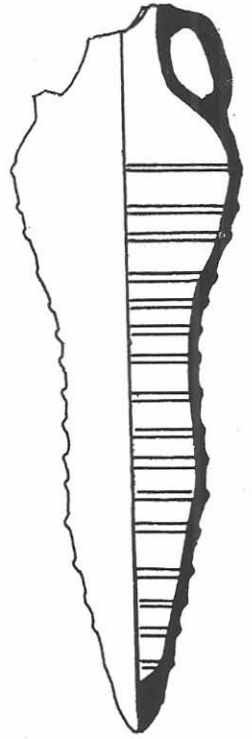

0 4 8cm.

1a

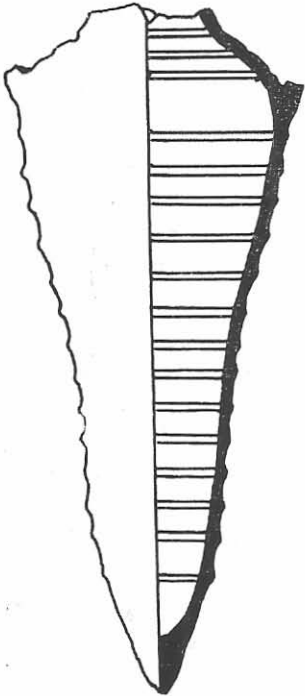

2

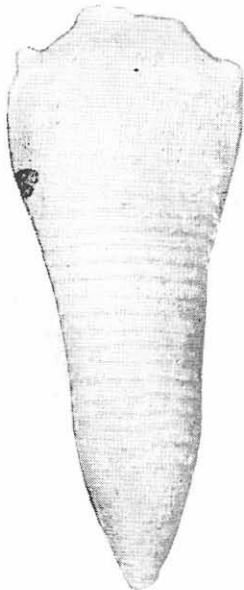
0 4 8cm

2a

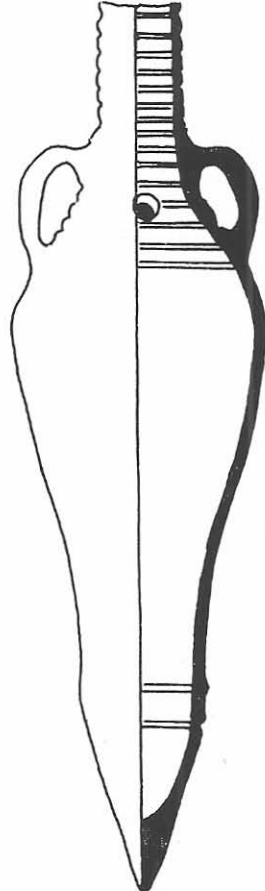

0 4 8cm.

3a

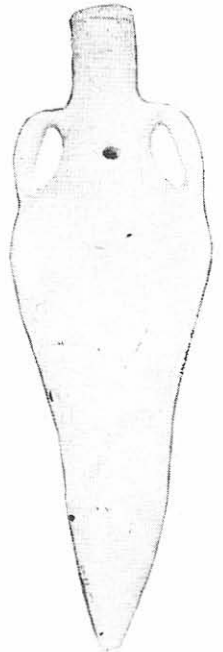

3

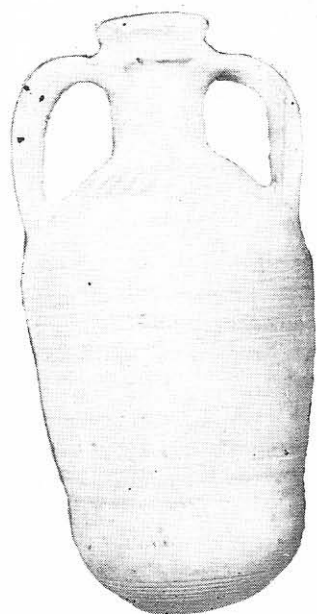
0 4 8cm.

4a

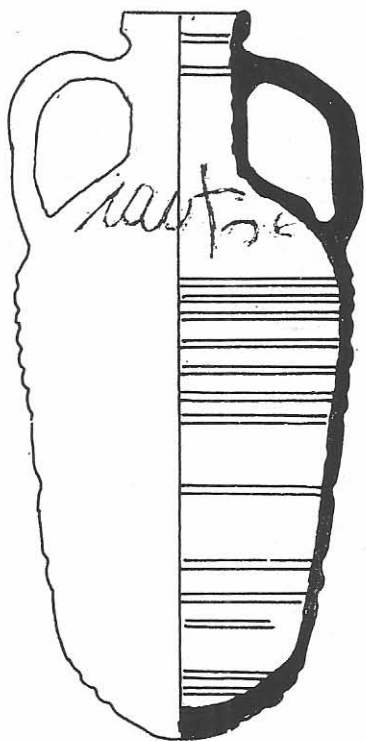

4

rec. W-VI

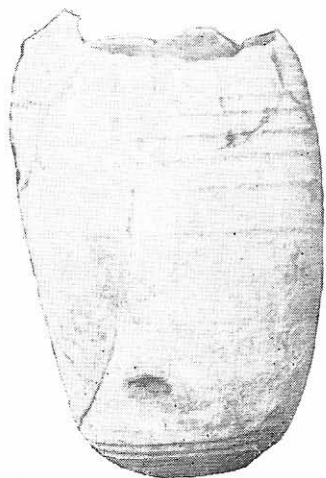

1

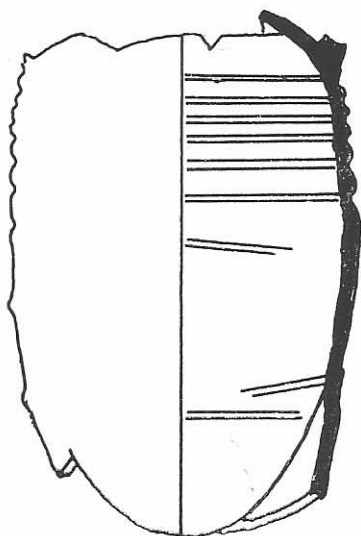

0 4 8cm.

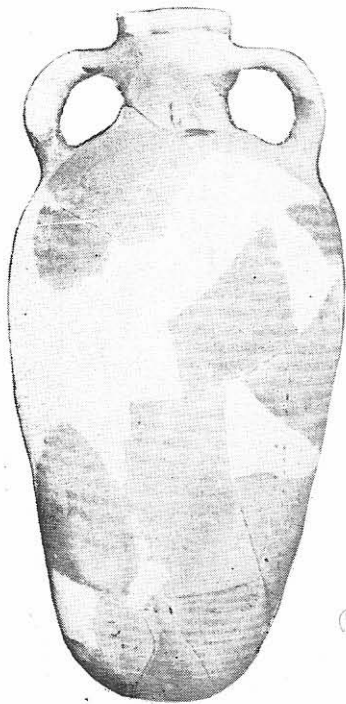
10

2

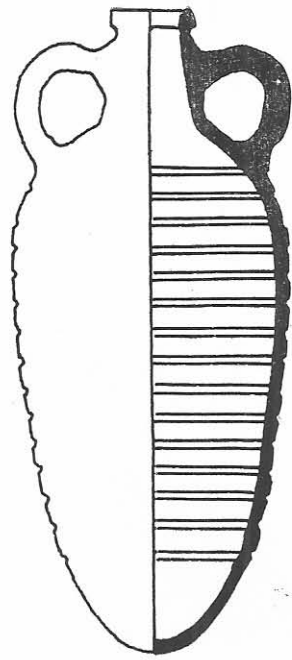

0 4 8cm.

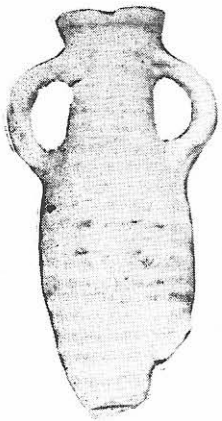
pec. VI

1

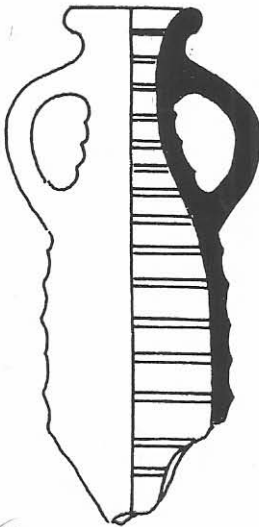
0 4 8cm.

1a

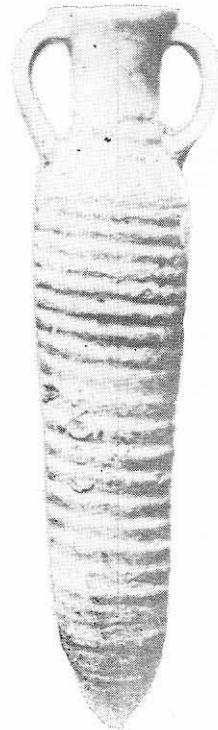
2

pec. VI - VII

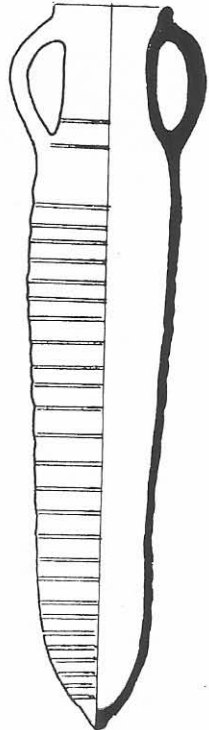

0 4 8cm.

2a

3

3a

curent. Astfel, negustorii portuari, au impus și ei crearea atelierelor ceramice în multe centre de pe țărmul Mării Negre pentru a avea oricând la îndemână amfore pentru păstrat și transportat mărfurile. Scythia Minor a constituit întotdeauna o bază de aprovizionare pentru imperiu, mai ales în perioada dominantului când centrul de greutate al vieții social-economice și politice, mutându-se la Constantinopol, se simțea nevoia unor mari și importante surse de existență. Apoi, nevoile curente locale, multiplicat de cantonarea a tot mai numeroase trupe pe *limes* – înainte și după reformele lui Diocletian – au impus o producție mare de amfore.

Deci, suma condițiilor întrunite în acest cadru geografic al Scythiei Minor pentru dezvoltarea meșteșugului ceramic a permis în tot lungul stăpînirii romane o activitate prodigioasă, care alături de comerțul de import și export, a concurat din plin la împlinirea cerințelor economice. Producția ceramică din provincie, mai slabă în primele două veacuri – din pricina concurenței importurilor – va începe, cu sec. III e.n. și următoarele, să dea însemnate cantități necesare nevoilor interne și practicilor comerciale bine dezvoltate, mai ales la Tomis.

De o implicație atât de profundă în viața socială, economică și culturală a societății timpului, amfora a jucat un rol determinant în întreaga evoluție istorică a Dobrogei romane, în strîns contact cu regiunile învecinate, depășind adesea vicisitudinile istorice, pentru a servi omul.

Evenimentele din sec. VII și în perioada imediat următoare, produc aici stagnările cunoscute, dar începuturile epocii medievale, va reînnoa firul evolutiv al acestui meșteșug, împingîndu-l mai departe, în forme și practici care vor străbate vremurile pînă la noi.

RÖMISCH-BYZANTINISCHE AMPHOREN AUS SCHYTHIA MINOR

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit ist ein Anfang, die Gliederung der Keramik, Kapitel Amphoren, aus dem westpontischen Gebiet betreffend. Sie ist als ein Arbeitsinstrument für die Forschung in dieser Hinsicht gedacht.

Die aus den archäologischen Ausgrabungen an der unteren Donau erschienenen Amphoren werden in Gruppen eingeteilt, die wo möglich ihre auswärtige oder lokale Herkunft berücksichtigt. Zu diesem Zweck wurden die für den Norden des Schwarzen Meeres erschienenen Beiträge und die neueren Entdeckungen aus dem ägäischen Raum herangezogen. Der Verfasser betont, dass zugleich mit der Benützung der Einfuhrkeramik ein grosser Anteil der entdeckten Amphoren in den Werkstätten von Scythia Minor hergestellt wurde jedoch schwer von denen aus der ersten Gruppe unterschieden werden können, insbesondere dann, wenn sie diesen nachgemacht sind. Dieses ist aufgrund der wirtschaftlichen Beziehungen dieser Gebiete mit der griechischen und danach römischen Welt möglich gewesen. Andererseits erleichtern die in der Dobrudscha entdeckten Keramikwerkstätten, die die Interferenz und Diffusion auf grossen geographischem Gebieten erlauben. Die Eigenheiten der Keramik aus Scythia Minor sind in diejenigen des pontischen Kulturgebietes einzureihen. Weiterhin werden die Amphoren in ihrer chronologischen Abfolge deskriptiv vorgestellt, um ihre Rolle im Gewerbe- und wirtschaftlichen Leben der Provinz in den Jh. 1–8 u.Z. zu veranschaulichen.

KATEGORIEN UND FORMEN DER AMPHOREN

1. *Zylinderförmige Amphoren mit hohem Hals und länglichem, kegelförmigem Boden*

(Taf. I, 1, 1a, 1b). Wahrscheinlich von Costinești, gehören sie zu einem Typ, der westeuropäischer Abstammung ist. Ende des 1., erste Hälfte des 2. Jh. u.Z.

2. *Schmale und hohe Amphore* (Taf. I, 2, 2a). In Histria, Constanța, Mangalia-Nep-tun, meistens in Gräbern entdeckter Typ, im pontischen Raum gut bekannt. 1–2. Jh. u.Z.

3. *Amphore mit globulärem Körper von mittleren und grossen Massen.*

a) *Amphore mittlerer Grösse.* Paste guter Qualität von rötlich-gelber Farbe, Spuren roter Farbe am Körper. 2. Jh. u.Z. (Taf. II, 1, 1a).

b) *Amphore von grossen Dimensionen mit trichterförmigem Mund.* Dieser Typ stammt von Histria, Sektor Z2. 2. Jh. u.Z. (Taf. II, 2).

c) *Mit flachem, ringförmigem Fuss und Kannelüren auf dem Körper* (Taf. II, 3). In Histria entdeckt, aufgrund des Grabkomplexes aus dem 2. Jh. u.Z.

d) *Amphore mit flach-ringförmigem Fuss und globulärem Körper.* Aus Histria, Ende des 2. Jh. u.Z. (Taf. III, 1).

4. *Amphoren mit ovoidalem Körper und spitzem Boden.*

a) *Amphore mit globulärem Körper und zugespitztem Boden.* Aus einem Grabkomplex von Constanța. 2.–3. Jh. u.Z. (Taf. III, 3, 3a).

b) Der vorigen ähnlich, aus Nuntași. 2.–3. Jh. u.Z. (Taf. IV, 1, 1a).

c) Variante aus Straja, Süddobruscha. 2.–3. Jh. u.Z. (Taf. IV, 2, 2a).

5. *Zylinderförmige Amphoren.* Für die spätmitanischen Nekropolen charakteristisch, auch in der Nähe der Seen Techirghiol und Agigea.

a) Variante von Constanța. 4. Jh. u.Z. (Taf. V, 1).

b) Aus der ersten Variante entwickelt. 4. Jh. u.Z. (Taf. V, 2, 2a).

c) In Constanța entdeckt und der vorigen ähnlich. (Taf. V, 3, 3a).

d) Form und weisse Angobe unterscheiden sie. 5. Jh. (Taf. V, 4, 4a).

e) *Zylinderförmige Amphoren mit Halsdekor „in Portativ“.* Von weiss-gelblicher Farbe bedeckt, auf manchen Schriftspuren. 6. Jh. (Taf. VI, 1, 1a, 3a).

6. *Bitronkonische Amphore mit Kannelüren auf dem Körper und massiven Henkeln.* Von Pietra-Frecăței-Beroe, erinnert an ähnliche hellenistische Amphoren, erschien auch in Tirgoșor und Spantov. 4. Jh. (Taf. VII, 1, 1a).

7. *Ovoidale Amphore mit Kannelüren auf dem Körper und zugespitztem Boden.* Erschien zweimal in Constanța. 4. Jh. (Taf. VII, 2, 2a, 3a).

8. *Birnenförmige Amphoren mit Streifen.* In der Dobrudscha sehr verbreitet. (Taf. VIII, 1, 1a, 2, 2a ; Taf. IX, 1, 1a, 2, 2a).

9. *Spätromische Amphoren mittlerer Grösse.* Aus Constanța, gemeinnützige Keramik aus byzantinisch-römischer Epoche mit weiss-gelblicher Angobe. 4.–6. Jh. (Taf. X, 1, 1a, 2, 2a, 3, 3a, 4, 4a).

Eine andere Gruppe weist einen zylindrischen Körper und einen gerundeten Boden auf. Die Paste hat viel Kaolin und ist deshalb rötlichgelb gebrannt. Sie stammen von Cernavodă (Taf. XI, 1, 1a), Constanța, Oltina, Histria, Dinogetia und sind im pontischen und ägäischen Raum anzutreffen. Es ist Einfuhrware aus dem 6. Jh., ohne auch die lokale Verfertigung auszuschliessen.

Aus dem Park der Kathedrale von Constanța und aus Sacidava, Capidava stammt ein Typ dessen Paste grob und rotgebrannt ist. Er erscheint auch in Bulgarien und den nordpontischen Gebieten in den Jh. 6–7 (Taf. XII, 2, 2a, 3, 3a).

Es wird betont, dass die frühromischen Amphoren hellenistische Züge bewahren, um dann echte römische Eigenheiten aufzuweisen. Die grosse Anzahl beweist die Anwesenheit lokaler Werkstätten, deren Produktion, mit dem 4. Jh. beginnend, an Qualität, jedoch nicht an Quantität einbüsst. Die Ursache ist in den historischen Ereignissen zu suchen, die 679 mit dem Einfall der Bulgaren gipfeln.

Die vorliegende Einteilung stellt keine ununterbrochene, evolutive Reihenfolge dar, sondern sie folgt dem chronologischen Kriterium, wie auch demjenigen des Herstellungszweckes.

Diese Art keramischer Produkte hat im wirtschaftlichen Leben der Dobrudscha eine wichtige Rolle erfüllt, die auch zu einer bedeutenden Entwicklung des Töpferhandwerks beigetragen hat.

PLUMBURI COMERCIALE DIN CETATEA ROMANO-BIZANTINĂ DE LA IZVOARELE

VASILE CULICĂ

IV

Amprentele sigilare aplicate de plumburile descrise în Pontica, VIII, sînt în general diferite în comparație cu cele găsite în zona vechiului Tomis și cunoscute din publicațiile apărute în țară⁶². Faptul poate fi pus în legătură cu diversitatea relațiilor comerciale întreținute de cele două cetăți care au furnizat pînă în prezent un număr mai mare de astfel de plumburi. Desigur că neguțătorii care trimiteau mărfuri la Izvoarele erau alții decît cei care aveau relații cu Tomis, în cazul că mărfurile se aduceau din aceleași centre. Se pare că și centrele erau diferite, din moment ce plumburile publicate, găsite Tomis, cuprind alte nume de orașe, excepție făcînd doar acele provenind din Smirna și Efes. Existența unor relații comerciale la epoci diferite ar putea fi o altă explicație, pe care totuși o privim cu rezervă, deoarece se va vedea că plumburile de la Izvoarele acoperă o perioadă îndelungată. Chiar dacă ar fi intervenit întreruperi în funcție de unele evenimente politico-militare, nu putem admite că epocile de stagnare de la Tomis ar fi alternat cu epocile de activitate comercială de la Izvoarele și invers, deoarece nu sesizăm ce anume conjunctură ar fi favorizat relațiile comerciale cu una din cetăți și care anume eveniment le-ar fi împiedicat, în acelaș timp, în cealaltă. Înclinăm să credem că, cel puțin în ce privește lipsa unor plumburi cu nume de localități, o bună parte de răspundere revine hazardului.

⁶² bis W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, în Bulet. Soc. Num. Rom. An XII, nr. 24, 1965. Publică un număr de treisprezece plumburi comerciale, din grupa a III-a, din colecțiile Knechtel (7 buc.), Ruzicka (3 buc.), Netzhammer (1 buc.) și fără indicație (1 buc.); H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomi*, în B.C.M.I., VII, 1915, p. 34. Publică șase plumburi bifaciale, dintre care unul datat în secolele II-III, un al doilea din timpul împăratului Anastasius și celelalte datate în secolele VI-VII; I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, în Revue des études sud - est européennes, VII, 1969, I. Publică plumburi hemisferice din Smirna (3 buc.), Koloë (Lydia) (3 buc.), Efes (1 buc.), Metropolis (1 buc.), laolaltă cu altele monetiforme, bifaciale, aparținînd unor împărați, funcționari, negustori; Idem, SCN, VI, 1975, un plumb de la Noviodunum, p. 159, pl. I/1. Alte două plumburi din același loc sînt amintite în nota 5.

Amintitele publicații cuprind plumburi din grupele a 3-a și a 4-a, dar nu cunosc plumburi din grupa a 5-a, care-și găsesc astfel locul, acum pentru prima oară, într-o publicație românească.

Grupa cea mai slab reprezentată la Izvoarele este grupa a 4-a, cu un număr de 3 plumburi, urmată de grupa a 5-a prezentă prin 9 exemplare.

Plumburile lipsite de legendă sînt într-un raport de relativă egalitate cu celelalte, dacă se înlătură plumburile despre care nu se poate ști în ce măsură au avut legendă, datorită gradului avansat de degradare.

Cele mai multe legende sînt redată în caractere grecești. Plumburile din grupa a 3-a cuprind legende atît în latină cît și în greacă ca și cele din grupa a 4-a, iar cele din grupa a 5-a numai în latină. În toate cele trei grupe legendele redau cuvinte întregi sau monograme. O singură dată se întilnește pe un plumb din grupa a 3-a o exprimare cifrică, numărul 13 scris în caractere grecești :

Parte din plumburi cuprind atît imagini cît și legende.

Singurele plumburi pe care apar numele unor vechi centre comerciale sînt cele din grupa a 3-a, cu legenda în caractere grecești, dar și latine (nr. 117).

Figura umană apare de cele mai multe ori pe amprente sigilare ale plumburilor noastre, fie că acestea redau imagini ale unor zei, ale unor eroi din mitologia creștină, chipuri de împărați romani, sau ale unor persoane civile, imposibil de identificat. Modul în care sînt prezentate personagiile amintite cuprinde o varietate de aspecte, de la bustul privit din diferite poziții, pînă la părți din corpul omenesc, ca în plumbul nr. 38 în care este figurată doar o mînă.

În general, corpul omenesc este prezentat natural, cu punere în valoare a calităților fizice, dar și deformat de fantezie, ca în plumburile numerotate 43 și 44. Pe unele plumburi corpul omenesc apare nud, ca în acelea de sub numerele 25 (?) ; 27 (?) și 41.

O grupă aparte constituie plumburile cu trei sau patru busturi, din nefericire toate într-o stare de conservare nesatisfăcătoare, astfel că nu sînt indicii vizibile care să îndreptățesc atribuirea lor unor domnii asociate, cunoscute pe plumburi similare⁶³. Este motivul pentru care le-am încadrat într-o perioadă de timp mai mare.

Alteori amprenta sigilară închide păsări sau animale, de cele mai multe ori lei. Problema identificării păsărilor rămîne deschisă, dar trebuie să ne gîndim la cele două păsări care pentru greci și respectiv pentru romani prezentau o deosebită importanță : bufnița pentru primii și acvila pentru ceilalți.

O serie de cîteva plumburi cuprinde simboluri creștine însoțite uneori și de legende, în greacă sau în latină.

Rostovtsew consideră că toate cele șase forme de plumburi din clasificarea sa erau contemporane, fiind cunoscute deopotrivă în lumea greacă și la Roma. Pe cele romane, aparținînd epocii imperiale, le împarte în patru clase (1. — oficiale, între care și cele cu efigii și nume de împă-

⁶³ Rostovtsew, *Etude sur les plombs antiques*, în *Revue Numismatique*, IV-ème serie, trim. I, 1897, Paris, p. 462-493.

rați ; 2. – cu nume de orașe ; 3. – militare și 4. – particulare), considerând vamale pe cele cu efigii de împărați și pe acelea marcate cu nume de orașe. În ceea ce ne privește – deși în principiu satisfăcătoare – acceptăm cu rezerve clasificarea în funcție de conținutul amprentei sigilare întrucit neglijează total plumburile cu texte grecești, atit de numeroase printre plumburile de la Izvoarele.

În linii mari distingem în plumburile noastre o categorie oficială, cu caracter fiscal – vamal, reprezentată de plumburile cu efigii imperiale și de cele cu nume de orașe, cit și o categorie de plumburi particulare, aparținând neguțătorilor și proprietarilor de mărfuri. Ne impunem prudență în privința unor plumburi care pot aparține tot atit de bine funcționarilor oficiali ca și persoanelor particulare.

Din categoria plumburilor imperiale este de reținut plumbul nr. 1, cu efigia lui Constantin cel Mare și legenda CONSTANTINI VICTORIA. Sînt cunoscute mai de mult plumburi de mărfuri pe amprenta cărora acest împărat este redat împreună cu Crispus. Alte plumburi sînt ștampilate doar cu efigia acestuia din urmă ⁶⁴.

Legenda VICTORIA CONSTANTINI AUG, mult asemănătoare cu aceea de pe plumb, se întilnește pe o medalie a lui Constantin cel Mare, emisă după edictul din Milano, deoarece prezintă pe revers, laolaltă cu legenda, crucea monogramată ⁶⁵.

Monogramul de pe plumbul nr. 69, în care noi am văzut numele lui Justinian, ne obligă să includem și această piesă în numărul plumburilor imperiale. Aceasta și încă vre-o cîteva, cu numele împăratului Iulian Apos-tatul (nr. 4), cu prescurtarea AVG în legendă (nr. 2–3), cu două sau mai multe efigii în care am presupus domnii asociate (nr. 70–74 și 103) ridică procentul celor imperiale la aproape a zecea parte din total, ceea ce nu ni se pare de loc puțin, dacă în adevăr apartenența lor este bine stabilită.

Figurile groțești (grylle) de pe cele două plumburi (nr. 34 și 44) au constituit subiecte preferate nu numai pentru împodobirea plumburilor de mărfuri căci le întilnim și pe pietrele gravate. Au fost chiar produse pe teritoriul României dacă cele cîteva geme găsite la Romula ⁶⁶ aparțin atelierelor locale existente în acest centru producător de pietre gravate ⁶⁷.

O altă apropiere se poate face între plumbul nr. 38, a cărui amprentă reproduce imaginea unei mîini ținînd între degetul mare și arătător o cruce înconjurată de legendă latină și o gemă de la Romula ⁶⁸, care redă o mînă asemănătoare dar în poziție schimbată, lăsînd să se creadă că este cealaltă mînă, opusă, ținînd între aceleași degete, o ureche înconjurată de data aceasta de o legendă grecească. Limitînd analogiile aici, gîndim că asemănările sînt legitime căci pietrele gravate, de cele mai multe ori, au avut rolul bine stabilit de a sigila diferite obiecte sau documente ⁶⁹.

⁶⁴ Rostovtsew, *art. cit.* p. 462.

⁶⁵ L'abbé Martigny, *Dictionnaire des Antiquités chrétiennes*, Paris, 1865 p. 457.

⁶⁶ D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. III, fig. 35 (10–13).

⁶⁷ *Ibid.*, p. 118.

⁶⁸ *Ibid.*, fig. 36/9.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 115.

Aflindu-ne în fața unor veritabile tipare sigilare, iar pe de altă parte în posesia pecetilor, asemănarea nu mai poate fi considerată întâmplătoare.

În aceste condiții, mîna de pe gemă, aplicată pe un material sigilar, se inversează și nu mai diferă de aceea pe care o vedem pe amprenta plumbului. Faptul că legenda, prin aplicare sigilară, s-ar citi invers, nu anulează ipoteza căci astfel de gravări și sigilări greșite sînt destul de frecvente.

Departa de a se remarca printr-un număr impresionant, plumburile cu ștampile inspirate din mitologie se întilnesc în cîteva exemplare diferite, reproducînd chipuri de zei greco-romani și într-un singur caz, se pare, o scenă mitologică.

Așa cum de altfel s-a remarcat, mitologia creștină este prezentă prin singurul plumb cu imaginea lui David în groapa leilor (nr. 41). Zeitățile lumii greco-romane apar pe plumburile nr. 22 (Artemis – Diana) ; 30 (Afrodita – Venus) ; 23 (Victoria) și 105 (Pallas – Atena).

Pe lingă mulțimea de capete bărbătești, cu sau fără legendă, capetele de femei, în număr de trei (19, 20, 21) reprezintă un procent redus. Pentru moment ne lipsesc elementele care ne-ar putea îndreptăți să facem aprecieri asupra semnificației lor, dar considerăm puțin probabil că ele reproduc figurile persoanelor care au expediat trimerterile prevăzute cu aceste plumburi. Se cuvine să subliniem liniile elegante ale figurii de pe plumbul nr. 20, din păcate anepigraf.

Plumburile dreptunghiulare, relativ numeroase, nu pot fi descifrate, fie datorită stării precare de conservare, fie – în cazul cînd starea lor nu lasă cu nimic de dorit – faptului că legendele, de cele mai multe ori reduse la trei inițiale, opun încă rezistență încercărilor de citire și atribuire.

Pe plumbul cu nr. 79 – de fapt singurul care conține o mențiune adăugată după ce a primit amprenta sigilară – am citit cuvîntul NICNI, zgîriat cu un vîrf bine ascuțit. S-ar părea că este numele unui personaj, în legătură cu plumbul și cu trimerterea pe care o sigila, poate un militar al vreunei unități a legiunii a XI-a Claudia, dacă acest plumb dreptunghiular este în adevăr un plumb militar, dintre acelea al căror rost era să asigure trimerterii circulația scutită de taxele de portoria.

O atentă și minuțioasă analiză a plumburilor din Smirna și Efes, cit și compararea între cele găsite la Izvoarele, pe de o parte, iar pe de altă parte între acestea cu plumburile din fosta colecție Șuțu⁷⁰, desvăluie o seamă de particularități a căror consemnare nu este deloc lipsită de interes. Cele trei plumburi din colecția Șuțu, prevăzute pe amprenta sigilară cu numele cetății Smirna, închid legenda într-un cadru dreptunghiular cu laturile de $1,3 \times 1,4$ cm. și – după cum se menționează⁷¹ – par a fi exe-

⁷⁰ I. Barnea, *art. cit.*, nr. 1–3 (Smirna) și 7 (Efes)

⁷¹ *Ibid.* p. 23. Diferența în plus de 1 mm. pentru fiecare latură, față de plumburile de la Izvoarele cu nr. 49–50 ; 52–53 și 116, este aparentă și se datorește, probabil, aplicării mai apăsat a ștanței.

cutate cu acelaș tipar sigilar. După părerea noastră însă, cel de al treilea plumb este realizat cu alt tipar ⁷².

Cele trei legende sînt scrise normal, pe două rînduri cum se vede și pe plumburile de la Izvoarele cu numerele 49–53 și 116. Primele două exemplare sînt identice, nu numai între ele, dar și cu acelea de sub 49–50 ; 52–53 și 116, de la Izvoarele. Exemplarul nostru de sub nr. 51, deși cu legenda înscrisă într-un dreptunghi cu laturile identice cu ale amprentelor de pe exemeplarele nr. 1–2 din colecția Șuțu, deci și cu ale plumburilor corespunzătoare de la Izvoarele, se deosebește totuși printr-o ușoară modificare a formei literelor.

În colecția Șuțu nu se găsește însă nici un plumb pe care numele cetății Smirna să se citească începînd cu rîndul de jos, apoi cu cel de deasupra, ca pe plumburile noastre cu numerele 54–56. Cu toată starea de conservare precară, identitatea dintre cele trei amprente aplicate pe acestea din urmă se stabilește cu ușurință nefiind nici o îndoială că au fost realizate cu același tipar sigilar.

Rezultă deci că pentru cele douăsprezece plumburi cunoscute ⁷³ au fost folosite patru tipare sigilare, dintre care un singur tipar identificat atît pe plumburile din colecția Șuțu (provenite de la Tomis) cît și pe cele de la Izvoarele (Pe două plumburi la Tomis și pe cinci la Izvoarele).

Unicul plumb din colecția Șuțu prevăzut cu numele cetății Efes se aseamănă mult cu unul din plumburile de la Izvoarele (nr. 57) dar nu este identic cu acesta. Principala deosebire constă în forma literei ω, executată cursiv la exemplarul din colecția Șuțu și unghiular la Izvoarele. În plus, pe amprenta exemplarului de la Izvoarele literelor ων sînt în ligatură. Celelalte exemplare de la Izvoarele, cu amprenta mai mică și cu legenda 'Εφεσί, par identice între ele. În consecință cunoaștem pînă în momentul de față trei tipuri de amprente sigilare folosite la Efes. Din acestea, două constituie unicate și provin unul de la Tomis și altul de la Izvoarele. Toate celelalte exemplare, ale ultimului tip, au fost găsite la Izvoarele.

Deși informația noastră prezintă lacuna semnalată sub nota 73, ceea ce pune sub semnul întrebării concluziile ce se pot trage cu privire la Tomis, nu putem să le evităm căci, cu tot caracterul fortuit al descoperirilor — fapt vizibil atît pentru Tomis cît și pentru Izvoarele, — ele constituie o bază pentru discuții și un punct de plecare pentru cercetări organizate, legate de existența stațiunilor vamale, de direcția și volumul importurilor, de natura lor, etc.

⁷² Din compararea celor trei piese, astfel cum sînt redete în figurile 1/1–3, rezultă că piesa cu nr. 3 închide o legendă asemănătoare cu celelalte două, dar mai mică și cu caractere sesizabil deosebite.

⁷³ O cantitate neprecizată de plumburi, printre care unele din Smirna (și Efes) care au aparținut colecției V. Camarache, regretatului director al Muzeului de Arheologie din Constanța, a fost donată de către acesta, Cabinetului Numismatic al Academiei R.S.R. Despre existența lor fostul director a informat pe I. Barnea, de la Institutul de Arheologie (I. Barnea, op. cit. nota 5) cît și pe noi, în vara anului 1966. Intrucît nu au putut fi văzute am omis să le includem în numărul celor cunoscute.

Din totalitatea plumburilor publicate și nepublicate pe care le-am putut supune unei cît de sumare examinări⁷⁴ se desprinde ca o primă concluzie faptul că singurele plumburi sigilare comune pentru Tomis și Izvoarele sînt ale celor două centre comerciale micro-asiatice vecine, Smirna și Efes. Deși atît la Tomis cît și la Izvoarele au mai apărut plumburi aplicate și de alte centre ale circumscripțiilor vamale din Asia Mică, cele găsite în cetatea pontică nu-și au corespondent în stațiunea danubiană și invers.

Faptul că pentru comparație au stat cantități inegale de plumburi, numărul mare fiind în favoare stațiunii de la Izvoarele, poate fi socotit cauza pentru care numărul celor cu nume de cetăți este mai mic la Tomis.

Frecvența plumburilor aplicate la Efes este în concordanță cu importanța acestui centru microasiatic, capitală a provinciei Asia, cartier general al publicanilor din Asia, reședința promagiștrilor și mai apoi a procuratorului centrului administrativ al circumscripției vamale Quadragesima portuum Asiae.

Paralel cu biroul vamal, la Efes mai funcționa încă de pe timpul lui Augustus⁷⁵, un birou pentru perceperea taxelor în folosul municipalității, pentru mărfurile venite pe mare, situație care se menține și în epoca romano-bizantină⁷⁶.

Deși Smirna se bucura de un rol secundar în cadrul provinciei era, încă din epoca imperială, beneficiara unor portoria municipale percepute pentru trecerea râului Hermus⁷⁷. În stadiul actual nu dispunem de argumente pentru a explica preponderența numerică a plumburilor din Smirna față de cele aplicate la Efes, dar apreciem că la această situație au putut concura cauze multiple, printre care distingem distrugerea prin topire a unor cantități de plumburi, fie intenționat în vederea recuperării metalului, fie fortuit în timpul unor incendii, și faptului că plumburile nu au fost surprinse în complexe arheologice închise.

Plumburile cu nume de localități, atît cele de care ne ocupăm cît și acele cunoscute din descoperirile anterioare pentru teritoriul țării noastre, la care ne-am referit mai sus, provin, fără excepție, din centrele asiatice

⁷⁴ La expoziția numismatică aparținînd de Muzeul de Istorie a Orașului București, am examinat sumar un număr de patrusprezece plumburi conice și hemisferice, provenite din diferite colecții, dar găsite la Tomis. Dăm mai jos descrierea succintă a conținutului amprentelor sigilare și numărul de inventar: 1. — Cap de bărbat și legenda ANT (60/12.142); 2. — Cap (imperial?) fără cunună. Legendă ilizibilă (88/12170); 3. — Două capete afrontate. Legendă ilizibilă (31.135); 4. — Victorie în quadrigă, cu vultur în zbor și monogramă în stînga (48/12.130); 5. — Cap bărbătesc în profil spre dreapta (54/12.136); 6. — Bust de bărbat spre dreapta, șters (55/12.137); 7. — Cap ianiform, în cerc (41(41)/12.123); 8. — Amprentă în formă de frunză cu simbol nedistinct (43); 9. — Amprentă dreptunghiulară, cu conținutul complet șters, fără legendă (. . .); 10. — Personaj stînd jos culegînd (63/12.145); 11. — Cruce ancorată sus și flancată de A E, într-un cerc (50/12.132); 12. — Bust masculin lingă litera N, totul într-un cerc (12.148); 13. — Cap (imperial?) asemănător lui Gordianus Pius (12.141); 14. — Capete afrontate, cu urme de text (12.146/64). (Examinarea ne-a fost înlesnită de tov. Iulia Constantinescu, căreia îi mulțumim și pe această cale).

⁷⁵ S. J. de Laet, *Portorium, étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du haut empire.*

⁷⁶ *Ibid.*, p. 354 și 461

⁷⁷ *Ibid.*, p. 354

ale imperiului. Cunoscînd că și în celelalte provincii s-au aplicat plumburi cu nume de localități (Rusicade, Lugdunum), împrejurarea că la Izvoarele s-au găsit numai plumburi de proveniență asiatică ne îndreptățește să presupunem că, dacă nu în totalitatea lor, atunci în cea mai mare parte și celelalte plumburi cu simboluri pe amprentă provin tot din circumscripțiile vamale asiatice, indicînd în felul acesta direcția fluxului comercial către Dunărea de Jos.

Cele două dimensiuni principale ale amprentelor aplicate pe plumburile din Efes și Smirna nu ne îndreptătesc să stabilim natura taxelor care se percepeau și pentru care se aplicau plumburile respective. Nu putem afirma, cu alte cuvinte, ca amprentele de dimensiuni mari se aplicau atunci cînd se percepeau taxele vamale în folosul tezaurului imperial, iar cele de dimensiuni reduse atunci cînd taxele erau percepute în folosul municipalității. Ținînd totuși seama că majoritatea amprentelor ovale au aceleași dimensiuni, sîntem îndreptățiți să observăm cu mai multă atenție categoriile de mărimi la amprentele pătrate sau dreptunghiulare, întrucît s-ar putea ca diferitele dimensiuni constatate la plumburi cu aceleași caracteristici să nu fie întîmplătoare.

Pe această linie se cuvine a fi menționate și cele trei plumburi aplicate în vechiul centru economic și religios Ypaipa, din Lydia (nr. 46–48), cunoscute pînă acum numai la Izvoarele, cu numele orașului scris sub două forme, cu ajutorul a tot atîtea matrițe. Și aceste plumburi pot aduce mărturie dintre cele mai interesante, atunci cînd stadiul cercetărilor va fi depășit și se vor strînge date suficiente asupra modului de funcționare a birourilor vamale din părțile răsăritene ale imperiului, despre care cunoaștem deocamdată puține lucruri. Pentru moment nu putem decît să reținem că la Izvoarele și în Scytia Mică, traficul comercial concentra produse și trimiteri din numeroase centre ale ținuturilor asiatice rămînîndu-ne inexplicabilă lipsa elementelor doveditoare ale legăturilor cu celelalte provincii.

Departate de a fi numeroase, exemplarele cu amprente sigilare identice formează opt grupe, recordul deținîndu-l plumburile cu etniconul Σμῖρνα scris corect, în număr de cinci bucăți : (49 ; 50 ; 52 ; 53 ; 116). Urmează patru serii de cîte trei plumburi ale căror amprente redau : a) Acelaș etnicon pe două rînduri inversate (54 ; 55 ; 56) ; b) Etniconul Ἐφέσι (58 ; 59 ; 60) ; c) Pasăre cu ram în cioc (33 ; 112 ; 119) și d) Cap tînar (17, 18, 118). Șase plumburi formează o serie de dublete : a) Scenă mitologică cu șerpi (26 ; 110) ; b) Amprente cu cîte patru busturi (73 ; 74) și c) Cu legenda Φύλων (28 ; 29).

Desigur că numărul plumburilor cu amprente identice ajunse la Izvoarele va fi fost mult mai mare, căci din totalul lor numai o mică parte a putut fi găsită pînă în prezent. În viitor vor mai apărea și altele, căci posibilitățile de descoperire sînt departe de a fi epuizate. Fără îndoială că plumburile comerciale primite la Izvoarele se ridică la ordinul miilor, dacă raportăm la numărul celor descoperite, pe cele definitiv pierdute prin surparea malurilor și năruirea cetății, pe cele ce se vor mai găsi și pe cele ce nu vor mai ajunge sub privirea cercetătorului datorită refolosirii lor prin topire sau din pricina unor cauze de distrugere viitoare.

Înainte de a încheia scurtele observații asupra plumburilor de la Izvoarele, se cuvine să stăruim prin câteva cuvinte despre stilul în care au fost concepute și realizate tiparele întrebuintate la sigilarea lor, după ce în prealabil ne vom referi la însăși mijloacele de sigilare.

Trebuie să mărturisim că efortul nostru de informare nu a reușit să cunoască vreun instrument despre care să se poată susține cu siguranță că a servit la imprimarea amprentelor sigilare pe plumburile comerciale, ceea ce face să nu avem indicii asupra tehnicii confecționării lor. Este de presupus totuși că aceasta nu se deosebea de modul de lucru uzitat la realizarea ștanțelor monetare.

Faptul că se aplicau în metal topit sau prin presare, exclude ideea întrebuintării unor materiale cu un grad de duritate scăzut, fragile sau inflamabile, de aceea ne gândim la un metal sau aliaj și în primul rînd la bronz.

Trecînd la examinarea sumară a laturii estetice, se poate spune că sub aspectul execuției, al îndemînării, al talentului gravurilor, stau măturie relativ numeroase exemplare, apreciate ca lucrări de bună calitate, aparținînd fără îndoială unor artiști — rămași anonimi ca și imensa categorie a gravurilor în pietre semiprețioase — din rîndul cărora de bună seamă că au făcut parte și unii autori ai ștanțelor sigilare. Starea precară de conservare a multora dintre plumburile noastre ne împiedică să le folosim pentru exemplificare, dar numărul lor este cu siguranță mai mare decît al celor pe care le vom aminti.

Dintre portrete ne rețin atenția bustul lui Constantin cel Mare și acela presupus a aparține lui Iulianus, primul văzut din profil, cel de al doilea din față. Folosind relieful înalt ca în tehnica monetară, reușesc să creeze un echilibru al liniilor, să sugereze trăsături voit personale, fără a se cădea în convențional. Arta portretului, trăsătură caracteristică numismaticeii, se resimte în aceste două piese, prin tot ce are ea pozitiv. Nu același lucru se poate spune despre plumburile cu numerele 7 și 8 și mai cu seamă despre acela de sub nr. 9. Primele două redau profile executate grosolan, simplificat, cu vădite tendințe de stilizare în executarea masivă a părului, în îngroșarea sprîncenelor și în accentuarea exagerată a nasului și buzelor. Celălalt alunecă în convențional prin atitudinea aproape hieratică, printr-o înaintată ovalizare a feții și prin aplicarea exterioară a urechilor. De o și mai mare îndepărtare de stilul clasic suferă plumbul cu nr. 87 în care bustul bărbătesc, din față, are nasul și sprîncenele dintr-o singură linie groasă și neregulată, în forma literei T, iar ochii din două puncte, neexpresivi.

Calități portretistice remarcabile sînt de văzut și la plumbul nr. 20 la care liniile prelungi ale feței se încadrează în arcuirea părului, căzut în curbe armonioase, trădînd mîna unui artist. Dar cea mai reprezentativă dintre toate este amprenta de pe plumburile cu numerele 17—18 și 118, mai bine conservată pe primul. Gingășia feții cu obraz pur și nas fin, cîrlionții părului, poziția ușor aplecată înainte, privirea luminoasă (atît cît se mai poate vedea astăzi) fac din lucrare o mică piesă de artă. Portretul atinge zone de poezie, de inefabil, prin aerul de adolescent pe care-l emană,

redat de artist cu atîta măiestrie încît este greu de precizat dacă avem în faţă chipul unui băiat sau al unei tinere.

Nu lipsite de interes artistic sînt și plumburile cu numerele 26 ; 110 și 28 ; 29, fiecare pereche lucrată cu aceeași ștanță, la care se remarcă atitudinea statuară a personajelor, amănuntul vestimentar și corectitudinea execuției celorlalte obiecte.

Amănuntul fin, linia sigură și simetria, fac și din plumbul nr. 44 o realizare ieșită din mîna unui artist valoros.

Pentru bunele intenții, pentru tratarea poetică și pentru senzația de mișcare pe care o trezește, menționăm amprenta plumbului cu nr. 23. Figura cu mult simț distribuită în tot spațiul oval, permite să se identifice cu ușurință o Victorie caracteristică secolelor IV-V, cu procentul respectiv de convenționalism, astfel cum se văd pe monedele unor împărați ca Valentinianus II, Arcadius, Theodosius II.

Din numărul plumburilor cu reprezentări de animale se desprinde acela pe fața căruia se vede o gazelă atacată de leu (nr. 34), remarcabil mai cu seamă pentru siguranța cu care au fost trasate corpurile celor două animale, dar nu mai puțin și prin mișcarea pe care reușește să o sugereze.

O execuție cu certe calități lasă să se întrevadă plumbul nr. 106, cu un subiect mai complicat, dar armonios încadrat asupra căruia sîntem împiedicați să stăruim, dat fiind gradul avansat de degradare.

Legendele care însoțesc figurările de pe unele plumburi sînt mai puțin îngrijite, făcînd notă comună cu restul amprentei. Pentru plumburile prevăzute doar cu text — cuvinte sau monograme — gravorii s-au străduit și au izbutit să realizeze lucrări îngrijite, simetrice. Fac excepție plumbul cu nr. 65, în textul căruia predomină liniile curbe și plumbul cu nr. 75, a căruia monogramă, deși îngrijit lucrată, poartă ca și precedentul, pecetea unei epoci mai tirzii, vizibilă în nesimetria liniilor. Deși cu siguranță anterioare, plumburile emise la Smirna păcătuiesc printr-o grafie executată neglijent, cu ductul literelor neuniform, deosebindu-se prin aceasta de restul celor ștampilate în alte cetăți.

V

Dacă legendele și simbolurile aplicate pe plumburile comerciale nu pot furniza indicații asupra conținutului trimiterilor, pot fi însă de mare ajutor pentru stabilirea timpului în care au circulat. Astfel plumbul nr. 1, cu efigia lui Constantin cel Mare și legenda *Constantini Victoria* aparține epocii acestui împărat și cu siguranță este posterior datei edictului din Milano (313 e.n.). Plumburile lui Constantin cel Mare și ale urmașilor săi sînt destul de frecvente⁷⁸, după cum am văzut într-un capitol precedent.

Nu știm în ce măsură putem atribui lui Iulian Apostatul plumbul (nr. 4) cu legenda atît de lapidară și cu chipul din efigie mai puțin masiv decît pe monedele din timpul cînd era împărat și mai apropiat de acela al

⁷⁸ Rostovtsew, *Étude sur les plombs antiques*, p. 462-493.

monedelor pe care figurează ca Cezar. Cu toată lipsa atributelor imperiale din legendă și celelalte deosebiri, aerul sobru, imperial, al personajului, ne îndeamnă totuși la această atribuire. Poziția din față a bustului imperial nu este ceva neobișnuit pentru secolul al IV-lea, fiind întâlnită în special pe monedele împăraților care au încheiat secolul (Theodosius, 379–312 ; Arcadius, 394–409) dar și pe un dinar de argint de la Maxentius (306–312), la începutul veacului ⁷⁹.

Efigiile lui Constantin cel Mare (306–337) și Iulian Apostatul (355–363) trimit la prima jumătate și mijlocul secolului al IV-lea e.n. O legătură între cele două plumburi imperiale este într-o oarecare măsură îndreptățită de forma și dimensiunile identice ale amprentelor sigilate.

Plumburile nr. 2 și 3 aparțin fără îndoială unor împărați, fapt atestat de prezența în legendă a atributului A V G. Starea lor de conservare nu lasă posibilitatea de a identifica și împărații sub care au fost emise, dar avem totuși posibilitatea de a le încadra în anumite limite de timp. Din cât se mai poate distinge, împărații respectivi au fost încununați cu coroane din perle. Or este cunoscut că obiceiul încununării cu cunună din perle este ilustrat pe monede pentru prima dată în epoca Constantiniană. Deci aceste plumburi, în nici un caz nu pot fi anterioare domniei împăratului Constantin cel Mare și nici mai târziu de sfârșitul secolului al IV-lea, deoarece secolele următoare aduc alte caracteristici în redarea portretului imperial.

Pentru plumburile nr. 70, 71, 72 și 103, cu câte trei busturi, găsim analogii în ștampilele de pe lingourile de aur descoperite în anul 1887 la Crasna ⁸⁰, pe care figurează trei busturi imperiale alăturate, două mature, al treilea un copil, interpretate ca o domnie comună a doi auguști din care unul și-a asociat la domnie un copil minor ⁸¹. Ștampilele de formă dreptunghiulară, sînt prevăzute pe laturile scurte cu majuscule DDD NNN (dominorum nostrorum trium) ceea ce constituie indiciul că busturile sînt imperiale. Acest important amănunt lipsește plumburilor de la Izvoarele, dar se impune stilul execuției celor trei busturi, identic pe ambele categorii de semne sigilare.

Lingourile marcate la Sirmium, după cum rezultă din chiar ștampilele aplicate, (QBIRILLVS ET DIONISOS SIRM SIG) nu pot fi posterioare anului morții împăratului Valens (378 e.n.) căci orașul, capitală a provinciei Pannonia Secunda, a încetat chiar să bată monedă din timpul acestui împărat ⁸².

⁷⁹ Jules Maurice, *Numismatique Constantinienne*, I. 1908 Paris, planșa VII, 9, 10.

⁸⁰ Pentru descrierea tezaurului vezi : Fr. Kenner, *Römische goldbarren mit Stampeln*, în *Numism. Zeitschrift*. Wien 1888 p. 19 și urm ; Mommsen, *Goldbarren aus Sirmium*, în *Zeitschrift Numismatik*, Berlin, 1888, p. 351 și urm ; Domaszewski, Cf. *Arch. Epigr. Mitteilungen an Oesterreich*, XII (1888) p. 66 și *CIL III* nr. 8080 ; G. Babelon, *Revue Numismatique*, 1889, p. 143 și urm. Vezi și C. Moisil, *Locuri arheologice . . . Tezaurul din Crasna (Jud. Vaslui)* în *Cronica Num. și Arh.* an II, nr. 5–6/1922, p. 34–39.

⁸¹ C. Moisil, *art. cit.* p. 34–39.

⁸² *Ibidem* : Octav Iliescu, *Un nou lingou roman de aur descoperit în Transilvania*, în *Rev. Muzeelor*, II, 1965, p. 9–14 ; Idem, *Nouvelles informations relatives aux lingots romains d'or, trouves en Transylvanie*, în *Revue des études sud-est européennes*, III, 1965, p. 269–281.

Ca *terminus post quem* ne referim la data edictului din Milano (313 e.n.) căci numai după promulgarea lui se va putea întîlni la Dunărea de jos monograma creștină (crisma) pe care o găsim și pe una din ștampilele de pe lingouri. Dacă asemănarea la care ne-am referit nu stabilește un emitent identic pentru ambele feluri de ștampile, urmează totuși să încadrăm plumburile cu cîte trei busturi în una din domniile triple (Valentinian I și Valens cu fiul minor Grațian, 366–375 ; Valens și Grațian, cu fiul minor Valentinian II, 375–378 sau Grațian, Valentinian II și Theodosius, 378–383) sub care sînt dateate și ștampilele de pe lingouri.

Starea de conservare a plumbului nr. 72 cît și a celor cu nr. 73–74, cu cîte patru busturi, opune serioase piedici încercării de atribuire și datare. Totuși, pentru ultimele două, cu rezervele cuvenite, ne putem gîndi la anul 303 (Dioclețian și Maximian, cu cei doi cezari, Constantinus și Galerius) sau 305 (Constantius și Galerius cu cezarii Severus II și Maximinus II Daza).

Pentru o serie de plumburi avem însă toate motivele să le datăm înainte de epoca lui Constantin cel Mare. Plumbul nr. 41, cu imaginea profetului Daniel în groapa leilor, motiv cunoscut în arta veche și chiar pe plumburi⁸³, reproduce personajul complet nud. Acest amănunt datează plumbul în secolul al III-lea e.n.⁸⁴. Plumbul ar constitui deci un monument creștin de origină orientală, ajuns la Dunărea de Jos înainte de secolul al IV-lea. Prezența lui nu implică existența aici, a unor comunități creștine și nici măcar a elementelor adevrate ale noii religii, dar circulația lui în această direcție, în secolul al III-lea, ar putea constitui subiectul unor discuții mai ample. Un studiu mai nou însă, ocupîndu-se de cîteva reliefuluri în care Daniel este figurat de regulă încins cu centură, dar și gol, între lei, sau în groapa leilor, le datează cel mai devreme în secolul al IV-lea. Unele dintre acestea, în care Daniel este încins, chiar în primele trei decenii ale secolului⁸⁵.

Dacă se acceptă ultima datare, plumbul cu Daniel în groapa leilor se încadrează în perioada de timp în care prezența monumentelor creștine la Dunărea de jos sau chiar în Dacia nu mai solicită comentarii.

Subiectele groțești (grylle) cunosc o largă răspîndire la un moment dat, fiind cunoscute și pe plumburi, sau pe geme⁸⁶. O astfel de reprezentare, gravată pe un matostat, provine din Romula⁸⁷. O gemă gnostică cu

⁸³ V. Laurent, *Bulletin de sigillographie byzantine*, în Bizantion, VI, 1931, 2, p. 810, citează plumburile nr. 16 și 17 pl. I, din lucrarea lui K. M. Konstantopoulos, βυζ. μολυβδοβουλλα εν τω, Εθνικω Νομισματικω Μουσειω, Αθηνων, Atena, 1917.

⁸⁴ H. Lecercq, în Fernand Cabrol și H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris, tom IV, partea I, D. 1920 col. 221–248.

⁸⁵ E. Condurachi, *Monumenti cristiani nell' Illirico*, în Ephemeris Dacoromane, IX, 1940, p. 40, 41 și fig. 1 ; 43 ; 46 ; fig. 7, 49 fig. 9 ; p. 48–49 ; și fig. 10 ; p. 50–51 ; și fig. 11.

⁸⁶ Rostovtsew et. M. Prou, *Supplément au catalogue des Plombs antiques de la Bibliothèque nationale*, dans Revue Numismatique ; 1900, seria a IV-a, tom. 4, p. 314–317 (plomb de marchandise) p. 10/6 ; *Arheologia*, 1, 1972, fig. 1/9 și 8, dateate sec. II–III.

⁸⁷ D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, Buc. 1958 p. 298–299 ; ed. III buc. 1968, p. 377.

o figură grotescă a fost datată în secolul al III-lea e.n.⁸⁸. Este epoca în care încadrăm și noi plumburile cu numerele 43–44.

O serie de plumburi cu anumite simboluri ca : șarpe ieșind din cista mistică (nr. 36) bufnița (nr. 32) leu atacînd o antilopă (nr. 34) personaje cu șerpi (nr. 25) par a fi chiar mai vechi, datîndu-se spre începutul secolului al III-lea sau chiar la sfîrșitul secolului al II-lea.

Un altar închinat la Drubeta geniului consiliului municipal și datat în secolele II–III, poartă săpat chipul unei femei înaripate, cu o pateră în mînă, spre care coboară de pe umărul ei, ca să bea, un șarpe⁸⁹. Considerăm că există o apropiere între această scenă și aceea de pe plumbul cu nr. 25.

Reprezentarea șarpelui ieșind dintr-o cistă, deși motiv vechi, este frecventă pe unele monede din Nicopolis ad Istrum, datînd din timpul împăratului Septimius Sever (193–221) sau pe monede din Marcianopolis și Niceia, din timpul lui Caracala (196–217).

În aceeași epocă a Severilor și în general în prima jumătate a secolului al III-lea sîntem îndreptățiți să așezăm cea mai mare parte din plumburile cu nume de orașe. Grafia unor plumburi ca acelea ștampilate cu □ ΜΥΡΝΑ ΕΦΞ □ ΙΩΝ sau ΥΙΙΑ ΙΙΙ ΗΝ este identică celei a unor monumente dezvelite în Dobrogea⁹⁰. Sînt caracteristice forma literelor ω și C de pe altarul de marmoră descoperit în săpăturile de la Ulmetum, datat între anii 241–244, în timpul împăratului Gordianus III Pius⁹¹, pe care le găsim și pe plumbul nr. 57, cît și ligaturile între ω și η pe altar și ω și η pe plumb. Forma lui ω este aceeași pe stelă (nr. 15) cît și pe un bloc dedicatoriu (nr. 16) din Histria, ultimul din timpul lui Caracalla, datat în anul 215 e.n.⁹².

Forme identice pentru ω și C și ligaturi de astă dată între η și C se întîlnesc în inscripția agonală de la Histria, atribuită aceleiași epoci, (222–225). Analogii de grafie prezintă și două monumente tomitane, caracteristice pentru secolul al III-lea și anume, inscripția dedicată de Hermogene în memoria soției sale și fragmentul de marmoră aflat la MNA, inv. I, nr. 877⁹³.

Pentru datarea în prima jumătate a secolului al III-lea ajută și legenda ΟΥΑΠΙΑΝΩΝ ΑΡΧΙΑΛΕΥΝ, pe reversul monedei lui Gordianus III (238–244) bătută la Anhalos. Forma literei ω cît și ligaturile ωη sînt identice cu cele de pe plumbul nr. 57.

⁸⁸ L'abbé Martigny. *Distionnaire des Antiquites chrétiennes*, fig. 303, p. 387. Pentru datare și bibliografie, vidi Alexandra Dimitrova, *Grili ot naționalnaia arheologiceski muzei v Sofiia*, în *Arheologija*, 1, 1972, p. 39–46 și fig. 1/9 și 8.

⁸⁹ D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, p. 303 : ed. III, p. 385.

⁹⁰ *Histria I. Monografie arheologică*, Buc. 1954, p. 530, subsol citează Histria IV nr. 33, 34, 39 și reproducerile corespunzătoare ; Dacia III–IV, 1927–1932, p. 407, nr. 5

⁹³ Iorgu Stoian, *Contribution a l'etude des tribus de Tomis*, în *Studii Clasice*, III, cu fig. 19–20 ; *Histria I*, 1954, p. 524, nr. 15 și p. 530 nr. 16 ; V. Părvan, *Cetatea Ulmetum*, p. 355 nr. 13.

⁹¹ *Anale*, tom, XXXVI – Memoriile secției istorice, p. 356.

⁹² *Histria I*, 1954, p. 524 și 530.

Folosirea lui C în loc de Σ în câteva plumburi, marchează perioada imediat posterioară secolului al II-lea e.n., iar ductul lunar al literei E, astfel cum apare și pe altarul funerar pus de Diogenes al lui Zoiles pe mormîntul propriului copil⁹⁴, secolul al III-lea e.n.

În aceste condiții prezența la Izvoarele a unei monede din Laodiceea, bătută sub Septimiu Sever (193–221) urmează a fi pusă în directă legătură cu activitatea comercială care a adus la Dunărea de Jos și plumbul nr. 62, aplicat probabil de această cetate.

Plumburile din colecția Mihail C. Șuțu, purtînd pe amprentă numele cetății Smirna, au fost datate în secolul al IV-lea⁹⁵, în timp ce Petre Diaconu propune a doua jumătate a secolului al IV-lea, pentru o parte din plumburile cu aceeași legendă, de la Izvoarele⁹⁶.

Plumburile cu simboluri creștine nu pot fi datate însă înainte de secolul al IV-lea e.n. Prezența lor pe teritoriul Dobrogei nu poate fi decît posterioară prigoanei lui Dioclețian (303–304) sau mai precis, anului 313, dată la care Constantin cel Mare acordă libertate cultului creștin. Este semnificativ că la Durostorum, la o depărtare de 28 km, se afla în scaun în a doua jumătate a secolului al IV-lea, episcopul arian Auxențius, care ținea legătura cu goții arieni din stînga Dunării⁹⁷. Am datat totuși în secolul al III-lea plumbul cu reprezentarea lui Daniel în groapa feilor și explicăm pătrunderea lui la Dunărea de Jos de timpuriu, prin aceea că factura lui creștină nu este ușor vizibilă.

O atenție specială se cuvine plumbului cu nr. 40. Monograma conservată în condiții satisfăcătoare diferă incontestabil de crismele cunoscute și realizate din literele chi – ro. Cu toate acestea, prin eliminarea liniei din partea dreaptă a monogramei, se obține crisma cunoscută în secolul al IV-lea, ceea ce ne face să credem că ne aflăm în fața unui tip de crismă timpurie.

În nici un caz nu poate fi vorba de o monogramă particulară, deoarece nu-și găsește justificare deasupra unui animal, care după toate aparențele este un miel și nici nu se cunosc monograme neoficiale de acest tip în epoca dată. Tocmai această formă de crismă, din care derivă monograma de pe plumb, ne împiedică să considerăm că plumbul este mult posterior primei jumătăți a secolului al IV-lea, deși crisma sub alte forme este frecventă în vremea lui Justinian și se mai întilnește încă pe unele monede ale lui Mauriciu Tiberiu (582–602). Un medalion de argint din timpul lui Theodosius (379–395), bătut deci în a doua jumătate a secolului al IV-lea, la Tesalonica, înfățișează acest monogram pe labarum-ul de pe revers. Tot pe un labarum și tot pe revers apare pe un medalion de aur

⁹⁴ *Histria I*, 1954, p. 519, fig. 12.

⁹⁵ I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, p. 23.

⁹⁶ Petre Diaconu, *Urme vechi creștine descoperite în nord – vestul Dobrogei*, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5–6, 1963, p. 583; *SCIV*, 4, 1973, p. 639.

⁹⁷ Gh. Ștefan și I. Barnea, în *Istoria României I*, 1960, p. 611, I. Barnea, în *Din Istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 459.

de la Magnentius (350)⁹⁸. În schimb reversul monedei de aur de la Aelia Fracilla, soția lui Theodosius I, înfățișează monogramul lui Isus pe scutul Victoriei⁹⁹, iar medalionul de argint al lui Constans I (333–350) reproduce chiar chipul lui Isus¹⁰⁰.

Simbolul mielului, care se găsește pe același plumb cu crisma, apare timpuriu în simbolistica creștină. El figurează pe un potir de argint descoperit în Antiohia, datat când în secolul I¹⁰¹, când în secolul al III-lea e.n.¹⁰², ceea ce denotă că în părțile asiatice de unde par a veni majoritatea plumburilor noastre – creștinismul era mai răspândit decât în alte părți ale lumii și că nu a așteptat decât actul lui Constantin cel Mare pentru a se putea răspîndi oficial.

Ca atare, dacă nu admitem simbolului creștin posibilitatea de a ajunge la Dunărea de jos pe cale oficială înainte de edictul lui Constantin cel Mare – dar constatăm existența lui timpurie – nu vedem pentru ce simbolul mielului ar fi posterior epocii de intensă activitate creștină în această parte, adică secolul al IV-lea.

În schimb crucea ca simbol creștin, după V. Pirvan, apare în numismatică în mod obișnuit sub Anastasius (491–518) și izolat numai de la Theodosius II (408–450)¹⁰³, ceea ce ar argumenta pentru o datare mai târzie a plumbului nr. 37, anume pentru începutul secolului al V-lea. Trebuie totuși avut în vedere că și acest simbol a cunoscut o oarecare circulație în documentele religioase și laice, înainte de a trece în uzul oficial și pe monede. Noi găsim însă crucea și pe unele monede ale lui Valens

⁹⁸ Av. DN MAGNENTIVS PF AVG, bust imberb la dr. cap descoperit, cuirasat și drapat, cu agrafă pe umărul dr. Cerc perlat. Rv. VIRTUS AVGVSTI NOSTRI SMAQ, împărțat în picioare, din față, capul spre dr. imberb, cuirasat și drapat în paludamentum, ține în dr. steagul cu monograma lui Isus (Iabarum). Pune stînga pe capul unui prizonier care înainteză către el în gest de îndurare, îndoiind genunchii și întinzînd minile către haina împăratului; Cf. Carolina Basturescu, *Considerații asupra artei bizantine în legătură cu expoziția internațională din Paris, 8 mai – 9 iulie 1931*, în BSNR an XXV–XXVI (1930–1931). Notele de sub nr. 98–100 și 104 sînt în legătură cu citatul articol.

⁹⁹ Av. AEL FLACCILLA AVG. Bustul împărătesei spre dr. drapat cu o mantie deasupra unei rochii brodate, strînsă pe umărul dr. În ureche are un cercel, coafura foarte complicată poartă deasupra o diademă ornată cu geme. Rv. SALVS REIPVBLICAE CONOB. Victoria așezată jos, spre dr. ține un scut rotund cu monograma lui Isus.

¹⁰⁰ Av. FL IVL CONSTANS PF AVG. Bustul la dr. în atitudinea și atributele lui Constantin. Rv. FELICITAS PERPETVA SIS. Isus la mijloc, nimbat, imberb, stînd pe tron, mina dr, ridicată în gestul binecuvîntării, stînga ține cuta hainei (gest ritual de măiestritate). E îmbrăcat cu haină imperială și cu o manta împărătească brodată, cu minci lungi, prinsă într-o agrafă pe umărul dr. Centura foarte ornată. Picioarele cu sandale puse pe un taburet, pe care se citește VOT V. Scaunul are picioare ornate, răsucite, cu extremitățile în formă de două bile cizelate. De o parte și de alta Constantin I și Constantin II, în costum identic, diademați, capul întors spre Mintuitor, ținînd în dr. un volumen, în st. haina. Același scaun fără taburet.

¹⁰¹ Eisen, *Preliminary report on the great Calice of Antioche*, în *American journal of Archeology*, XX, 1916, XXI, 1917.

¹⁰² Bréhier, *Les trésor d'argenterie syrienne*, în *Gazette des beaux arts*, 1920, I, p. 175.

¹⁰³ V. Pirvan, *Cetatea Ulmetum*, în *Analele A.R.* tom XXXVI – Mem. secției ist. p. 354 și nota 4 din subsol.

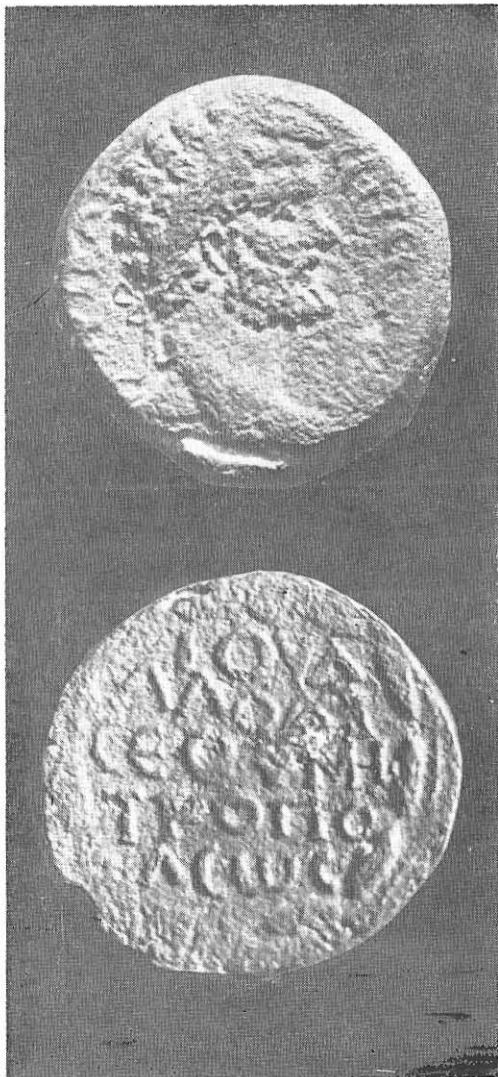
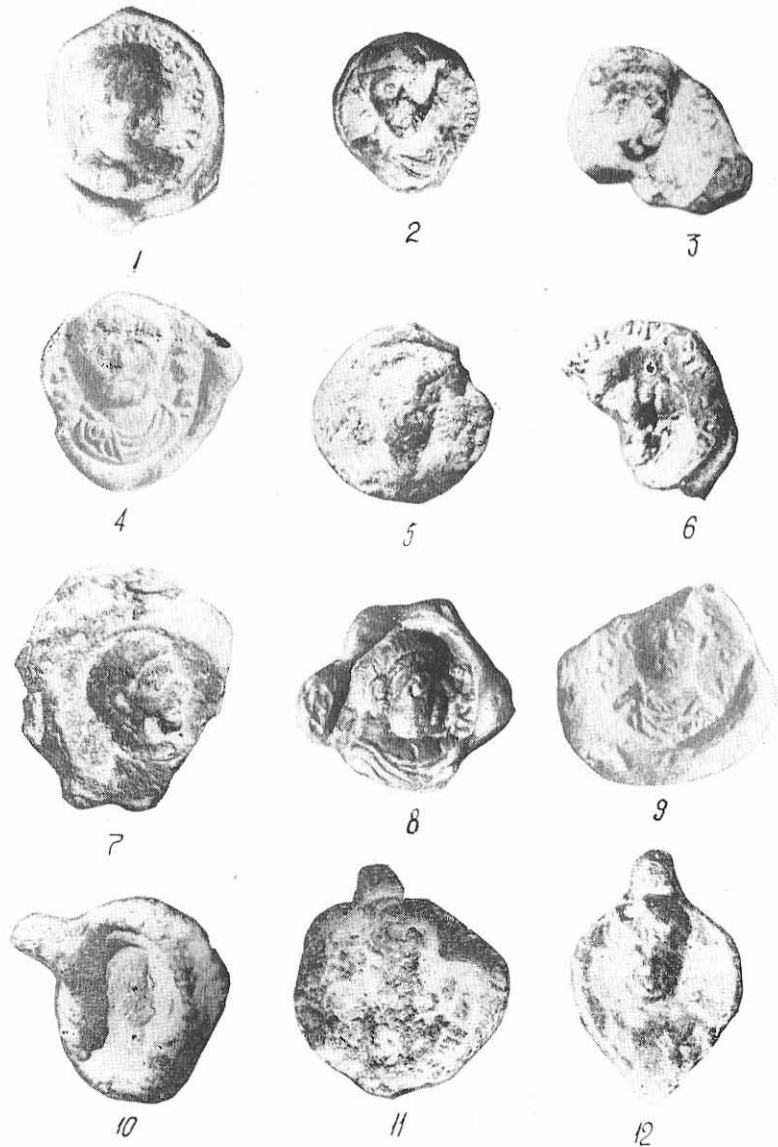

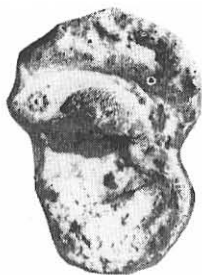
Fig. 1. – Monedă de bronz bătută de Laodicia sub Septimiu Sever, găsită la Izvoarele.

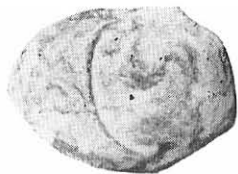
Planşa I

13

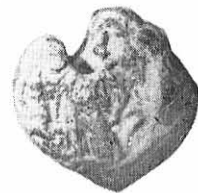
14

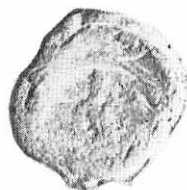
15

25

26

27

16

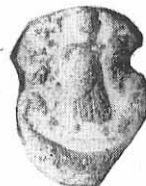
17

18

28

29

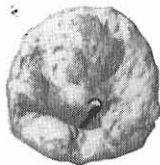
30

19

20

21

31

32

33

22

23

Planşa II

24

34

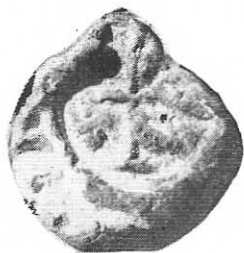

35

Planşa III

36

37

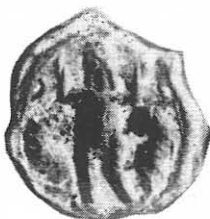
38

39

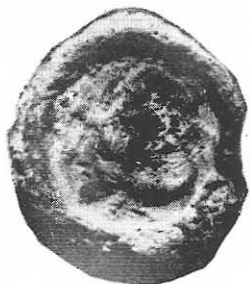
40

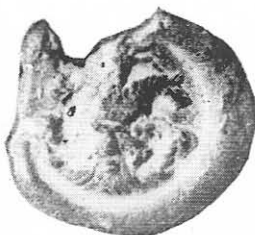
41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

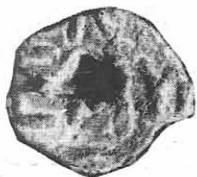
52

53

54

55

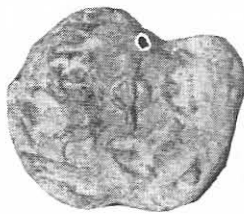
56

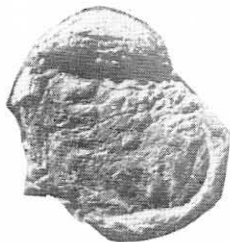
57

58

59

60

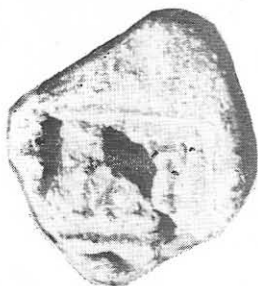
61

62

63

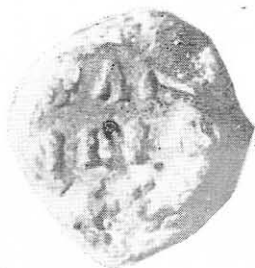
64

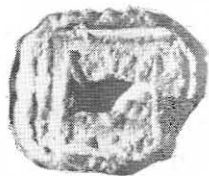
65

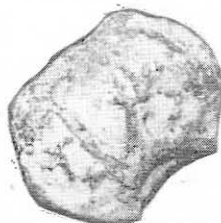
66

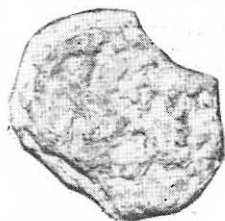
67

68

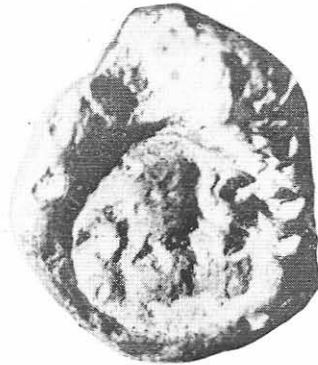

69

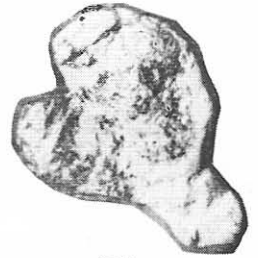

70

71

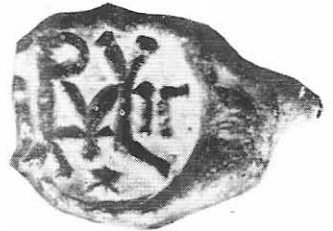
72

73

74

75

76

77

78

79

80

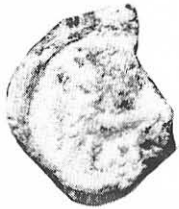
81

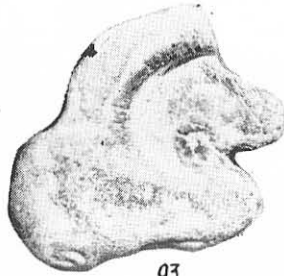
82

83

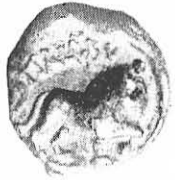
84

93

101

85

86

87

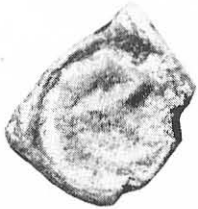
103

100

105

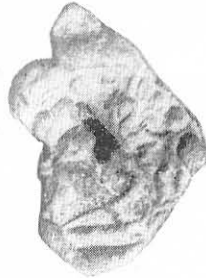
88

89

90

106

104

108

91

92

95

109

110

111

Planşa VIII

Planşa IX

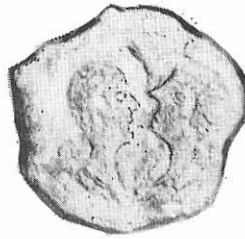
112

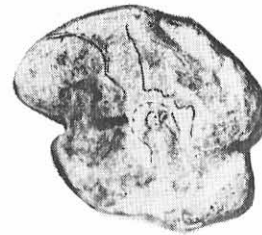
113

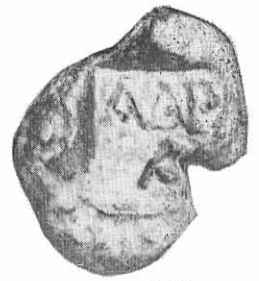
114

124

125

126

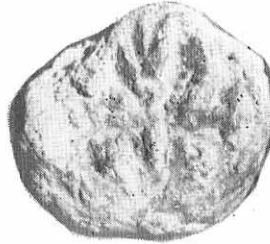
115

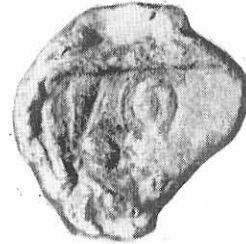
116

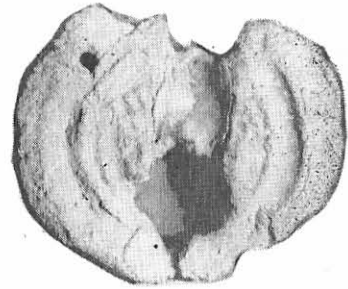
117

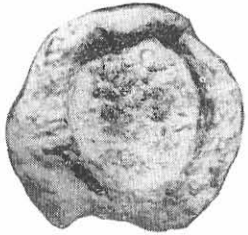
127

128

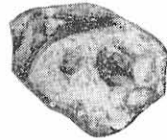
129

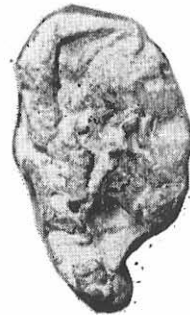
118

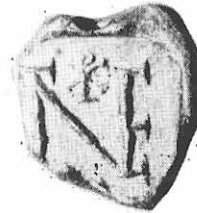
119

120

130

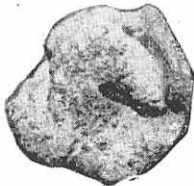
131

132

121

122

123

Planşa X

Planşa XI

(364–278)¹⁰⁴ și deci nu greșim dacă atribuim plumbul nr. 37 sfârșitului secolului al IV-lea, mai degrabă decât primei jumătăți a secolului al V-lea.

Dar plumbul nr. 42 nu poate fi datat decât cel mai devreme în secolul al V-lea, când apare invocația *Κύριε, βοήθη*¹⁰⁵.

Tot în acest secol sau chiar în secolul al VI-lea urmează a fi date plumburile cu numerele 66 și 68 și în special nr. 75, a cărui monogramă amintește monogramele lui Anastasius sau Justinian și bineînțeles plumbul nr. 69, care reproduce chiar monograma lui Justinian.

Plumburile dreptunghiulare cît și celelalte plumburi cu text latin, par a proveni din părțile europene ale imperiului sau au un caracter strict oficial, deoarece folosesc limba latină, rămasă limbă oficială a imperiului de răsărit pînă spre sfârșitul secolului al VI-lea¹⁰⁶, sau în prima jumătate a secolului al VII-lea, în timpul împăratului Heraclius¹⁰⁷.

Niciunul din plumburi nu depășește secolul al VI-lea. La o datare mai tîrzie se opune tehnica și iconografia lor, ceea ce este în perfectă concordanță și cu faptul constatat că așezarea de la Izvoarele își încetează activitatea în acest timp, ultimele monede găsite aici fiind de la Tiberiu Constant¹⁰⁸ și Mauriciu Tiberiu.

Deși neidentificată sigur, reprezentarea de pe plumbul nr. 32, în măsura în care totuși este a unui vultur pe un delfin – emblemă timpurie deopotrivă pentru Sinope, Olbia și Histria – cu greu ar putea fi atribuită după prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Cu toate că o bună parte din plumburi nu conțin elemente suficiente pentru a putea fi date în mod precis, datele furnizate de cele analizate și de unele asemănătoare, converg către două principale epoci, care coincid cu domniile împăraților Septimiu Sever și Constantin cel Mare. Un al treilea focar ar putea cuprinde epoca dintre limitele domniilor lui Anastasius și Justinian.

După Rostovtsew¹⁰⁹ obiceiul de a însemna mărfurile cu numele posesorului sau cu un semn convențional, poate fi urmărit începînd cu secolul al IV-lea î.e.n. pînă în epoca bizantină. Referindu-se la plumburile anterioare epocii bizantine, combate tendința de a se vedea în unele plumburi comerciale sigilii de diplome și înscrisuri, în timp ce Schlumberger¹¹⁰ admite că mărfurile oprite la export erau reținute de organul vamal – celor permise aplicîndu-li-se cîte un sigiliu de plumb – dar este de părere că numai un mic număr a servit drept plumburi comerciale. De fapt lucrarea sa nu cuprinde plumburi din grupele 3 și 5.

Plumburile de la Izvoarele nu ar putea fi în nici un caz anterioare pătrunderii romane la Dunărea de jos, căci numai în condițiile administrației romane aveau acces plumburile de mărfuri pe țărmul Dunării. Se

¹⁰⁴ Av. Bust diademat și drapat, la dr. Rv. RESTITVTOR REIPUBLICAE. Valens, ținînd un standard și o Victorie pe un glob. În exergă ANTA. În cîmp cruce. Aur.

¹⁰⁵ V. Pirvan, *loc. cit.*, p. 352.

¹⁰⁶ Gh. Ștefan și I. Barnea, în *Ist. Rom.* I, p. 612.

¹⁰⁷ I. Barnea, *Din Ist. Dobr.* II, p. 461.

¹⁰⁸ Vasile Culică, *Croix Romano – byzantines decouvertes a Pirjoaia*, în *Dacia* N.S. IX, 1965, p. 425.

¹⁰⁹ Rostovtsew, *Etude...* (supra, nr. 1).

știe că Dobrogea începe să cunoască administrația romană după anul 46 e.n., cînd trupele auxiliare romane preiau paza limesului dunărean¹¹¹. Tot posterior acestei date romanii au organizat și vama de-a lungul Istrului (portorium Ripae Thraciae) dar sînt indicii (controversate) că romanii ar fi organizat un sistem vamal la Dunăre chiar înainte de anul 46 e.n. nu însă înainte de începutul secolului¹¹².

Izvoarele nu putea să ajungă un centru vamal puternic decît în urma retragerii Aureliene, cînd Dunărea devine cu adevărat graniță a imperiului, iar localitățile dunărene îi revine sarcina de a apăra porțiunea de limes și de a găzdui corpurile de trupă necesare atît apărării limesului cît și sprijinirii administrației vamalo-fiscale.

Ar fi paradoxal ca activitatea comercială (vamală) să fie atestată la Izvoarele numai pentru epoca unor împărați din seria Constantius Gallus (351–354), Iulian Apostatul (361–363), Iovian (363–364) Valentinian I (364–375), Valens (364–378), Grațianus (367–383), Valentinian II (375–392) și cu atît mai puțin veridică restrîngerea la numai domnia de patrusprezece ani a lui Valens, al cărui tratat de pace încheiat cu goții în anul 369 oferă un ispititor prilej de a explica prezența plumburilor la Izvoarele, socotit drept unul din cele două locuri (al doilea fiind Tomis) prin care goții, în urma amintitei convenții, aveau permisiune să facă schimburi comerciale cu romanii¹¹³. Lipsa plumburilor de mărfuri din celelalte așezări romano-bizantine din România și existența lor numai la Constanța (Tomis) și Izvoarele¹¹⁴ a devenit un argument căruia la prima vedere i se poate acorda încredere. Aceasta însă numai făcînd abstracție de existența celorlalte plumburi dintre care unele, sub nici un motiv nu vor accepta includerea în epoca lui Valens, chiar dacă ne oprim doar la cîteva printre care cel constantinian (nr. 1), plumbul cu invocația creștină (nr. 42) și cel cu monogramul lui Justinian (nr. 69). Numai aceste trei acoperă epoca cuprinsă între începutul secolului al IV-lea și începutul secolului al VI-lea.

Dacă amintim că existența plumburilor comerciale la Izvoarele este o consecință a păcii lui Valens, timpul circulației lor s-ar îngusta și mai mult, la numai o fișie cuprinsă între data încheierii tratatului (369) și anul 375, cînd goții, pentru a scăpa de presiunea hunilor cer, iar împăratul acceptă să-i colonizeze în sudul Dunării, în Thracia și Moesia, deci la numai șase ani.

Dobrogea, deci și Izvoarele au simțit binefacerile perioadei de liniște din vremea severilor și efectele pozitive ale unor reforme economice și monetare amintite deja, sub Constantin cel Mare și Anastasius. Concoranța între concluziile trase pe baza analizei plumburilor și cunoștințele din izvoare privind cele trei epoci de prosperitate, este concludentă.

Fără a putea găsi o explicație satisfăcătoare totalei lipse a plumburilor comerciale din importante și numeroase stațiuni vamale cunoscute

¹¹⁰ Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris, 1884, p. 11.

¹¹¹ Radu Vulpe, *Din Ist. Dobr.* II, p. 48.

¹¹² *Ibidem*, p. 50.

¹¹³ Petre Diaconu, *Urme vechi...* p. 550.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 550 ; I. Barnea, *Din Ist. Dobr.* II, p. 501 ; De curînd trei exemplare la Noviodunum, SCN, VI, 1975, p. 159 și nota 5.

din documente epigrafice, reținem că marea majoritate a plumburilor a fost găsită pe plajă sau în albia râurilor (Rusicade, Lyon, Constanța, Izvoarele).

Pentru o însemnată parte din plumburi de care ne ocupăm avem certitudinea originii lor, aceasta fiind indicată de legendele amprentelor sigilare. Ne referim la plumburile care poartă imprimat numele vechilor localități Efes, Smirna, Laodiceea, Ypaipa, Magnezia, Sionia. Pînă în momentul de față ne lipsesc elemente necesare spre a stabili în care din cele două Magnezii a fost aplicat unicul plumb cu acest toponimic, găsit la Izvoarele. *Μαγνησία πρὸς Μαίανδρῳ* (Magnesiae ad Maeandrum), strălucitoare în timpul imperiului, pe monedele căreia apare etniconul ΜΑΓΝΗΤΩΝ, ar fi mai indicată prin impetuoasa dezvoltare cunoscută în antichitate ¹¹⁵. În schimb *Μαγνησία ἢ πρὸς Σιπύλῳ*, situată la 3 km. NE de Smirna, refăcută de Tiberiu după cutremurul din anul 17 e.n., devine importantă ca sediu episcopal și prin aceasta ar putea avea o legătură cu plumburile creștine. Cunoaște însă adevărata strălucire abia în timpul imperiului latin din Constantinopol (1204) ¹¹⁶.

Dacă majuscula M înscrisă în rîndul inferior al amprentei sigilare nu este altceva decît inițiala cuvîntului *Μαίανδρῳ*, , atunci cu siguranță că plumbul a fost aplicat în cetatea udată de apele acestui rîu.

O dificultate similară întîmpinăm în legătură cu atribuirea singurului plumb cu numele orașului Laodiceea, care trebuie identificat dintre cele 8 sau 9 orașe din Asia anterioară. Față de importanța redusă a unora din ele, limităm la trei numărul celor care ar putea fi emitentele plumbului nostru și anume: *Λαοδικεῖα ἐπὶ [ὑπὸς] θαλάσση* (L. ad mare), fondată în onoarea Laodiceei, mama lui Seleucus Nicator, devine spre mijlocul secolului al III-lea e.n. sediul episcopatului apoi, sub Justinian, metropolă.

Λαοδικεῖα σαβίωσα (L. ad. Libanum), vechi oraș în Siria meridională ¹¹⁷, cunoscut și sub numele de *Λ. πρὸς Λιβάνῳ* cu monede din timpul lui Septimiu Sever (Fig. 1) și Caracalla, dar cu poziție nesigură, identificată în mod variat ¹¹⁸.

Λαοδικεῖα ἢ Κατακεκαυμένη (L. Combusta), vechi oraș în Lykaonia, la S V de Iconium, pe artera care leagă Efes de Eufrat. Cunoscută pentru inscripții creștine și monede din perioada flavilar ¹¹⁹.

Celelalte localități al căror nume apare pe plumburile de la Izvoarele cu excepția Sioniei (*Σιώνια*), oraș pontic cu așezarea necunoscută ¹²⁰, sînt perfect identificate.

Υπαία (*Υπαίπα, ὠν (τά)*), oraș în Lydia, bătea monedă imperială pînă la Salonina (soția lui Gallienus, 254–268) și era reședința unui episcopat subordonat mitropolitului din Efes ¹²¹.

¹¹⁵ *Enciclopedia Italiana*, 1949, XXII, p. 917.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 918.

¹¹⁷ Pauly și Wissowa, *Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*.

¹¹⁸ *Enc. it.*, XX, p. 520.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Pauly și Wissowa, R. E, R. 2, 1927.

¹²¹ *Ibid.*, vol. 9, p. 195; C. Alexandre, *Dictionnaire grec-français*, Paris. 1895, p. 156.

Vechi centru comercial și de cultură al Lydiei, udat de apele Cays-trului, Efes (Ἔφεσος, Ephesus) este în secolul al V-lea e.n., reședința unor sinoade ecumenice convocate de Cyril, patriarhul Alexandriei și respectiv de Theodosius II.

Smirna (Σμύρνη, Smyrna), veche localitate, situată în golful cu acelaș nume, udată de apele râului Meles, rezidită după moartea lui Alexandru, la oarecare distanță, devine în timpul lui Lysimah cel mai frumos oraș din Asia Mică, cu străzi aliniate, dispuse în unghiuri drepte, cu portice, bibliotecă și un templu închinat lui Homer, după tradiție născut aici. Sub romani devine reședință de district.

Antiohia, fondată de Seleucus Nicator și dezvoltată de Antiochus Epifan, devine celebră prin sărbătorile și spectacolele întreținute de luxul și înclinarea spre plăceri a locuitorilor, de împrejurimile pitorești cu fântini și păduri de lauri. Romanii o cuceresc în anul 64 î.e.n. iar sub Antoninus Pius devine colonie cu drept iltalic. Adepții noii religii au căpătat aici pentru prima dată numele de creștini. În secolul al IV-lea Antiohia era reședința partiarhatului Siriei, Mesopotamiei și Ciliciei. După distrugerile pricinuite de cutremure și de perși, este rezidită de Justinian sub numele de Theopolis. Aici s-ar fi născut poetul Archias și Ioan Hrisostomul ¹²².

Indicațiile toponimice furnizate de plumburile prevăzute cu nume de orașe situează izvorul acestora în partea anterioară a Asiei Mici și în Siria.

Întrucât orașe ca Efes, Smirna, Laodiceea, Magnezia, Ypaipa și Antiohia sînt cunoscute și pentru activitatea lor în domeniul creștinismului în veacurile IV–VI, este probabil că și o parte din plumburile pe care au fost aplicate semne religioase în legătură cu acest cult, prin faptul că provin din centre cu intensă activitate creștină, vor fi servit la sigilarea unor trimiteri ale organizațiilor creștine. Nu poate fi evitată legătura cu obiectele de caracter creștin, aflate în număr destul de mare la Izvoarele, printre care un loc deosebit îl ocupă cruciulițele de plumb, argint și bronz ¹²³, sau inelul de aur cu semnul crucii, catarama creștină, ori caseta amuletă de aur (filacteriu), fără a mai pomeni de opaițe.

Cu toată lipsa unor indicații asupra naturii mărfurilor conținute în lăzile și baloturile care au purtat plumburile noastre – ele putînd fi deosebit de variate – avem temeieri să presupunem că în afara celor în legătură directă cu cultul, desigur neînsemnate cantitativ, figurau parfumuri, substanțe aromate, medicamente, țesături de lînă și de mătase, produse de vopsitorie, metale și pietre prețioase, într-un cuvînt, mărfuri care în mod obișnuit au continuat să fie aduse în părțile occidentale ale imperiului, din regiunile asiatice și din țările orientului mijlociu ¹²⁴.

¹²² Gh. Dezobry – Th. Bachelet, *Dictionnaire, général de biographie et d'histoire, de mythologie, de géographie ancienne et moderne, comparé, des antiquités et des institutions grecques, romaines, francaises et étrangères.*

¹²³ Vasile Culică, *Croix romano-bizantines découvertes a Pirjoaia*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 419–425.

¹²⁴ R. Cagnat, *Étude historique sur les impôts indirects chez les Romains jusqu'aux invasions des barbares*, Paris, 1882, p. 110–111; A. A. Vasilev, *Histoire de L'empire byzantin*, Paris, 1932, p. 214.

Plumburile cu numele orașelor constituie însă o dovadă sigură că un volum însemnat de mărfuri era produs și expedit din aceste localități, sau că cel puțin a trecut prin ele, venind din centre mai îndepărtate microasiatice sau chiar orientale ¹²⁵.

Avem așadar o indicație directă, precisă și prețioasă în legătură cu unele mărfuri sosite la Dunărea de jos din centrele producătoare ale Asiei anterioare, care au fost supuse impozitului pe circulație în amintitele orașe și de bună seamă și în altele, rămase anonime.

Tiparele deosebite din Efes și respectiv din Smirna, sînt dovezi că nu poate fi vorba de expedieri izolate. Chiar dacă un balot necesită mai multe sigilări, ar fi folosit același tipar sigilar, nu instrumente deosebite. Ne aflăm deci în fața unor trimiteri repetate la intervale de timp, adică în fața unor veritabile relații de comerț. Este mai greu de admis că, în același timp, mai mulți funcționari au aplicat sigilii asemănătoare — dar nu identice — pe baloturile de marfă cu aceeași destinație, în mai multe birouri aflate pe cuprinsul localității.

¹²⁵ *Ibidem.*

DESCOPERIRI DE TIPARE DE OPAIȚE LA TOMIS

C. ICONOMU

Descoperirea câtorva tipare de opaițe într-una din încăperile boltite ale Edificiului roman cu mozaic vine să întregască cunoștințele noastre despre activitatea meșteșugărească în străvechea capitală a Pontului Stîng la începutul secolului al VII-lea e.n.¹ și totodată să precizeze mai bine sfîrșitul acestei însemnate construcții.

Astfel, la Edificiul cu mozaic, au ieșit la iveală în cea de a patra magazie de la nivelul terasei a II-a², cinci tipare de opaițe. Ele au fost ascunse în vechime între rosturile pietrelor din zidăria peretelui de nord-vest al magaziei, la adîncimi variind între 0,30 și 0,80 m³.

Patru dintre tipare reprezintă jumătățile cu care se confecționa partea superioară — bordura, discul și toarta iar cu al cincilea se obțineau partea inferioară a opaițelor.

Precizăm că dimensiunile interioare ale tiparului pentru partea inferioară nu se potrivesc la nici una dintre dimensiunile interioare ale jumătăților pentru partea superioară și de aceea considerăm că această piesă este pereche cu un tipar care s-a pierdut.

¹ Tiparele au fost găsite de către restauratorul C. Carpuș în toamna anului 1965.

² Numerotarea teraselor și a magaziiilor se face după V. Canarache, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, 1968, p. 32 și A. Rădulescu, *Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanța*, *Buletinul monumentelor istorice*, XXXIX, 3, 1970, p. 52, fig. 2.

³ În general, materialele găsite în magazii sînt marcate luîndu-se ca reper suprafața mozaicului de pe terasa a II-a, care constituiau cota 0 (inf. A. Rădulescu). Astfel, tiparul inv. 13512 este marcat cu adîncimea de 0,30 m., tiparul inv. 13513 cu 0,60 m., iar celelalte cu 0,80 m.

În ce ne privește, considerăm că adîncimile marcate pe tipare, dintre care una este de 0,30 m. nu pot fi luate în funcție de suprafața de mozaic deoarece, în acest caz, tiparul ar fi trebuit să fi fost găsit, undeva, în zidăria bolții sau în partea cea mai înaltă a peretelui păstrat din magazie.

Ori această situație, indicată de adîncimea marcată pe tipar, nu se potrivește cu informațiile luate de noi de la C. Carpuș care a descoperit aceste piese și care n-a arătat că tiparele au apărut între rosturi la 1—2 m înălțime față de nivelul actual de călcare din interiorul depozitului. De aceea, credem că, în momentul descoperirii tiparele au fost marcate luîndu-se alt reper.

Celor patru tipare folosite pentru imprimarea jumătății faciale a opaițelor le lipsesc perechile cu care se confecționa partea inferioară. De asemenea, nu ni s-au păstrat nici modelele întrebuintate pentru obținerea acestor tipare și nici alte instrumente.

La toate piesele remarcăm acuratețea cu care au fost executate ornamentele și detaliile.

Primul tipar (fig. 1,2) din magazia a IV-a a apărut la adâncimea de 30 cm. Este din lut cărămiziu, greu și dur, fără nici un fel de deteriorare (inv. 13512). Dimensiunile exterioare sînt : lungimea 10 cm. și lățimea maximă 7,3 cm. iar dimensiunile interioare : lungimea 9,3 cm. și lățimea maximă 5,9 cm.

Cu acest tipar se imprima partea superioară a unui opaiț formată din bordură, disc, cioc și jumătate de toartă. Pe discul opaițului confecționat cu această unealtă se afla o cruce în relief ale cărei brațe erau umplute cu bobite. Același ornament de bobite s-a întrebuintat pentru a obține șiruri ce uneau capetele crucii. Discul, cu orificiul de umplere central, se deschide în dreptul ciocului, formînd un canal. Pe bordură se află un decor alcătuit din două rînduri de perle reliefate. Toarta zoomorfă reprezintă un animal stilizat. Pe partea exterioară a tiparului se găsește adîncit în lutul moale un e lunar, probabil marca olarului sau prescurtarea unui simbol religios.

Al doilea tipar (fig. 3), găsit la adâncimea de 0,80 m. este din același lut cărămiziu, greu și fără urme de deteriorare (inv. 13510). Dimensiunile exterioare sînt : lungimea 12,1 cm. și lățimea maximă 6,4 cm. Cu această jumătate se obține partea superioară a unui opaiț decorat cu două cruci. Una din ele, aflată în centrul discului, avea capetele lățite, de formă triunghiulară ; a doua, formată dintr-o bară cu capetele lățite și două bobite proeminente, este așezată în canalul pe care îl formează deschiderea discului spre cioc. Bordura are ca ornament un decor de linii radiale în relief, terminate spre cioc cu cîte două cerculețe dispuse simetric. Ciocul este lung iar toarta conică ușor ascuțită. De notat că orificiul de umplere nu apare modelat nicăieri, deoarece era executat ulterior, probabil la întretărirea brațelor crucii aflate în centrul discului.

Piesa următoare (fig. 4) este tot un tipar pentru partea superioară și a fost găsită la adâncimea de 0,80 m. Obiectul întreg are lutul roșcat, greu și dur (inv. 13511). Dimensiunile exterioare sînt : lungimea 11 cm. și lățimea maximă 7 cm. iar dimensiunile interioare : lungimea 9,2 cm. și lățimea maximă 5,2 cm.

Tiparul servea la confecționarea jumătății superioare a unui opaiț cu discul simplu, deschis spre cioc cu un canal în care se găsea o cruce reliefată, alcătuită dintr-o bară cu capetele lățite flancată de două bobite. Bordura este decorată cu un motiv de linii groase, radiale, terminate cu două cerculețe dispuse simetric față de canalul care duce spre cioc. Toarta este conică. Nici în acest caz nu era conturat orificiul de umplere care se executa ulterior în centrul discului.

Al patrulea tipar (fig. 5), tot pentru o jumătate superioară, a fost găsit de asemenea la adâncimea de 0,80 cm. El are lutul roșu cărămiziu,

gros ca și celelalte piese (inv. 13509). Dimensiunile exterioare sînt : lungimea 11,1 cm. și lățimea maximă 7,4 cm. iar dimensiunile interioare : lungimea 9,4 cm. și lățimea maximă 6,1 cm.

Jumătatea de opaiț executată cu acest tipar avea toarta conică și discul simplu, deschis printr-un canal spre cioc, bordura ornamentată cu striuri radiale și cerculețe în relief. Ca și la celelalte piese anterioare nu era marcat orificiul de umplere.

Ultima piesă (fig. 6, 7), apărută la adîncimea de 0,60 cm., reprezintă un tipar cu care se obținea jumătatea inferioară a lămpii. Piesa spartă dar întregită, are lutul roșu, gălbui, greu și dur ca la toate celelalte tipare descrise anterior (inv. 13513). Dimensiunile exterioare sînt : lungimea 11,7 cm. și lățimea maximă de 6,7 cm. Cu acest tipar se realiza jumătatea inferioară a unui opaiț cu baza inelară, reliefată, de la care pornește spre toartă o nervură lată.

Este interesant de notat că pe partea exterioară s-a săpat cu un obiect ascuțit, înainte de ardere, o cruce bizantină cu capetele triunghiulare.

* * *

Toate cele patru jumătăți de tipar aparțin aceleiași forme de lucernă cu corpul alungit și plat, cu discul deschis spre cioc printr-un canal, cu bordura înclinată, avînd decor de linii radiale și toarta conică, ascuțită.

Dintre cele patru piese cu care se executau părțile superioare ale opaițelor, trei aveau pe disc cîte o cruce în relief. Tiparul de opaiț cu toarta zoomorfă are o cruce deosebită, împodobită cu perle ; altul este decorat cu două cruci de forme diferite, pe disc și canal, iar cel de al treilea are crucea numai pe canal. O singură piesă, de același tip cu celelalte, nu este ornamentată cu nici un fel de simbol.

Între tiparele de opaițe cu cruce și cele fără cruce poate fi stabilită o prezumtivă distincție, în sensul că modul de folosire al opaițelor confecționate cu aceste tipare era diferit. Dacă opaițele cu cruce au fost probabil destinate unor practici religioase, lampa fără cruce se pare că ar fi avut un rol strict funcțional.

De asemenea, mai trebuie semnalat că unul dintre tipare avea trasat pe partea exterioară, în lutul moale, litera e, probabil un semn de recunoaștere, de proprietate ori perscurtarea unui simbol religios, iar un altul avea săpată înainte de ardere, tot la exterior, o cruce cu caracter apotropaic.

Tipologic, opaițele confecționate cu aceste tipare reprezintă varianta mai nouă a lămpilor care derivă din opaițele de tip nord-african din secolele IV-V e.n.

Prin formă, ornamentație, calitatea pastei și a execuției, ele au o anumită individualitate care le detașează net de tipurile clasice ale opaițelor nord-africane.

Datarea lor, în mare, în secolele V-VI e.n. este asigurată de numeroasele descoperiri de opaițe analoge de la Tomis⁴, Dinogetia⁵ și Sucidava⁶ unde astfel de piese apar în contexte arheologice din această perioadă.

Pentru tiparele de la Edificiul roman cu mozaic dispunem și de analogii care permit datarea lor mai strînsă. Astfel, la Atena se cunoaște un fragment de tipar cu discul deschis și bordura ornamentată cu două șiruri de linii radiale, în relief și cu o floare pe disc. Datat în secolul VI e.n., el poate fi apropiat de tiparele noastre prin formă și decorul de liniuțe de pe bordură și floare de pe disc⁷.

Ceva mai apropiat ca aspect de tiparele de Constanța, un opaiț, de asemenea de la Atena, are pe bordură obișnuitul motiv de linii radiale, groase, bazinul deschis spre cioc printr-un canal și cordonul de pe disc care înconjură orificiul de umplere.

J. Perlzweig datează această formă începînd din a doua jumătate a secolului VI e.n. pînă la mijlocul secolului al VII-lea e.n.⁸

Dar cea mai apropiată și mai semnificativă analogie o constituie tiparele de opaițe descoperite la Kranevo-Balcic (R. P. Bulgaria) în ruinele unei fortărețe romano-bizantine.

Astfel, în turnul de sud-vest al cetății de la Kranevo s-au descoperit 36 de tipare de lămpi, un tipar pentru capace de vas, o *mortaria* pentru amestecat culorile și mici coarne de animal, toate fiind obiecte care constituiau inventarul unui atelier de ceramică⁹.

Din cele 36 de tipare, 34 sînt pentru jumătatea facială și două pentru partea inferioară¹⁰.

În privința formei opaițelor cu care se confecționau aceste tipare, ea este tipică pentru o perioadă tîrzie, prin alungirea și aplatizarea corpului opaițului, prin toarta plină și conică, prin discul alungit aflat în prelungire cu canalul ce se îndreaptă spre cioc, prin motivele de cruci bizantine și prin ornamentele de cerculețe, bobîțe, zigzaguri, liniuțe radiale de pe bordură și disc.

Apropierea care se pot face între tiparele de la Tomis și cele de la Kranevo (R. P. Bulgaria) ca formă de ornamente sînt, credem, revelatoare.

⁴ Opaițele de la Edificiul cu mozaic sînt inedite. Pentru celelalte de la Tomis, cf. C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, 1967, tip. XXX, p. 27 și nr. 725-726, p. 140; opaițe asemănătoare și la tipul XXXII, p. 28, nr. 760, 762, p. 146.

⁵ I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle, Dacia*, n.s., X, 1966, p. 243, fig. 5, 1-3; p. 257, fig. 14, 6.

⁶ D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. III, 1968, p. 94-95, fig. 20/3-6; *idem*, *Sucidava*, Ed. Scrisul românesc, Craiova, 1974, fig. 33/2-4.

⁷ J. Perlzweig, *The Athenian Agora*, VII, *Lamps of the Roman Period*, Princeton, 1961, p. 196, nr. 2879.

⁸ *Idem*, p. 198, nr. 2927.

⁹ Gorana Tonceva, *Keramična rabotilniška kraj s Kranevo*, *Izvestja na arheološkiesto družestvo v gr. Stalin*, IX, 1953, p. 81; autoarea considera aceste piese drept uneltele unui atelier care a funcționat în turnul cetății bizantine.

¹⁰ *Idem*, p. 81.

Fig. 1

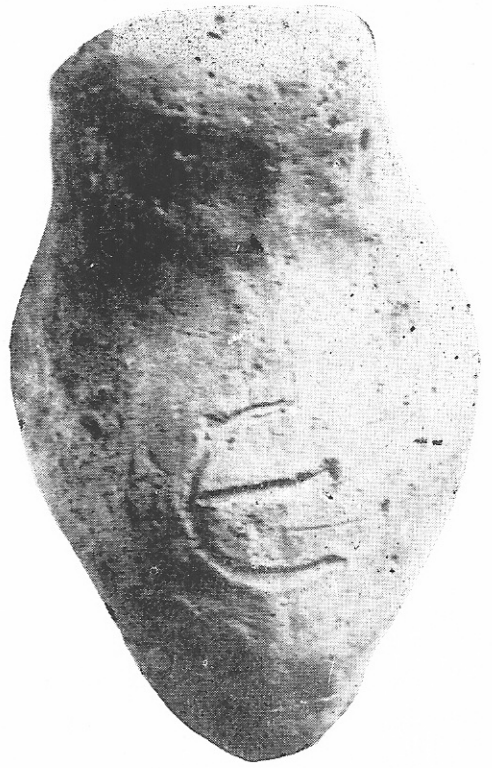

Fig. 2

Fig. 3

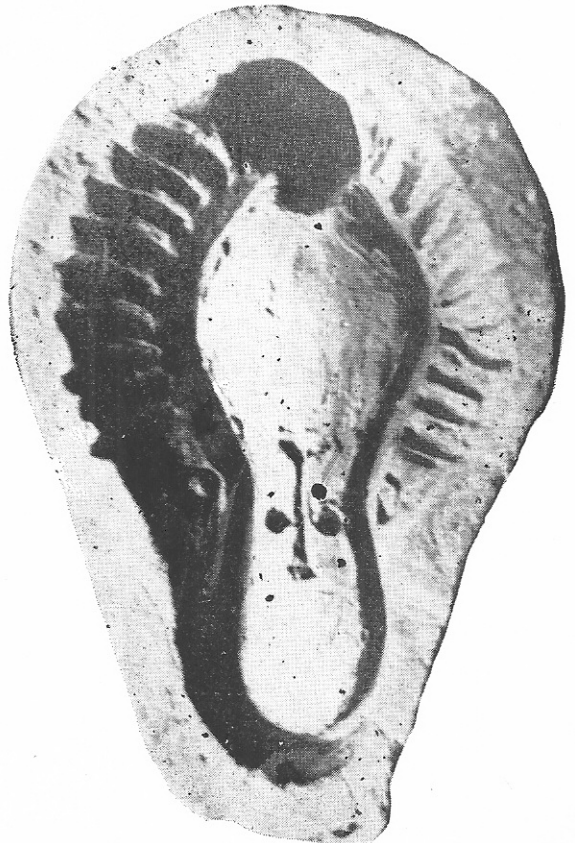

Fig. 4

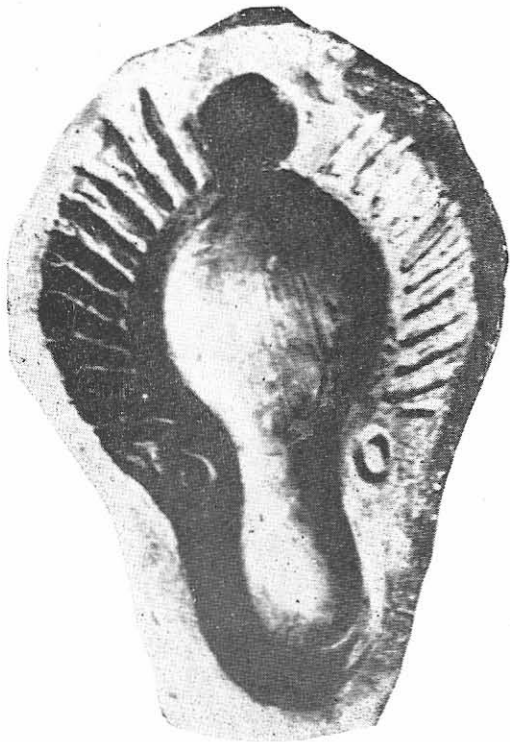

Fig. 5

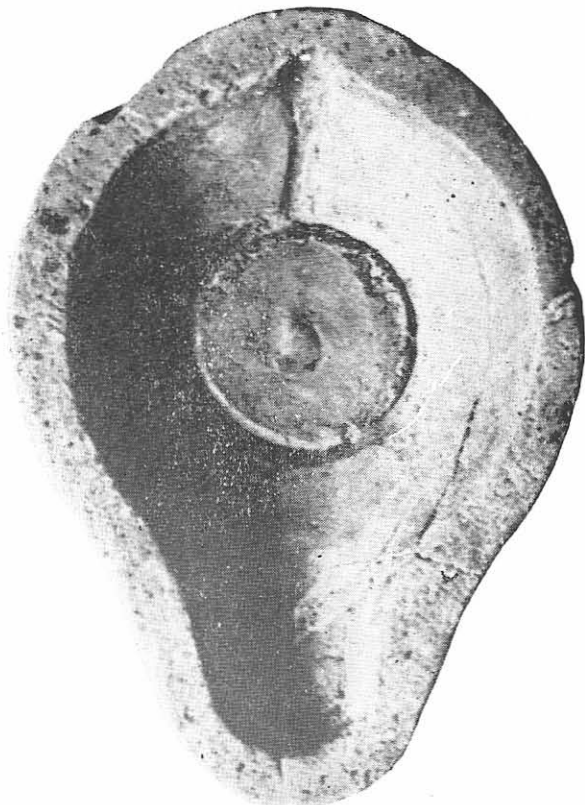

Fig. 6

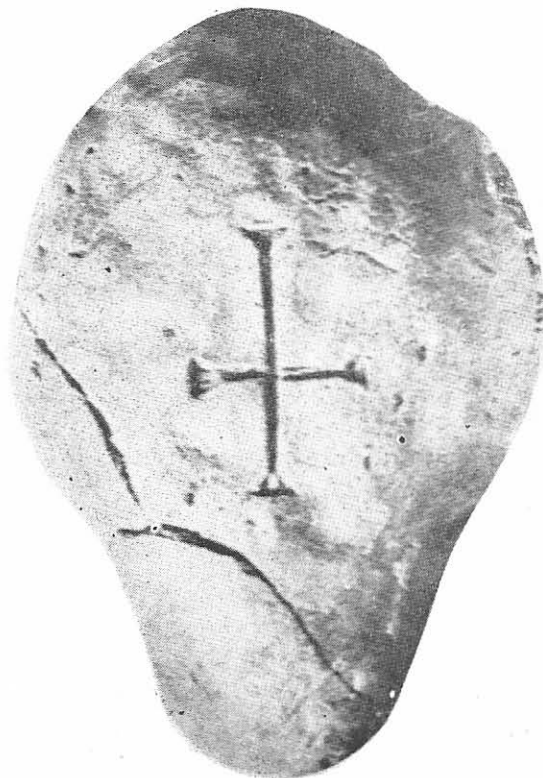

Fig. 7

Astfel, tiparele de la Tomis prezintă asemănări în privința formei generale cu piesele nr. 1-7; 9-19; 21-23 de la Kranevo¹¹. Analogiile de detaliu sînt și mai frapante. Decorul zoomorf de la apucătoarea tiparului de opaiț de la Tomis inv. 13512 (fig. 1-2) se regăsește la piesele de la Kranevo nr. 2, 6, 12, 15, 24¹² iar motivele de bobite de pe bordură la opaițele nr. 5 și 27¹³.

Tiparele de la Tomis nr. 13509 (fig. 5), nr. 13510 (fig. 3), nr. 13511 (fig. 4) au analogii în privința ornamentării bordurii cu piesele nr. 2, 4, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 17, 19, 21, 23, 30 de la Kranevo¹⁴.

Singurul tipar pentru jumătatea inferioară din cele descoperite la Edificiul cu mozaic de la Tomis, nr. 13513 (fig. 6, 7) își găsește asemănări la tiparele nr. 35 și 36, cu excepția impresiunii pentru nervura torții care nu apare la tiparele descoperite în turnul fortăreței de la Kranevo¹⁵.

Atît la tiparele de la Tomis, cît și la cele de la Kranevo se observă practica incizării de nume, litere și cruci la exterior, pe partea de unde era ținută unealta în timpul folosirii. Dacă, pe tiparul de la Tomis nu constatăm decît un e și o cruce cu capetele triunghiulare, la Kranevo există nume proprii, grupaje de litere sau semne izolate, împreună cu crucea bizantină cu capetele desfăcute¹⁶ incizate înainte de ardere.

Cu toate că nu putem găsi analogii care să meargă pînă la identitate, totuși, asemănările stabilite, atît în privința tipului general de opaițe executate cu aceste tipare cît și la unele detalii ornamentale, fac posibilă stabilirea unui strîns raport de contemporaneitate între piesele de la Tomis și cele de la Kranevo.

Deși autoarea, datînd în mare tiparele de opaițe de la Kranevo în secolul al VI-lea e.n.¹⁷, nu le leagă de momentul la care se sfîrșește această

¹¹ *Ibidem*, pl. I-VII, p. 81-84; celelalte piese fragmentare sînt probabil asemănătoare.

¹² *Ibidem*, nr. 2, p. 81, pl. I, fig. 100 a; nr. 6, p. 82, pl. II, fig. 104 a; nr. 12, p. 82-83, pl. V, fig. 110; nr. 15, p. 83, pl. VI, fig. 113; nr. 24, p. 84, pl. VIII, fig. 122.

¹³ *Ibidem*, nr. 5, p. 82, pl. III, fig. 103 a; nr. 27, p. 84, pl. VIII, fig. 123.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 2, p. 81, pl. I, fig. 100 a; nr. 4, p. 82, pl. II, fig. 102 a; nr. 6, p. 82, pl. III, fig. 104 a; nr. 8, p. 82, pl. IV, fig. 106; nr. 10, p. 82, pl. IV, fig. 108; nr. 12, p. 82-83, pl. V, fig. 110; nr. 15, p. 83, pl. VI, fig. 113; nr. 16, p. 83, pl. VI, fig. 114; nr. 17, p. 83, pl. VI, fig. 115; nr. 19, p. 83, pl. VII, fig. 117; nr. 21, p. 83-84, pl. VII, fig. 119; nr. 23, p. 84, pl. VIII, fig. 121; nr. 30, p. 84, pl. IX, fig. 126.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 35, p. 85, pl. X, fig. 129; nr. 36, p. 85, pl. X, fig. 130.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 1, p. 81, pl. I, fig. 99 b; nr. 2, p. 81, pl. I, fig. 100 b; nr. 3, p. 81-82, pl. II, fig. 101 b; nr. 4, p. 82, pl. II, fig. 102 b; nr. 5, p. 82, pl. III, fig. 103 b; nr. 6, p. 82, pl. III, fig. 104 b.

¹⁷ *Ibidem*, p. 86-87; opaițe analoge ca tip cu lucernele confecționate cu tiparele de la Tomis și Kranevo s-au găsit și la Nova Cerna-Silistra. Sînt datate în secolul al VI-lea e.n. pe baza analogiei cu tiparele de la Kranevo și ca atare nu pot fi folosite pentru precizări-cronologice. Cf. Al. Milcev și St. Angelova, *Razkopki i proučvanja v m. Silistranski okrăg, prez 1968 g., Arheologja*, XII, 1, 1970, p. 37, fig. 9.

fortăreață, el trebuie să se fi produs în împrejurările legate de invaziile de la sfârșitul secolului al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea e.n.

Din acest punct de vedere istoria fortăreței de la Kranevo împărtășește soarta comună a tuturor cetăților din Scythia Minor și Moesia distruse de marile invazii avaro-slave. Însă, autoarea descoperirii de la Kranevo consideră doar aceste piese drept o dovadă a faptului că în turnul fortăreței bizantine a funcționat un atelier de fabricat opaițe. Credem că este greu, dacă nu imposibil, de admis că în ajunul marilor invazii avaro-slave apărătorii cetății de la Kranevo se îndeletniceau cu fabricarea opaițelor. De asemenea, este dificil de susținut că înainte sau după distrugerea cetății, meșteșugarii locali confecționau lucerne într-un loc atât de puțin propice activității de olar ca turnul unei cetăți. Nouă ni se pare mai degrabă că uneltele respective au fost puse la adăpost în momentul anterior producerii atacului care a distrus cetatea. Ruinarea fortificației și evenimentele care au urmat au făcut imposibilă recuperarea uneltelor depozitate acolo. Iată de ce propunem pentru aceste piese, ca datare, sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea e.n.

Dar, tiparele din încăperea a IV-a a Edificiului cu mozaic au fost descoperite între rosturile pietrelor din zidăria acestei construcții, ascunzătoare improvizată care dovedește graba cu care au fost puse acolo. Faptul că nu au mai fost nici o dată ridicate se datorește situației că după evenimentele care au impus ascunderea lor, edificiul, inclusiv magazia a IV-a, s-a ruinat și nu a mai fost refăcut nici o dată. În această privință situația de la Edificiul cu mozaic din Tomis este identică cu cea din fortăreața de la Kranevo. Tipare de opaițe, relativ prețioase pentru meșteșugarii locali, cu forme și ornamente asemănătoare au fost ascunse în împrejurări determinate de cauze comune. Caracterul pustiitor al evenimentelor care au dus la distrugerii masive de cetăți a determinat ca aceste importante instrumente să nu mai fie nici o dată recuperate.

Tiparele de opaițe de la Tomis și Kranevo nu sînt singurele mărturii indirecte ale evenimentelor tragice care s-au abătut asupra acestei părți de Imperiu. Tot la Edificiul cu mozaic, chiar alături de magazia a IV-a, în încăperea a III-a, a ieșit la iveală un însemnat depozit de mărfuri alcătuit din amfore, ancore, lingouri de fier etc ¹⁸.

Faptul că nu au mai fost nici o dată ridicate arată că Edificiul cu mozaic și orașul au suferit distrugerii atât de mari încît nu a mai fost posibilă și nici necesară recuperarea mărfurilor din magazie.

¹⁸ V. Canarache, *Contemporanul*, nr. 38 din 23 sept. 1966, p. 7 ; M. Bucovăla, *Tomis*, din 2 aug. 1966, p. 18 ; V. Canarache, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, 1968, ghid, p. 7, 28, 30 ; A. Rădulescu, *Date tehnice despre edificiul cu mozaic din Constanța, Buletinul monumentelor istorice*, XXXIX, nr. 3, 1970, p. 52 și urm. ; *idem*, *Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mozaic din Tomis, Pontica*, VI, 1973, p. 193-207.

O recentă luare în discuție a datării amforelor din aceste încăperi arată că ele sînt din secolele VI-VII¹⁹ și nu din secolele IV-V cum fuseseră datate anterior²⁰.

De asemenea, în magazia a IV-a, cea în care au fost descoperite tiparele, s-au mai găsit și amfore care conțineau cuie, ce făceau parte, probabil, din același stoc de mărfuri ca și cele din magazia a III-a²¹. Faptul că tiparele au apărut aici, adică în asocieră cu mărfuri importate, sugerează ideea că și ele au fost aduse din altă parte. Deși numărul lor mic se opune unei astfel de aprecieri, nu trebuie trecută cu vederea nici această ipoteză.

Așadar, împrejurările în care au fost găsite tiparele și mărfurile de la Edificiul cu mozaic din Tomis, în condițiile în care activitatea de aici a fost întreruptă brusc, și niciodată reluată, fac posibilă sincronizarea cronologică a descoperirilor din cele două magazine în sensul existenței unui pericol iminent care a determinat în mod simultan depozitarea sau ascunderea în pripă a acestor obiecte în ajunul distrugerii Edificiului. Acest pericol a fost una din marile invazii de la sfîrșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea e.n.

Deoarece, pe cît se pare, orașele din nordul Dobrogei și cele de pe țărmul mării nu au avut de suferit de pe urma atacului din anii 586-587 al avarilor, va trebui să avem în vedere numai invaziile de la începutul secolului al VII-lea e.n.²².

În cazul nostru, se pune de fapt problema : cu ajutorul tiparelor de opeițe și a celorlalte obiecte descoperite la Edificiul cu mozaic se poate

¹⁹ M. Sâmpetru, *Situația Imperiului romano-bizantin la Dunărea de Jos la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea*, SCIV, 2, 22, 1971, p. 224 și nota 26 ; la Histria acest tip se datează în secolul al VI-lea e.n. (S. Dimitriu, VI. Zirra, Em. Condurachi, *Histria I*, p. 455-458, fig. 383, 384). Săpăturile de la Iatrus confirmă această datare (D. Djonova, *Rannovizantisko zilisno stroitelstvo v kastela Iatrus*, *Arheologja*, 1968, 3, p. 19). Un recent articol privind tipologia amforelor bizantine le încadrează în sec. VI e.n. (G. Kuzmanov, *Tipologia i chronologja na rannovizantiiskite amfori (IV-VI v)*, *Arheologja*, XV, 1, 1973, tip. XIX, p. 19 și fig. 1. Mai recent C. Scorpan într-un articol consacrat amforelor de la Sacidava datează larg tipul amforelor sferoidale întîlnite și la Edificiul cu mozaic în magazia a III-a, în secolele IV-VII e.n. (C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava, Pontica*, 1975, VIII, p. 268, tip. A, pl. II/8, 9) iar tipul amforelor cilindrice care la Edificiul roman apar în încăperea a IV-a, între 570-610 e.n. (*Idem*, op. cit., tip. K p. 268, pl. 1/5. Cf. și B. Böttger, *Die importkeramik aus dem späntiken Donaulimeskastell Iatrus in Nordbulgarien*, *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia 1972, București-Viena, p. 131, pl. 1/Bc.

²⁰ M. Bucovală, *Tomis*, din 2 aug. 1966, p. 18 ; V. Canarache, *Contemporanul*, nr. 38, din 23 sept. 1966, p. 7 ; A. V. Rădulescu le datează ca tip în secolele IV-VI e.n. (Cf. *Pontica*, 1973, VI, p. 201, 206).

²¹ M. Sâmpetru, op. cit., nota 26 ; A. V. Rădulescu, op. cit., p. 194. La Histria amfore asemănătoare sînt datate în ultimele decenii ale secolului al VI-lea e.n. (*Histria I*, 1954, p. 460, fig. 389). Este posibilă deci prelungirea datării lor și la începutul secolului al VII-lea e.n.

²² *DD*, 2, p. 433 ; M. Sâmpetru, op. cit., p. 218-219, care admite totuși un atac asupra Ulmetum-ului, Histriei și eventual chiar asupra Tomis-ului.

stabili exact care dintre invazii a determinat sfârșitul acestei construcții și ascunderea mărfurilor în magaziiile a III-a și a IV-a, sau invers : admitînd că există posibilitatea stabilirii datei precise a momentului la care s-a produs marele atac avaro-slav care a distrus și Edificiul cu mozaic, atunci vom putea data cu exactitate tiparele de opaite cît și celelalte materiale găsite în cele două depozite.

În privința datării tiparelor de opaite de la Edificiul cu mozaic am văzut că acestea se pot încadra larg în secolul al VI-lea și eventual în prima jumătate a secolului al VII-lea, pe baza analogiilor cu piesele similare de la Tomis, Dinogetia, Sucidava, Kranevo și Atena. Celelalte materiale din magazia a III-a și a IV-a, în special amforele, se pot, de asemenea, plasa în secolele al IV-lea și pînă în al VII-lea, datorită descoperirii de piese asemănătoare la Histria și într-o serie de centre din Bulgaria²³.

De aceea, neavînd decît posibilitatea obținerii unei datări largi a obiectelor găsite în cele două magazine, rămîne de văzut în ce măsură evenimentele de la începutul secolului al VII-lea e.n. ne pot ajuta să obținem o încadrare cronologică mai strînsă.

După cum se știe, V. Pârvan este primul care pe baza cercetărilor arheologice proprii a susținut că marele atac avaro-slav de la sfârșitul domniei lui Mauriciu Tiberiu, nu a determinat numai mari distrugerii în Dobrogea, ci și pierderea de către Imperiu a limesului danubian și a Scythiei Minore²⁴.

Teoria, reluată de către R. Vulpe²⁵, a fost acceptată de către toți istoricii, ea fiind înregistrată ca atare și în *Istoria României*²⁶.

Recent M. Sâmpetru propune, fără a nega continuitatea stăpînirii bizantine în Dobrogea, pe baza noilor descoperiri arheologice, în special celei monetare, anii 614–615 ca dată a trecerii în masă a slavilor la sud de Dunăre²⁷, datare recent contestată²⁸.

Cercetătorul I. Barnea, urmînd părerea mai veche a lui N. Iorga consideră însă că stăpînirea politică a Imperiului bizantin asupra Dobrogei nu s-a întrerupt imediat, odată cu așezarea slavilor în peninsula Balcanică, ea menținîndu-se pînă la invazia și trecerea bulgarilor (679–680). Deși slăbită și grav afectată, viața urbană nu dispăre, ea manifestîndu-se în forme modeste determinate de noile împrejurări politice²⁹.

Intr-adevăr cele mai noi cercetări arheologice au arătat că viața romană continuă în Scythia Minor și în secolul al VII-lea e.n. lucru dove-

²³ Cf. nota 19.

²⁴ V. Pârvan, *BCMI*, IV, p. 191 ; *idem*, *Cetatea Tropaeum*, Buc., 1912, p. 146–147.

²⁵ R. Vulpe, *HAD*, p. 379–380.

²⁶ *Istoria României*, I, 1960, EA, p. 605–606, p. 733.

²⁷ M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 217–245.

²⁸ C. Scorpan, *Pontica*, V, 1972, p. 349–372.

²⁹ N. Iorga, *Histoire des Roumaines et de la Romanité Orientale*, II, Buc., 1937, p. 365 și nota 1 ; p. 376 ; *DID*, 2, p. 442–445.

dit de descoperirile de la Histria³⁰, Beroe³¹, Ulmetum³², Callatis³³, Tomis³⁴ și Sacidava³⁵.

Împărtășind întru totul ideea continuității viețuirii romane și după anii 601–602, trebuie să arătăm că pentru noi se pune doar problema care dintre atacurile de la începutul secolului al VII-lea a provocat punerea la adăpost a mărfurilor din magazia a III-a și a IV-a, inclusiv a tiparelor de opaite, precum și distrugerea Edificiului cu mozaic³⁶.

Fiind lipsiți de rezultatele cercetărilor arheologice sistematice de la Edificiul cu mozaic, sîntem obligați să apelăm la descoperirile monetare care arată că la Constanța s-au găsit doar 10 monede de la Focas și 7 de la Heraclius, ceea ce dovedește revenirea Imperiului după evenimentele deosebit de grave din anii 601–602³⁷ cît și nivelul cu totul modest de existență din acea vreme. În această privință atacul din anii 601–602 nu poate fi comparat cu cele anterioare sau cu cele de mai tîrziu, datorită faptului

³⁰ A. Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-bizantines dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère, Dacia*, n.s. VII, 1963, p. 317 și urm. Al. Suceveanu, C. Scorpan, *Stratigrafia Histriei romane tîrziu în lumina săpăturilor din 1969 și 1970 în sectorul central, Pontica*, IV, 1971, p. 158–164.

³¹ A. Petre, *op. cit.*, p. 348–349.

³² V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 597–598 ; II, p. 42–50, 283.

³³ Gh. Poenaru-Bordea, *Monedele bizantine de bronz din sec. V–VII în Dobrogea*, *BMI*, 3/, 1971, p. 56.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ C. Scorpan, *Date arheologice referitoare la sec. VI și VII pe teritoriul Dobrogei, Pontica V*, p. 367 ; *idem*, *Sacidava – a New Roman Fortress on the Map of the Danube Limes*, *Actes du IXe congrès international sur les frontieres romaines*, Mamaia 1972, Bucu-rești-Viena, 1974, p. 116.

³⁶ Este posibil ca Edificiul cu mozaic să se fi ruinat parțial anterior marilor distrugerii de la începutul secolului al VII-lea e.n. Astfel, ultimele magazine ale terasei din mijloc cît și depozitele terasei din spre port au fost găsite, în cursul săpăturilor aproape complet dărîmate în timp ce încăperile cu mărfuri se aflau într-o stare mai bună. Prezența stocului de mărfuri în aceste magazine denotă preferința celor care le-au depozitat de a le pune la adăpost în acele încăperi care se găseau intacte. Dar este posibil ca magazinele din spre port, aflate în partea cea mai de jos, să fi fost distruse și în perioade mult mai noi deoarece se aflau în zona grevată de activități portuare. De asemenea, straturile groase de arsură din nivelele superioare ridică ipoteza existenței unei suprastructuri de lemn aflată ca acoperiș peste terasa cu mozaic și care proteja probabil această suprafață (V. Barbu, *Tomis orașul poetului exilat*. Ed. Albatros, Buc. 1972, p. 93). Incendiul produs a determinat probabil prăbușirea ultimelor bolți de la magazinele cu mărfuri. Acest lucru a fost posibil însă și ulterior după acoperirea ruinelor cu strate compacte de dărîmături și pămînt provenit de la nivelul actualei piețe Ovidiu. V. Canarache considera că edificiul s-a ruinat complet în sec. IV–V e.n. datorită unui cutremur de pămînt și alunecării falezei către port (*Studii Clasice*, III, 1961, p. 240 ; *Edificiul cu mozaic din Tomis*, ghid, 1968, p. 7 ; cf. și *Chronicon Pascale* I, 586, 3–7 (P. 317 a), *Fontes historiae daco-romane*, II, p. 586–587 ; Theofilact Simocata, II, 10, *Fontes...* II, p. 536–537 ; Theophanes Confessor, *Fontes...* II, p. 600–601). Acest punct de vedere poate fi luat în considerare pentru a explica ruina parțială a Edificiului. Tot aici ținem să precizăm că, chiar dacă se va renunța la anii 601–602 ca moment al dărîmării Edificiului cu mozaic credem că rămîne ca un fapt bine stabilit că ultima etapă de ruinare „istorică” a acestei construcții cît și depozitarea mărfurilor în magazinele III și IV, inclusiv a tiparelor de opaite constituie evenimente contemporane și că datarea lor nu poate fi anterioară secolului al VII-lea e.n.

³⁷ Gh. Poenaru Bordea, *BMI*, 3, 1971, p. 56.

că tulburările din interiorul Imperiului s-au conjugat cu atacurile externe, determinând consecințe catastrofale pentru regiunile de la Dunărea de Jos.

Intr-adevăr, distrugerile cele mai însemnate au loc în această vreme, după care cetățile și așezările din Dobrogea unde se înregistrează elemente de continuitate post 602 se vor exprima, din punctul de vedere al culturii materiale, în forme foarte modeste³⁸.

Pentru aceste motive, preferăm să datăm mărfurile din magazinele a III-a și a IV-a, inclusiv tiparele de opaițe³⁹, precum și ultima distrugere provocată de evenimente istorice a Edificiului cu mozaic, în jurul anilor 601–602⁴⁰.

Încă o problemă a cărei abordare este necesară, o constituie motivul ascunderii tiparelor de opaițe într-una din magazinele Edificiului cu mozaic. Faptul că au fost puse la adăpost aici, sugerează posibilitatea existenței în apropiere, dacă nu chiar în cuprinsul Edificiului, a unor ateliere meșteșugărești.

Într-o lucrare de popularizare despre Tomis, V. Canarache arăta că la Edificiul cu mozaic s-au descoperit „... cuptoare de cărămidă... pe terasa din mijloc a complexului cu mozaic”⁴¹. Același autor publica, într-o altă lucrare despre Edificiu, o fotografie a unui cuptor de var aflat lângă încăperea boltită nr. 1⁴². Atât cuptoarele de cărămidă cât și cel de var par a fi din epoci mai noi, acesta din urmă folosind piatra din vechile ruine pentru fabricarea varului⁴³. Tot aici trebuie să adăugăm și faptul că, în antichitate, în zona în care se afla Edificiul cu mozaic, nu se găseau condiții propice activității de olar ; în special lipsea posibilitatea de a face focul în cuptoare într-o zonă relativ dens locuită sau grevată de activități portuare ; ca atare, va trebui să renunțăm la ipoteza existenței unor instalații meșteșugărești de acest fel în incinta construcției unde s-ar fi putut folosi tiparele amintite.

Credem că este mai probabil ca cele cinci tipare să constituie restul dintr-o cantitate mai mare de piese similare, aduse ca și celelalte mărfuri din import.

În concluzie, se poate spune că la începutul secolului al VII-lea cele cinci tipare de opaițe au fost ascunse într-una din încăperile boltite, ală-

³⁸ DID, 2, p. 442 ; A. Petre, *op. cit.*, *passim*.

³⁹ Precizăm că această datare se referă la momentul în care au fost depozitate mărfurile în cele două magazine și nu la tipurile amforelor respective care după cum am văzut se întinlesc vreme de mai multe secole.

⁴⁰ M. Sâmpetru propune ca dată pentru depozitarea mărfurilor anii 586–587 sau 614–615. e.n. Atacul din anii 601–602 nu este luat în considerare (M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 224) ; monedele de la Heraclius și Heraclius Constantin găsite la Edificiul cu mozaic nu constituie numai decît un indiciu că Edificiul a fost distrus în anii 614–615 sau mai tîrziu (*idem*, p. 225). Este posibilă distrugerea acestuia și în anii 601–602 monedele dovedind în acest caz doar continuarea vieții și după această dată.

Pe baza materialelor găsite în cele două magazine M. Bucovală propune recent, într-o lucrare de popularizare începutul secolului al VII-lea ca dată de sfîrșit a Edificiului cu mozaic ; (M. Bucovală, *L'edifice romain a mosaïque de Tomi*, Muzeul de Arheologie Constanța (fără dată), p. 43–44.

⁴¹ V. Canarache, *Tomis*, Ed. Meridiane, 1961, p. 35.

⁴² *Idem*, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, ghid, p. 9.

⁴³ *Ibidem*.

turi de alte mărfuri, pentru a fi puse la adăpost de invaziile care s-au produs în această perioadă.

Faptul că tiparele au fost depuse între rosturile pietrelor din zidăria încăperii a IV-a, într-o ascunzătoare puțin sigură și improvizată, dovedește atât iminența atacului, cât și faptul că, după producerea acestuia, Edificiul cu mozaic a fost în mare parte distrus, astfel încât mărfurile din depozite nu au mai fost recuperate.

Până acum, a putut fi documentată la Tomis producția locală a unor opațițe pentru secolele II-IV e.n.⁴⁴, dar fără descoperirea unor tipare. Pentru secolele VI-VII, această activitate locală a fost stabilită în parte cu ajutorul a două tipare găsite anterior la Constanța⁴⁵, la care se adaugă acum și cele cinci piese descoperite la Edificiul cu mozaic, care, importate sau confecționate pe loc, constituie valoroase mărturii privind activitatea meșteșugărească în capitala Pontului Sfîng.

DÉCOUVERTES DES MOULES DES LAMPES À TOMI

Résumé

L'article présente cinq moules des lampes découvertes dans la IV-ème remise de l'édifice au mosaïque de Tomi.

Quatre pièces représentent les moitiés supérieure des moules des lampes et la cinquième c'est une moitié inférieure de moule.

Avec la première (fig. 1, 2) on modelait la partie supérieure d'une lampe qui avait sur le disque une croix en relief ou une fleure et la bordure ornementée avec deux rangées de petits grains. L'anse zoomorphe représente un animal stylisé. À l'extérieure de la moule on voit un e incisé dans l'argile molle.

La deuxième moule (fig. 3) avait comme décoration sur le disque deux croix et sur la bordure des lignes radiales en relief.

Le troisième moule (fig. 4) était utilisé au façonnement d'une lampe avec croix sur le canal qui mène vers le disque et la bordure décorée avec des lignes radiales.

Le quatrième moule (fig. 5) a la bordure ornementée avec des lignes radiales et l'anse conique.

La dernière pièce est un moule (fig. 6, 7) avec lequel on obtenait la moitié inférieure d'une lampe. Il a à extérieurement une croix incisée avec les extrémités triangulaire.

Les lampes confectionnées avec ces moules représentent la plus nouvelle variante des lampes qui dérivent des lampes de type nord-africaine du IV-V-ème siècle de n.e. Leur datation générale pour le VI-ème siècle de n.e. est garantie par les analogiques avec les pièces semblables découvertes à Tomi, Sucidava, Athènes et Kranevo-Balcic.

On rencontre les plus proches analogies aux moules des Kranevo qui étaient les outils d'un atelier – à notre avis – caché dans le tour d'une forteresse byzantine.

On semble que la fin de la citadelle de Kranevo-Balcic c'était produit en l'occurrence liée des invasions de la fin du VI-ème et le bout du VII-ème, cette forteresse se faisant part de la sort des toutes les cités de Scythia Minor et Moesia II, détruites par les grandes invasions avaro-slaves. C'est pourquoi on propose pour les moules de Kranevo une datation plus précise – c'est-à-dire la fin du VI-ème et le bout du VII-ème siècle de n.e.

Les moules de Tomi ont été trouvés dans la IV-ème remise de l'édifice ruiné. On semble que la situation de Kranevo est identique à celle de Tomi et que la situation

⁴⁴ C. Ionomu, *Ateliere de opațițe la Tomis*. Comunicare prezentată la sesiunea muzeelor din 1968 ; *idem*, *Un depozit de lucerne la Constanța, Pontica III*, 1970, p. 237-254.

⁴⁵ *Idem*, *Opațițe greco-romane*, 1967, nr. 805, p. 155 și nr. 806.

de Kranevo est identique à celle de Tomi et que ces outils ont été cachés ou déposés en circonstances déterminées par des causes commune. En ôtre des moules, à l'édifice au mosaïque, dans la III-ème remise on a découvertes un grand dépôt des marchandises : amphores, ancres, lingots de fer, datées en général en VI-ème – VII-ème siècles de n.è. De même, dans la IV-ème remise près des moules, on a découvert des amphores avec des clous.

Le fait que dans les dépôts l'activité a été brusquement interrompue et jamais recommencée, ainsi que l'abandonnement de marchandises dans l'édifice ruiné fait possible la supposition qu'un péril imminent a déterminé la dissimulation de ces objets, jamais récupérés.

Puisqu'on semble que la ville n'a pas suffri à cause de l'attaque avare des années 586–587, l'auteur suppose que la destruction de l'edifice est due aux invasions avaro-slaves au bout du VII-ème siècles de n.e., plus précis à celles de 601–602, la plus forte, dont la ville de Tomi a été la proie.

Si, en général les objets découvertes dans les deux remises ont été placés dans le VI-ème siècle de n.e., le fait qu'on a établi à laquelle invasion on due la destruction de l'édifice, même à une datation exacte des marchandises découvertes dans les deux remises aux années 601–602.

À cette ocasion est détruit l'édifice au mosaïque qui enfouit sous ses ruines les marchandises de la III-ème et IV-ème remise, inclusivement les cinq moules des lampes considérés marchandises importés.

Les moules documentent aussi l'activité artisanale dans la capitale du Pont Gauche au bout du VII-ème siècle de n.è.

LA CÉRAMIQUE ROMAINE TARDIVE À DÉCOR ESTAMPÉ DÉCOUVERTE À TOMIS

MARIA MUNTEANU, GH. PAPUC

Cette importante catégorie de la céramique romaine tardive, formée de vases de petite dimension (d'assiettes plates ou de bols à larges bords et un peu creux), en pâte rouge-brique de qualité supérieure, peinte en rouge aussi, à l'intérieur ornés de décor estampé, est connue dans plusieurs localités de Scythia Minor ; on l'a découverte en assez grande quantité à Histria, ce qui a permis d'en faire une étude¹, ensuite à Tropaeum Traiani², Sacidava³, Capidava⁴, Carsium⁵, Piatra Frecăței⁶, Dinogetia⁷, Aegysus⁸, Salsovia⁹. À l'occasion des fouilles effectuées sur la falaise ouest de Tomis pour l'édifice romain à mosaïque, on a découvert une

¹ Em. Popescu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*, dans *Studii și cercetări de istorie veche*, București, 16, 1965, 4, p. 695-724.

² Gh. Ștefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța*, dans *Dacia*, 11-12, 1945-1947, p. 306 ; Gh. Papuc, dans *Pontica*, 6, Constanța, 1973, p. 154, la note 7.

³ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limes-ului Dobrogei romane (sec. V e.n. în arheologia dobrogeană)*, dans *Pontica*, 5, Constanța, 1972, p. 321, fig. 15-16.

⁴ Les deux fragments de Capidava ont été trouvés sur le bord du Danube, à la surface du terrain, d'après les informations fournies par notre collègue N. Georgescu-Chețuță, que nous remercions encore à cette occasion. Sur le fond du vase du premier fragment sont imprimés trois *cantharoi*, disposés horizontalement, la dernière estampille de droit superposant un peu sur la précédente ; le second fragment garde sur le fond du vase une grande croix, à double contour.

⁵ A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hirșova*, dans *Pontica*, 4, Constanța, 1971, p. 355, fig. 4 a.

⁶ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 696, la note 13.

⁷ Gh. Ștefan, *op. cit.* ; *Săpăturile de la Garvăn*, dans *Studii și cercetări de istorie veche*, 2, București, 1951, p. 37, fig. 25 ; Gh. Ștefan, I. Barnea, B. Mitrea, *Șantierul de la Garvăn (Dinogetia)*, dans *Materiale și cercetări arheologice*, 8, București 1962, p. 678, fig. 5 ; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, 2, București 1968, p. 493 ; idem, *O casă romană târzie de la Dinogetia*, dans *Studii și cercetări de istorie veche*, 20, București, 1969, p. 255-263.

⁸ L'information est due à Andrei Opaț du Musée de Tulcea, que nous remercions aussi à cette occasion.

⁹ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 696, la note 11.

quantité considérable de céramique ¹⁰, celle de luxe à décor estampé, récemment étudiée en détail, est bien représentée ¹¹.

Les fouilles effectuées en 1974–1975 ¹², tout près de l'édifice romain à mosaïque, dans la partie est de son escalier d'accès, ont mené à la découverte, dans un contexte des V–VIe siècle de n.è., dans la pièce no. 3, au niveau de la terrasse C ¹³, de quelques morceaux de céramique à décor estampé, que nous traiterons plus loin.

Comme on l'a remarqué, la céramique à décor estampé de Scythia Minor s'intègre dans le cadre de la céramique de cette catégorie de la zone orientale de l'Empire Romain ¹⁴, dans la sphère économique et culturelle de laquelle entrait la province ¹⁵, de même que des ressemblances avec les découvertes de l'Afrique du Nord, surtout en ce qui concerne les exemplaires de la première phase, n'y manquent pas ¹⁶.

En s'appuyant sur les classifications typologiques et chronologiques connues des études mentionnées, on constate le manque dans notre lot des fragments de céramique du premier groupe, qui est la plus vieille catégorie de céramique estampée, décorée de palmes disposées d'une façon radiale combinées de petits motifs auxiliaires ¹⁷; cette absence s'explique par le niveau où l'on a trouvé les fragments qui nous intéressent ¹⁸.

¹⁰ A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, dans *Pontica*, 6, Constanța, 1973, p. 193; idem, *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană, I. Contribuții la cunoașterea ceramicii romane* (manuscrit).

¹¹ Gh. Papuc, *Ceramica romană tirzie cu decor șampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, dans *Pontica*, 6, Constanța, 1973, p. 153–192.

¹² La fouille est encore inédite; le matériel sera publié dans la revue *Pontica*.

¹³ En ce qui concerne le système constructif de l'édifice romain à mosaïque: V. Canarache, *L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomi*, dans *Studii Clasice*, 3, București, 1961, p. 229–240; idem, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, București, 1966; I. Negoescu, *Monumentul cu mozaic de la Constanța*, București, 1968; A. Rădulescu, *Date tehnice despre edificiul cu mozaic din Constanța*, dans *Buletinul Monumentelor Istorice*, 39, București, 1970, 3, p. 52–56; M. Bucovală, *L'édifice romain à mosaïque de Tomi*, 1975.

¹⁴ K. Kübler, *Spätantike Stempelkeramik. Mitteilungen aus dem Kerameikos V*, dans *Athen Mitt.*, 56, 1931, p. 75–86; F. O. Waagé, *The Roman and Byzantine Pottery*, dans *Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 2, 1933, I, p. 279, 293–304; idem, *Antioch on the Orontes*, IV, 1. Ceramic and Islamic coins. (Publication of the Committee for Excavation of Antioch and its Vicinity), Princeton, 1948, p. 4, 43–58; K. Kübler, *Zum Formwandel in der Spätantiken-attischen Tonplastik*, dans *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 67, 1952, p. 99–145; H. S. Robinson, *The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, V, *Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton, 1959, p. 76 et suiv.; J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, Brit. School at Rome, London, 1972 p. 323 et suiv.; cf. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 696–697.

¹⁵ I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 493.

¹⁶ A. Jodin, M. Ponsich, *La céramique estampée du Maroc romain*, dans *Bulletin d'archéologie marocaine*, 4, 1960, p. 287–318; idem, *Nouvelles observations sur la céramique estampée du Maroc romain*, *ibidem*, 7, 1967, p. 449–544. A. Jodin, *Les établissements du roi Juba II aux Iles Purpuraires (Mogador)*, Tanger, 1967, p. 156–160, les planches LXVIII–LXX, fig. 27–28.

¹⁷ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 323, 349, date le premier groupe entre 360 et 450. Pour l'Afrique, v. *supra* la note 14, où est spécifié aussi le IVe siècle de n.è.

¹⁸ *Pontica*, 6, 1973, p. 156, 190, constate le petit nombre d'exemplaires vieux dans les découvertes de mosaïque.

En échange nous avons des fragments de céramique du IIe groupe, ornés de motifs floraux qui se répètent, disposés d'habitude en bande concentrique, bordés de cercles linéaires et striés. On a daté les vases de la IIe catégorie depuis la seconde moitié du Ve siècle de n.è. ¹⁹.

Nous rappelons ainsi que sur deux des fragments du IIe groupe est représenté le bourgeon de lotus : sur un fragment en pâte brique, peinture rouge-brique, le décor apparaît disposé en bande concentrique, bordée à l'extérieur par des cercles à stries et à l'intérieur par deux cercles linéaires (pl. I, fig. 1) ; sur le deuxième en pâte brique, peinture brique-jaunâtre, on a gardé une seule estampille, qu'on a probablement répétée deux fois, ce décor figurant aussi dans le deuxième groupe (pl. I, fig. 2). Les fragments dont on a parlé s'ajoutent aux sept exemplaires similaires découverts dans l'édifice à mosaïque de Tomis ²⁰.

Le décor formé par la lettre S, ornée de volutes, apparaît sur un morceau en pâte brique, peinture rouge-brique ; l'estampille disposée horizontalement était probablement répétée plusieurs fois (pl. I, fig. 3). On a trouvé trois fragments ainsi ornés dans la mosaïque de Tomis ²¹, mais on peut faire encore des analogies avec les découvertes d'Histria ²² et d'Athènes ²³.

Sur un fragment en pâte brique, peinture brique-jaunâtre, il y a un décor formé d'un chaîne de cercles, encadré par deux enchaînement de demi-cercles, avec deux parties de deux estampilles, répétées quelques fois sur le fond du vase (pl. II, fig. 4). On rencontre un décor pareil sur un fragment découvert dans l'édifice romain à mosaïque de Tomis ²⁴ et à Athènes ²⁵ également.

Du deuxième groupe fait toujours partie le décor formé d'une croix mise sur un rhombe, ornement disposé en bande concentrique, bordé à l'extérieur par un cercle linéaire (pl. II, fig. 5). On trouve une estampille identique sur les quatre fragments découverts dans la mosaïque de Tomis ²⁶, de même que parmi les découvertes d'Histria ²⁷, d'Antioche et d'Athènes ²⁸.

Au deuxième groupe appartient aussi un fragment en pâte brique-jaunâtre, peinture jaunâtre, décoré de dauphins imprimés sur le fond du vase, d'une façon radiale, en tout, probablement, sept fois (pl. II, fig. 6). Le décor est entouré de cercles concentriques, un peu mis en relief, après quoi il se peut qu'une bande concentrique suive, par l'application de la même estampille, motif qu'on rencontre sur l'un des six fragments décorés de dauphins, trouvés dans l'édifice romain de Tomis ²⁹ ; la même estampille

¹⁹ J. W. Hays, *op. cit.*, p. 349 : le deuxième groupe est compris entre 440-490 de n.è.

²⁰ *Pontica*, 6, 1973, p. 160, 162, fig. 4, 1-7 ; cf. J.M. Hayes, *op. cit.*, fig. 73 m, p. 353.

²¹ *Pontica*, 6, 1973, p. 163, fig. 5, 4-6.

²² Em. Popescu, *op. cit.*, p. 708, fig. 7, 2.

²³ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73 z, p. 355.

²⁴ *Pontica*, 6, 1973, p. 160, 163, fig. 5, 9.

²⁵ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 355, fig. 74 a.

²⁶ *Pontica*, 6, 1973, p. 161, 165, fig. 7, 1-4.

²⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 710, 713, fig. 11, 6.

²⁸ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 74, j, k, p. 357.

²⁹ *Pontica*, 6, 1973, p. 167, 170, fig. 10, 2.

est connue aussi des découvertes d'Histria³⁰, de Carsium³¹. On signale que la croix mise sur un rhombe et le daphin aussi apparaissent également imprimés sur des vases du troisième groupe³²; dans le cas ci-présent on garde pourtant une forme d'ornementation spécifique pour le second groupe.

Le troisième groupe comprend les vases décorés avec une seule estampille au milieu, sans d'autres décors auxiliaires, estampille qui est plus grande et mieux exécutée que celles du groupe précédent. Les motifs animaux et floraux, plus rarement les figures humaines, continuent à être utilisés comme ornement; les plus nombreux sont les vases décorés de croix simples ou à monogramme, qui restent encore, par rapport aux autres ornements, jusqu'à la fin du VIe siècle de n.è. La période de diffusion du IIIe groupe a été comprise entre les années 470–580³³; les fragments que nous avons trouvés dans une couche du VIe siècle appartiennent en grande partie à ce groupe.

Nous rappelons d'abord un fragment en pâte brique, peinture brique-jaunâtre, décoré d'un *cantharos* appliqué sur le fond du vase, soigneusement exécuté, identique à un exemplaire de quelques fragments ornés de *cantharos* trouvés dans la mosaïque³⁴ (pl. III, fig. 7); pour cette estampille on trouve des analogies dans la partie-est de l'Empire Romain³⁵.

Une croix à monogramme et à pendentifs sous la branche verticale est conservée en entier sur un fragment en pâte briquefonsé, peinture tirant sur le marron à éclat métallique, tandis que sur les deux autres seulement en partie (pl. III, fig. 8 a, b, c). À Tomis sont connus 14 fragments ainsi ornés à l'édifice romain à mosaïque et un autre, provenant d'un autre point de la ville³⁶; on rencontre aussi le décor sur les fragments découverts à Histria³⁷ et dans les villes nord-pontique³⁸.

Un fragment en pâte brique, peinture de la même couleur à éclat métallique, est orné de croix à monogramme et à pendentifs sous la branche verticale, disposées en forme radiale, ayant la boucle de *rho* à extérieur (pl. IV, fig. 9). De la mosaïque de Tomis on connaît un exemplaire à croix-monogramme avec quatre pendentifs d'un côté et de l'autre des branches, l'estampille se trouvant appliquée quatre fois d'une façon radiale, ayant la boucle de *rho* vers le centre du vase³⁹. À Dinogetia aussi, sur le fond d'une terrine datant du VIe siècle de n.è., apparaît la croix-monogramme, répétée sept fois, ornement qu'on a imprimé à l'invers⁴⁰.

³⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 706, 708, fig. 7, 1.

³¹ A. Aricescu, dans *Pontica*, 4, 1971, p. 354–355, fig. 4 a : fragment décoré à 8 dauphins.

³² J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 361, fig. 76, n, o, p.

³³ *Ibidem*, p. 349.

³⁴ *Pontica*, 6, 1973, p. 171, fig. 11, 5; p. 176.

³⁵ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 78 b, p. 362–363.

³⁶ *Pontica*, 6, 1973, p. 180, la note no. 105, p. 184, fig. 21, 1–6.

³⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 707, 709, fig. 8, 2, 5; J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 381, j, k, p. 365.

³⁸ *M.I.A.*, 25, 1952, p. 126, 320.

³⁹ *Pontica*, 6, 1973, p. 180, 181, fig. 18, 6.

⁴⁰ Gh. Ștefan, dans *Dacia*, 11–12, 1945–1947, p. 306.

Sur un fragment en pâte brique, peinture de la même couleur, apparaît la croix-monogramme avec quatre pendentifs sur un côté et sur l'autre des branches, ayant la boucle de *rho* en haut, à gauche, et en bas, à droite (pl. IV, fig. 10). Les bras sont étroits et les bouts très élargies, en forme rectangulaire. Les quatre motifs circulaires autour des branches apparaissent sur plusieurs fragments de la mosaïque⁴¹, sans avoir trouvé quant même un exemplaire identifique à celui dont nous avons parlé.

Une partie de la branche de la croix grecque à décor pointillé, entourée de deux bandes à stries, est conservée sur un fragment en pâte jaunâtre, peinture de la même couleur à écrat-métallique (pl. IV, fig. 11) ; on a trouvé l'estampille et la pâte sur d'autres fragments dans l'édifice tomitain⁴².

Sur le fond d'un vase réalisé dans une pâte rouge-brique, a été imprimé l'estampille d'une croix pleine, dont les branches sont légèrement élargies (pl. IV, fig. 12) ; pour celle — ci il existe des analogies à Tomis)⁴³.

Nous signalons également qu'on a trouvé des fragments qui conservent seulement des ornements auxiliaires : des cercles linéaires et des stries.

Les fragments ci-présentés, provenant tous de fonds d'assiettes (pl. V, fig. 13), ne permettent pas une reconstitution de l'ensemble des vases, dont on connaît très bien le profil des autres découvertes⁴⁴. Nous rappelons pourtant que dans la même place on a trouvé de nombreux bords de vases qui, par leur pâte et couleur, appartiennent indéniablement aux vases à décor estampé.

C'est toujours à l'Edifice romain à mosaïque que nous avons identifié trois morceaux de céramique à décor estampé, appartenant aux IIe et IIIe groupes. Sur l'un des fragments est représentée une palmette stylisée⁴⁵, disposée verticalement et formant par sa répétition une bande autour d'un ornement central qui ne s'est pas conservé. La pâte est ton de brique foncé, fine, à dégraissant, la peinture rouge-brique. Le fragment est une partie du fond d'une assiette plate dont l'anneau du fond est large, peu relevé (pl. V, fig. 14). Un autre fragment, en pâte de meilleure qualité, conserve, toujours partiellement, le décor estampé représentant un cerf⁴⁶ ; ce qu'on peut voir encore ce sont seulement les cornes de l'animal (pl. V, fig. 15). La couleur de la pâte est ton de brique tirant sur le marron, la peinture brique foncé. Le décor central est entouré d'une bande formée de trois larges cercles concentriques. C'est toujours au IIIe groupe, comme le fragment décrit ci-dessus, qu'appartient un autre qui représente une croix de grandes dimensions, aux extrémités élargies, à double contour, sur la croix apparaissent des losanges de différentes dimensions, représentant des pierres montées⁴⁷ (pl. VI, fig. 16). D'un côté et de l'autre de la branche

⁴¹ *Pontica*, 6, 1973, p. 183, fig. 20, 1, 6 ; p. 187, nr. 10.

⁴² *Ibidem*, p. 187, nr. 8 ; p. 189, fig. 25, 1-6.

⁴³ *Ibidem*, p. 183, fig. 20,3 ; p. 187 ; cf. Hayes, *op. cit.*, p. 367.

⁴⁴ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 325, sqq.

⁴⁵ *Pontica*, 6, 1973, p. 159, fig. 3, 1-3, 5.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 173, fig. 13, 2.

⁴⁷ Quelque peu semblable en ce qui concerne l'ornement de la croix, dans *Pontica*, 6, 1973, p. 182, fig. 19, 8.

verticale, vers le bas, avait été estampée une figure géométrique d'une forme difficile à identifier. La pâte contient du dégraissant, le vase avait de grosses parois, le profil du fragment nous indique un plateau de grandes dimensions. La peinture qui couvrait l'intérieur du vase, douée d'éclat métallique, nous paraît surtout d'une qualité remarquable ; un autre argument en faveur de la qualité remarquable du vase est sa couleur rouge-orange. Les travaux déjà publiés⁴⁸ ainsi que le présent nous serviront de base pour essayer de conclure sur la diffusion de ce type céramique ainsi que sur l'évolution de la céramique à décor estampé de la zone de Tomis.

En ce qui concerne la céramique du Ier groupe, nous pouvons affirmer que tous les fragments que nous possédons sont du même genre du point de vue de la couleur et de la composition de la pâte. L'intérieur des vases avait un éclat presque métallique, dû en grande partie à la peinture qui les couvrait.

Les estampilles du Ier groupe ornaient uniquement des vases en forme de plateau circulaire ou des assiettes particulièrement grandes. Nous rappelons que la céramique du Ier groupe ne représente quantitativement que 2,8%⁴⁹ de la céramique à décor estampé de l'Édifice à mosaïque. En ce qui concerne le Ier groupe on peut donc remarquer ce qui suit : le petit nombre de produits parvenus à Tomis, leur provenance unitaire et leur pénétration dans notre zone peu de temps après l'apparition de la décoration par estampage de certains produits céramiques.

La céramique à décor estampé du IIe groupe se trouve en plus grande quantité et le décor en est beaucoup plus varié en ce qui concerne les motifs utilisés. Les vases à décor géométrique ont sur leur partie intérieure de légères cannelures exécutées à la roue. Les fragments qui ont le décor central entouré d'un décor en bande concentrique n'ont généralement pas gardé le premier ornement, le second étant formé de bandes de stries, deux d'habitude. La variété du décor est plus grande ce qui laisse à supposer, outre l'aspect quantitatif, un certain élargissement de la diffusion de ce type céramique, l'apparition de nouveaux centres ou d'ateliers ayant assimilé la technique de l'estampage ; grâce à cet élargissement de l'aire de production, nous considérons que cette catégorie a pu être produite chez nous aussi⁵⁰. Outre la variété du décor, ce groupe connaît également différentes formes céramiques à décor, estampé. Généralement il y a des assiettes, quelques-unes plus plates, d'autres moins plates, ayant un anneau fortement marqué sur le fond. À part celles-ci, il y a avait d'autres vases, plus petits, de petites assiettes⁵¹, à côté desquelles il y avait aussi de petits bols comme le fragment décoré d'un dauphin, en pâte noire, ayant l'anneau du fond fortement marqué

⁴⁸ *Ibidem*, p. 153-192.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 190.

⁵⁰ Nous considérons, d'après les fragments publiés, qu'une série de fragments ont appartenu à des vases produits localement, surtout à la fin de la période et qui feraient partie du IIe groupe, comme par exemple *Pontica*, 6, 1973, p. 175, fig. 15, 3.

⁵¹ Il s'agit d'un fragment décoré à images de lotus formant une bande concentrique et ayant au centre la même estampille fragment du fond d'une petite assiette, dans *Pontica*, 6, 1973, p. 162, fig. 4, 6 ; un autre fragment, *ibidem*, p. 164, fig. 6, 3.

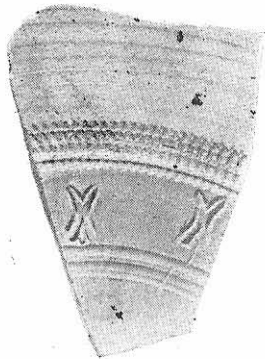

Fig. 1

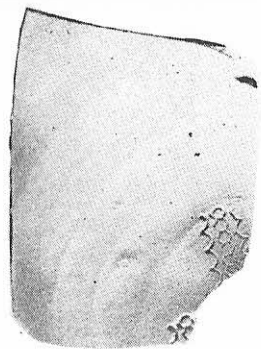
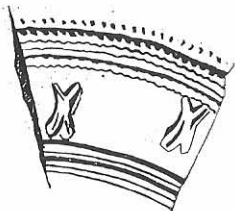

Fig. 4

Fig. 2

Fig. 5

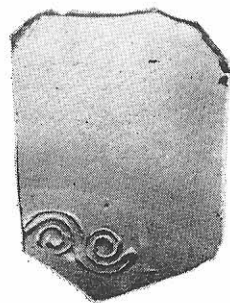
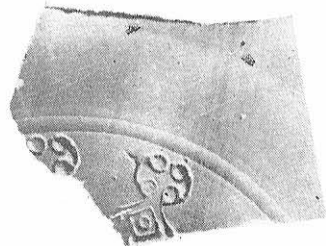

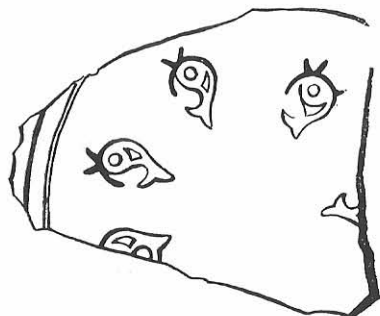
Fig. 3

Plansa I

Fig. 6

Plansa II

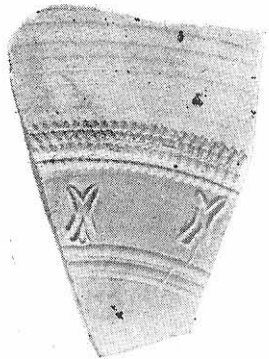

Fig. 1

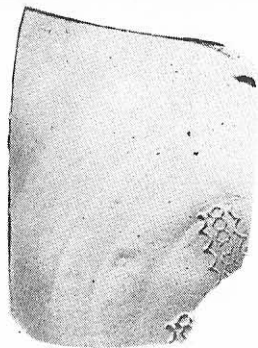
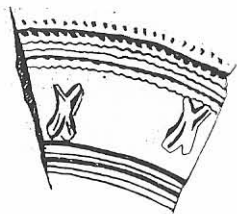

Fig. 4

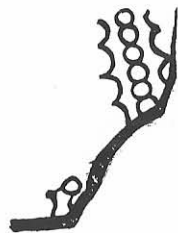

Fig. 2

Fig. 5

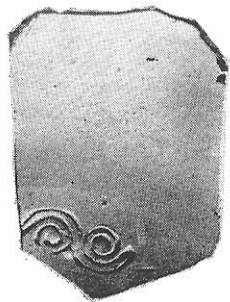
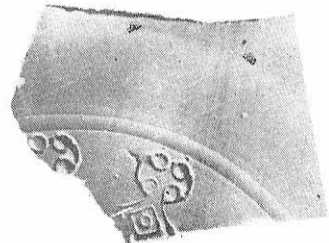

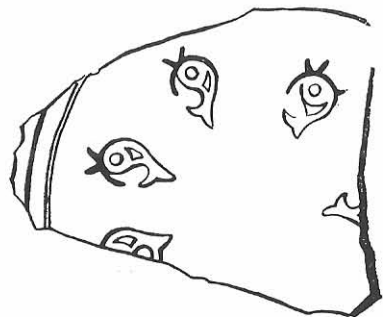
Fig. 3

Planşa I

Fig. 6

Planşa II

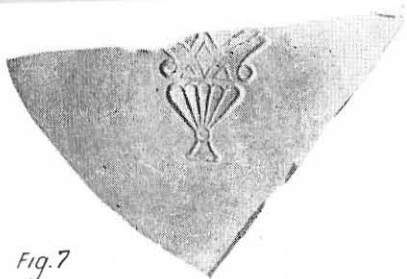

Fig. 7

Fig. 9

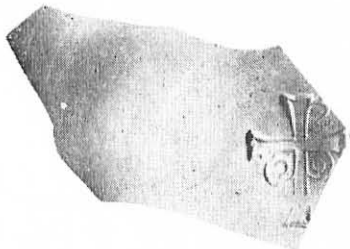

Fig. 8a

Fig. 10

Fig. 8b

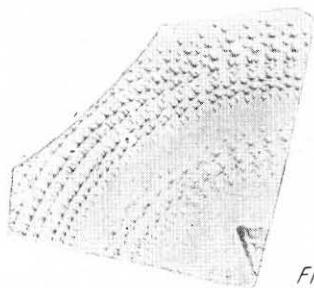
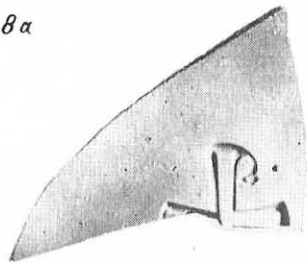

Fig. 11

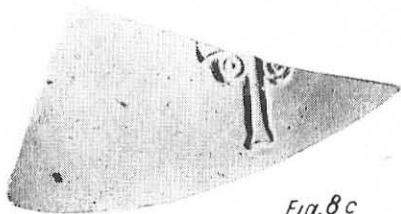
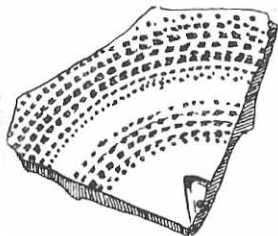
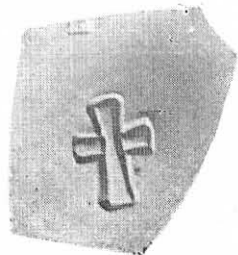

Fig. 8c

Planşa III

Fig. 12
Planşa IV

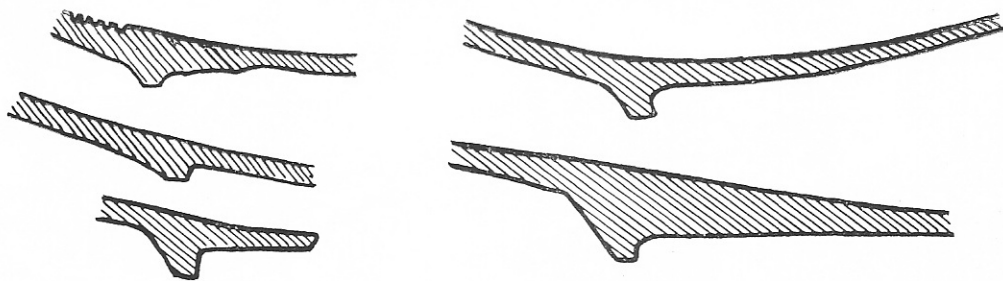

Fig. 13

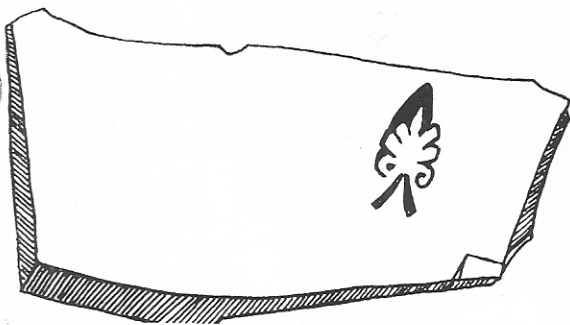
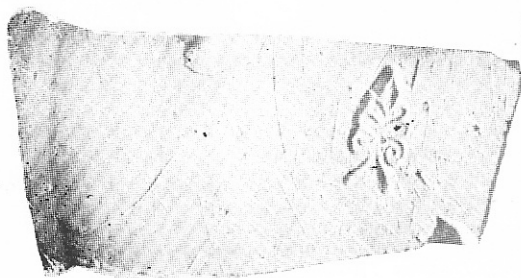

Fig. 14

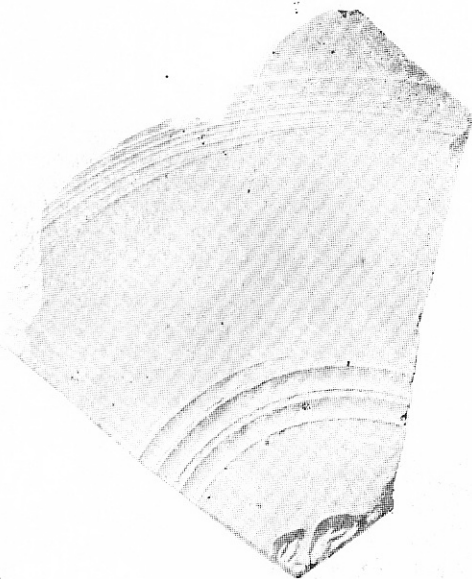
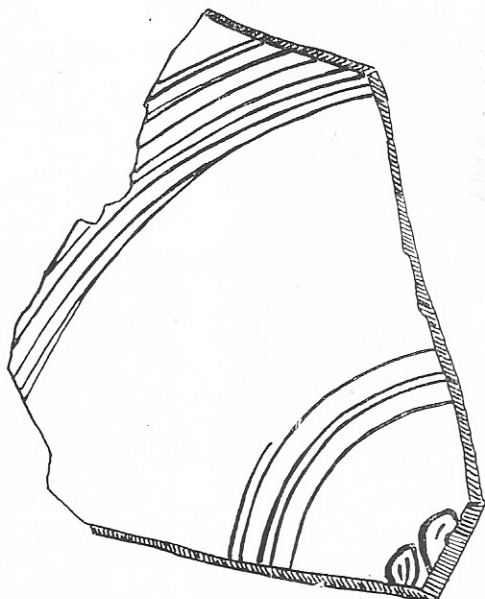

Fig. 15

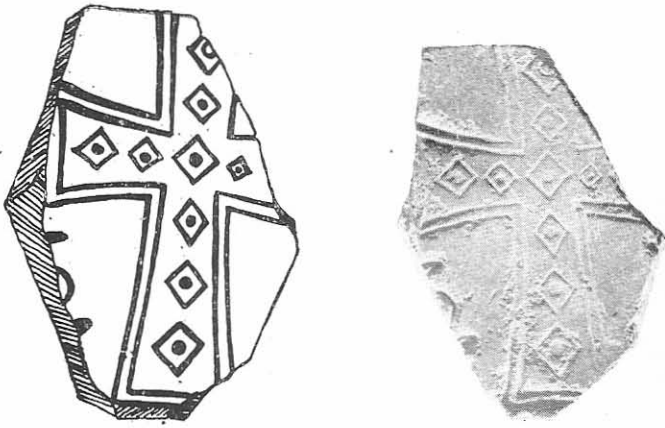
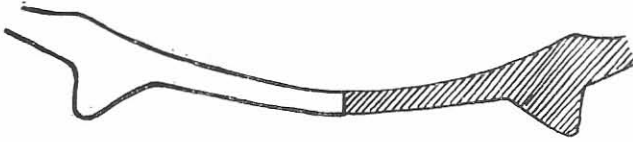

Fig. 16

0 1 2 3 CM

Fig. 17

Fig. 18

et les parois du vase formant un angle assez grand avec le plan du fond⁵².

Comme l'on sait, la plupart des fragments appartient au IIIe groupe. Nous attirons encore une fois l'attention sur les quatre fragments à estampille identique — le lion⁵³. La forme du vase est la même dans tous les cas, assiette plate à anneau sur le fond. La couleur de la pâte est légèrement différente pour l'un des fragments. La peinture a aussi des nuances légèrement différentes pour les quatre fragments ce qui les indique comme les différents produits d'un même atelier, la preuve de leur provenance commune étant dans notre cas le décor. Quant à motif décoratif — le lion — sur deux autres fragments⁵⁴, l'image en est en quelque sorte schématique, ce qui prouve l'élargissement accentué de l'aire de production de la céramique à décor estampé. La même conclusion s'impose pour les fragments décorés de paon, à une exception près⁵⁵, où le motif est exécuté très schématiquement, voire naïvement ; ni la qualité de la pâte n'est remarquable, elle a l'aspect de celle des vases d'usage commun. Un autre fragment, du fond d'un vase, qui conserve l'image des jambes d'un personnage réalisée par estampage⁵⁶, attire aussi l'attention par la pâte d'assez bonne qualité mais surtout par l'éclat métallique de l'intérieur, obtenu par polissage ; le profil même du fragment est unique, ayant à l'intérieur un façonnage prononcé, concentrique (pl. VI, fig. 17). Tout cela donne à ce fragment la note d'unicité dans le cadre de la céramique à décor estampé de l'Edifice romain à mosaïque de Tomis.

La plupart des fragments du IIIe groupe présentent des croix de différents types et formes, appliquées une ou plusieurs fois ; il paraît que, chronologiquement, le dernier décor estampé est la croix. Nous considérons que la production de la céramique de ce type dans notre zone est assez grande, sans pourtant pouvoir départager d'une manière certaine de ce point de vue. En ce sens, trois fragments⁵⁷ nous paraissent éloignés par leur pâte grossière et dont le décor — des croix à pendentiifs — est mal exécuté (pl. VI, fig. 18). Mais nous ne croyons pas que la céramique produite localement ait eu la qualité de ces trois fragments-là, ces derniers étant plutôt des rebuts, sans destination commerciale.

Sans doute à Tomis continuait-on d'importer des centres est-méditerranéens des produits céramique⁵⁸ comme par exemple les fragments à croix pointillées⁵⁹, dont la pâte est très semblable, dont la peinture a la même couleur claire, ton de brique-jaunâtre et dont l'intérieur et les parois sont très fins ; tout cela indique de tels centres d'où l'on continuait à importer des produits. En ce qui concerne les profils, on a affaire à une multi-

⁵² *Ibidem*, fig. 10, 1.

⁵³ *Ibidem*, p. 176, 172, fig. 12, — 2, 3, 5, 7.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 172, fig. 12, 8.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 178, fig. 16, 5.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 179, fig. 17, 1.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 182, fig. 19, 3 ; p. 183, fig. 20, 2 ; p. 184, fig. 21, 6.

⁵⁸ Gh. Popuc, *Opaițe de import la Tomis, Pontica*, 9, 1976, p. 201-205.

⁵⁹ *Idem*, *Pontica*, 6, 1973, p. 189, fig. 25, 4-6.

tude de formes ⁶⁰ : des assiettes plates, moins plates et petites, des assiettes creuses, une sorte de bols, ainsi que des plateaux dont le fond a différentes formes.

En conclusion, nous pouvons affirmer que dans la céramique à décor estampé on utilisait quelques motifs, les plus nombreux appartenant au IIe groupe. Au début la céramique du IIIe groupe employait aussi plusieurs motifs mais peu à peu leur nombre a diminué, se limitant finalement à un seul, la croix, de différents types et formes. D'ailleurs c'est cet ornement qui marque la fin de la catégorie de céramique estampée qui disparaît vers la fin du VIe siècle n.è.

La céramique à décor estampé découverte en Scythia Minor démontre les multiples liaisons de la province, spécialement avec les villes de la partie-est de l'Empire Romain, de même qu'une parfaite connaissance du goût artistique de l'époque.

⁶⁰ Cette multitude de formes nous la comprenons dans le sens d'une grande variété due aux dimensions et au profil de certaines assiettes, de certains bols et plateaux. Ne possédant pas de fragments comprenant aussi le bord du vase, nos considérations reposent seulement sur l'aspect du fond, de son anneau, de l'angle fait par les parois du vase (quand ils existent) avec l'horizontale.

ORIGINI ȘI LINII EVOLUTIVE ÎN CERAMICA ROMANO-BIZANTINĂ (sec. IV-VII) DIN SPAȚIUL MEDITERANEAN ȘI PONTIC

C. SCORPAN

Pînă în prezent, nu a fost publicat un studiu al originilor și direcțiilor evolutive, (din punct de vedere cronologic și geografic) ale ceramicii din sec. IV-VII e.n. (ceramica romano-bizantină sau bizantină timpurie). Scopul acestei lucrări este încercarea de a atenua lacuna amintită ; izbutită parțial, numai pentru unele tipuri ceramice și numai ipotetic.

Trebuie să subliniem în același timp, lipsa unei lucrări de ansamblu, de sinteză, asupra ceramicii din imperiul de răsărit sau măcar asupra ceramicii dintr-o regiune, e.g. Dobrogea. Totuși, dispunem de cîteva lucrări în care ceramica are o anumită pondere. Astfel de lucrări rămîn permanent utile*.

Am analizat și clasificat ceramica pornind în primul rînd de la datele stratigrafice (acolo unde există), coroborate cu analogiile tipologice din zona mediteraneano-pontică, fiecare formă fiind încadrată într-un tip general.

Față de tipologia apărută în *Pontica*, 8, 1975, lucrarea de față aduce unele completări și modificări, rezultat firesc al extinderii cercetării asupra

* F. Cabrol, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1, 2, Paris, 1907, p. 1684 sqq ; K. M. Kaufman, *La découverte des sanctuaires de Menas*, Alexandrie, 1908 și *Die Menasstadt*, Leipzig, 1910 ; G. D. Belov, în *MIA*, 4, 1941 ; Z. A. Longovaia, *SA*, 7, 1941 ; A. L. Iakobson, *SA*, 15, 1951 ; Belov, Strijeletski, Iakobson, în *MIA*, 34, 1953 ; V. F. Gaidukevici, *MIA*, 25, 1952 și *MIA*, 85, 1958 ; H. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora*, 5, Princeton, 1959 ; I. Ciangova, *Izvestiia-Sofia*, 22, 1959 ; I. B. Zeest, în *MIA*, 83, 1960 ; V. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Princeton, 1961, fig. 3, B. Böttger, *Die Kramikfunde aus dem Kastell Iatrus... Klio*, 48, 1967 și *Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastell*, în *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, 1974 ; G. Kuzmanov, *Tipologia i hronologia na ranovizantijskie amfiori*, *Archeologia*, 1, 1973.

În România : Em. Condurachi, în *Histria*, 1, 1954 ; D. Tudor, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, în *Materiale*, 1, 1953, în *Oltenia romană*, 1958, în *Sucidava*, col. Latomus, Bruxelles, 1965 ; I. Barnea, în *Dacia*, 10, 1966 ; A. Rădulescu, *Meșteșugurile în Dobrogea romană. I. Ceramica*, mss. 1972 ; *Idem*, *Amfore cu inscripții da la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, *Pontica*, 6, 1973, p. 193. C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 363.

unei arii atât de vaste. În primul rînd a crescut numărul tipurilor ; altele s-au multiplicat : tipurile J (prin separarea de K, întrucît în Pontica, 8, erau ambele greșit concentrate în tipul K), M (prin separarea de L) ; s-au îmbogățit cu multe variante.

Ordinea alfabetică reprezintă un indiciu al cantității (A, B, C sînt cele mai numeroase și mai răspîndite). Ordinea numerică reprezintă indiciul cronologic, al vechimei (e.g. tipul I-E se răspîndește încă din sec. III e.n. dar descoperirile sînt mai rare față de VII-A).

Planșele cu evoluția schematică a formelor și hărțile cu ariile de răspîndire, sînt strict sintetice, oferind numai o orientare generală ce trebuie completată cu bibliografia corespunzătoare fiecărei grupe, din aparatul critic.

În cadrul ariei foarte vaste mediteraneano-pontică, delimităm deseori o arie *istro-pontică*, într-un înțeles mai larg, cuprinsă între Dunărea de Jos, Gurile Dunării, Munții Balcani, litoralul vestic și nordic al Mării Negre.

AMFORE.

Am clasificat amforele în XXIV grupe sau tipuri.

TIP I-E (Pl. I, XXIX).

Amfore piriforme alungite (corp conic alungit și simetric) cu gît înalt tronconic sau cilindric, gura caracteristică cu buza simplă, dreaptă și cu o șanțuire adîncă dedesubt. Toarte supraînălțate, apoi paralele-verticale pînă pe umerii puternici aproape carenați. Fund inelar-înalt, ca o pilnie. Caneluri largi și adînci pe gît și corp. Pereți groși și duri din pastă roșie sau cărămizie. Dimensiuni medii : l. = 0,70 m ; D.M. = 0,25 m.

Presupunem că tipul E își are originea în epoca romană timpurie, în amforele de tip IV din sec. I-II¹ (pl. I, 1). Forme intermediare au fost descoperite la nordul Dunării Inferioare, la Spanțov și Tîrgușor, dar și pe *limes-ul Scythiei*, la Piatra Frecăței, datate în sec. IV e.n.² Tipul I-E propriuzis, deja format, (pl. I, 3), începe evoluția din sec. III e.n. și rămîne neschimbat pînă în sec. V e.n.³

¹ *Histria*, 2, 1966, p. 511, pl. 79 /XVI ; p. 531, pl. 99/XXX, 6, 7, 8.

² B. Mitrea, *Necropole din sec. al IV-lea în Muntenia*, Buc. 1966, p. 265, fig. 89/3 (Spanțov). Gh. Diaconu, *Tîrgușor, necropola din sec. III-IV e.n.*, Buc., 1965, p. 276, pl. CXXVI, 1, (Tîrgușor). La Piatra Frecăței (Beroe), inform. A. Petre.

³ La *Histria*, zona ER, datat stratigrafic între 250–376 e.n. (inform. Al. Suceveanu). I. B. Zeest, *Keramiceskaia Tara Bospora*, MIA, 83, 1960, pl. XXXIII, 79 (sec. III). G. Popilian, *Dacia*, 18, NS, 1974, p. 141, pl. 1/8 (în Oltenia la Romula și Sucidava – sec. III e.n., cu prelungiri. La Slăveni, între 205–251 e.n.). H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, în *The Athenian Agora*, vol. 5, 1959, K 113, pl. 15 (sec. III), M. 237, pl. 28 (sec. IV), M 303 (sec. V e.n.). B. Sultov, *Izvestiia-Tirnova*, 1964, p. 63 (sec. III). G. Kapitän, *Recherches sur*

Aria de răspîndire este Egeea, Propontida și Pontul Euxin. În occident, un singur exemplar, la Ostia, adus desigur din răsărit de vreo navă⁴. V. Grace afirmă că originea acestei forme trebuie căutată în Samos⁵. V. F. Gaidukevici plasează zona de origine în Siria⁶. C. Panella susține insulele egeene sau coasta occidentală a Asiei Mici⁷.

TIP II-K (Pl. II, XXX).

Amfore de mare capacitate, corp cilindric înalt, de unde denumirea curentă de „amfore tip torpilă”. Gît scurt, cilindric, cu buza simplă sau în manșon elegant profilat; un decor de 7–10 linii incizate concentrice, în bandă, pe gît („portativ”). Toarte mici, scurte. Fund în buton ascuțit. Pastă cărămie sau bej-albicioasă, cu angobă gălbuie și cu urme late, verticale, neregulate pe suprafață. Datate în sec. VI e.n.⁸. Dimensiuni medii: l = 1 – 1,20 m. D. M. = 0,30 – 0,39 m (pl. II, 7, 8).

Amfore de acest tip, dar mai elegante, mai ales profilul buzelor (cu sau fără „portativ”) se întîlnesc și în sec. IV și V e.n.⁹.

La originea acestui tip romano-bizantin se află amforele pentru ulei, din tipul „african-mare”, din sec. I e.n., produse în nordul Africii, apoi răspîndite în Italia și Spania¹⁰. Analogii și în tipul Dressel 26. În Mediterana occidentală cunosc apoi o mare răspîndire în sec. III, IV și V e.n.¹¹.

Forme cilindrice mari se întîlnesc și în orient, la Atena, în sec. I-II e.n. și în sec. III e.n.¹².

les amhores romaines, Rome, 1972, p. 248, 252 (sec. III). La varna, sec. III, IV și V (inform. M. Lazarov și Al. Mincev). G. Kuzmanov, *Tipologia i hronologia na rannovizantiiskite amfori*, *Aheologia*, 1, 1973, p. 16–17, tip VII (sec. IV). La Sacidava, sec. IV și V (C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 267, pl. I, 1–3).

⁴ C. Panella, *Collection de l'Ecole française a Rome*, 10, 1942, p. 89–90.

⁵ V. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Princeton, 1961, fig. 33. Origine în Samos, cf. V. Grace, *Hesperia*, 40, 1971, nota 51.

⁶ V. F. Gaidukevici, *MIA*, 85, 1968, p. 168, fig. 20.

⁷ *Loc. cit.*

⁸ N. Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 363 (*Tomis*). C. Scorpan, *Sacidava, Pontica*, 6, 1973, p. 277.

⁹ *Tomis*, sec. IV–V e.n. (C. Scorpan, *Ceramica Sacidava*, în *Pontica*, 8, p. 269). G. F. Bass, Fr. van Doorninck jr., *A Fourth-Century Shipwreck at Yassi Ada*, în *AJA*, 75, 1971, p. 27–37, pl. 3, fig. 29 (sec. IV). B. Böttger, *Die Importkeramik aus dem spätantiker Donauleskastell Iatrus in Nordbulgarien*, în *Actes IXe Congrès Limes*, p. 132, fig. 2, tip Q (sec. IV, V și VI e.n.).

¹⁰ F. Zevi, *Appunti sulle amfore romane*, în *Arheologia Classica*, 18, fasc. 2, Roma, 1966, p. 223, tip. 27, pl. LXXVIII. F. Zevi și M. Cristofani, *Archeologia*, 3, 1966, p. 12, fig. 2, 5, 7, 11.

¹¹ M. Vegas, *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona, 1973, tip 57, p. 141–143, fig. 54. N. Lamboglia, *Rivista di Studii Liguri*, 21, 3–4, 1955, p. 265. M. D. del Amo Guinovart, *Boletín Argeológico*, IV, fasc. 113–120, 1971–1972, Tarragona, p. 161, fig. 24–30.

¹² H. S. Robinson, *op. cit.*, pl. 19, M. 13, M 53 (sec. I-II). V. Grace, *Amphoras*, fig. 37 (sec. III).

Numai în Pontul Stîng și la Dunărea de Jos persistă și în sec. VI e.n. (modificîndu-și profilul gurii).

TIP III-I (pl. III).

Amfore ovoidale, mari, cu jumătatea inferioară mai largă.

Dimensiuni medii : $l = 0,50$ m. D. M. = $0,20$ m.

Forme mai elegante, simetrice, în sec. IV, și mai grosolane, cu profil neglijent și asimetric în sec. V-VI e.n.¹³

La origine se află un tip de amforă de Samos cu profil mai regulat, sec. III-IV e.n.¹⁴. Unele exemplare tîrzii ar putea fi produse local, în spațiul 'stro-pontic.

TIP IV-N (pl. IV).

Amfore cu dimensiuni reduse, piriforme, cu picior înalt, alungit mult. Dimensiuni medii : $l = 0,35$ m. D. M. = $0,17$ m. Datate, sec. IV, V și VI e.n.¹⁵.

TIP V-O (Pl. V. XXXI).

Amfore de dimensiuni mijlocii, piriforme alungite (bitronconic alungit), decorate cu muchii distanțate în relief. Caracteristica cea mai evidentă este procentajul mare de *mica în pastă*. Fundul este prelung, uneori tubular. Gît mic cu două toarte asemenea, plate. Dimensiuni medii : $l = 0,40 - 0,60$ m. D.M. = $0,20$ m. Amfore originare din Samos. Pînă la formele mari, bine conturate, din sec. V-VI e.n., au cunoscut o lungă evoluție începînd cu sec. I î.e.n. - I e.n. Cu o singură toartă și fund plat ($l = 0,40 - 0,47$ m), în sec. I î.e.n. - I e.n. și sec. II e.n.¹⁶. Cu o singură toartă și fund îngust, mai prelung, dar inelar-tubular, în sec. II și III e.n. ($l = 0,32 - 0,49$ m)¹⁷. Cu două toarte, cu muchii pe suprafața pansei și fund ascuțit, în

¹³ Em. Condurachi, *Histria*, 1, fig. 378 (sec. VI). B. Böttger, *Klio*, 48, 1967, p. 275-276, o variantă tip B, sec. IV-V e.n. (Iatrus). Zeest, *op. cit.*, pl. XXXI, 75 (nordul Mării Negre). Bass-Doorninck, *op. cit.*, p. 27-37, pl. 2, fig. 8-9 (navă scufundată în Mediterana răsăriteană, sec. IV). H. Robinson, *op. cit.*, pl. 29, M 305 (Atena, sec. IV-V), pl. 32, M 328 (sec. VI). La Tomis, sec. V-VI, inedite. C. Scorpan, *Ceramica*, în *Pontica*, 8, p. 269-270, pl. II, 1-2. G. D. Belov, *KSIA*, 116, 1969, p. 83, fig. 24 (la Kersones, sec. IV). G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 16, tip III, sec. IV, la Varna și Silistra.

¹⁴ cf. V. Grace, *Hesperia*, 10, 1956, p. 170.

¹⁵ *Histria*, 1, fig. 387. Iacobson, *SA*, 15, 1951, p. 328, fig. 2. (mai aproape de R). La Medgidia, o amforă tip N, cu tezaur monetar de la Teodosiu I (inform. R. Ocheșeanu). C. Scorpan, *Ceramica*, *Pontica*, 8, p. 271, pl. II/5, IX/4 (Sacidava), *Materiale*, 7, p. 240, fig. 11/2, 4 (Histria, sec. VI-VII).

¹⁶ Robinson, pl. 2, F 65, F 66 ; pl. 7, G 107.

¹⁷ *Ibidem*, pl. 11, J 46, J 47 ; pl. 20, M 45-46, pl. 23, M 125-126.

sec. IV-VI e.n. (l = 0,54 – 0,60 m)¹⁸. Rareori, se întîlnesc și cu o singură toartă și fund îngust și tubular, în sec. IV e.n.¹⁹. În timp, au crescut și dimensiunile.

Trebuie să remarcăm un fapt. Cu toate că definiția tradițională ne spune că *amfora* este un recipient cu două toarte, nu aceasta este singura sa caracteristică; trebuie să adăugăm măcar fundul ascuțit și lipsa de stabilitate a amforei, capacitatea ei, ca și faptul că există vase cu două toarte care nu pot fi numite amfore²⁰.

În cazul nostru, tipul V-O reprezintă o bună exemplificare, evoluția sa fiind certă de la ulcior la amforetă cu o toartă, apoi la amfora cu două toarte (dar și cu una singură). Tot așa de bine, există și amfore fără toarte (vezi mai jos, tipul XVI-S).

TIP VI-H (Pl. VI, XXXI).

Amfore sferoidale, fund rotund, fără gît. Caneluri pronunțate pe tot corpul. Urechiușe-apucători pe umăr. Dimensiuni: l = 0,50 m.

În Dobrogea, datate în sec. VI e.n. Evoluția începe din sec. II e.n. în regiunile sudice²¹.

TIP VII-A. (Pl. VII, XXXII).

Cea mai răspîndită și mai caracteristică formă de amforă din Dobrogea romano-bizantină.

¹⁸ *Ibidem*, pl. 17, L 50, L 51; pl. 29, M 277, 282 (sec. IV); pl. 31, M 307 (sec. V); pl. 33, M 335; pl. 34, M 373 (sec. VI-VII). La pl. 41 – evoluția din sec. I pînă în sec. VI-VII e.n. l. Barnea, *Dacia*, 10, 1966, fig. 8/2 și 12/1 (Dinogetia, sec. VI). Bass-Doorninck, *op. cit.*, pl. 2, fig. 25, sec. IV. (Mediterranean estică). Grace, *Amphoras*, p. 67, sec. VI (Atena). C. Scorpan, *Ceramica*, p. 271–272 (Sacidava). Zeest, pl. XXXVIII (nordul Mării Negre). Iacobson, *SA*, 15, 1951, p. 329, pl. 12. G. F. Bass, informații și manuscris despre o navă scufundată în apropiere de Bodrun, (Halikarnassos), pl. II, 509, datate între 620–625 e.n. (cîteva date în *AA*, 1962).

¹⁹ Robinson, pl. 28, M. 240–242, M. 255, M 256, M 257.

²⁰ Ἀμφορεύς. Ἀμφορεύς (Homer), adică vas cu două toarte. Definiție incompletă, ce trebuie completată cu: pansă alungită, mai largă la partea superioară, îngustîndu-se în cea inferioară, terminîndu-se într-un vîrf; vas ce nu are stabilitate, fiind fixat pe un suport sau îngropat în nisip. (vezi Daremberg-Saglio, *Amphora*, p. 248). Există amfore fără toarte (S) sau cu o singură toartă (O), tot așa cum există vase mici cu fund plat larg – ulcioare cu două toarte (C, E), ca și oale cu două toarte și fără stabilitate (C, D). Definiția modernă e mai cuprinzătoare: recipient de mare capacitate, pentru conservarea și transportul unor produse; deci vase de comerț. (cf. M. H. Callender, *Roman Amphorae*, London, 1965, p. XIX).

²¹ *Histria*, 1, p. 458, fig. 385. La Tomis-mozaic, inedit. C. Scorpan, *Ceramica Sacidava, Pontica*, 8, p. 272, pl. II/6. D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 462, fig. 143/5 (Sucidava, sec. VI). I. Balag, *IEJ*, 13, 1963, pl. 5/11. J. Aharoni, *IEJ*, 11/1–2, 1961, p. 21–22, pl. 10 a (cu monede Alex. Sever, Palestina). G. Kuzmanov, p. 16, tip VI (sec. IV–VI). H. Robinson, pl. 22, M. 104 (sec. II), pl. 15, K. 108 (sec. III), pl. 32, M. 329 și 330 (sec. VI e.n.).

Tip A₁. Amfore globulare de mari dimensiuni, gît tronconic, cu gura în formă de pilnie. La partea superioară ornamentate cu striuri dese orizontale. Datare, sec. IV-VI e.n.²².

Dimensiuni medii : I = 70 cm. D. M. = 40 cm. (pl. VIII, 3, 7).

Tip A₂. Gît tronconic mai înalt. Pansa ornamentată cu striuri dese vălurite. Sec. VI-VII e.n.²³. (pl. VII, 4).

Tip A₃. Gît îngust cilindric ; pansa decorată cu striuri concentrice. O subvarianță este ornamentată cu o bandă de 3-4 striuri de spirală²⁴. (pl. VIII, 8).

În legătură cu tipul VII-A constatăm o lungă evoluție, dar numai în spațiul răsăritean al imperiului. Cele mai semnificative analogii, se află în spațiul istro-pontic, la Histria, unde au fost descoperite două amfore extrem de apropiate de forma tipului A, elegante, cu gît conic înalt și gura în formă de pilnie, cu pansa ovoidală și caneluri pe tot corpul, datate în sec. I-II e.n.²⁵ (pl. VII, 1).

Amfore identice, din sec. II e.n., au fost descoperite la Durostorum, Dinogetia și Sacidava ; de asemenea, în Oltenia (la Romula, Slăveni, Drobeta, Orlea) și în nordul Mării Negre²⁶.

Forme intermediare (între cele din sec. II descrise mai sus și cele din sec. IV-VI) s-au descoperit la Călărași-Modelul și la Atena, din sec. III-IV, cu pansa mai bombată și gîtul scurt, cu caneluri pe întregul corp²⁷.

De asemenea, la Atena, în prima și a doua jumătate a sec. IV e.n. (ultima formă prezentînd deja o zonă de striuri pe umăr)²⁸.

Și totuși, în sud (e.g. la Atena), amforele de tip VII-A (tirzii) sînt extrem de rare. La Robinson, numai în sec. IV, numai două amfore și într-un depozit colateral. La Grace, o singură amforă.

Striurile vălurite apar numai în sec. VI-VII e.n., în aceeași zonă istro-pontică (în afara acestei zone, cunoaștem striuri vălurite doar în nava scufundată lângă Halikarnassos).

²² I. Barnea, *op. cit.*, p. 242, fig. 5. (Dinogetia). *Histria* 1, p. 459, fig. 384. *Pontica*, 1, p. 393, fig. 13 (Oltina). C. Scorman, *Sacidava, Pontica*, 6, p. 314, fig. 36/3. Böttger, *Klio*, 48, p. 275-277 (la Iatrus, tip. B, sec. V-VI e.n.). Idem, *Actes...*, pl. I, B. (sec. V). G. Kuzmanov, *op. cit.*, tip XIX (sec. VI și VII). A. Rădulescu, *Pontica*, 6, 1973, p. 193-207, Tomis-mosaic. R. Florescu, *Capidava*, ed. Meridiane, Buc., 1967, fig. 22. D. Tudor, *Sucidava, col. Latomus*, Bruxelles, 1965, pl. XXV. G. F. Bass, *mss. cit.*, pl. V, 324. C. Scorman, *Ceramica Sacidava, Pontica*, 8, p. 272-274, pl. II, 8-10.

²³ C. Scorman, *Sacidava, Pontica*, 6, p. 276. I. Barnea, p. 251, fig. 12/7. *Histria*, 1, p. 459, fig. 383. A. Rădulescu, *op. cit.*, G. F. Bass (mss), pl. VII. În plus, la Mangalia, *Sucidava* etc. C. Scorman, *Ceramica Sacidava*, p. 273-274, pl. II.

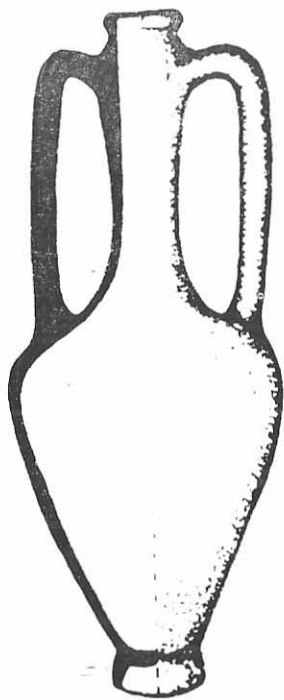
²⁴ *Histria*, Tomis, *Sacidava*. G. F. Bass, (mss), pl. VII. De asemenea la Thasos (*BCH*, 89, 1965, p. 947, fig. 22), Chios și Istanbul, (Bass, *loc. cit.*). C. Scorman, *Ceramica*, p. 273-274.

²⁵ *Materiale și cercetări arheologice*, 6, p. 287, fig. 9/1. (*Histria*, Z₂, sec. I-II e.n. - I = 0,98 cm, D = 0,25 cm). *Histria*, 2, p. 213, pl. 100, VI, 1 (tumul VI, sec. I-II e.n. I = 0,52 m, D = 0,24 m.). *SCIV*, 4, 1-2, 1953, p. 266 (la Dinogetia, în S₂, fragmente similare, sec. II).

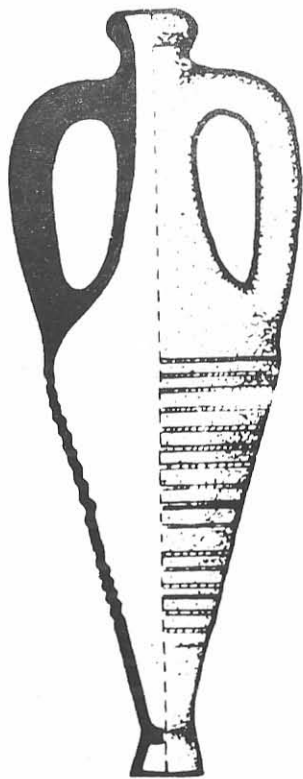
²⁶ În Oltenia, sec. II (cf. G. Popilian, *op. cit.*, p. 138-139). Durostorum, două exemplare în muzeul Călărași. Zeest, pl. XXXVII, 90 a, 90 b.

²⁷ Grace, fig. 37. De la Călărași-Modelul, o amforă cu stampilă pe toartă (în muzeul Călărași).

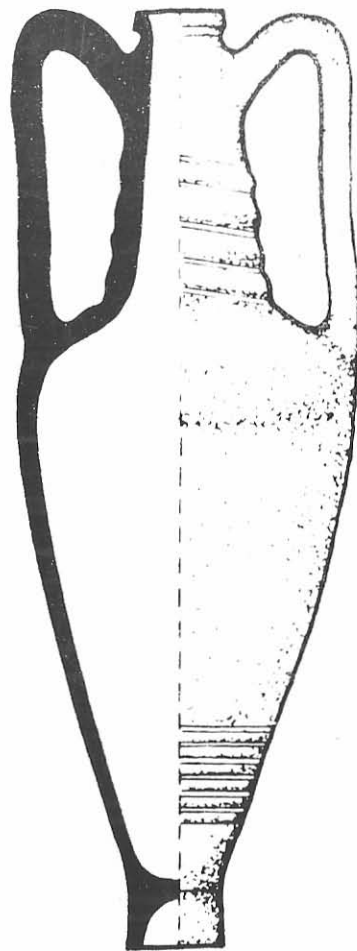
²⁸ Robinson, pl. 40, M 235 și M 272 (sec. IV).

1

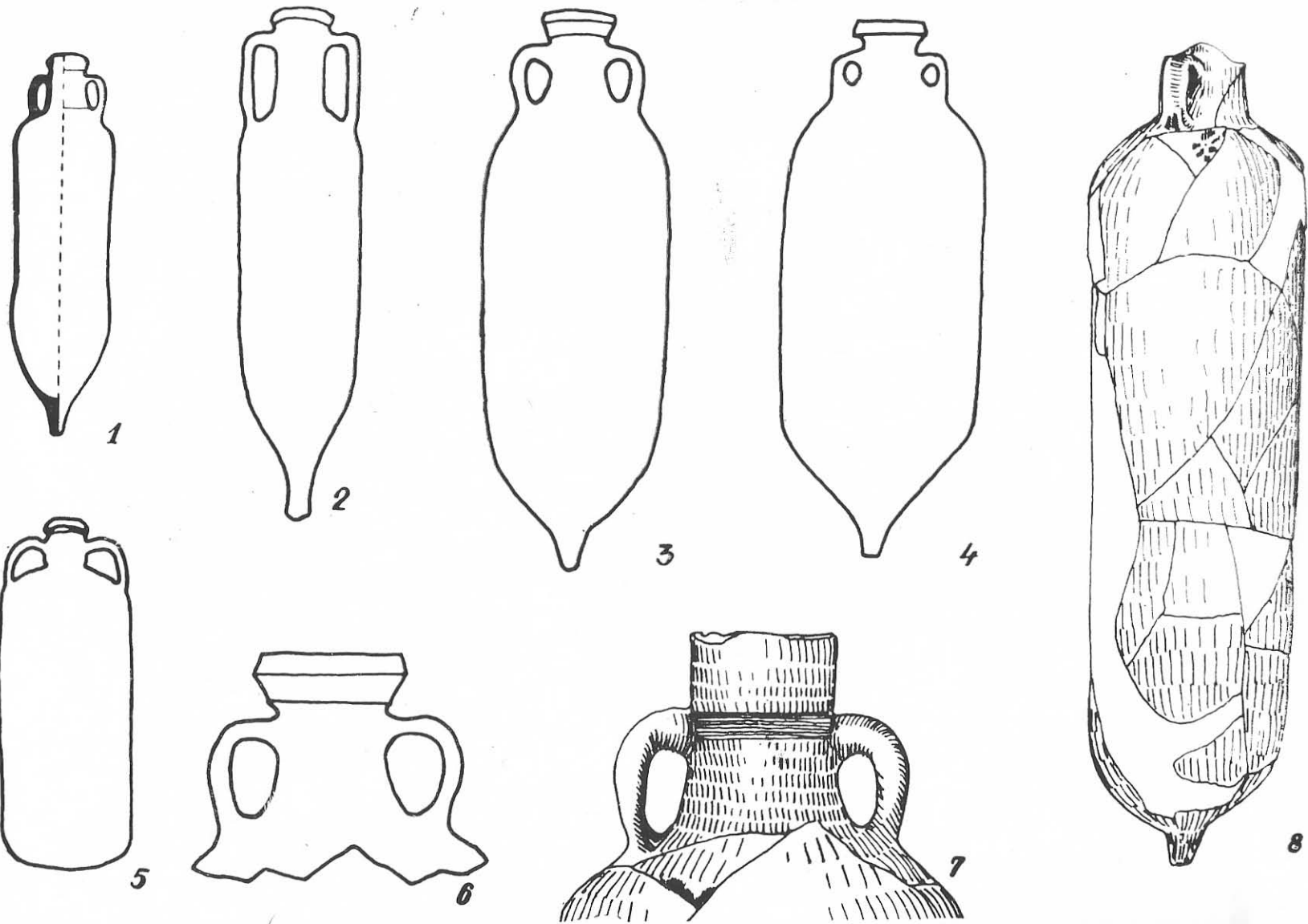

2

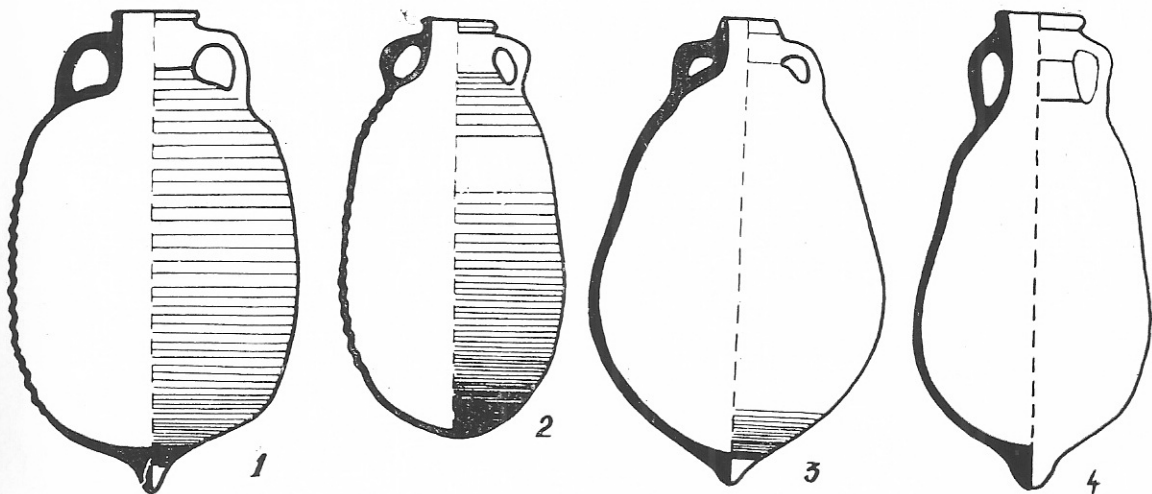

3

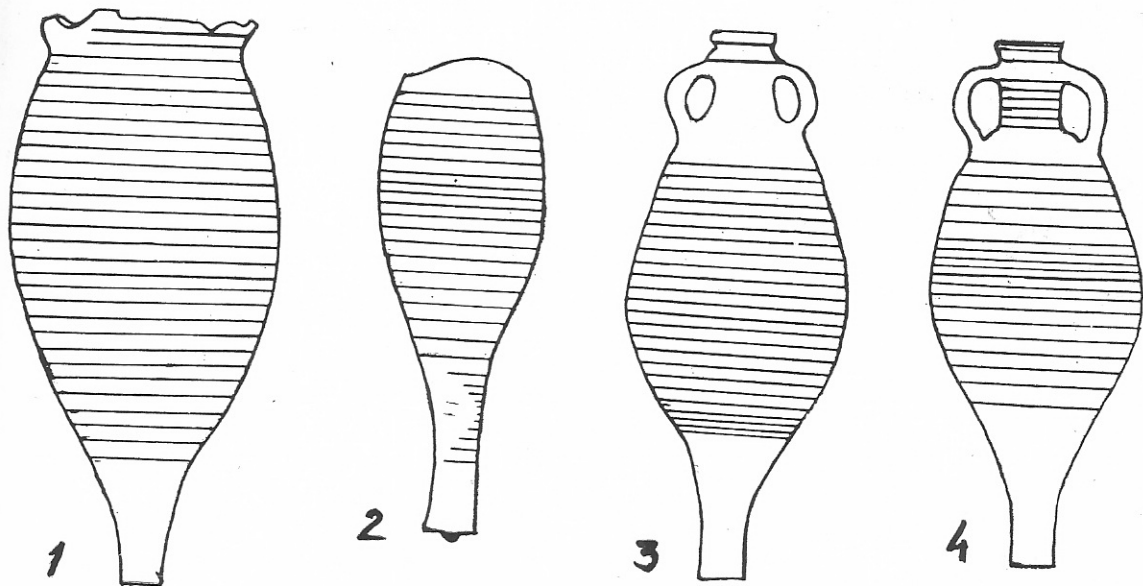
Pl. I. Tip. E: 1) Tomis, sec. I-II. 2) Tırğşor, sec. IV. 3) Tomis, sec. IV-V.

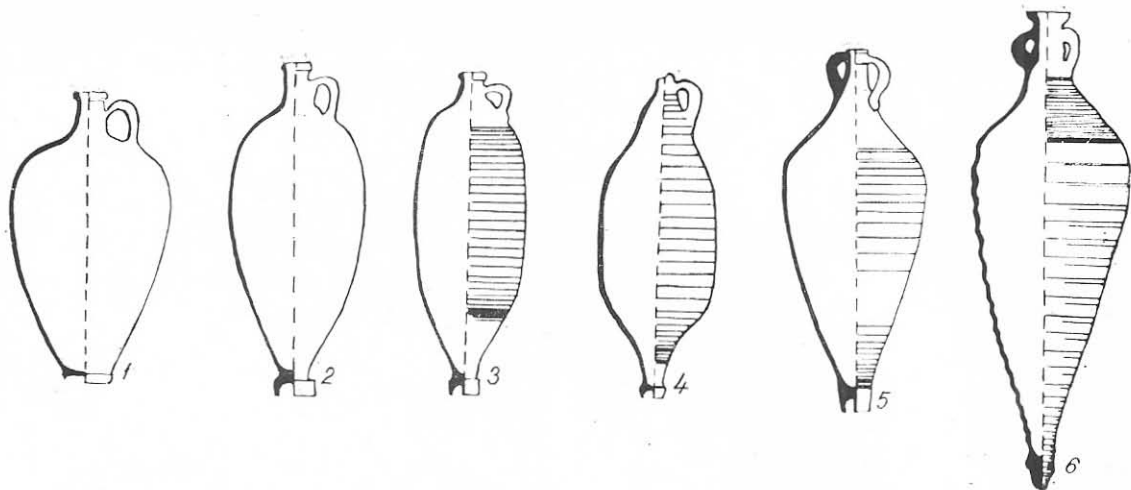
Pl. II. Tip K : 1, 2, 5) Atena, sec. II. 3, 4, 6) Tomis, sec. III-IV. 7, 8) Tomis, sec. VI.

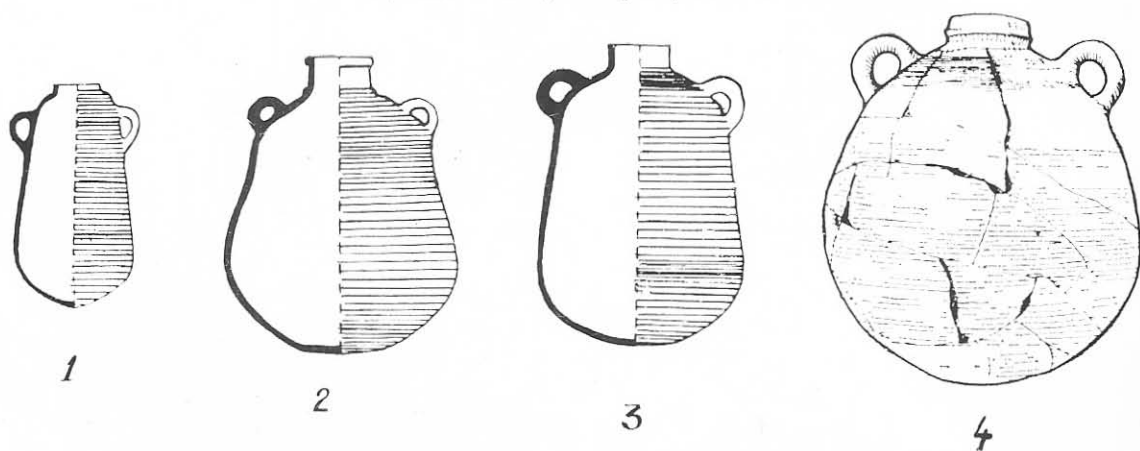
Pl. III. Tip I : Tomis. 1) sec. IV. 2) sec. V. 3, 4) sec. VI.

Pl. IV. Tip N. : 1) Medgidia, sec. IV. 2) Axiopolis, sec. IV. 3, 4) Tomis, sec. V-VI.

Pl. V. Tip O : 1, 2) Atena, sec. I i.e.n.-I e.n. 3) Atena, sec. II-III. 4) Atena, sec. IV. 5) Tomis, sec. V-VI. 6) Dinogetia, sec. VI.

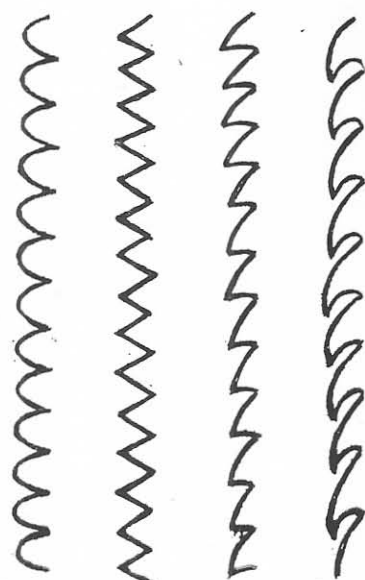
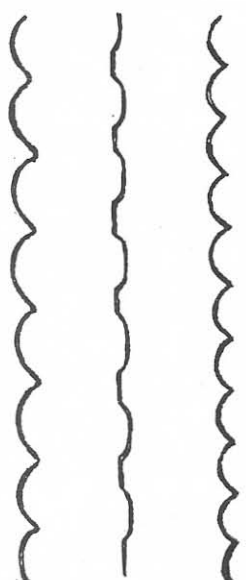
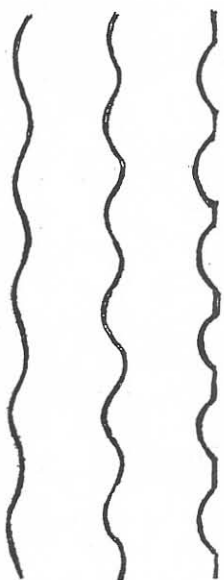

Pl. VI. Tip H : 1) Atena, sec. II. 2) Atena, sec. III. 3) Atena, sec. V-VI. 4) Histria, sec. VI.

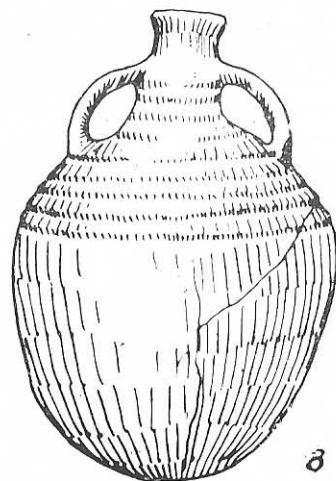
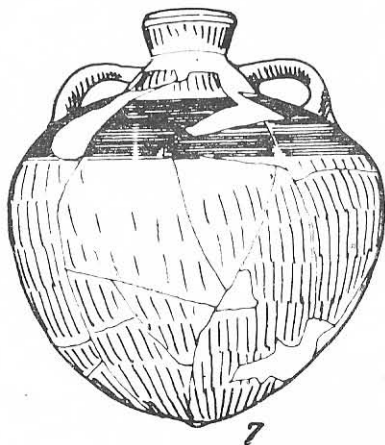
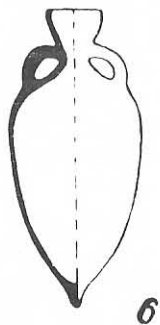
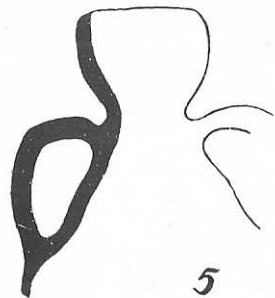
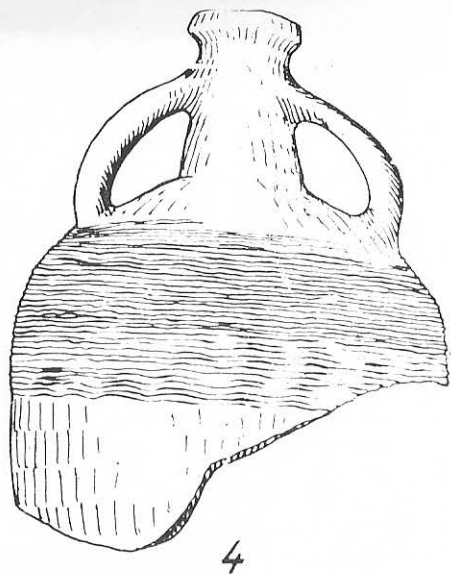
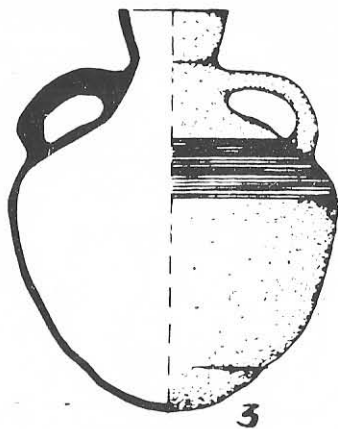
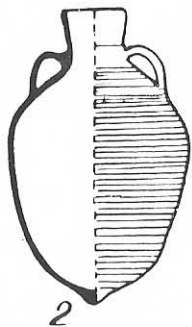
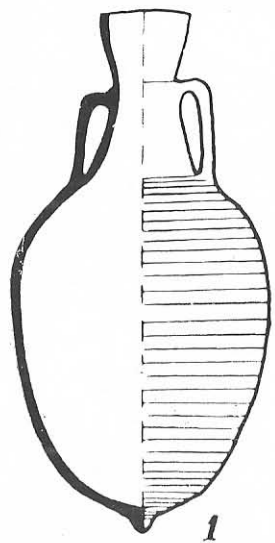
SEC. IV

SEC. IV - V

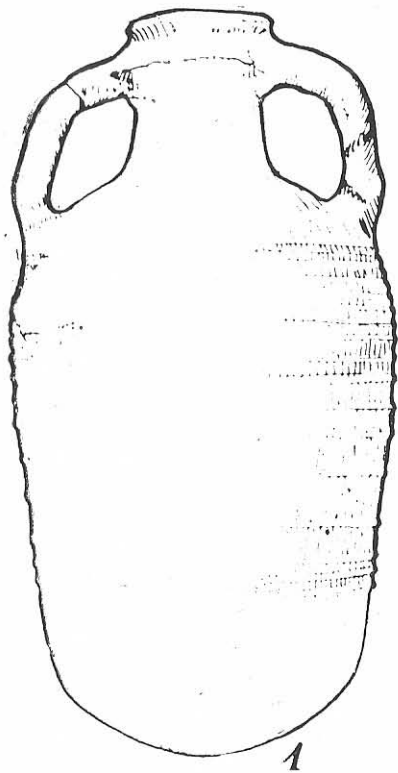
SEC. VI - VII

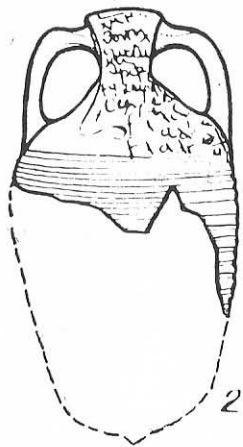
Pl. VII-a. Evoluția striurilor.

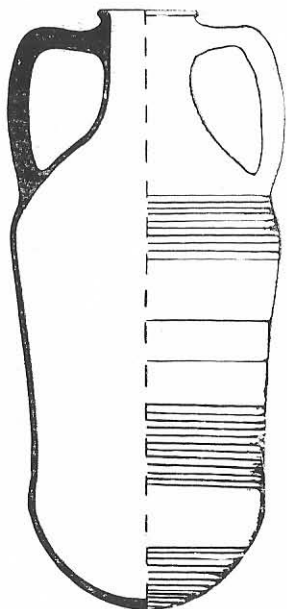
Pl. VII. Tip A : 1) Histria, sec. II. 2) Atena, sec. III-IV. 3) Halikarnassos, sec. VI-VII. 4) Sacidava, sec. VI. 5, 6) Inkerman, sec. II-III. 7) Histria, sec. VI. 8) Tomis, sec. VI.

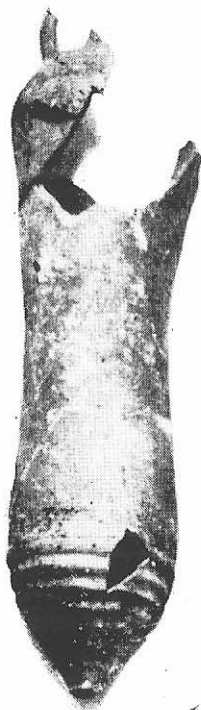
1

2

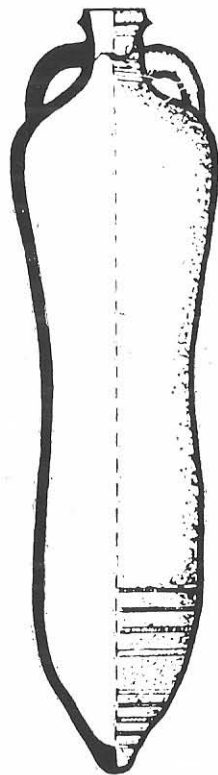
3

4

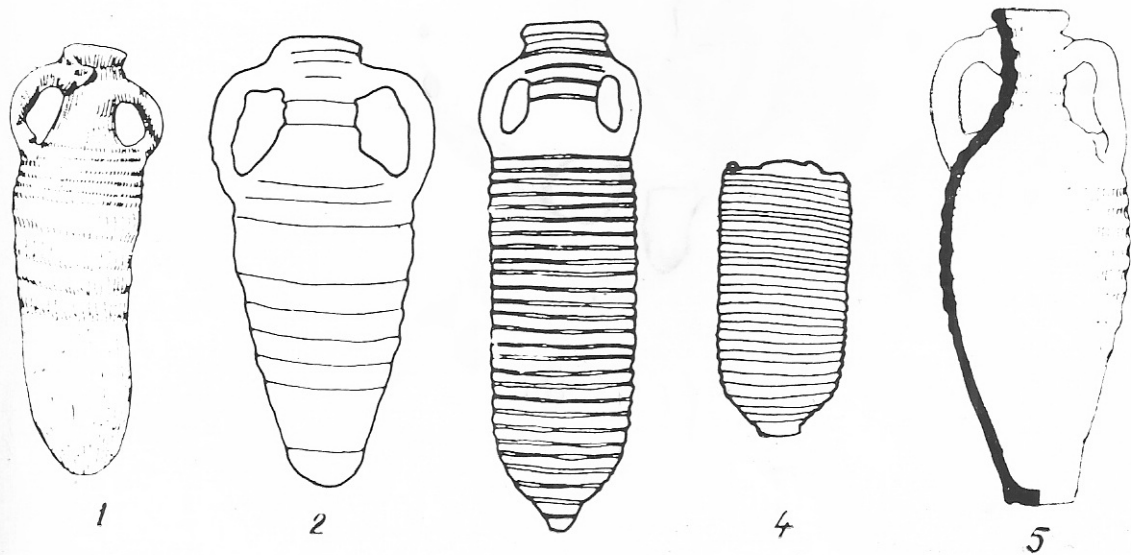

5

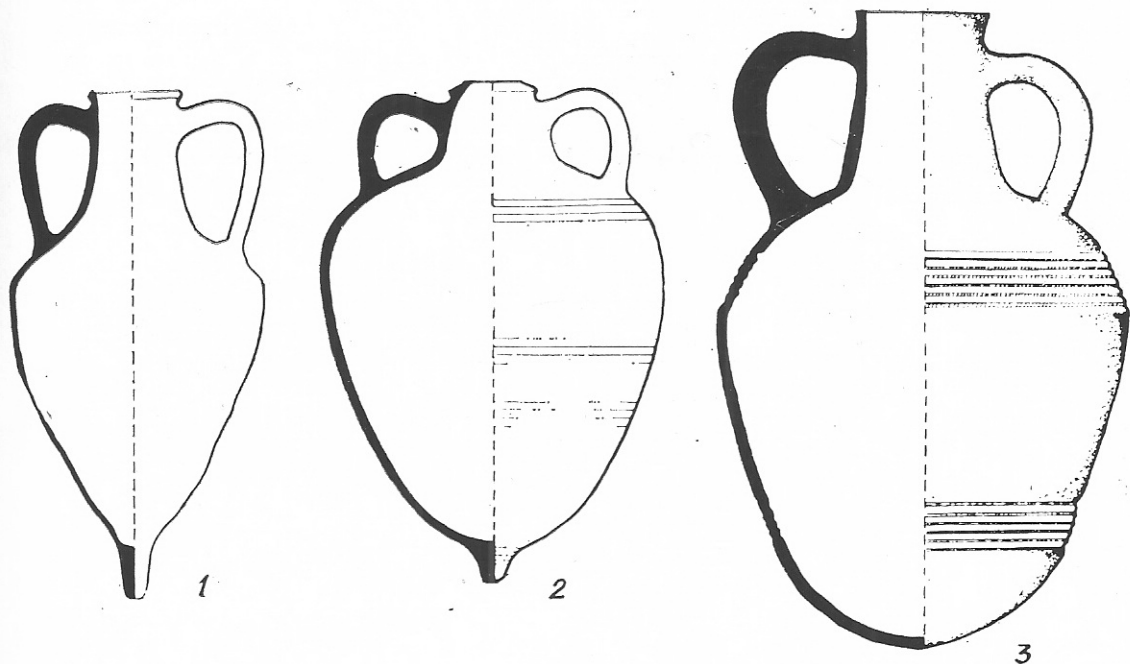

6

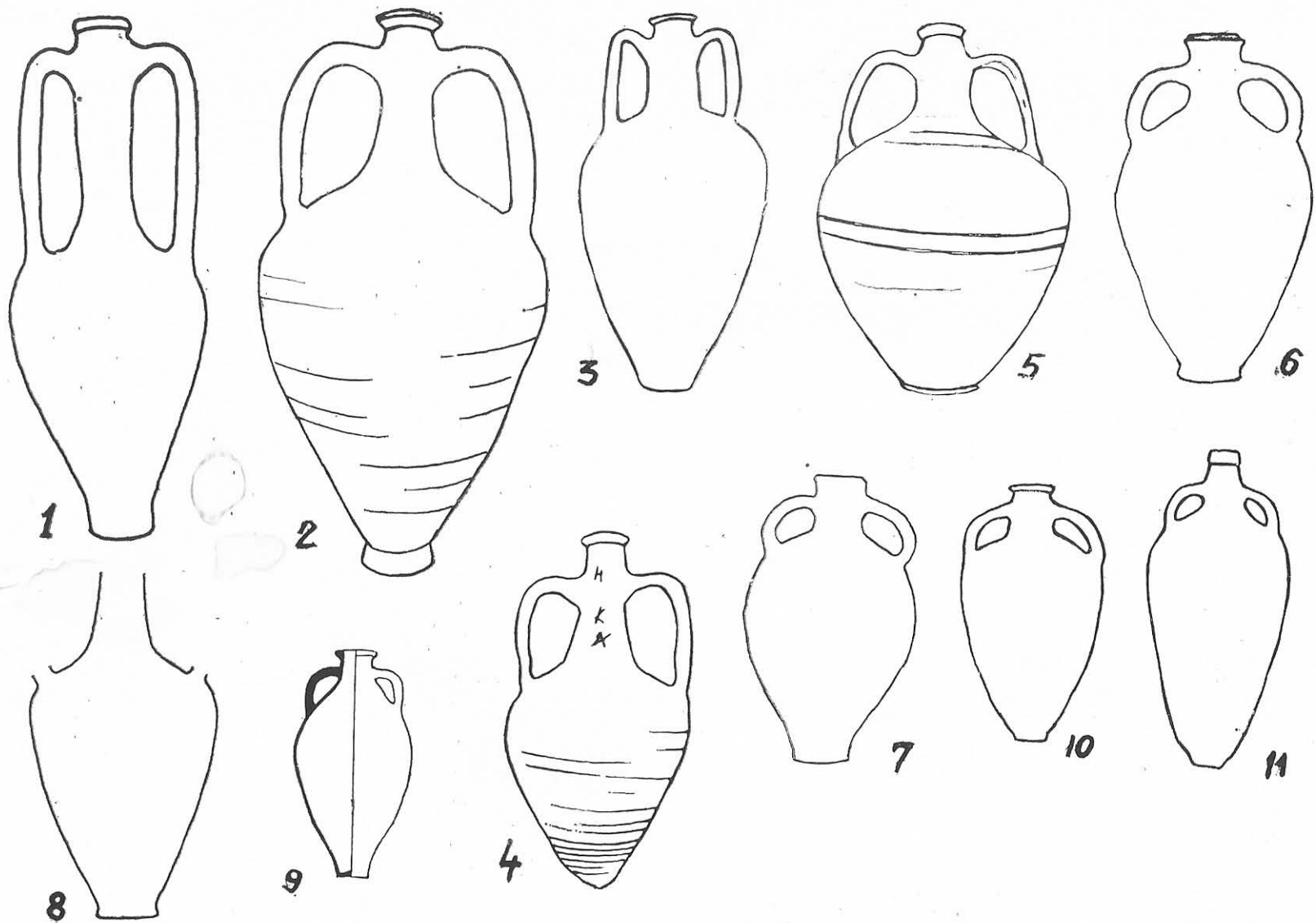
Pl. VIII. Tip B : 1-3) Sacidava, sec. VI. Tip M : 4, 5)
Tomis, sec. VI. 6) Histria, sec. VI.

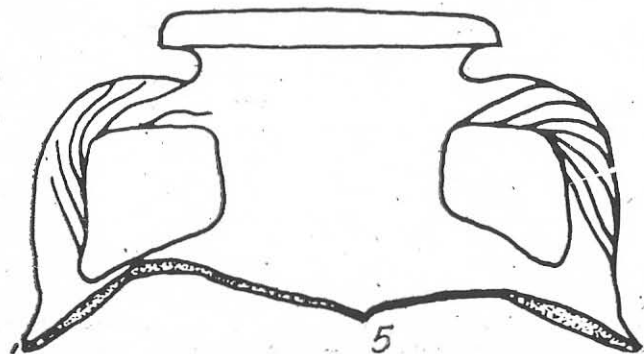
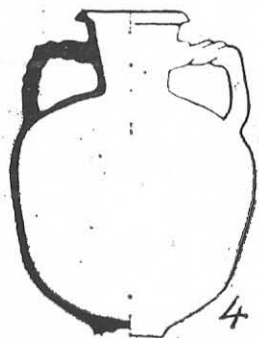
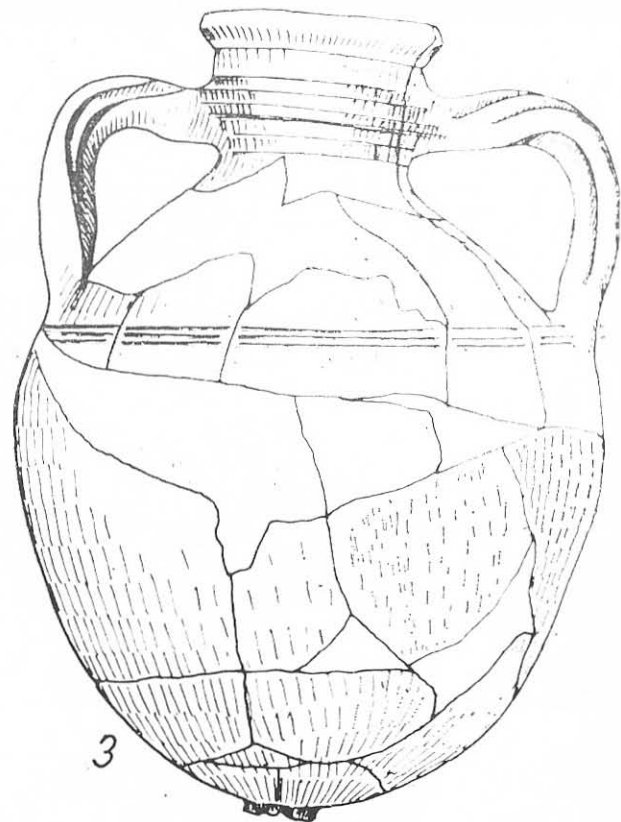
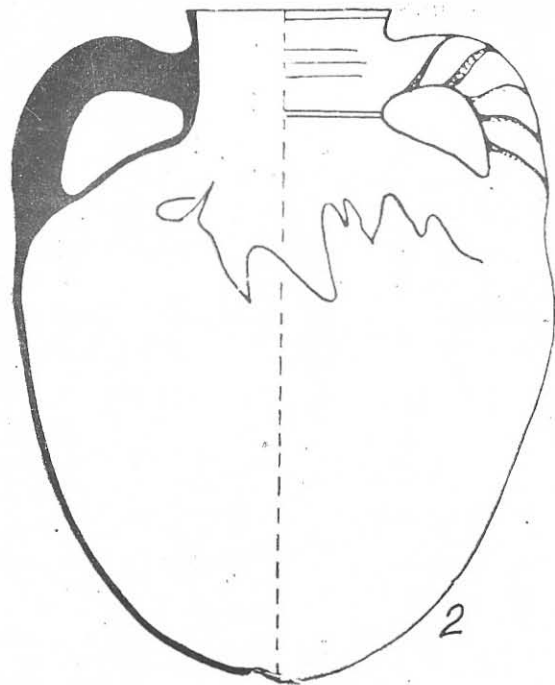
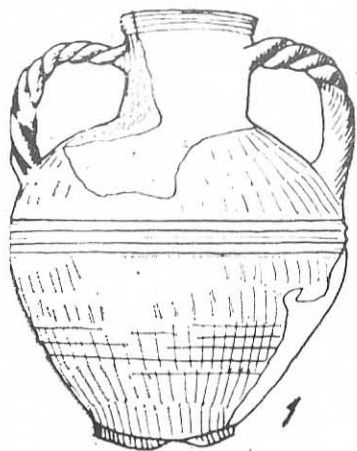
Pl. IX. Tip C : 1, 2) Tomis, sec. VI. Tip L : 3) Capidava, sec. VI. 4) Tomis, sec. VI. Tip F :
5) Histria, sec. VI.

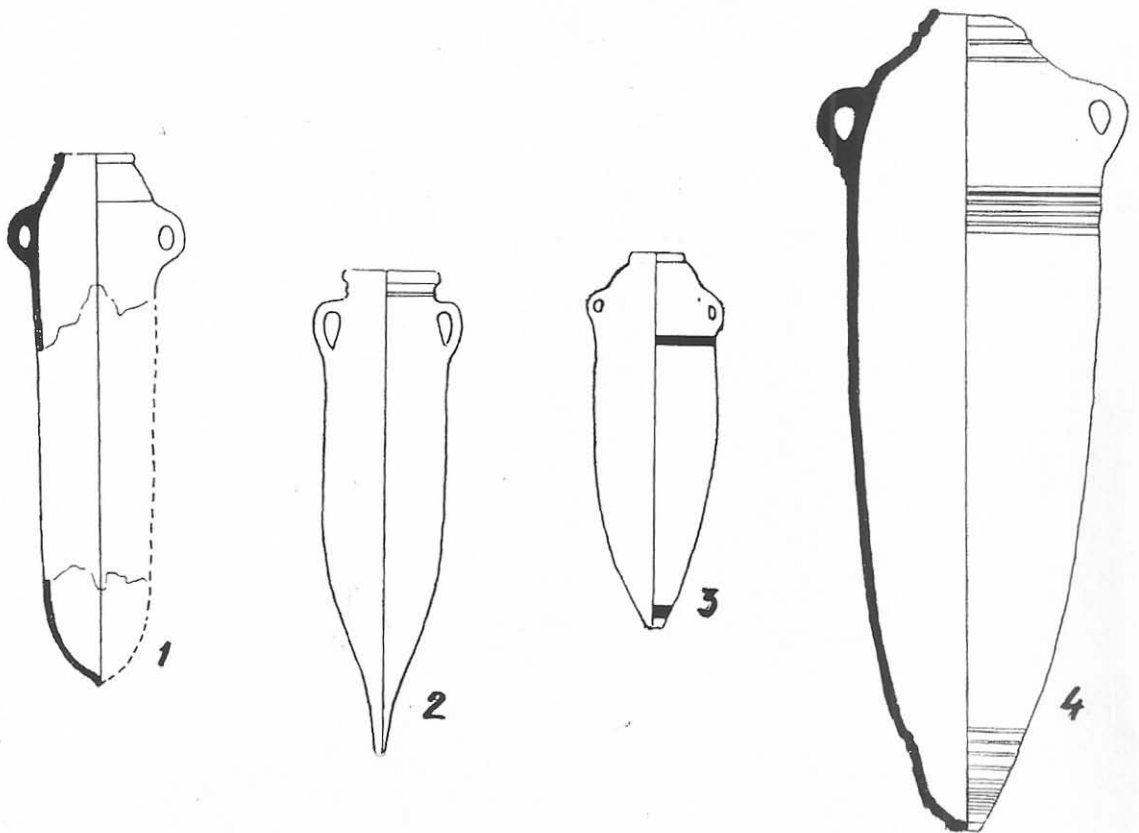
Pl. X. Tip D : 1) Tomis, sec. II-III. 2) Callatis, sec. IV. 3) Sacidava, sec. VI.

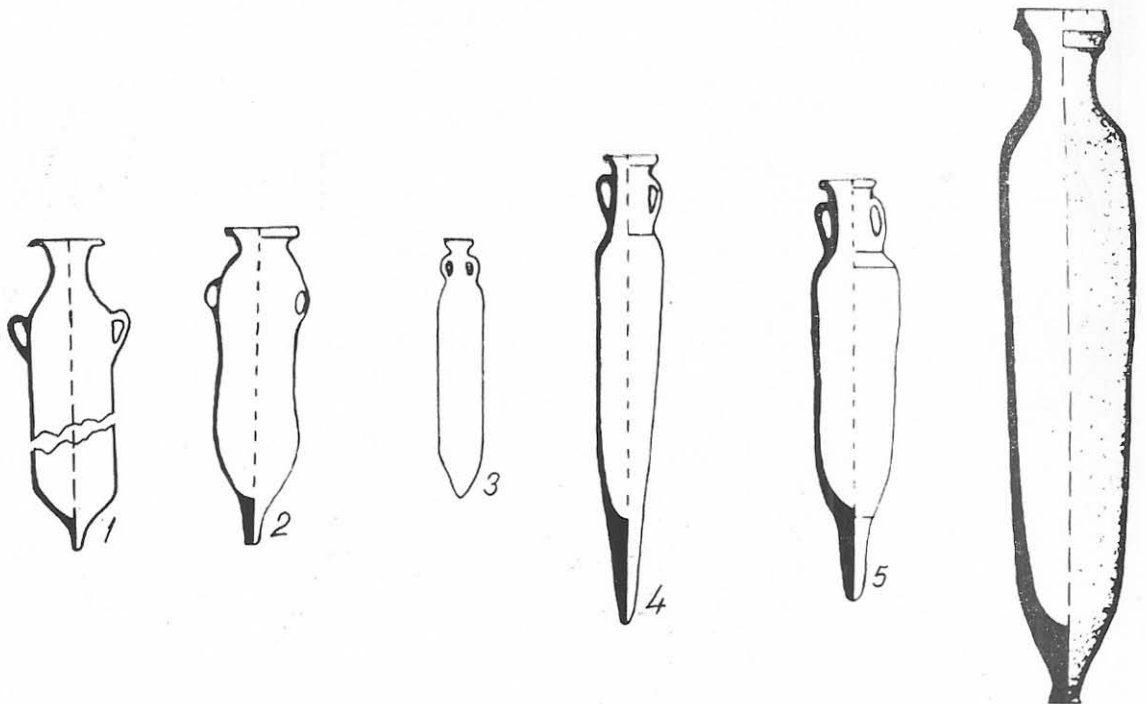
Pl. XI. Tip F : 1) Tomis, sec. I-II. 2) Tomis, sec. III. 3) Atena, sec. III. 4) Tomis, sec. V. 5) Tomis, sec. IV. 6) Atena, sec. IV. 7) Atena, sec. VI. 8) Sacidava, sec. IV. 9) nordul Mării Negre, sec. IV. 10-11) Atena, sec. VI.

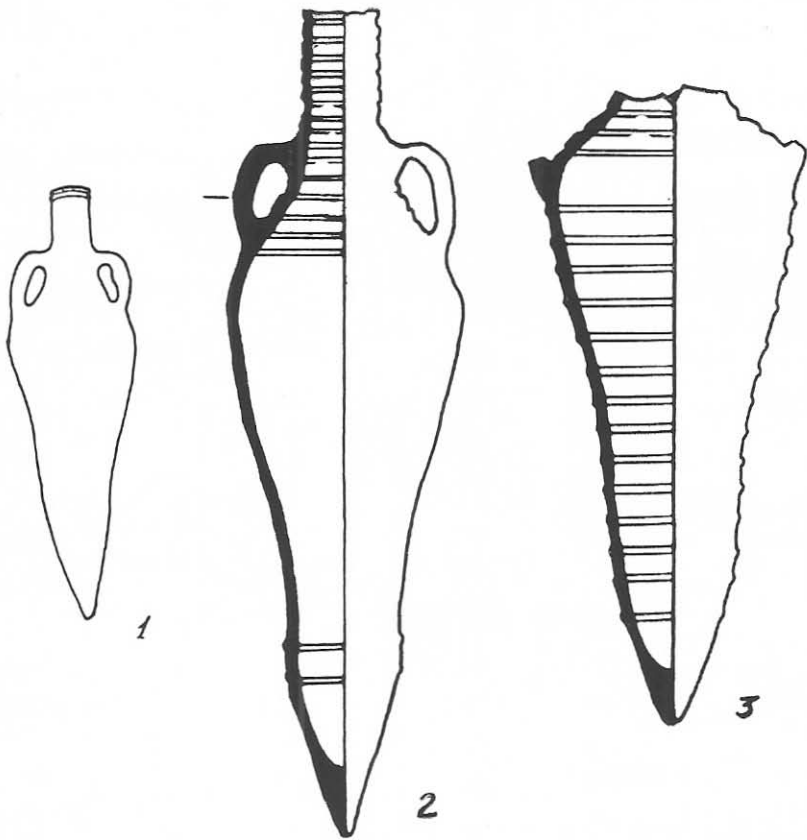
Pl. XII. Tip G : 1) Tomis, sec. IV. 2) Sacidava, sec V. 3) Altinum, sec. VI. 4) Dincgetia, sec. II. 5) Axio polis, sec. II.

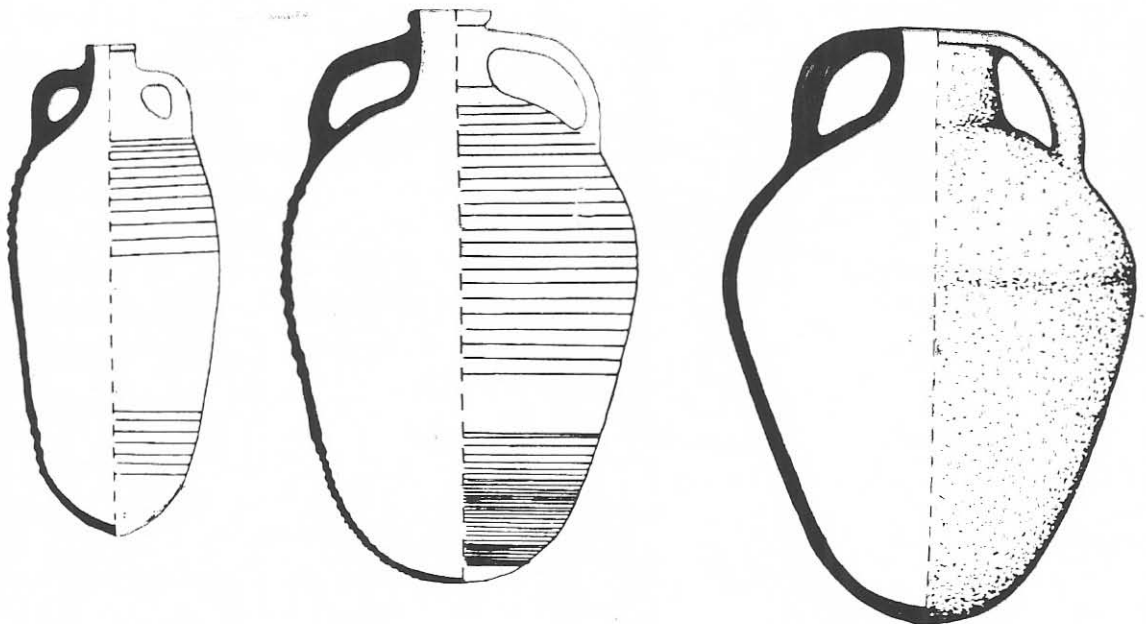
Pl. XIII. Tip J : 1) tip cartaginez, Kouass. 2) Spania, sec. I. 3) Spania, sec. IV și V. 4) Histria, sec. VI.

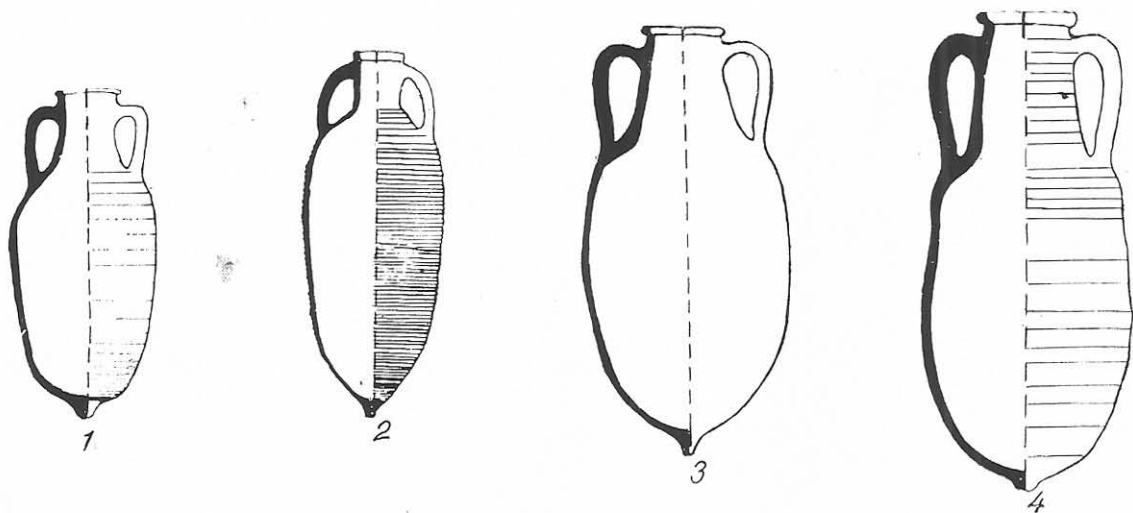
Pl. XIV. Tip S : 1, 2) amfore punice. 3) Dressel 27. 4, 5) Atena, sec. V. 6) Histria și Halikarnassos, sec. VI-VII.

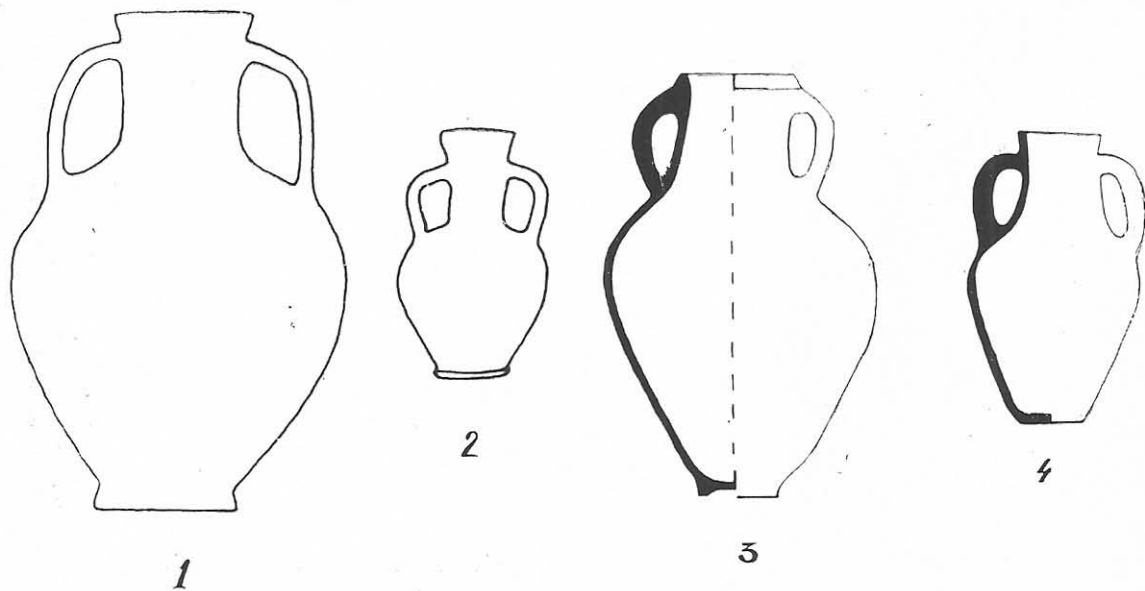
Pl. XV. Tip R : Tomis, sec. V-VI.

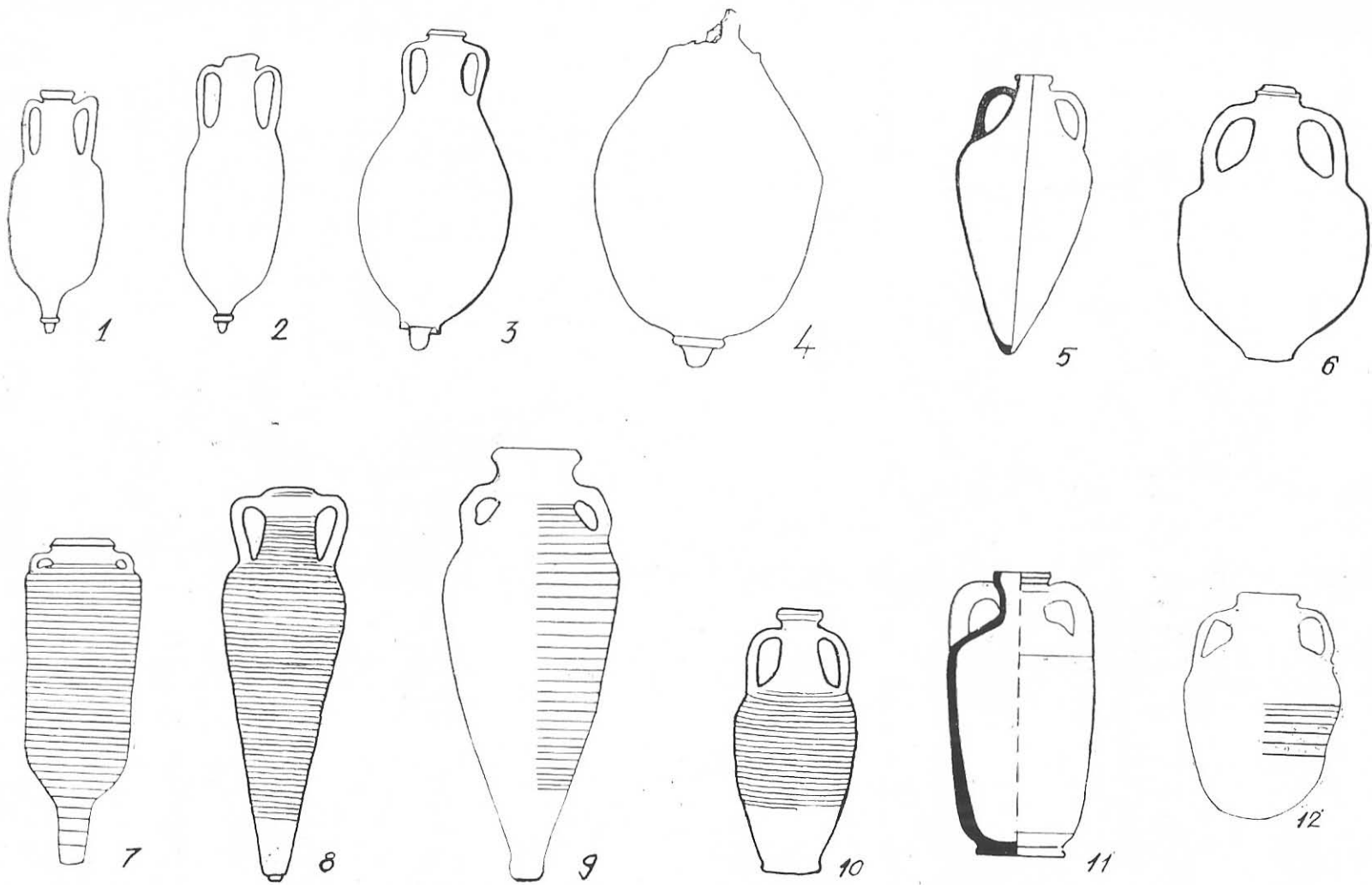
Pl. XVI. Tip P : 1) Tomis, sec. IV-V. 2) Callatis, sec. V-VI. Tip Y : 3) Tomis, sec. VI

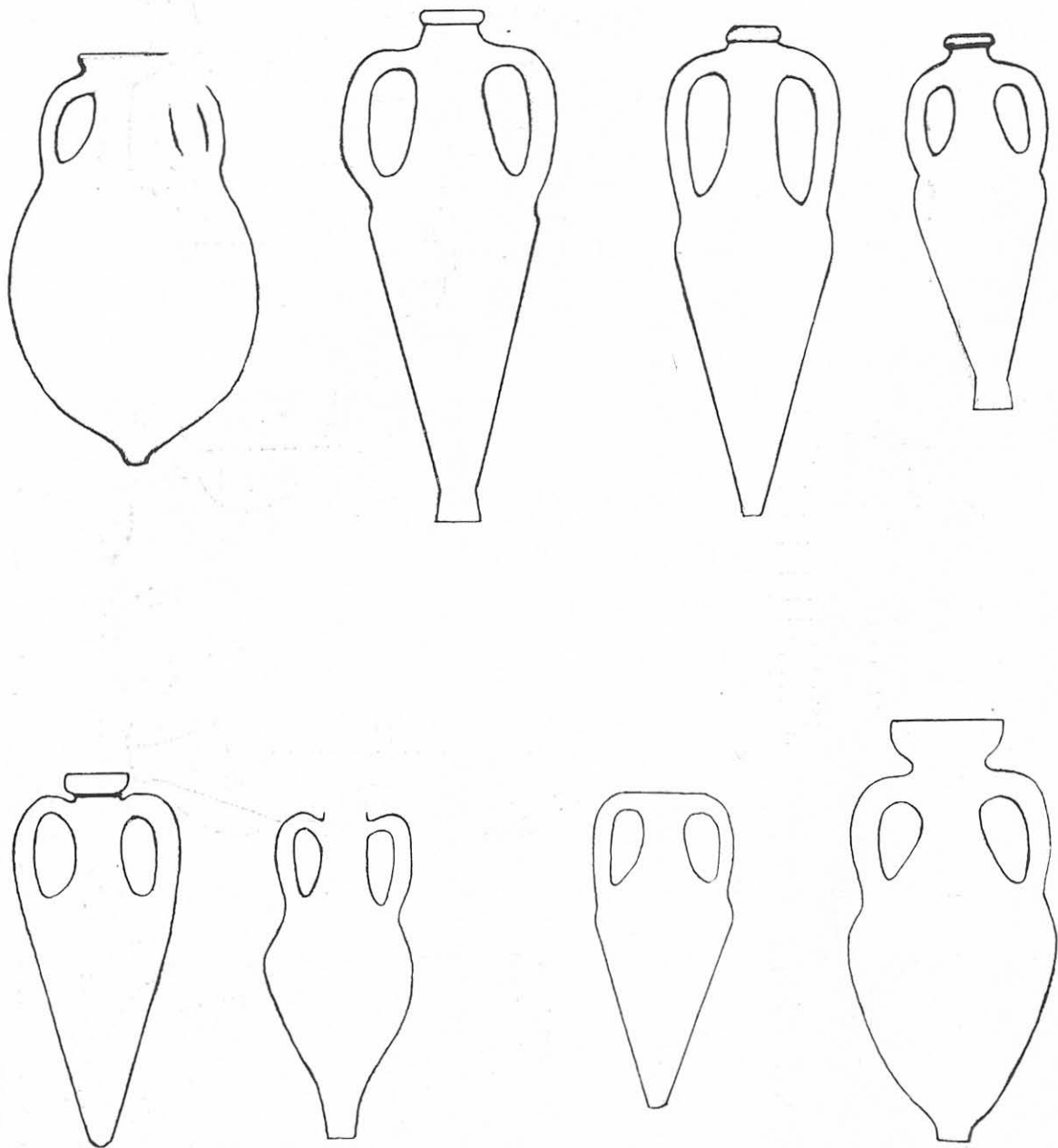
Pl. XVII. Tip T : 1) Pavlikeni, sec. II-III. 2) Mirmekion, sec. II. 3) Olbia, sec. III. 4) Histria, sec. VI.

Pl. XVIII. Tip Z : 1) Histria, sec. II. 2) Atena, sec. III-IV. 3) Histria, sec. II. 4) Histria, sec. VI.

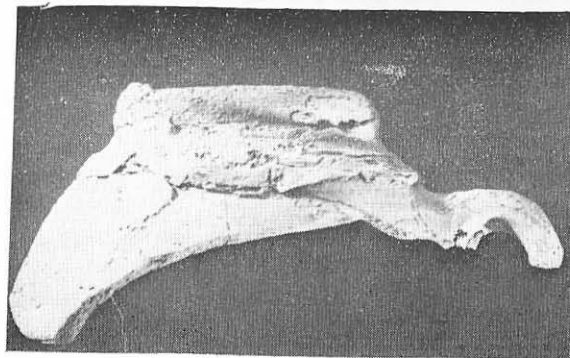
Pl. XIX. Tip U (Knidos) : 1) Atena, sec. I î.e.n. 2) Atena, sec. II e.n. 3) Atena, sec. IV. 4) Atena, sec. V e.n. Tip V : 7) Atena, sec. IV. *Forme rare* : 5) nordul Mării Negre, sec. IV. 6) Atena, sec. IV. 8) Atena, sec. VI. 9) Dinogetia, sec. V-VI. 10) Atena, sec. IV. 11) Sacidava, sec. V-VI. 12) Sucidava, sec. V-VI.

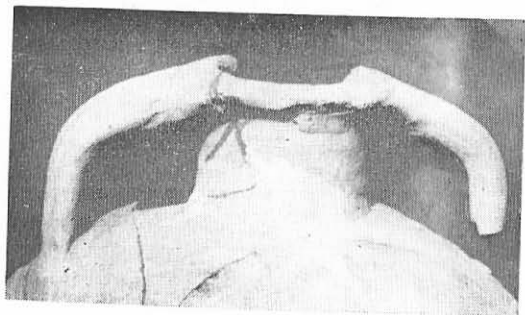
Pl. XX. Amfore nord-dunărene, cultura Sintana de Mureș-ernehov, Cîmpia Munteniei, sec. IV (necropole).

1

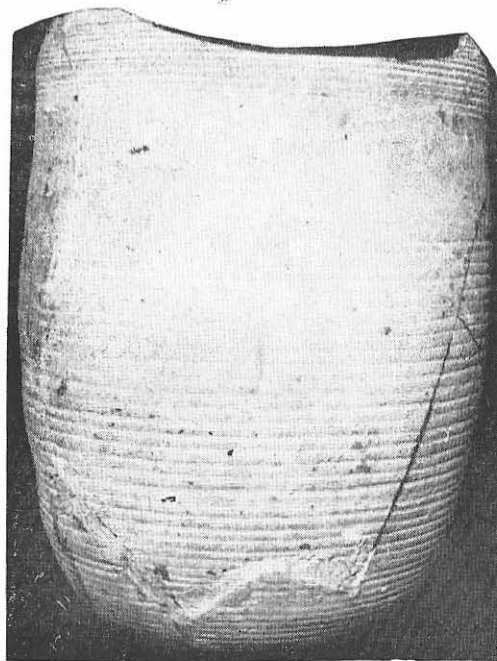
4

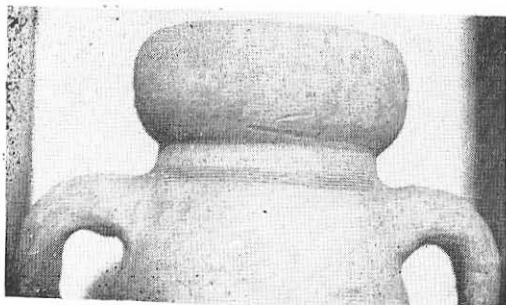
6

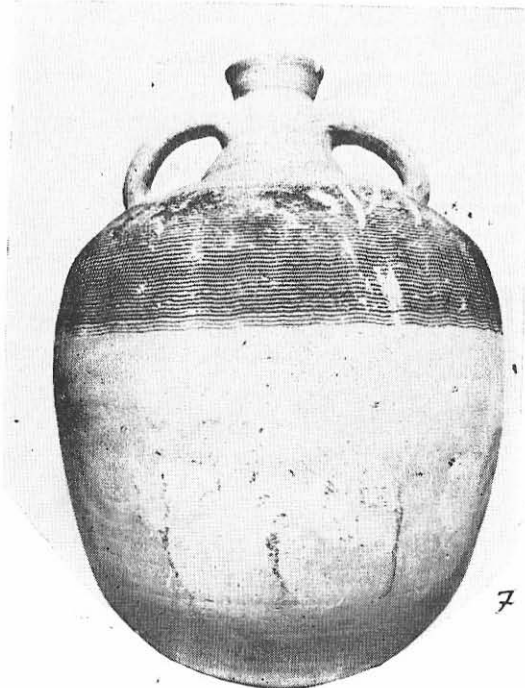
2

5

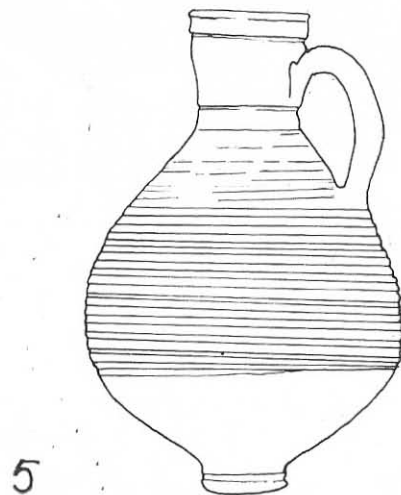
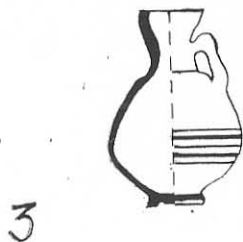
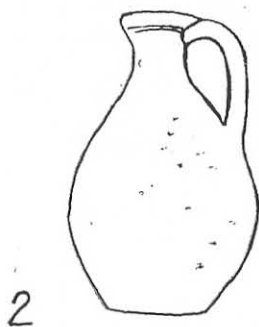
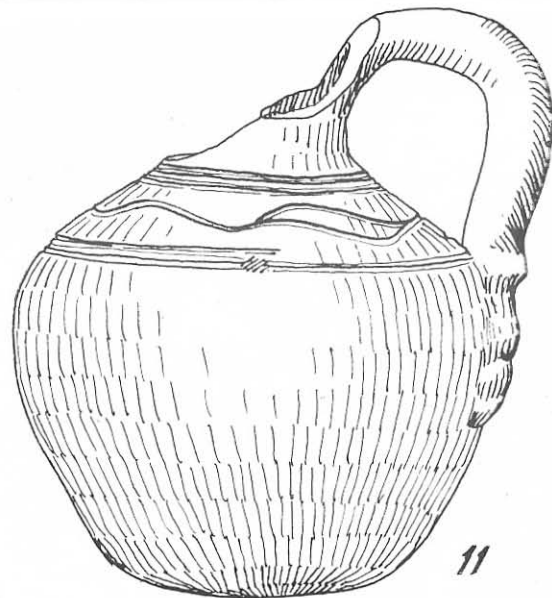
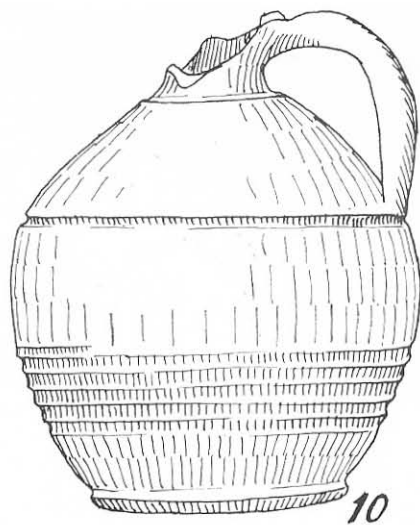
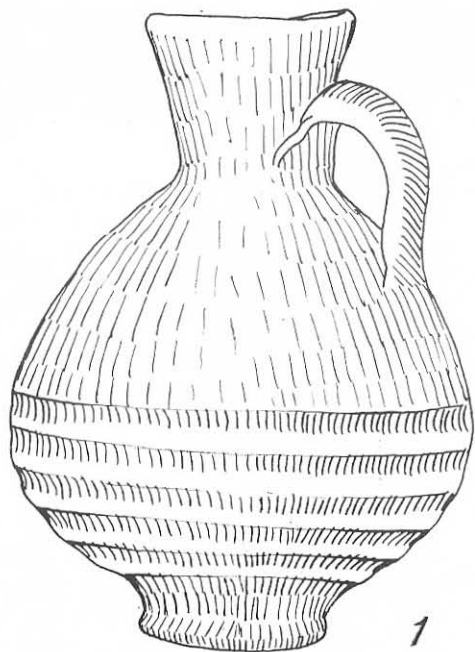

3

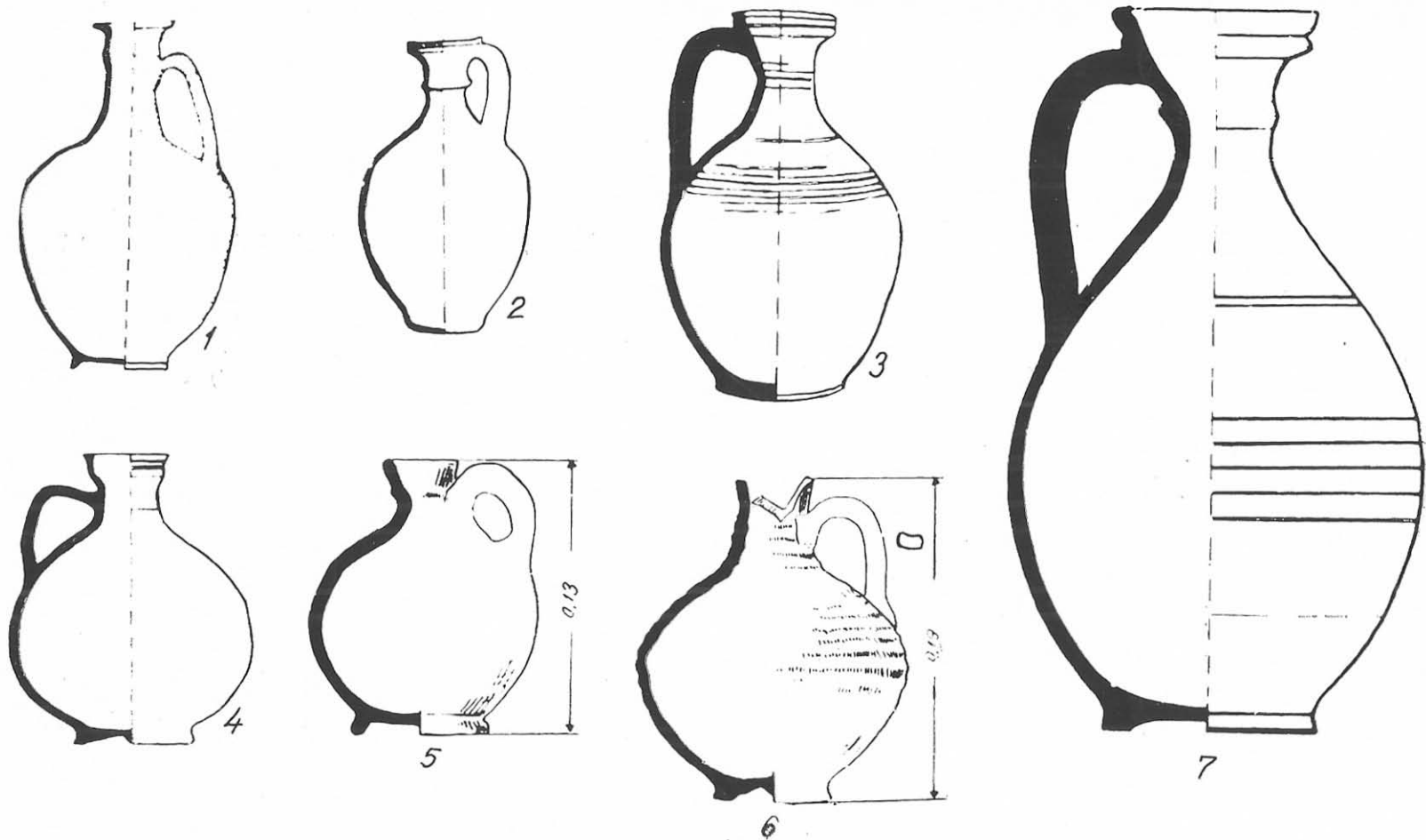

7

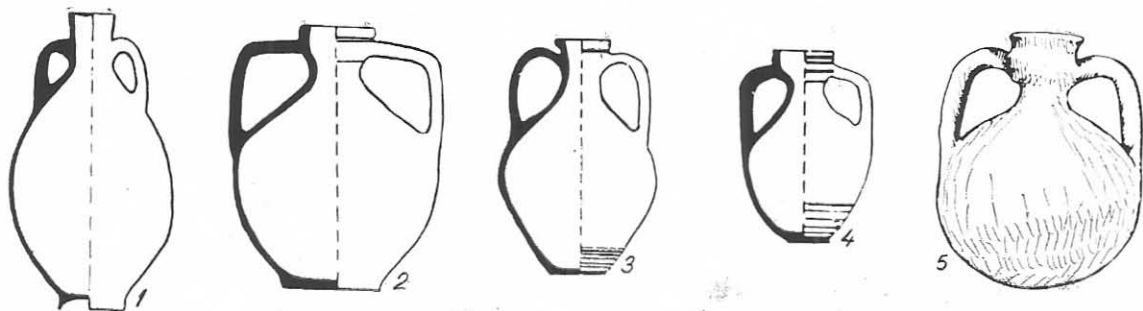
Pl. XXI. Tip K : 1) sec. VI. 2, 3) sec. III-V. Tip J : 4) Sacidava, sec. VI. Tip T : 5) Tomis, sec. IV-V. Tip Y : 6) Tomis, sec. VI.

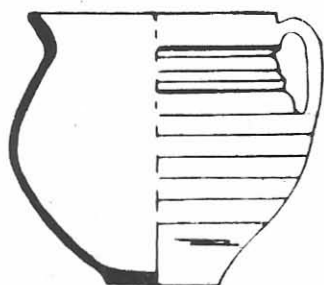
Pl. XXII. *Ulcioare*. Tip A : 1) Ostrov, sec. IV. 2) Piatra Frecăței (Beroe), sec. IV. Tip. D : 10) Histria, sec. V-VI .Tip B : 3) Dinoșgetia, sec. II. 4, 5) Tomis, sec. IV. Tip F : 11) Sacidava, sec. VI.

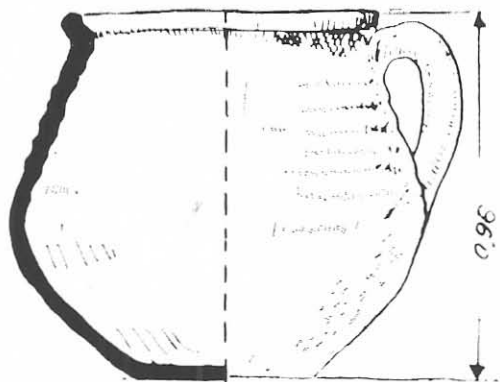
Pl. XXIII. *Ulcioare*. Tip C : 1, 4) Tomis, sec. II. 2) Dinogetia, sec. VI. 3) Histria, sec. VI.
Tip D : 5, 6) Histria, sec. VI. 7) Tip C : Histria, sec. IV.

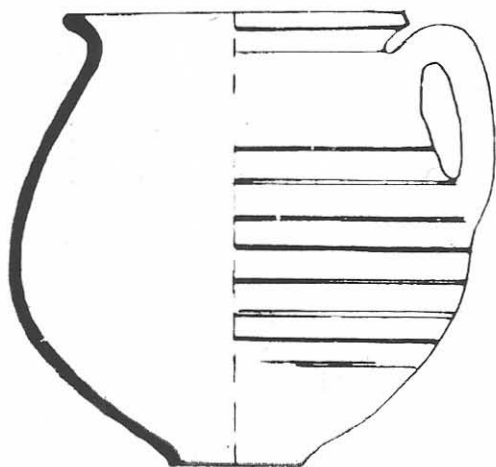
Pl. XXIV. Ulcioare. Tip E (amphoridion) : 1) Tomis, sec. I-II. 2) Tomis, sec. III. 3, 4) Tomis, sec. IV-V. 5) Capidava, sec. VI.

1

2

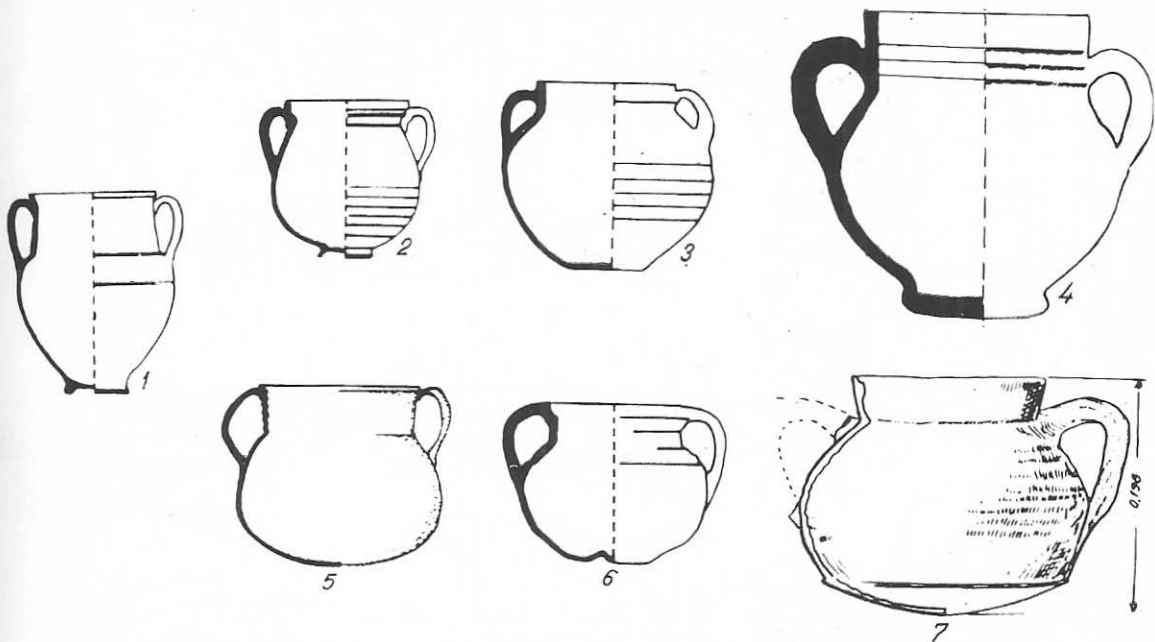

3

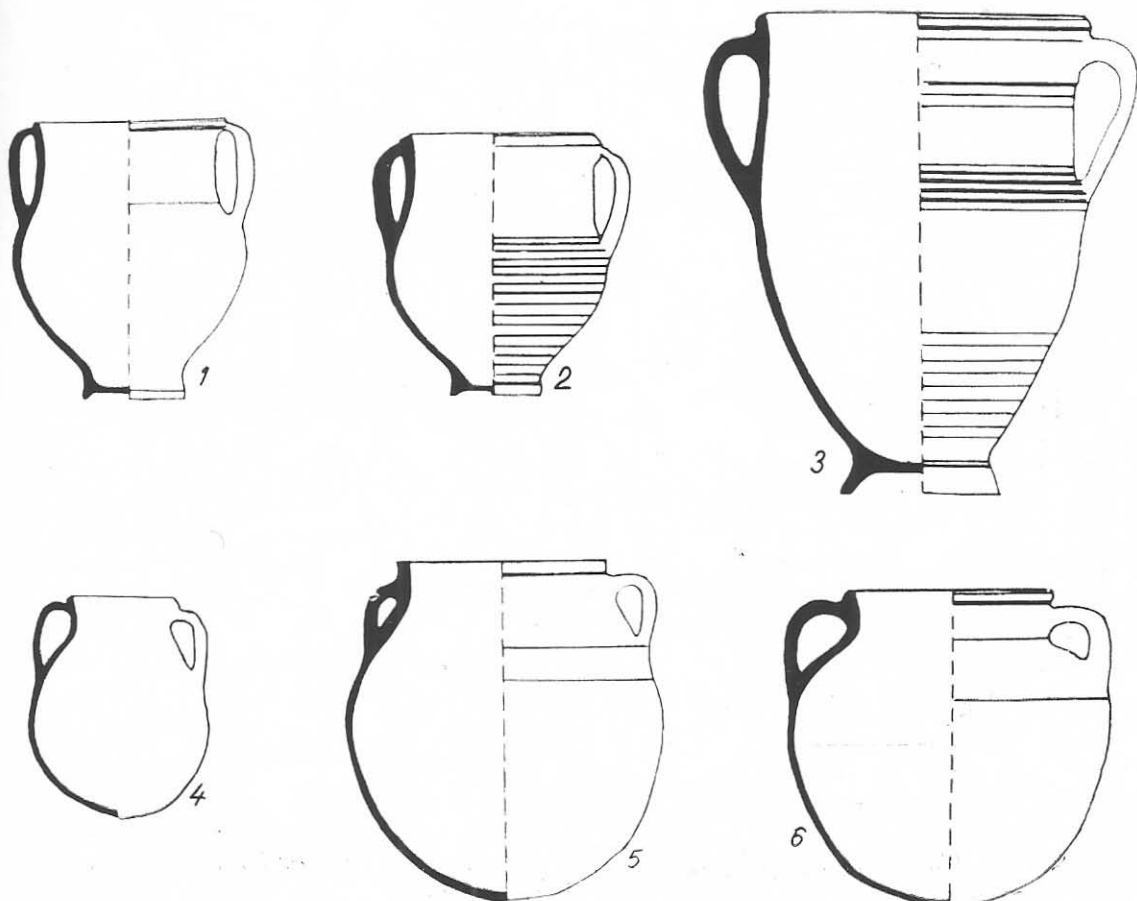

4

Pl. XXV. Oale-căni. Tip A : 1, 3) sec. II-III. 2, 4) sec. V-VI.

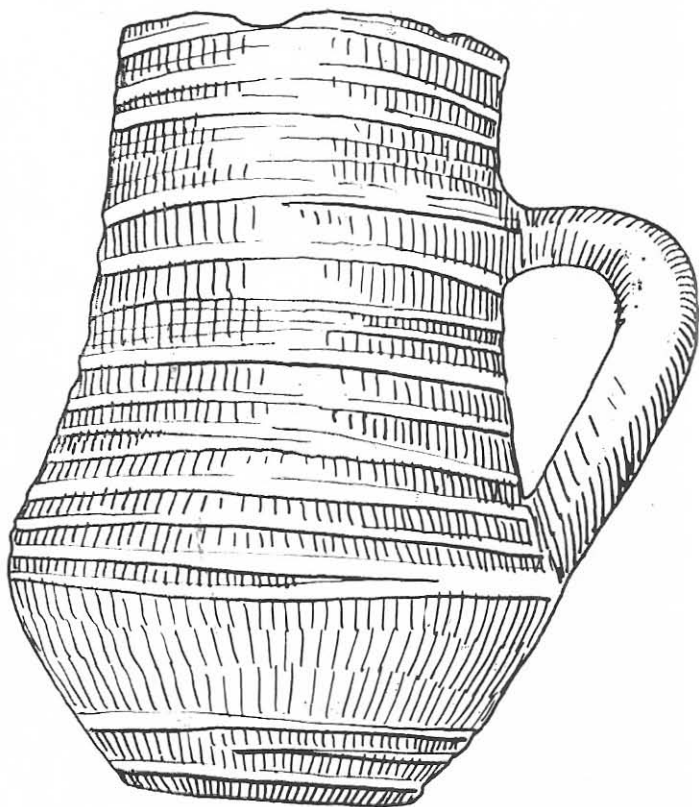
Pl. XXVI. Tip B : 1) Tomis, sec. I-II. 2) Tomis, sec. II-III. 3) Dinogetia, sec. VI. 4) Histria, sec. VI. 5, 6) Halikarnassos, sec. VII. 7) Histria, sec. VI.

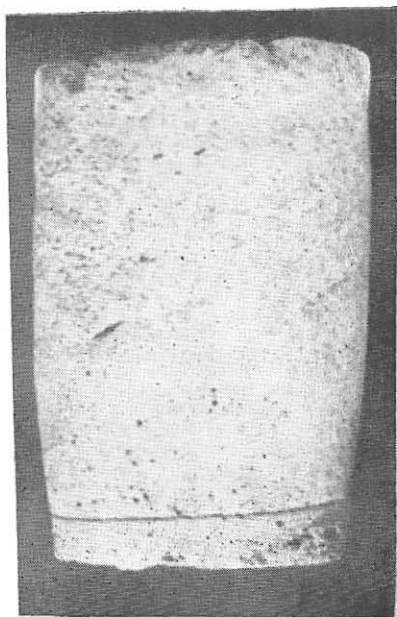
Pl. XXVII. Tip H : 1) Tomis, sec. I-II. 2) Tomis, sec. II. 3) Tomis, sec. IV. Tip D : 4) Atena, sec. II. 5) Tomis, sec. VI. Tip C : 6) Tropaeum Traiani, sec. V-VI.

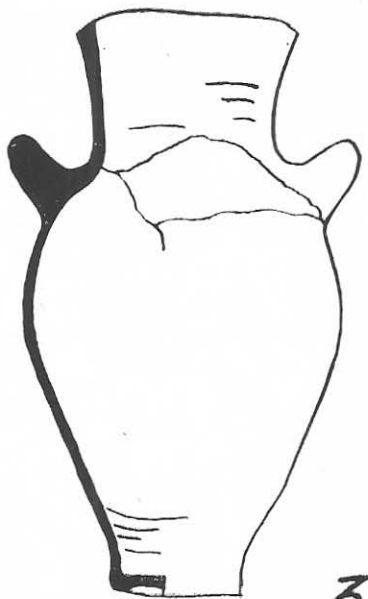
1

7

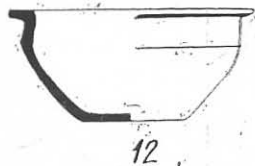
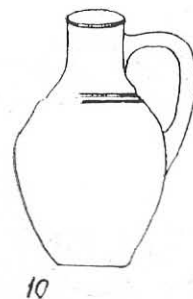
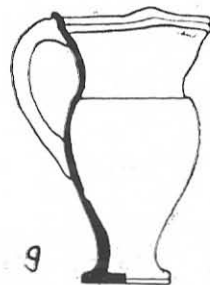
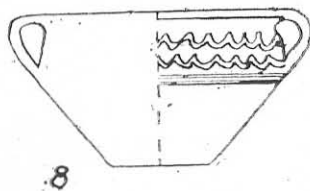
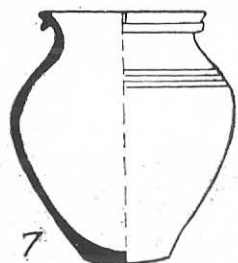
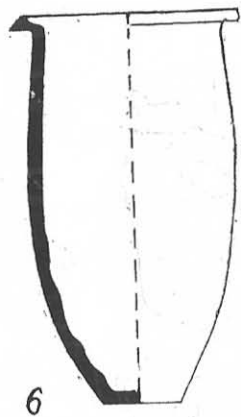
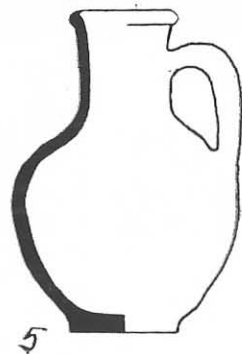
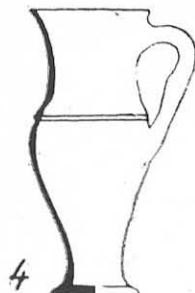
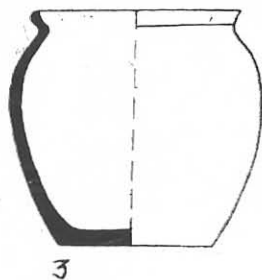
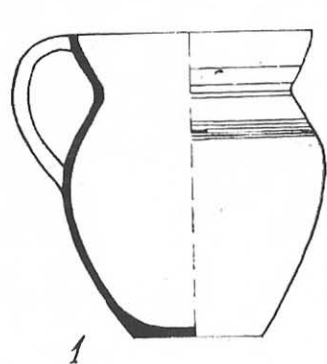

2

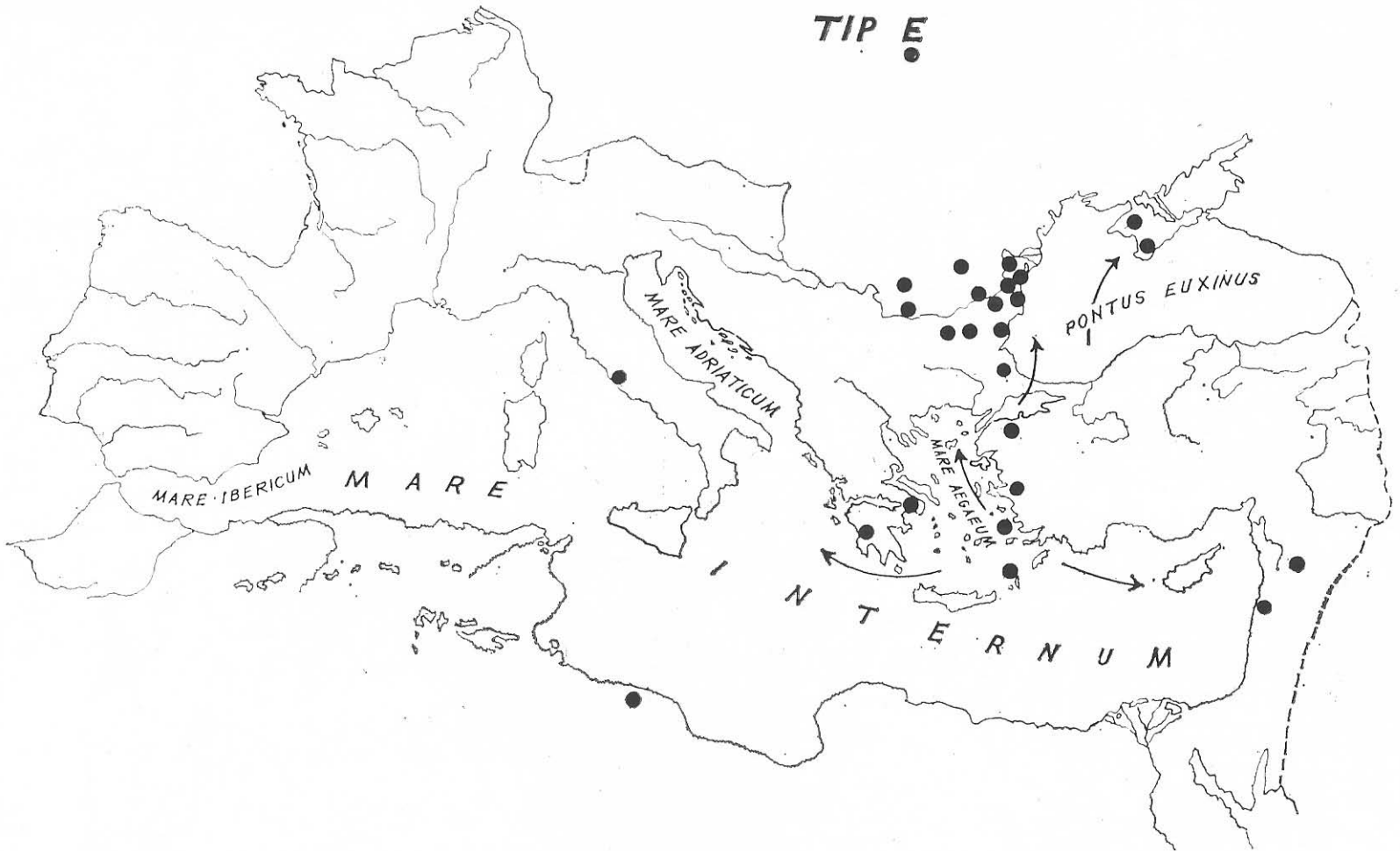
3

Pl. XXVIII. Tip E : 1) Sacidava, sec. VI. Tip F : 7) Sacidava, sec. VI. Tip J : 3) Histria, sec. VI.

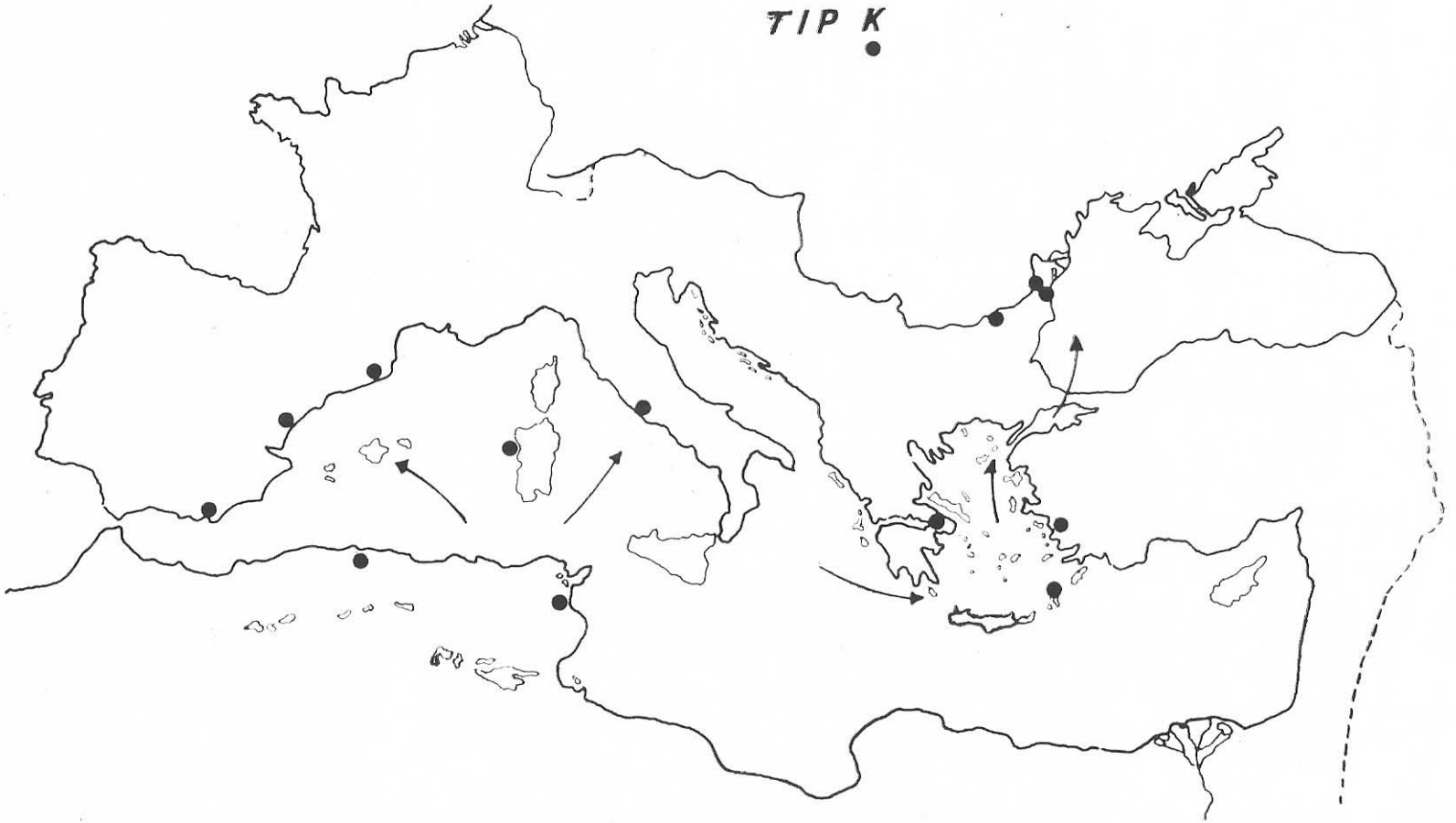
Pl. XXVIII bis. Sucidava (apud D. Tudor) 1) sec. VI. 2) sec. VI. 3) sec. V-VI. 4) sec. VI. 5) sec. V-VI. 6) sec. V-VI. 7) sec. IV-V
8) sec. IV-V. 9) sec. VI. 10) sec. VI. 11) sec. IV-V. 12) sec. IV-V. 13) sec. VI. 14) sec. IV-V.

TIP E

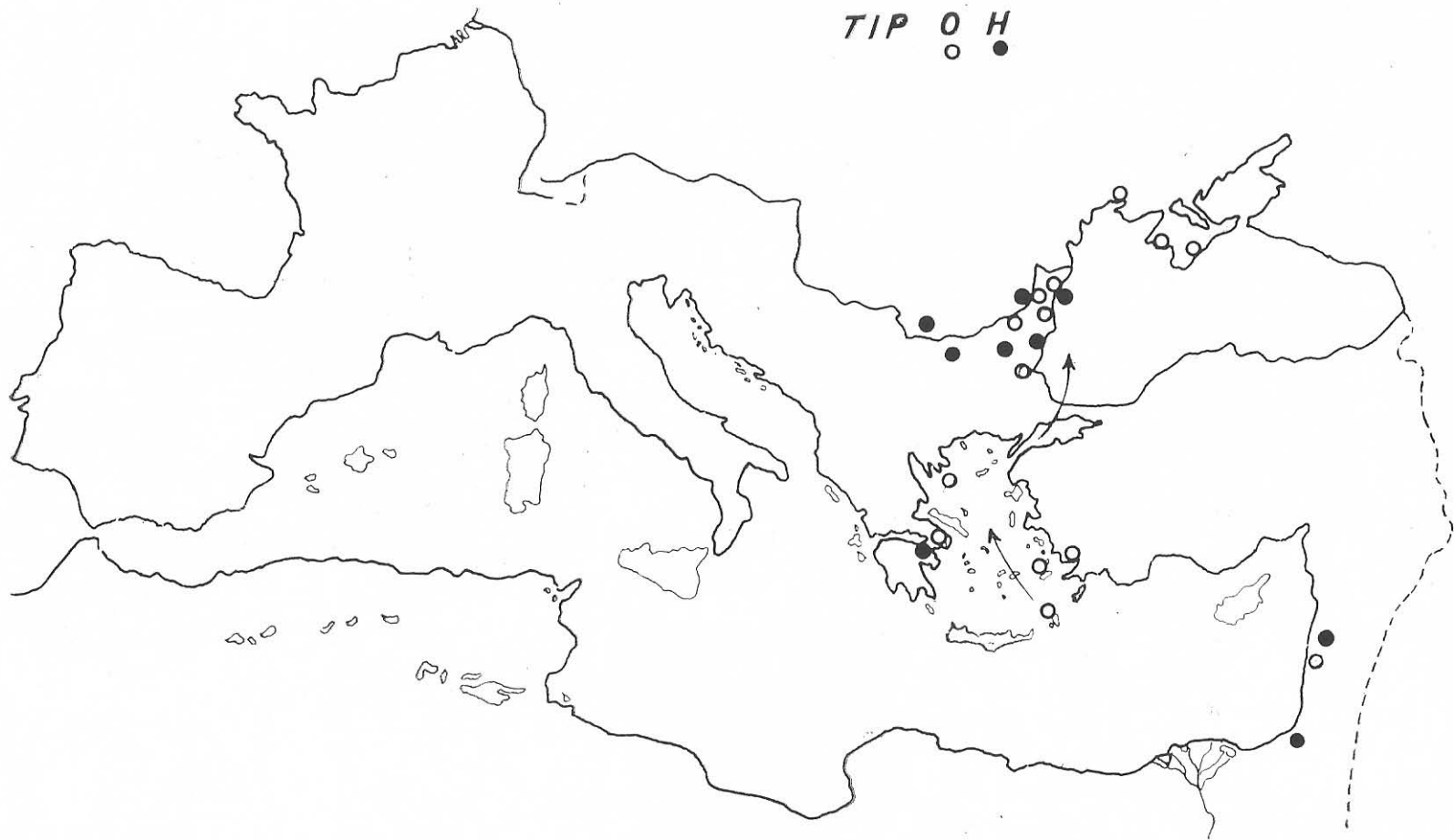
Pl. XXIX. Originea și răspindirea amforelor tip E.

TIP K

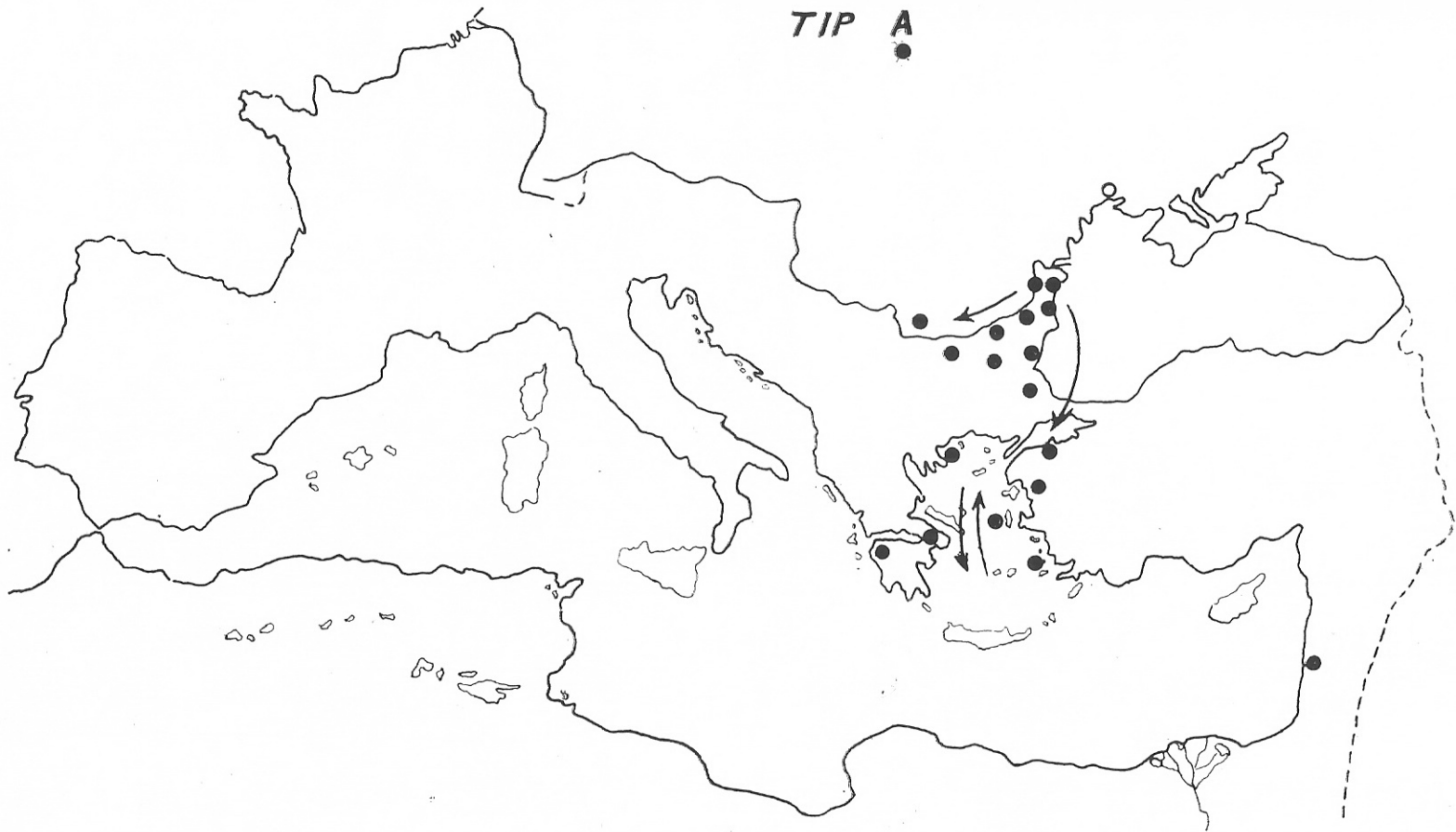
Pl. XXX. Originea și evoluția amforelor tip K.

TIP O H

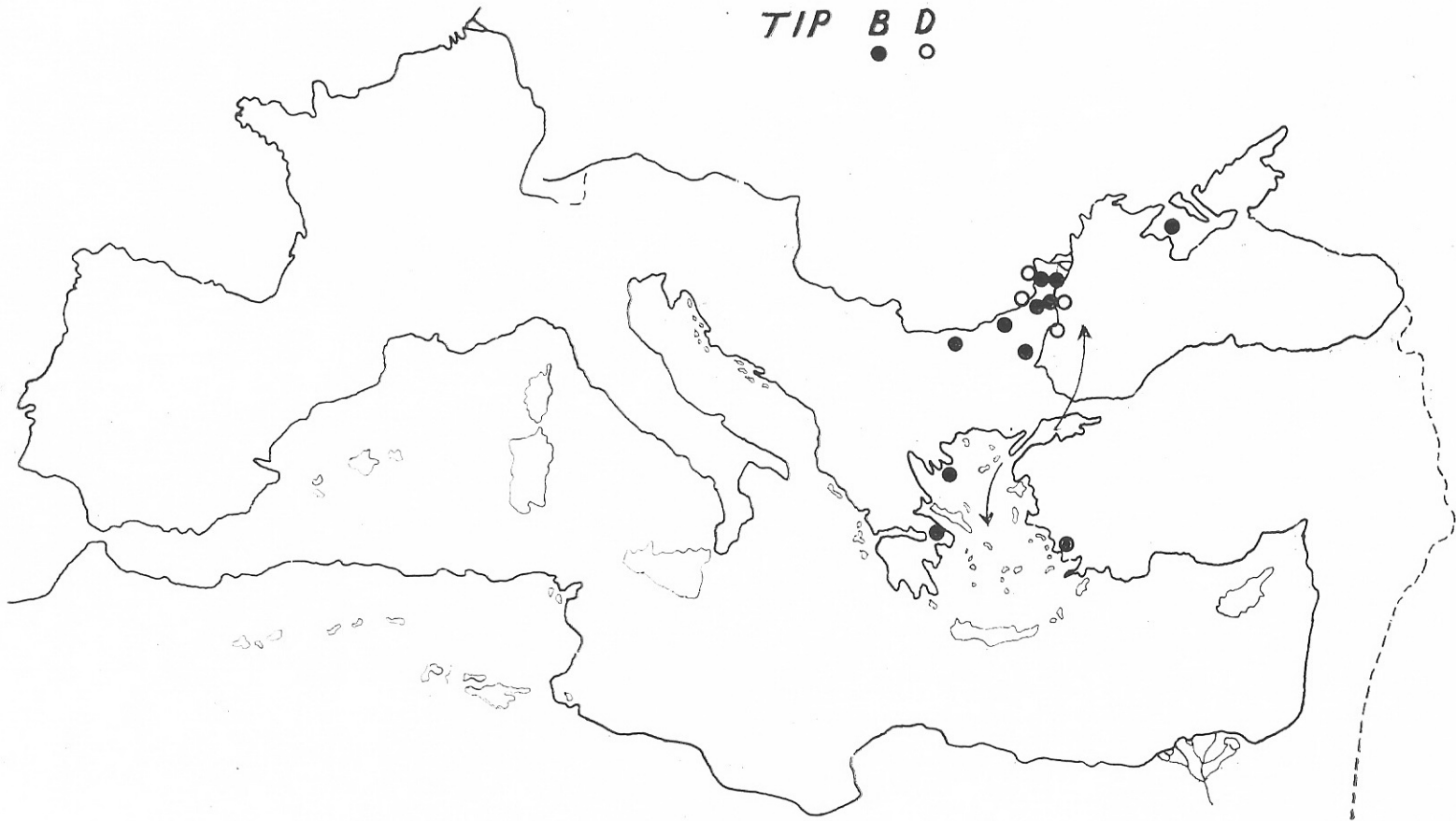
Pl. XXXI. Amforele tip O și H.

TIP A

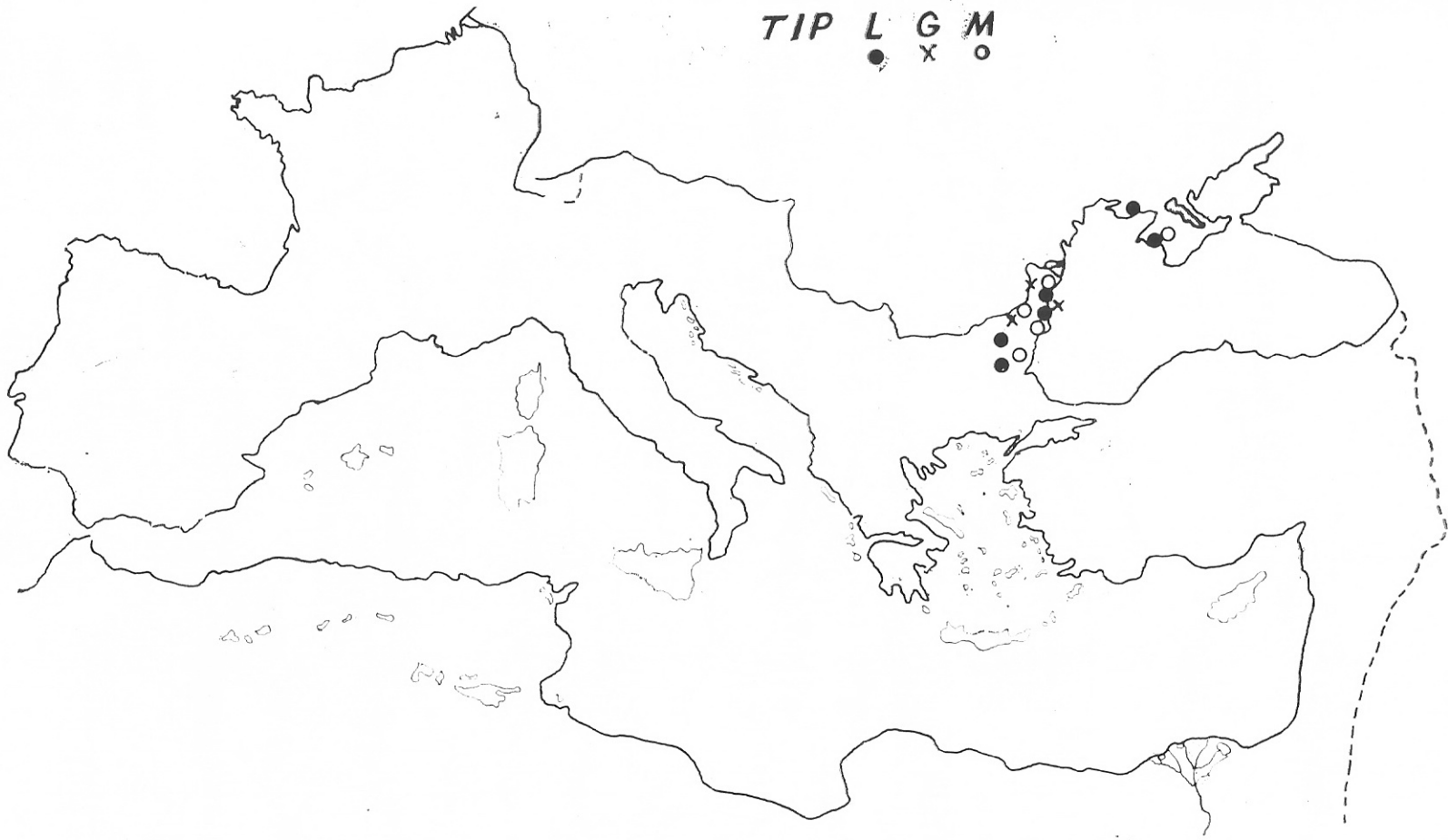
Pl. XXXII. Amforele típ A.

TIP B D

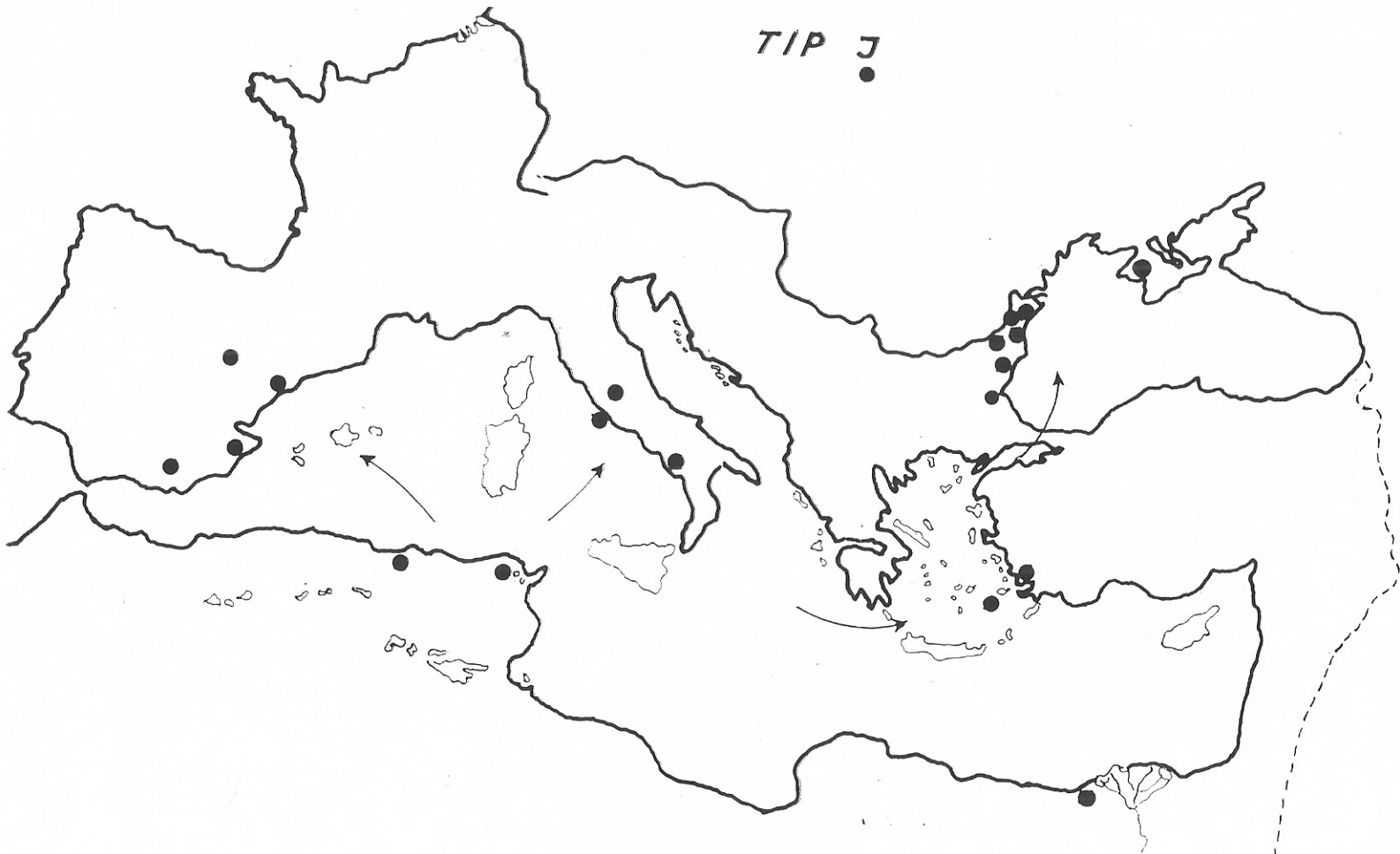
Pl. XXXIII. Amforele tip B și D.

TIP L G M
● X ○

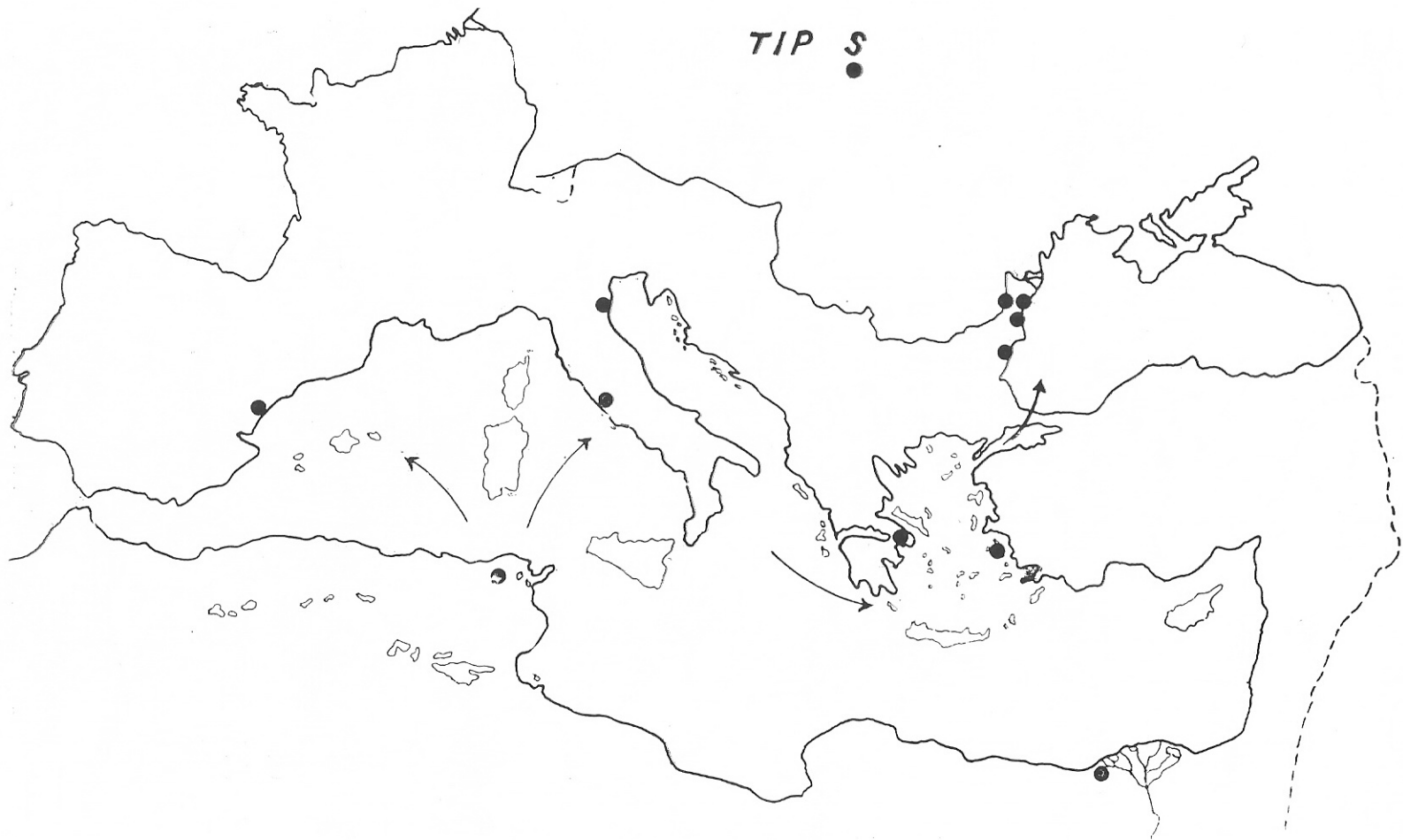
Pl. XXXIV. Amforele tip L, G și M.

TIP J

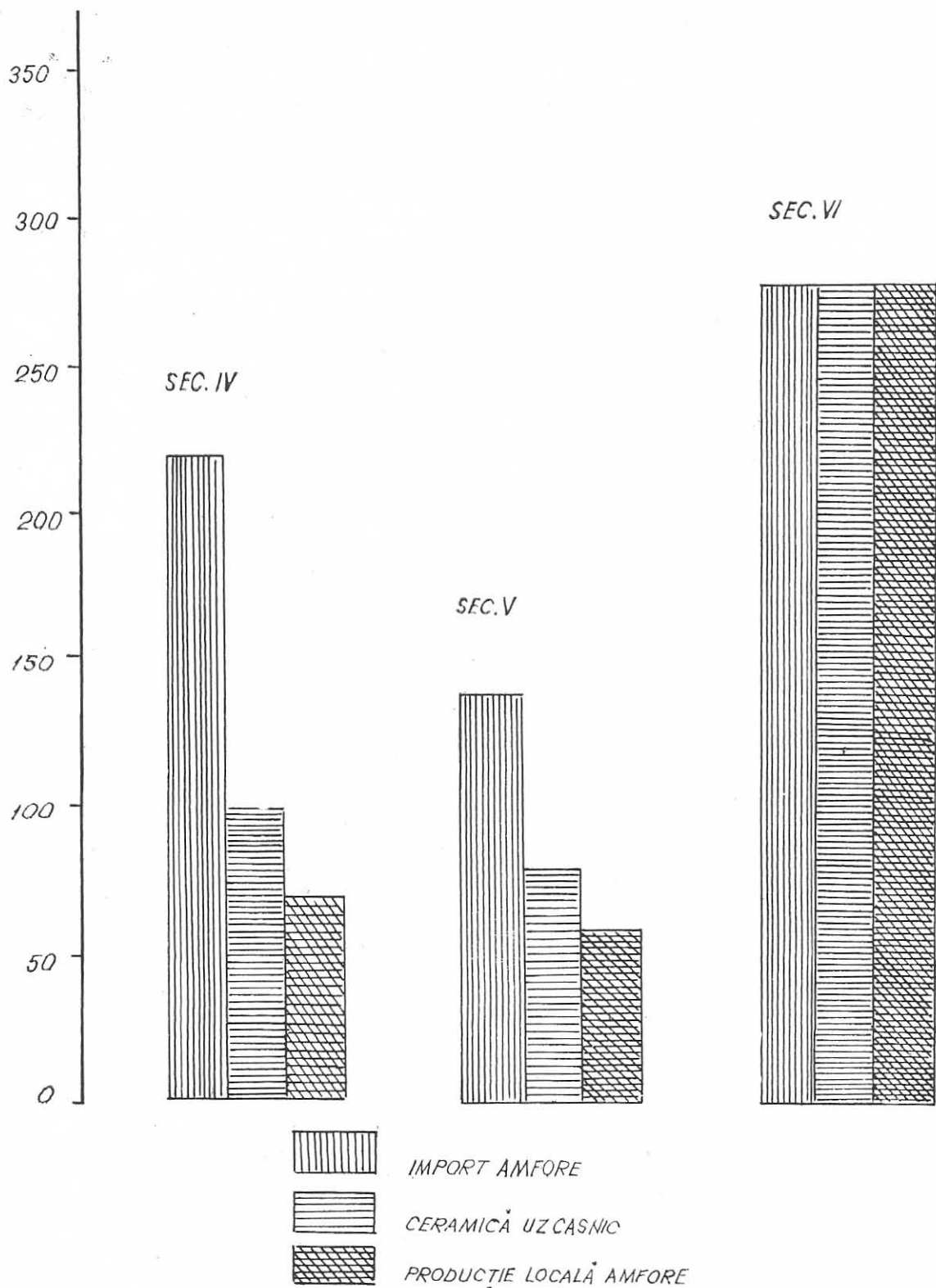

Pl. XXXV. Amforele tip J.

TIP S

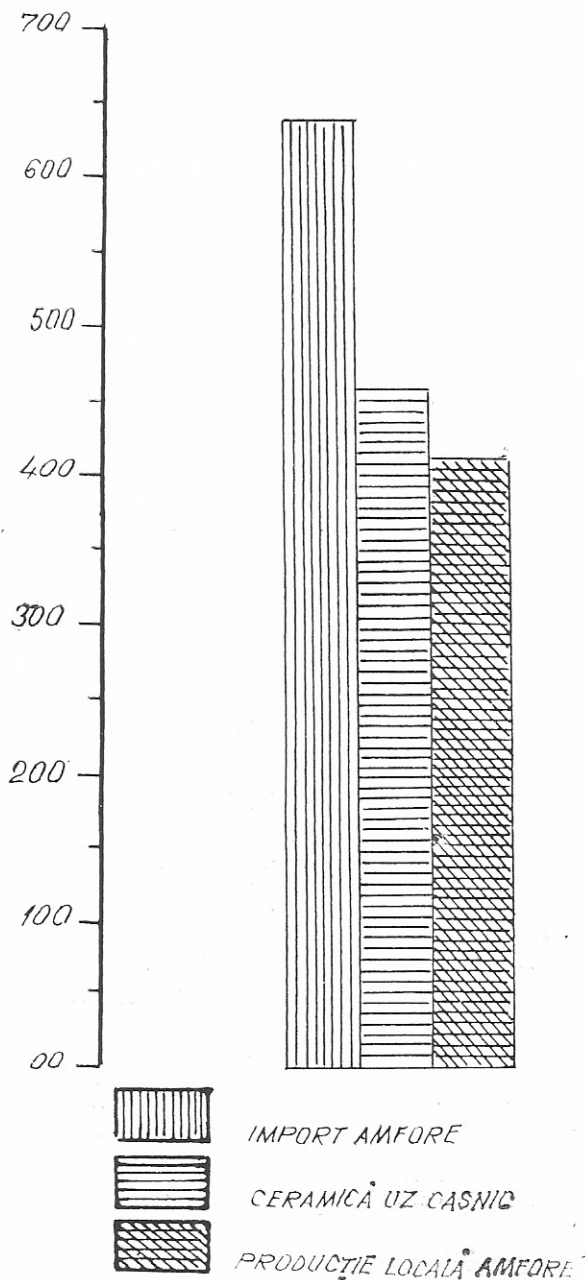

Pl. XXXVI. Amforele tip S.

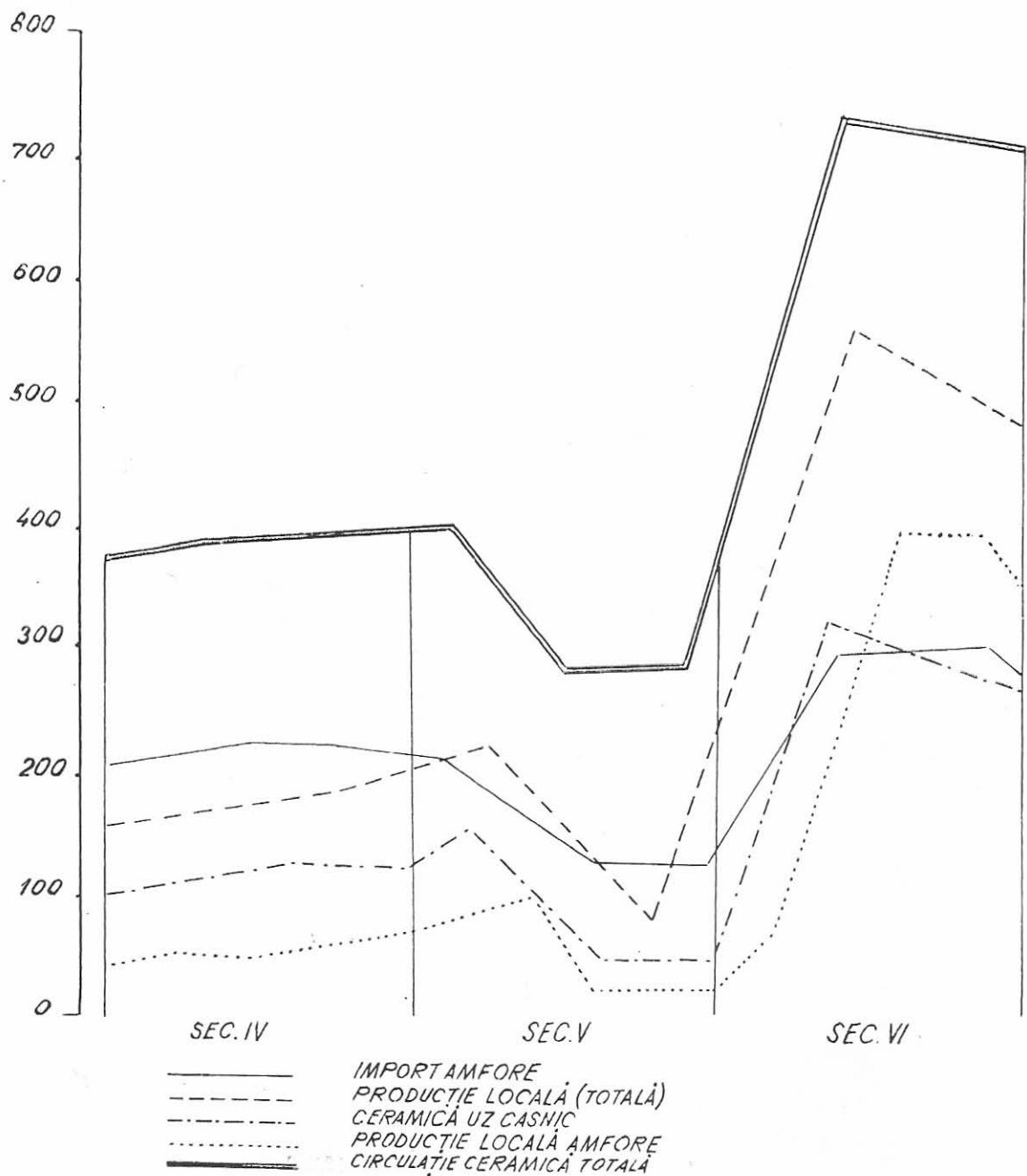

Pl. XXXVII. Grafice. Dezvoltarea ceramicii în aria istropontică, pe secole. (Amfore de import, ceramică comună, amfore locale).

EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ (SEC. IV-VI)

Pl. XXXVIII. Grafice. Dezvoltarea ceramicii în aria istropontică, în întreaga epocă romano-bizantină.

Pl. XXXIX. Diagrama circulației categoriilor ceramice, sec. IV-VI, în aria isto-ponică

Pe baza datelor de mai sus, a zonelor de apariție și de răspîndire, noi constatăm o origine și o evoluție locală, în spațiul istro-pontic a amforei tip VII-A.

Intr-o navă scufundată în apropiere de Halikarnassos (620–625 e.n.) s-au descoperit numeroase amfore de tip A₂ și A₃, dar numai una singură de tip A₁²⁹.

G. F. Bass, autorul cercetărilor navei de la Halikarnassos, afirmă că amforele respective „își au cele mai bune paralele la Histria” și că „originea acestui tip de amfore va ajuta de asemenea la stabilirea itinerariului navei”.

Avînd în vedere datele prezentate pînă acum, credem în mod ipotetic deocamdată, că nava naufragiată în apropiere de Halikarnassos, conținînd o numeroasă cantitate de ceramică, (printre care amfore de tip A, ulcioare, oale și căni acestea găsindu-și de asemenea analogii în spațiul istro-pontic) fusese plecată dintr-un port vest-pontic către sud. Această ipoteză este susținută și de amforele de tip B aflate pe navă (vom vedea mai jos).

O problemă care se cere acum lămurită este cea a amforelor de acest tip, dar a variantelor din epoca romană timpurie, sec. II-III e.n. (amfore care, așa cum am arătat mai sus, stau la baza amforelor tip VII-A romano-bizantine), ce prezintă *tituli picti* sau stampile. S-a dovedit că atît stampilele cît și inscripțiile cu vopsea roșie erau contemporane.

Tituli picti reprezintă în cele mai multe cazuri nume în limba latină, care desemnau sau producătorii sau proprietarii. Uneori era indicat și conținutul. Însă literele care precizau capacitatea amforelor sînt grecești^{29 a}. În plus, pe amfore de acest tip s-au descoperit și cîteva nume grecești^{29 b}. Chiar și numele latine puteau prea bine să aparțină și unor romanizați. Cu toate că aceste nume sînt în parte latine, ele nu se întilnesc totuși în occident. Toate acestea atestă desigur o zonă grecofonă, orientală, a imperiului.

Pe amfore aparținînd aceluiași tip A timpuriu, din sec. II-III, întilnim și stampile pe gît sau toartă, toate cu litere grecești, reprezentînd nume în fromă geneticală. Aceste stampile s-au descoperit numai de-a lungul Dunării de Jos și pe coastele vestice și nordice ale Mării Negre, adică zona istro-pontică^{29 c}. Cîteva nume sînt romane (Marcus, Rufus), dar cu litere grecești, indicînd foarte probabil persoane romanizate.

²⁹ G. F. Bass, (mss), pl. V/324, pl. VII.

^{29 a} D. Tudor, *Apulum*, 7, 1968, p. 397.

^{29 b} G. Popilian, în *Dacia*, 18, 1974, p. 139.

^{29 c} *Idem*, p. 1411. $\Sigma\omega\zeta\omega\lambda\eta\varsigma$ (Romula, Sucidava, Apulum, Tyras) ; $\Sigma\tau\rho\alpha\tau\omicron\nu\epsilon\iota\kappa\omicron\upsilon$

(Sucidava, Romula, Durostorum, Sacidava, nordul Mării Negre, $\Pi\alpha\upsilon\lambda\omicron\upsilon$ (Drobeta,

Romula) ; $\eta\rho\alpha\kappa\lambda\alpha$ (Drobeta, Romula, Călărăși-Modelul, nordul Mării Negre, $\mu\alpha\rho\kappa\omicron\upsilon$

$(\phi\iota)\lambda\iota\pi\pi\omicron\upsilon$. $\mu\alpha\nu\tau\epsilon\iota\omicron\upsilon$, $\tau\alpha\tau\iota\alpha\nu\omicron\upsilon$, $\epsilon\rho\mu\iota\pi\pi\omicron\upsilon$ (Romula, nordul

M. Negre), $\epsilon\phi\eta(\beta\omicron\upsilon)$ (Sucidava) ; $\rho\omicron\upsilon\phi\omicron\upsilon$ (Orlea, Dinogetia, nordul Mării Negre).

Am văzut că aria de răspîndire a amforelor de tip A timpuriu, este cea istro-pontică. Din punct de vedere cronologic, cele mai timpurii apariții sînt cele de la Histria, în sec. I-II e.n. (fără stampile sau *tituli picti*, întrucît acestea apar ceva mai tîrziu, în sec. III, sau cel mult la sfîrșitul sec. II). Exact în aceeași arie istro-pontică se întîlnesc și stampilele și *tituli picti* de pe acest tip de amforă.

Semnificativ este faptul că amfore de tip A timpuriu, sau măcar stampile grecești pe gîturi sau toarte, n-au fost descoperite (nu numai în occident) dar nici în Pannonia și nici în sud, în agora ateniană^{29 d}.

Credem deci că datele de mai sus întăresc ipoteza originii istro-pontice a amforelor de tip VII-A.

S-a bănuț, mai de mult, că amforele cu *tituli picti* și-ar avea originea pe coasta dalmată sau pe valea Dunării Mijlocii, iar amforele cu stampile și-ar avea originea în Marea Egee^{29 e}.

Aceasta ar însemna că același tip de amforă era produs în cel puțin două centre, iar numele variate din inscripții și stampile ar reprezenta mai cu seamă pe proprietarii de vase și nu pe producătorii de ceramică. Dacă mai multe centre de producție a unuia și același tip de amforă pot fi plauzibile pentru o epocă mai tîrzie, în epoca sau momentul inițial nu putea exista, credem noi, decît un singur centru. Acest centru trebuie probabil plasat undeva pe coasta pontică (poate Histria, unde se afla cea mai timpurie descoperire a acestui tip — sec. I-II ?^{29 f}), de unde moda se răspîndește, ceva mai tîrziu, fiind preluată de alte centre ceramice. (epocă în care încep să se aplice stampile și *tituli picti*). Ne permitem să avansăm, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, și ipoteza unui singur centru (istro-pontic), care producea amfore pentru diferiți proprietari (fie proprietari de vii și producători de vinuri, fie latifundiați care vindeau cereale sau poate chiar negustori ce transportau o anumită marfă).

Să nu uităm de asemenea că nu numai pe litoral dar și în interiorul zonei istro-pontice au funcționat mari centre de ceramică în sec. II și III, cum ar fi cele de la Pavlikeni sau Butovo (Bulgaria).

O altă problemă, contradictorie în aparență, este cea a amforelor descoperite în magaziile edificiului (cu mozaic) ce deserveau portul antic Tomis. Aici au fost descoperite *in situ* (rămase după prăbușirea bolților magaziiilor) mai multe tipuri de amfore, majoritatea fiind amfore de tip A₁ și J. Prăbușirea și încetarea funcționării edificiului s-a produs la sfîrșitul sec. VI (dovadă și unele opaițe și tipare de opaițe din această epocă, monede, date stratigrafice etc.). Amforele tip A conțineau produse (terebentină, rășini, colofoniu) aduse din sud, din Asia Mică și Siria; de unde ar rezulta, în primă instanță, că aceste amfore își au originea în orient. Numai că majoritatea amforelor păstrează două sau trei rînduri de inscripții, suprapuse, ceea ce dovedește reutilizarea lor măcar la două transporturi.

^{29 d} *Ibidem*, cf. și H. Robinson, *op. cit.*, p. 58–59.

^{29 e} D. Tudor, *op. cit.*, p. 398; G. Popilian, *op. cit.*, p. 139 și 140.

^{29 f} În această epocă, la Histria funcționau ateliere ceramice. Cf. Al. Suceveanu, *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 243–268; M. Coja, *SCIV*, 25, 1, 1974, p. 43–44; *Idem*, *SCIV*, 26, 4, 1975, p. 558–559.

Pe baza evoluției striurilor, credem că amforele în discuție au fost create în sec. IV, însă au avut o lungă folosință (fig. VII a). Al doilea rînd de inscripții dovedește că amforele erau cel puțin la al doilea drum, de reîntoarcere în zona de origine. Așa încît, datarea în sec. IV a confecționării amforelor de tip A₁ descoperite la Tomis-mozaic nu contrazice îndelungata lor circulație pînă în sec. VI-VII, tot așa după cum mărfurile transportate din orient nu contrazic originea în zona istro-pontică.

TIP VIII-B. (Pl. VIII, 1-3 ; XXXIII).

Amfore de dimensiuni mijlocii, confecționate dintr-o pastă cretoasă, gălbuie-albicioasă, cu caolin. Corpul este ovoidal, cu fundul rotund. Decore pe întregul corp cu briuri în relief, orizontale, distanțate (așa zise „coaste”). Dimensiuni medii : l = 0,50 m. D. M. = 0,28 m.

Cea mai mare răspîndire a acestui tip se constată în spațiul istro-pontic, în sec. VI și VII e.n.³⁰.

Descoperirea unor exemplare de acest tip în nava de la Halikarnasos³¹, ne face să bănuim ipotetic drumul parcurs de navă din Pontul Sîng spre un port din Mediterana răsăriteană.

TIP IX-C (Pl. IX, 1, 2).

Amfore de mici dimensiuni (l = 0,34-0,40 m), din pastă roșie, corp piriform, pereți groși, profil neîngrijit. Caneluri largi. Deseori acoperite cu vopsea albă. Amforele din tipul C sînt caracteristice sec. VI-VII³²; după marea varietate și proasta calitate ca și pentru faptul că nu sînt cunoscute în sud am putea crede că aparțin regiunilor istro-pontice.

Amforele și amforetele de tip C, extrem de numeroase și de diverse, ne oferă totuși posibilitatea sesizării unei evoluții de la pasta roșie, bună, la pasta gălbuie, acoperită cu vopsea albă.

TIP X-D (Pl. X, XXXIII).

Amfore de mari dimensiuni, pereți groși, pasta roșie. Profil globular-piriform, gît înalt și larg. Două zone de caneluri pronunțate, pe umăr și lîngă fund. Toarte groase, cu caneluri longitudinale în „cartuș” ovoidal. Dimensiuni : l = 80 cm. D. M. = 65 cm.

³⁰ Numeroase la Sacidava, Altinum, Capidava, Carsium, Dinogetia, Tomis, Histria etc. C. Scorpan, *Ceramica*, p. 274, pl. III/5-8, X, 3-6. Robinson, M. 333 (sec. VI). Iacobson, SA, 15, 1951, p. 330, fig. 3/14. I. Ciangova, *Izvestiia* - Sofia, 22, 1959, p. 242-262. La Iatrus, lipsește. În *Klio*, 48, p. 266-268, formele tip B integrate (greșit) în tipul C (adică tipul A - Iatrus). Dar între amforele B și C, sînt multe diferențe. G. Kuzmanov, *op. cit.*, tip XIII.

³¹ Bass, *mss*, pl. VI, A, B, C.

³² *Histria*, 1, p. 456, fig. 379. I. Barnea, fig. 8/1-3. Iacobson, p. 326, fig. 1¹/₁, fig. 2. De asemenea la Sacidava, Tropaeum, Tomis. Lipsesc la Grace și Robinson. C. Scorpan, *op. cit.*, p. 275, pl. IV/1-3, X, 7-9.

Tipul D, (pl. X, 3). descoperit numai la Sacidava, Dinogeția și Tomis. Datat la Sacidava în sec. V (o formă mai mare cu fund rotund), la Dinogeția și Tomis (în sec. VI)³³. Nu sînt analogii în alte părți.

Putem remarca trăsături evolutive în amforele de mari dimensiuni de tip D₁, din sec. IV e.n.³⁴ (pl. X, 2), iar tipul D₁ derivă, foarte probabil, din tipul nr. VI din epoca romană-timpurie – sec. II-III e.n. (forme romane timpurii care au la bază amforele tîrzii elenistice din zona istro-pontică), (pl. X, 1).

TIP XI-F (Pl. XI, IX).

Amfore cu fund plat, uneori inelar. Dimensiuni : I = 48 cm. D. M. = 28 cm. Databile în sec. IV și V e.n. Ele reprezintă în modul cel mai evident o continuare a unui tip de amforă timpurie, din sec. II și III e.n.³⁵.

TIP XII-L (Pl. IX, 3, 4 ; XXXIV).

Amfore cilindrice, profil simetric, pastă roșie sau gălbuie, fund în buton. Caneluri adînci, regulate³⁶. Dimensiuni medii : I = 60 cm. D.M. = 20 cm.

TIP XIII-G (Pl. XII, XXXIV).

Amfore globulare, cu fund plat, inelar. Pastă cenușie sau roșietică. Toarte în torsadă. Uneori pe fund un buton („umbo”).

La Sacidava (I = 40 cm. D. M. = 29 cm, pl. XII, 2) și Iatrus – sec. V e.n. La Oltina (I = 37 cm. D. M. = 30 cm, pl. XII, 3) – sec. VI e.n.³⁷.

La baza acestui tip se află amfore globulare din sec. II e.n., cu fund inelar. La Dinogeția, Cernavoda, Sacidava, forme asemănătoare, cu gura în formă de pilnie și buză răsfrîntă – sec. II e.n.³⁸. La Tomis o formă apropiată, cu gîtul cilindric și toarte în torsadă – sec. IV e.n.

³³ C. Scorpan, *Sacidava, Pontica*, 6, p. 288, fig. 36/4. I. Barnea, fig. 8,6, 7. C. Scorpan, *Ceramica*, 8, p. 275–276, pl. IV/5, XI, 2–5, V/1. Tomis-mozaic, inedite (inform. M. Munteanu).

³⁴ C. Ionomu, *Pontica*, 1, p. 248, fig. 12–13. Analogii la Robinson, M 325, M 272 (sec. IV). O altă amforă la Mangalia într-un complex din sec. IV (inedit, inform. Z. Covacef).

³⁵ *Histria*, 1, p. 457, fig. 377. Robinson, J 5, J 51 (sec. II-III). M. 234 (sec. IV), M 323 (sec. VI). C. Scorpan, *Ceramica*, p. 277, pl. XI/1. La Tomis, o amforă din sec. I-II (inedit).

³⁶ I. Barnea, p. 248, fig. 10/1. Böttger, *Actes...*, p. 132, fig. 1, tip. A. Idem, *Klio*, 48, nr. 9, 10, 18, 19 (sec. V-VI). Iacobson, p. 326, fig. 1/2. G. Kuzmanov, tip. XVII.

³⁷ C. Scorpan, *Sacidava*, p. 316, fig. 37/2. M. Irimia, *Pontica*, 1, p. 394, fig. 15 (sec. VI). Böttger, *Klio*, 48, pl. XVI, tip. C, 370–420 e.n. In *Actes...*, p. 132, fig. 1. C. Scorpan, *Ceramica*, p. 278, pl. V/7, XI/6–7, XI-A.

³⁸ Sacidava, Dinogeția, Cernavodă, sec. II, cu gura în formă de pilnie, pastă roșie. (SCIV, 1–2, 1953, p. 264, fig. 24/1).

TIP XIV-J (Pl. XIII, XXI, XXXV).

Amforă cilindrică, „eliptică”, fără gît, fără toarte, dar cu urechiușe-apucători la partea superioară ; fund conic. Un fel de barbotină grosolană pe suprafață, mai ales pe marginea gurii. Dimensiuni medii : $l = 80$ cm. D. M. = 25 cm. Două zone de caneluri, una pe umeri, alta pe fundul conic. În Dobrogea datate în sec. VI-VII e.n.³⁹ (pl. XIII, 4). Forme identice s-au descoperit în Mediterana occidentală, în sec. IV și V⁴⁰. La originea tipului J se află o amforă fără gît, cu fundul conic, descoperită în occident, sec. I e.n.⁴¹ (pl. XIII, 2).

Iar la baza acestui tip occidental, din sec. I e.n., se află un tip de amforă africană-punică⁴² (pl. XIII, 1).

Tipul XIV-J timpuriu, se întâlnește în număr mare în occident, în sec. I e.n., dar foarte rar în sec. IV-V e.n. În schimb, în orient astfel de amfore sînt numeroase în sec. V, VI și VII. În sec. I, amforele „eliptice” erau folosite pentru fructe *cadus cadi*, dar în sec. VI e.n. au o folosință variată (e.g., la Tomis-mozaic, transportau cuie).

TIP XV-M (Pl. VIII, 4-6 ; XXXIV).

Amfore de dimensiuni mijlocii, din pastă roșie, corp cilindric îngust, cu strangulare la mijloc. Gît mic, scurt, cu două toarte asemenea. Fund conic, cu caneluri mari concentrice. Dimensiuni medii : $l = 66$ cm. D. M. = 22 cm.

Există și variante lucrute neglijent, asimetrice. Datate în sec. V și VI e.n.⁴³. Fragmente de funduri s-au găsit însă și în sec. IV.

TIP XVI-S (Pl. XIV, XXXVI).

Amfore cilindrice înguste și înalte, (uneori cu îngustare spre fund — ca o coadă) (*spatheion* = *spatheia*). Uneori fără toarte. Dimensiuni : $l = 0,40-0,80$ m. D. M. = $0,10-0,14$ m. (pl. XIV, 4-6).

³⁹ Descoperit la Constanța (Tomis) — mozaic ; la Histria, Em. Condurachi, *Histria*, 1, fig. 389 ; *Materiale și cercetări*, 7, p. 240, fig. 11 ; și în zona ER, sec. VI — Al. Suceveanu ; Halikarnassos (G. F. Bass, *mss*, pl. II, 500). A. L. Jacobson, p. 327-328, fi. 9 (sec. V-VII). C. Scorpan, *Ceramica*, p. 278, pl. 11/5-7, IX/1-3. K. M. Kaufmann, *La découverte des Sanctuaires de Ménas, Alexandria*, 1908, (Egipt, sec. V-VI). G. Kuzmanov, tip XIV. În *Pontica*, 8, 1975, p. 268-269, datorită formei cilindrice, unificasem tipurile K și J într-un singur tip, greșeală corectată acum.

⁴⁰ Mercedes Vegas, p. 145, fig. 56, tipul 59 (sec. IV și V).

⁴¹ Dressel, 21-22. M. Vegas, *op. cit.*, p. 129, fig. 47, tip 52 (sec. I). F. Zevi, *op. cit.*, p. 222.

⁴² M. Ponsich, *Bulletin d'archéologie marocaine*, 7, 1967, p. 378, fig. 2/II (tip cartaginez) și p. 380, fig. 3/IV (tip ibero-punic).

⁴³ *Histria*, 1, p. 459, fig. 386, *Materiale*, 7, p. 240, fig. 11. Zeest, pl. XL, 103 (sec. IV). Jacobson, fig. 4. C. Scorpan, *Ceramica Sacidava*, p. 277-278, pl. V/5, 6, G. Kuzmanov, tip XI (o variantă deformată). V. F. Gaidukevici, *MIA*, 25, 1952, p. 120, fig. 149. Zeest, pl. XL, 103. I. Barnea, fig. 4/1 (Dinogetia, variantă primitivă). Constanța, inv. nr. 2502, 2503, 15034.

Datare : la Histria — sec. VI (cu monede Mauriciu Tiberiu și Focas⁴⁴, la Ravena — sec. V e.n., în Egipt — sec. VI e.n.⁴⁵. La Iatrus — faza C⁴⁶. La Varna, sec. IV e.n. (cu tezaur monetar)⁴⁷. Originea în occident, forma Dressel 27 (la baza căreia se află o amforă punică)⁴⁸.

TIP XVII-R (pl. XV).

Amfore de dimensiuni mijlocii, din pastă roșie, cu pansa conică alungită (ca un morcov), o ușoară îngustare la mijloc, fund conic ascuțit. Gît cilindric, mai mult sau mai puțin înalt, și două toarte scurte. Dimensiuni : $l = 60$ cm. $D. M. = 18$ cm. Corpul acoperit de caneluri, uneori mai dese și mai apropiate, alteori distanțate și puțin pronunțate. Datare în sec. V și VI e.n.⁴⁹.

TIP XVIII-P (Pl. XVI, 1, 2).

Amforă de dimensiuni mijlocii, cu profilul pansei oval, fund rotund, gît scurt, cilindric și două toarte mici. Din pastă roșie, cu urme de mica și nisip, și angobă lucioasă la suprafață. Corpul acoperit de largi și regulate caneluri. Dimensiuni medii : $l = 60$ cm. $D. M. = 28$ cm. Datare : sec. IV și V e.n.⁵⁰.

TIP XIX-T (Pl. XVII, XXI).

Amfore de foarte mari dimensiuni : (Înălțimea = 1,08–1,25 m și diametrul maxim = 0,50 m).

Din pastă cărămizie, au corpul bombat-cilindric, cu ușoară lărgire la partea inferioară. Umerii profilați și îngroșați. Gît larg și înalt, cilindric sau ușor conic. Caneluri pe gît și pansă. Descoperiri foarte rare. La Histria, datat în sec. VI e.n. Încă un exemplar, extrem de voluminos la Tomis. ($l = 1,20$; $D. M. = 0,50$ m). Inedit.

⁴⁴ *Histria*, 1, p. 460, fig. 388. La Tomis două exemplare inedite.

⁴⁵ V. Grace, fig. 67 și 68.

⁴⁶ Böttger, *Actes...*, pl. 1, E₂, faza C (sec. V).

⁴⁷ Inform. — Al. Mincev. De asemenea, D. Tudor, *Sucidava*, Bruxelles, 1965, pl. IV (sec. VI). Bass, *mss*, pl. III, 358. (sec. VII, 620–625 e.n.). Halikarnassos, Chios, Istanbul.

⁴⁸ M. Ponsich, *loc. cit.*, V. Grace, *Amphoras*, fig. 38 (sec. II î.e.n.).

⁴⁹ Iacobson, p. 326, fig. 1/1 (sec. VI), p. 328, fig. 2 (sec. VI-VII). *Materiale*, 7, p. 240, fig. 11 (Histria, sec. VI-VII). Böttger, *Klio*, 48, pl. XIII, 22 (Iatrus) și *Actes...*, pl. 2, P (sec. VI). D. Tudor, *op. cit.*, pl. XXV (Sucidava). I. Barnea, *op. cit.*, (sec. VI la Dinogetia). G. Kuzmanov, tip IX și X (sec. V-VI).

⁵⁰ Zeest, pl. XXXIX, 98, 99 (sec. IV). Iacobson, *MIA*, 63, 1959, p. 302. *Idem*, SA, 15, 1951, p. 327–328, fig. 2. Böttger, *Actes...*, pl. 2, K (sec. IV).

Tipul T începe evoluția din sec. II-III e.n. și continuă neschimbat pînă în sec. V-VI e.n.⁵¹.

FORME RARE.

TIP XX-Y (Pl. XVI, 3 ; XXI)

Amfore de mari dimensiuni. Slip gălbui-cenușiu, elegant, suprafață netedă. Gîtul scurt, cilindric, cu gura ca un manșon inelar în jurul buzei, de la care pleacă toartele (*trase din buză*). $l = 0,70$ m. La Tomis, trei exemplare, databile în sec. VI e.n. (inedite).

TIP XXI-Z (Pl. XVIII).

Amforă cu gît scurt și gură largă. Are însă două toarte mari, corp încăpător bombat, fund mare plat. Exemplar unic, la Histria, precis datat în sec. VI e.n.⁵². Tradiția acestei forme o aflăm tot la Histria, în sec. I-II e.n.⁵³.

TIP XXII-U (Pl. XIX).

Formă rar întilnită, numai în sud (Atena, Knidos). Pastă de culoare cărămie sau roz, cu slip asemănător. Corp ovoidal, bombat la partea inferioară. Gît îngust, cu umflătură în dreptul toartelor. Buza rotunjită. Caneluri cu muchii aplatizate pe corp. Fundul este caracteristic : buton alungit, separat de restul amforei printr-un disc, uneori adîncit. Datat în sec. IV și începutul sec. V (cf. Robinson, pl. 17, L 55 ; pl. 28, M 238 ; pl. 30, M 305 și 306) (pl. XIX, 3, 4).

În mod evident, originea acestui tip se află în amfora de Knidos, din epoca elenistică (cf. V. Grace, *Hesperia*, supl. 8, 1949, pl. 19, 7, 9 și *idem*, *Amphoras*, fig. 64 și 66).

TIP XXIII-V (Pl. XIX, 7)

Formă originală, rar întilnită. Din pastă cărămie, cu urme de slip albicios. Corp cilindric ($l = 50$ cm), cu caneluri, gît larg, scund, cu buza

⁵¹ *Histria*, 1, p. 455, fig. 378 $l = 1,08$ m (sec. VI), Pavlikeni (Bulgaria, sec. II-III), Zeest, pl. XXX, 72 a (Mirmekion, sec. II-III, $l = 1,10$ m), pl. XXXI, 75 a (Olbia, $l = 1,25$ m, sec. II-III), Böttger, *Klio*, 48, p. 271. G. Kuzmanov, tip II (sec. IV).

⁵² *Materiale*, 7, 1960, p. 240, fig. 11.

⁵³ *Histria*, 2, pl. 80, XXVII, 10, pl. 82, XXX, 1. (sec. II).

rotunjită. Umăr orizontal. Un picior foarte lung și îngust. La Atena, sec. I-II și III-IV e.n. (Robinson, pl. 8, G 199 ; pl. 16, L 11 ; pl. 28, M 239). La Sozopol, sec. IV (G. Kuzmanov, tip V, p. 16).

AMFORE NORD-DUNĂRENE (Pl. XX).

În mediul „barbar” din nordul Dunării de Jos, în cîmpia Munteniei (cultura Sîntana de Mureș), au fost descoperite mai multe amfore și amforete, datate în sec. IV e.n. (vezi B. Mitrea, *op. cit.*, p. 210, fig. 14 ; p. 216, fig. 22, p. 265, fig. 89, p. 266, fig. 91 ; p. 277, fig. 104 ; p. 279, fig. 106 ; p. 295, fig. 140 ; p. 351, fig. 218 ; p. 358, fig. 226 ; p. 368, fig. 237 ; p. 377, fig. 246 ; p. 380, fig. 249. Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 276, pl. CXXVI, 1). Aceste amfore reprezintă forme inedite, creații hibride, care conțin elemente diferite, de la mai multe tipuri de amfore, atît din sec. IV e.n. cît și din sec. II-III e.n.

Forme rare, insolite, au mai apărut la Atena, Sucidava (Oltenia), nordul Mării Negre. (vezi pl. XIX, 5, 6, 8-12).

Acestor forme rare, izolate, nu le putem preciza originea și linia evolutivă.

În concluzie, în urma studierii grupelor-tipuri de amfore prezentate mai sus, cu analogiile și zonele de difuziune, considerăm că unele forme au o origine și o evoluție locală, prin aceasta înțelegînd un spațiu geografic relativ mare, cuprins între Dunărea de Jos, Balcani, litoralul vest-pontic și nord-pontic (ceea ce am numit în mod curent *spațiul istro-pontic*). Dintre tipurile de amfore cu origine și evoluție probabile în acest spațiu istro-pontic, menționăm tipurile A, B, C, G, I în variante locale, Z, Y, U. Tipurile B și G, mai cu seamă cele cu „umbo” pe fund.

Hărțile pe care am marcat punctele descoperirilor principale de amfore, pe tipuri și etape cronologice, indică credem noi, în mod evident, zonele de origine ca și drumurile de difuziune și evoluție. Desigur, în stadiul actual al documentării, nu putem încerca stabilirea acestor linii evolutive decît doar pentru cîteva forme.

Dintre tipurile din sec. IV-VII, cu origini și evoluții stabilite de noi, unele bineînțeles cu titlu de ipoteză, 19 tipuri de amfore sînt orientale, 3 au origine occidentală, 1 nu poate fi determinat nici ipotetic, 8 forme sînt istro-pontice. Dintre amforele romane timpurii, cunoscute în aria studiată, 12 continuă pînă în epoca romano-bizantină iar 8 tipuri dispar odată cu sec. IV e.n.

Ne vom referi acum, pe scurt, la unele concluzii la care s-a ajuns în două lucrări recente, des citate de noi, cele ale lui B. Böttger și G. Kuzmanov.

B. Böttger susține că centrele de producție și livrare ale amforelor trebuie căutate în regiunile agricole sudice, Grecia și Asia Mică. (*Actes*, p. 131–134). Se afirmă și un drum comercial nord-sud cu trecerea prin Moesia și Tracia (*Klio*, 48, p. 252). Noi subscriem, desigur, la această opinie, dar numai ca o caracteristică generală, pentru cele mai mari și mai răspândite tipuri. Există însă, așa cum am încercat să demonstrăm, și unele tipuri produse local. Tot așa cum nu putem exclude o producție locală a unor amfore de mică capacitate, realizate grosolan.

De asemenea unele încadrări cronologice la latrus, valabile desigur pentru acele descoperiri, vor trebui revăzute în cazul extinderii datării la *întregul spațiu de difuziune* a unui tip. Astfel, tipul A (XII-L, la noi) e datat numai în faza B (a doua jumătate a sec. IV e.n.), tipul B în faza C (prima jumătate a sec. V), tipul C în faza C, tipul E în faza C, P în D, ș.a.m.d. Nu numai că majoritatea acestor tipuri durează și în sec. VI-VII e.n., dar și momentul apariției este mai timpuriu (cf. bibliografia studiului nostru). În orice caz, față de *Actes*, p. 132, fig. 1 și 2, în *Klio*, 48, cronologia este mai largă și mai nuanțată, apropiindu-se de concluziile noastre.

B. Böttger ajunge și la stabilirea unor concordanțe marfă-amforă (ulei de măsline în afore cilindrice sau conice, vinul în amfore ovoidale, cerealele în amfore globular-piriforme). Credem însă că în epoca romano-bizantină orice tip de amforă putea transporta sau conserva diferite feluri de produse, mai ales dacă avem în vedere reutilizarea lor îndelungată. La Tomis-mosaic, amfore cilindrice conțineau cuie de fier, amfore globular-piriforme conțineau rășini, smirnă, colofoniu, terebentină. Din această cauză, credem că diagrama importurilor de mărfuri și de vase nu reflectă situația reală. Cu atât mai mult cu cât o parte a formelor ceramice au o origine locală, istro-pontică, putând să fie considerate importuri cel mult la latrus și nu în zonă.

Noi am stabilit asemenea diagrame, pe baza unor statistici generale istro-pontice, renunțând însă la concordanța marfă-amforă.

Deosebit de valoroasa lucrare a lui G. Kuzmanov reprezintă o primă și izbită încercare de tipologie și de sinteză asupra amforelor romano-bizantine din imperiul de răsărit.

Se impun însă câteva observații și rezerve. În primul rând din seria tipologică lipsesc câteva tipuri, bine conturate și răspândite în spațiul respectiv (II-K, VII-A₂, X-D, XI-F, XIII-G, XV-M, forma de bază, XVI-S), ce erau deja publicate în momentul redactării studiului lui G. Kuzmanov. În al doilea rând, unele date cronologice trebuie modificate pe baza ultimelor descoperiri. În al treilea rând, cunoașterea numai a informațiilor, fotografiilor și desenelor din bibliografie, fără studiul direct al pastei, tehnicii și aspectului general, a dus la unele amestecuri și confuzii, la crearea unor tipuri artificiale.

Astfel, tipul I (sec. IV) și tipul XIII b (sec. VI), sînt variante ale aceluiași tip, cu modificări evolutive pe scara cronologică. În același timp, tipul XIII b se separă categoric prin tehnică și pastă de tipul XIII (tip perfect individualizat). Tipul II continuă pînă în sec. VI. Tipul VI (așa cum apare în desen) aparține sec. VI – cînd este răspîndit, dar cu rădăcini evolutive

în epoca romană timpurie. Tipul VII, este răspîndit și în sec. V e.n. (iar desenul este fals în ceea ce privește piciorul amforei).

Tipurile IX și X formează în realitate un singur tip, eventual cu variante. Tipurile XI și XV sînt variante neglijente ale tipului cu corp cilindric strangulat la mijloc (dar simetric și elegant – tip XV-M la noi). Tipurile XVI și XVII sînt variante ale aceluiași tip, în legătură evolutivă directă cu tipul XIII b și tipul I. Tipul XIX (cu striuri orizontale) începe în sec. IV e.n., iar tipul XX este o variantă, a tipului XIX ; în același timp lipsește o variantă prea caracteristică sec. VI, cu striuri vălurite (tip A_2 – la noi).

Cu toate aceste rezerve, mai mult de ordin bibliografic și convențional-tipologic, sinteza lui G. Kuzmanov (alături de cea a lui B. Böttger) rămîn valoroase și interesante analize în problema care ne preocupă.

ULCIOARE

Una dintre cele mai răspîndite categorii ceramice din epoca romano-bizantină. Ne vom referi la cîteva tipuri din zona istro-pontică, unele cu evoluție din epoca romană timpurie, altele inedite, creații locale.

TIP A. (Pl. XXII, 1, 2).

Ulcioare din pastă cenușie sau brun-roșietică. Pereții groși, dar netezi pe suprafață. Gît cilindric sau în formă de pîlnie, o singură toartă, fund plat, uneori caneluri. Dimensiuni medii : l = 18 cm. D. M. = 11 cm.

Datate : sec. IV-V e.n. Pot fi considerate producții locale. În genere, descoperiri rare⁵⁴.

TIP B. (Pl. XXII, 3, 4)

Din pastă fină, roșie-cărmăzie, cu pereți fini, profil simetric, elegant.

Dimensiunile variabile : l = 11 cm – 25 cm. Corp piriform, armonios, gît în formă de pîlnie, cu buza profilată. O singură toartă, fund mic inelar. Pe corp, caneluri fine (aproape striuri) dese, pe toată suprafața, sau dispar spre fund. Aparțin sec. IV-VI e.n., fiind foarte răspîndite⁵⁵.

⁵⁴ Petre A., *Materiale*, 8, p. 577, fig. 13 b. C. Iconomu, *Pontica*, 2, p. 97, fig. 15. C. Scorpan, *Ceramica*, p. 285, pl. VII, 1, 2.

⁵⁵ *Pontica*, 2, p. 87, fig. 5. Petre A., *loc. cit.*, *Histria*, 1, fig. 392. Robinson, L 42, M 268 (sec. IV) ; M 295, M 296 (sec. V). C. Scorpan, *Ceramica*, p. 285, pl. VII/3, 4 ; XII/2.

TIP C. (Pl. XXIII, 2, 3, 7)

Cele mai frumoase forme de ulcioare. Din pastă cărămizie sau roz-gălbuie. Corp ovoidal prelung, cu gît înalt, îngust, proporțional, gura spre pilnie, cu buza îngroșată manșon, cu muchii sau evazare. Fund plat-înlar. Uneori, în zona umerilor striuri-caneluri.

Dimensiuni : l = 25–30 cm.

Datare, în sec. IV-VI e.n. Au originea în epoca romană timpurie, sec. I-II e.n., iar cele romane timpurii derivă din *lektythos*-ul elenistic⁵⁶.

TIP D. (Pl. XXII, 10 ; XXIII, 5, 6)

Ulcioare elegante, dar mai bombate, cu fund lat, gît scurt, buza variabilă. Caneluri pe corp.

Dimensiuni : l = 22 cm.

Puțin răspîndite, dar evoluție încă din epoca romană timpurie. Datare în sec. V-VI e.n.⁵⁷.

TIP E. (Pl. XXIV).

Din pastă cenușie, poroasă și aspră. Corp globular, mic, gît scurt, buza mai largă cu muchii ; două toarte. Fund mic, cu „umbo”. Datare în sec. VI e.n. Dimensiuni : l = 16–20 cm. (pl. XXIV, 5).

Reprezintă o creație locală, poate pe limes-ul scythic, dar cu o evoluție ale cărei începuturi se pot sesiza încă în sec. II e.n. Descoperiri rare : Capidava, Sacidava, Piatra Frecăței (Beroe), Sucidava⁵⁸.

TIP F. (Pl. XXII, 11)

Ulcioraș, *unic*, Sacidava. Din pastă gălbuie-cenușie, cu nisip, pietricele în pastă. Pereți groși, neregulați. Corp mic, globular ; o singură toartă, fund plat. Pe umăr o linie adînc incizată în val neregulat. Descoperit la Sacidava, sec. VI-VII e.n. Dimensiuni : l = 16 cm. (vezi C. Scorpan, *Pontica*, 9, p. 287, tip F).

⁵⁶ I. Barnea, fig. 8/4, 5 ; 14/4 ; 15/2. La Histria, sec. IV (*SCIV*, 2, 1971, p. 205, fig. 4). Böttger, *Actes...*, fig. 3/A, 3/B, 3/C, C. Scorpan, *Ceramica*, p. 285–286, fig. XII/1. Robinson, L 43. Pentru formele timpurii, vezi A. Rădulescu, în *Pontica*, 8, 1975, p. 345, pl. X. Pentru evoluția din epoca elenistică, vezi M. Bucovală, în *Pontica*, 2, p. 308–309, fig. 15, 16.

⁵⁷ Histria, zona ER, sec. V-VI, Inform. Al. Suceveanu, *SCIV*, 2, 1971, p. 205, fig. 4. (sec. IV). C. Scorpan, *Ceramica*, p. 286. Forme timpurii, A. Rădulescu, *op. cit.*, pl. X.

⁵⁸ Piatra Frecăței, sec. VI, inform. Al. Barnea. C. Scorpan, *Ceramica*, p. 286–287, pl. VII/8, 9. A. Rădulescu, *op. cit.*, pl. XIII (sec. I-III en.).

OALE – CĂNI

În general din pastă gălbuie cu aspect de cretă (caolin, mai ales pe limes), sau cenușie-negricioasă în ultima fază a epocii romano-bizantine.

TIP A. (Pl. XXV).

Căni, de 11–20 cm înălțime, cu corp relativ bitronconic, fund plat și gura largă, cu o singură toartă. Suprafața e acoperită de caneluri. Buza este îngroșată ușor și evazată spre exterior, cu o șanțuire largă în interior, trăsătură caracteristică oalelor din epoca țirzie, ce anunță în mod evident epoca feudală.

O variantă o formează oalele de mai mari dimensiuni, cu două toarte. Unele nu au toarte.

O oală cenușie, descoperită la Sacidava are fundul cu *umbo*. Sec. VI.⁵⁹ Încep evoluția în epoca romană timpurie.

TIP B. (Pl. XXVI, 3-7)

Oale, de cel puțin 20–30 cm. înălțime, din pastă bej-gălbuie sau mai ales cenușie, cu corp globular-sferic, uneori turtit la poli, cu fundul inelar bine evidențiat, cu două toarte și – element caracteristic – cu gura largă și buza înaltă, cilindrică, dreaptă, decorată sau nu cu caneluri. Sec. VI e.n.⁶⁰. Originea în epoca romană timpurie.

TIP C. (Pl. XXVII, 6)

Oale globulare, (înalte de 20–30 cm), cenușii, cu două toarte, cu caneluri cu muchii pe exteriorul buzei drepte și înalte, în interior cu dublă șanțuire și muchie marginală. Fundul are „umbo”. Descoperiri la Sacidava, sec. VI și la Tropaeum, sec. VI e.n.⁶¹. Evoluție lungă, din epoca timpurie.

TIP D. (Pl. XXVII, 5)

La Sacidava, pe nivelele sec. VI e.n. O oală întreagă bombată, buza rotunjită și răsfrîntă, culoare cărămizie-roșiatică vie, cu fund ușor bombat

⁵⁹ *Histria*, 1, fig. 394–396. Bass-Doorninck ; pl. 3/22, 2/24. I Barnea, fig. 8/8, 14/1–3. C. Scorpion., *Ceramica*, p. 288, pl. VIII/1, 2. A. Rădulescu, pl. IV (sec. II-III). Pentru evoluția din chytra elenistică, M. Bucovală, *op. cit.*, p. 310–312.

⁶⁰ I. Barnea, fig. 4/2. *Histria*, 1, p. 393. Bass Doorninck, pl. 2/23 (sec. IV). Baas, pl. III/63, 249, 64 (249 – cu „umbo” = origine pontică, sec. VII). C. Scorpion., *Ceramica*, p. 288, pl. VIII/3, 6, XIII/1. Forme timpurii, A. Rădulescu, pl. II.

⁶¹ C. Scorpion., *op. cit.*, p. 288, pl. VIII/4, XII/9. *Histria*, ER și Tropaeum. (Inform. Al. Suceveanu și R. Ocheșeanu). Robinson, M 374, sec. VI. Bass-Doorninck, pl. 2, 23. Bass, pl. I, 65.

(fără stabilitate) descoperită la Tomis, într-un mormînt din sec. VI e.n. (Înălțime = 24 cm. Diametrul = 21 cm). Începe evoluția în primele secole e.n.⁶², cu rădăcini în epoca elenistică.

TIP E. (Pl. XXVIII, 1)

Descoperită la Sacidava, sec. VI e.n. Cană, corp bombat-piriform, gît scurt, gura largă cu buza trilobată, o singură toartă, fund mic. plat. (inv. nr. 20150, înălțimea = 13 cm, diametrul = 11 cm).

Pe lingă gura trilobată și cîteva caneluri pe umăr, are dungii late de vopsea roșie pînă la o dungă orizontală pe diametrul maxim. Trasate dezordonat, cu neregularități și prelingerii spre fund. Analogii – dar numai ca profil – la latrus și Sucidava. Creație locală. (vezi Böttger, fig. 3 și Tudor, *Dacia*, 7–8, 1937-40, p. 382, nr. 3).

TIP F. (Pl. XXVIII, 7)

Cană de la Sacidava ; sec. VI, de mici dimensiuni (l = 10 cm, d. = 6 cm, d. gurii = 5 cm). Inv. nr. 19819. Inedit.

Căniță din pastă brun-roșiată, pereții groși, corp mic bitronconic și gît înalt, larg cilindric, acoperit cu caneluri. Fund mic, inelar. O singură toartă. În genere, are un aspect primitiv. Creație locală. Nu are analogii.

TIP G. (Pl. XXVIII, 2)

Cană-pahar de la Sacidava, sec. VI e.n. Formă cilindrică simplă, pereții groși, din pastă cărămizie apră ; gura simplă, fund plat. O incizie fină în jurul fundului. (inv. nr. 20863, înălțime = 10 cm, diametrul = 6,5 cm). Tip inedit, fără analogii. Creație locală.

TIP H. (Pl. XXVII, 3)

Oale mari (l = 36 cm, D = 24 cm), încăpătoare, gura largă, jumătatea inferioară tronconică, fund inelar. Două toarte. Pastă fină cărămizie, cu angobă roșie. Formă elegantă, foarte rară, cu veche tradiție în epoca romană timpurie și în craterul elenistic.

La Tomis-parcul catedralei, un exemplar întreg, a doua jumătate a sec. IV e.n.

⁶² C. Scorpan, *op. cit.*, p. 299, pl. VIII/5, XII/10. Robinson, F 83–85 (sec. I i.e.n.), M 52, sec. II.

Așa cum am demonstrat mai sus, majoritatea amforelor romane târzii (sec. IV-VI) în zona dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră au fost importate. În ceea ce privește ceramica de uz comun, casnic, cele mai multe tipuri și forme dovedesc o origine și o evoluție locală, în această zonă istro-ponctică, tot așa cum unele forme reprezintă creații izolate, locale, fără vreo linie evolutivă. (vezi și pl. XXVIII bis).

În încheiere, am realizat câteva hărți care oferă un tablou sugestiv și rezumativ al originilor, evoluțiilor și răspîndirilor citorva grupe ceramice în Mediterana și Marea Neagră. *N.B.* Punctele marcate pe hartă, reprezintă nu atât stațiunile arheologice, cît mai ales zona respectivă, în ansamblu.

De asemenea, am întocmit grafice și o diagramă pe secole și pe categorii, referitoare la aria istro-ponctică. Graficele folosesc cifre medii, ale unui întreg secol și nu cifre maxime — care se pot observa pe diagramă în unele momente de vîrf.

Cîteva observații se impun.

În ansamblul epocii romano-bizantine (sec. IV-VII), importul amforelor depășește producția locală de amfore (locală în sensul ariei vaste istro-ponctice). Numai că producția locală de amfore adăugată producției locale de ceramică uzuală dă o producție totală ce depășește importul.

Din punct de vedere cronologic, cel mai bogat în ceramică este secolul al VI-lea, pe cînd în sec. V producția și circulația ceramicii sînt reduse. Ceea ce de fapt caracterizează sec. VI este deosebita dezvoltare a producției locale, de amfore și de vase uzuale.

Importul de amfore crește treptat pînă la sfîrșitul sec. IV, apoi scade vertiginos în prima jumătate a sec. V, se menține la o medie scăzută și constantă în a doua jumătate a veacului, pentru ca în sec. VI să se ridice deasupra nivelurilor anterioare.

Producția locală urmează un drum asemănător, dar cu unele abateri. Astfel, la începutul veacului V, producția de vase casnice (în primele două decenii), ca și cea de amfore (în primele patru decenii) rămîn ascendente; după o dezvoltare monotonă și creștere nesemnificativă în sec. IV (vreme în care importul de amfore deține cea mai ridicată cifră), abia la începutul sec. V producția locală se înviorează (chiar în condițiile invaziilor hunice). Avîntul producției locale, poate și pe baza scăderii importurilor (deci lipsa unei puternice concurențe sudice și orientale), nu durează prea mult, invaziile hunice avînd repercusiuni adînci. În cea de a doua jumătate a secolului V, cînd ne-am putea aștepta la o revenire economică, constatăm însă o stagnare îndelungată, ce reflectă o criză de aproximativ patru decenii. Această stagnare prelungită la un nivel scăzut, se explică probabil prin lipsa forței de refacere. O nouă scădere accentuată se constată și la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. VII.

Conchidem deci că analiza statistică a circulației ceramicii în marea arie istro-pontică, duce la unele concluzii importante privind dezvoltarea economică în general : a) evoluția constant-ascendentă armonioasă de la începutul sec. IV pînă prin al treilea deceniu al sec. V ; b) prăbușirea și stagnarea generală după al treilea deceniu al sec. V (în vremea și după invaziile hunice) ; c) creșterea rapidă și multilaterală din sec. VI, ce atinge nivele mult superioare veacurilor anterioare, fapt care subliniază și importanța economică, poate și politică, la care ajung regiunile istro-pontice ale imperiului.

În ceea ce privește valabilitatea schemelor noastre, ea are un caracter relativ, reflectînd stadiul cercetării în acest moment. Multiplicarea descoperirilor, clasificărilor și interpretărilor va aduce desigur suficiente corective diagramelor. S-ar putea de asemenea, ca decalajul mare între sec. IV și VI să nu reflecte exact realitatea epocii, întrucît straturile arheologice ale sec. VI sînt mult mai bine păstrate și mai mult cercetate. De aceea, ar trebui să acordăm secolului IV un coeficient în plus. În sfîrșit, în ceea ce privește diagrama producției locale de amfore, ea este parțial ipotetică întrucît se bazează pe ipoteza unor tipuri locale. Oricum, chiar dacă unele tipuri locale se vor dovedi de import, curba generală a circulației ceramicii rămîne aceeași.

ORIGINES ET LIGNES ÉVOLUTIVES DE LA CÉRAMIQUE ROMANO-BYZANTINE (IVe-VIIe) SIÈCLES) DE L'ESPACE MÉDITÉRANÉEN ET PONTIQUE.

Resumé

Jusqu'à présent, on n'a pas publié une étude sur les origines et les directions évolutives (du point de vue chronologique et géographique) de la céramique des IVe-VIIe siècles de n.è. (la céramique de la haute époque byzantine ou romano-byzantine). Le but de cette étude est un essai d'atténuer la lacune mentionnée ; partiellement réussie et seulement hypothétiquement pour quelques types de céramique.

Nous devons souligner dans le même temps, l'absence d'une étude de synthèse sur la céramique dans l'empire de l'est ou au-moins sur la céramique d'une région, p.e. Dobrudja. Quand-même, nous disposons de quelques travaux où la céramique a une certain importance : des études de cette manière restent en permanence utiles.

Par rapport à la typologie parue dans *Pontica*, 8, 1975, cet ouvrage apporte quelques compléments et modifications, résultat naturel de l'extension des recherches sur une aire tellement vaste. Le nombre des types a grandi, p.e. le type J (par la séparations du K), le type M (par la séparations de L).

L'ordre alphabétique représente un indice de la quantité (A, B, C, sont les plus nombreux dans l'espace intro-pontique). L'ordre numérique représente l'indice chronologique (e.g., le type I-E paraît dès le IIIe s. de n.è. mais les découvertes en sont plus rares que celles du VII-A).

Les planches - avec l'évolution schématique des formes, et les cartes - avec les aires de diffusion, sont strictement synthétique, mettant à la disposition seulement une orientation générale, laquelle doit être complétée par la bibliographie (voir les notes).

Dans la cadre très vaste méditerranéno-pontique, nous délimitons souvent une aire istro-pontique, dans un sens plus large, étendue entre le Bas-Danube, le Delta du Danube, les Balcan, le littoral du ouest et du nord de la Mer Noire.

Nous avons établis XXIV types.

LE TYPE I-E. (pl. I, XXIX).

Une forme originale, répandue dans la vaste zone est-méditerranéenne et pontique. Dimensions : H = 0,70 m ; D.M. = 0,25 m.

Nous supposons que le type E a son origine dans l'époque du haut Empire, dans les amphores type IV du Ier-IIe siècles de n.è.¹ Les formes intermédiaire sont les amphores de Piatra Frecăței (Beroe, sur le *limes* soythique) et de Spanțov et Tîrgșor (au nord du Bas-Danube)². Le type I-E, déjà formé, commence son évolution dès la moitié du IIIe siècle et persiste jusqu'au Ve s.³

L'aire de diffusion est l'Egée, la Propontide et le Pont Euxin. En occident, un seul exemplaire, à Ostia, apporté sûrement d'orient par un navire⁴. V. Grace affirme que l'origine de cette forme doit être cherchée à Samos⁵. V. F. Gaidukevici place la zone d'origine en Syrie⁶. C. Panella soutient les îles égéens ou la côte occidentale de l'Asie Mineure⁷.

LE TYPE II-K. (pl. II, XXX).

Des amphores cylindriques soit disant „torpiles“, avec col cylindrique et décor en „portée“. Datation dans le VIe siècle⁸.

Dimensions : H = 1,20 m. D.M. = 0,30-0,39 m.

Les amphores de ce type, mais plus élégantes, surtout le profil de la bouche et du col (avec, ou sans „portée“) se trouvent aussi aux IVe et Ve s. de n.è.⁹.

À l'origine de ce type romano-byzantine se trouvent les amphores pour l'huile, du type „*african-grand*“ du Ier s. de n.è. produites dans l'Afrique du nord, ensuite répandues en Italie et en Espagne¹⁰. Analogies aussi au type Dressel 26. Dans la Méditerranée occidentale elles connaissent une grande diffusion aux IIIe, IVe et Ve s.¹¹. Formes cylindriques grandes se trouvent aussi en orient, très rarement, p.e. à Athènes, aux Ier-IIe s. et au IIIe s.¹². Seulement au Pont Gauche et au Bas-Danube persistent aussi au VIe s. de n.è. (en modifiant le profil de la bouche).

LE TYPE III-I. (pl. III).

Des formes plus élégantes dans le IVe s., plus grossière au Ve et VIe siècles¹³.

Dimensions : H = 0,50-0,70 m. D.M. = 0,20-0,28 m.

À l'origine se trouve un type d'amphore de Samos, au profil plus régulier, IIIe-IVe s.¹⁴ Quelques exemplaires tardifs peuvent être produits localement, dans l'espace istro-pontique.

LE TYPE IV-N. (pl. IV).

Les amphores de petites dimensions (H = 0,35 m. D.M. = 4,17 m). La datation - les Ve et VIe siècles de n.è.¹⁵

LE TYPE V-O. (pl. V, XXXI).

Des amphores piriforme-allongées, avec mica dans la pâte, décorées aux arêtes en relief, distancées.

Dimensions : H = 0,40–0,60 m. D.M. = 0,20 m.

À l'origine, les amphores de Samos. Une longue évolution, dès le Ier s. jusqu'au VIe siècle : – avec une seule anse et fond plat, dans le Ier siècle av. n.è. et Ier-IIe siècle n.e.¹⁶ – avec une seule anse et fond plus étroit, mais annulaire, dans le IIe et IIIe siècles¹⁷, – avec deux anses, des arêtes sur la panse et fond pointu dans le IVe s. jusqu'au VIe s.¹⁸. Rarement, avec une seule anse, et fond allongé, étroit, annulaire, seulement dans le IVe siècle¹⁹.

Le type V-O représente une bonne exemplification, par son évolution certe de la cruche à l'amphorette à une anse, puis à l'amphore à deux anses (mais aussi à une anse). Il existe en même temps aussi des amphores sans anses (voir ci-dessous aussi le type XVI-5).

LE TYPE VI-H. (pl. VI, XXXI).

Dans la Dobroudja, datées dans le VIe s.

Dimension : H = 0,50 m.

Des amphores bombées, à fond arrondi, de cannelures sur la panse. Les petites anses (les oreilles) prises seulement sur les épaules. Très probablement, une évolution dès le IIe siècle²¹.

LE TYPE VII-A. (pl. VII, XXXII).

La plus répandue et caractéristique forme d'amphore de la Dobrudja romano-byzantine.

LE TYPE A₁. Amphores globulaires de grandes dimensions, col tronconique, bouche en forme d'entonnoir. À la partie supérieure ornementée aux stries épaisses horizontales

Dimensions moyennes : H = 0,70 m. D.M. = 0,40 m.

La datation aux Ve-VIe siècles de n.è.²².

LE TYPE A₂. Col tronconique plus élevé. La panse ornementée aux stries épaisses, ondoyantes. Les VIe-VIIe s. de n.è.²³.

LE TYPE A₃. Col étroit cylindrique ; panse décorée aux stries concentriques. Une sousvariante est ornementée avec une bande de 3–4 stries en spirale²⁴.

À propos du type A, nous constatons une longue évolution, mais seulement dans région de l'est de l'empire. Les analogies les plus significatives se trouvent dans l'espace istropontique, à Histria, où ont été découvert deux amphores très semblables à la forme du type A, élégantes, à panse piriforme, au col conique et bouche élevé en forme d'entonnoir et avec cannelures sur tout la panse, datées au Ier-IIe s. de n.è.²⁵. Des amphores identiques, au IIe s., à Durostorum, Dinogetia, Sacidava ; aussi en Oltenie (Romula, Slăveni, Drobeta, Orlea) et sur la côte septentrionale de la Mer Noire²⁶.

Formes intermédiaires (entre le IIe s. et IVe-VIe s) à Călărăși-Modelul et à Athènes, IIIe-IVe siècles²⁷. À Athènes aussi, des analogies dans la première et deuxième moitié du IVe s. de n.è. (la dernière forme ayant déjà des stries sur les épaules)²⁸.

Et pourtant, au sud (e.g. à Athènes), les amphores du type VII-A (tardifs) sont extrêmement rares. À Robinson seulement au IVe s., seulement deux amphores et dans un dépôt collatéral. À Grace, une seule amphore.

Les stries ondoyantes apparaissent seulement aux VIe-VIIe s. de n.è., dans la même zone istro-pontique (excepté cette zone, nous connaissons des stries ondoyantes seulement sur l'épave près de Halikarnassos).

À la base des dates ci-dessus, des zones d'apparition et de diffusion, nous constatons une origine et une évolution locale, dans l'espace istro-pontique de l'amphore du type VII-A.

Sur des amphores de type A de haut époque (IIe-IIIe s.) on relève des inscriptions à l'encre rouge au des estampilles. La plupart de ces *tituli picti* sont latines, mais on n'a trouvé jusqu'à présent en occident (ces noms).

Toutes les stampilles sont en langue grecque, avec un nom au génitif. Leur aire de diffusion se limitait aux Bas-Danube et les côtes septentrionale et thrace de la Mer Noire, c'est à dire la région istro-pontique^{29 a-f}. Ce type d'amphores, ou tout au moins des estampilles grecques, n'a pas été signalé ni en Pannonie, ni dans l'agora d'Athènes, ni en occident.

G. F. Bass, l'auteur des recherches sur le navire de Halikarnassos, affirme que les amphores respectives "ont les meilleurs parallèles à Histria" et que "l'origine de ce type d'amphore aidera aussi à la détermination de l'itinéraire du navire". Ayant en vue les données présentées jusqu'à maintenant, nous croyons hypothétiquement pour le moment, que le navire naufragé près de Halikarnassos, contenant une nombreuse quantité de céramique, parmi laquelle des amphores du type A, cruches, pots et brocs (celle-ci se trouvent aussi dans l'espace istropontique), était parti d'un port ouest-pontique, vers le sud. Cette hypothèse est soutenue aussi par les amphores du type B trouvées sur le navire.

Un problème contradictoire en apparence est celui des amphores découvertes dans les dépôts de l'édifice (à mosaïque), lesquelles deserved le port antique Tomi. Ici on a découvert *in situ* (restées après l'écroulement des voûtes des dépôts) plusieurs types d'amphores, la majorité étant des amphores du type A₁ et J. L'écroulement et la cesse de la fonctionnement de l'édifice ont eu lieu à la fin du VIe s. Les amphores du type A contenaient des produits (térébenthine, résines, colophane) apportés du sud, de l'Asie Mineure et de Syrie. D'où résulterait, premièrement, que ces amphores ont l'origine dans l'orient. Mais la majorité des amphores gardent deux ou trois inscriptions, superposées, ce qui prouve leur reutilisation au moins à deux transports.

À base de l'évolution des stries, nous croyons que les amphores en discussion ont été fabriquées au IVe s., mais elles ont eu une longue utilisation. La deuxième rangée d'inscriptions prouve que les amphores étaient au moins au deuxième route, de retour dans la zone d'origine. De sorte que, la datation au IVe siècle du confectionnement des amphores de type A₁ découvertes à Tomi-mosaïque ne contredit pas leur longue circulation jusqu'aux VI-VIIe s., toujours ainsi les marchandises transportées de l'orient ne contredisent pas l'origine dans la zone istropontique.

LE TYPE VIII-B. (pl. VIII, XXXIII).

Amphores de pâte avec un aspect de craie, jaunâtre-blanchâtre, avec caolin. Date du VIe et VIIe siècles de n.è. Le type la plus répandu dans l'espace istro-pontique³⁰.

Dimensions : H = 0,50 m. D.M. = 0,28 m.

Etudiant la carte des diffusions et des fréquences (ainsi que la découverte à Sacidava de quelques formes semblables, au „umbo“, mais de pâte rouge, sur un niveau du IVe-Ve siècle n.è.), nous affirmons l'origine locale, istro-pontique des amphores du type B.

La découverte de quelques exemplaires de ce type sur le navire de Halikarnassos³¹, nous fait croire, hypothétiquement, le chemin parcouru par le navire, du Pont Gauche vers un port de la Méditerranée orientale.

LE TYPE IX-C. (pl. IX).

Amphores à petites dimensions, profil négligent. Souvent couvertes de teinture blanche. Les amphores du type C sont caractéristique au VI-VIIe siècles³².

Après la grande variation et la mauvaise qualité ainsi que pour le fait qu'elles ne sont pas connues en sud, nous pourrions croire qu'elles appartiennent aux régions istro-pontiques.

LE TYPE X-D. (pl. X, XXXIII).

Amphores de grandes dimensions, aux parois épaisses, pâte rouge. Profil globulaire-piriforme, col élevé et large. Deux zones de cannelures prononcées, sur l'épaule et près du fond. Anses épaisses, aux cannelures longitudinales en „cartouche“ ovoidale.

Dimensions : H = 0,80 m. D.M. = 0,65 m.

Le type D, découvert seulement à Sacidava, Dinogetia et Tomi. Daté à Sacidava au Ve siècle, à Dinogetia et à Tomi au VIe siècle³³. Il n'y a pas d'analogies.

On peut remarquer des traits évolutifs dans les amphores de grandes dimensions du type D₁ provient, très probablement du type VI de l'époque du Haut Empire, IIe-IIIe s.

LE TYPE XI-F. (pl. IX, XI).

Amphores au fond plat, quelquefois annulaire.

Dimensions : H = 0,80 m. D.M. = 0,28 m.

Datables aux IVe et Ve s. Elles représentent le prolongement d'une forme ancienne, du IIe et IIIe s. de n.è.³⁵.

LE TYPE XII-L. (pl. IX, XXXIV).

Amphores cylindriques au profil symétrique, pâte rouge ou jaunâtre, fond en bouton. Cannelures profondes, régulières³⁶.

Dimensions moyennes : H = 0,60 m, D.M. = 0,20 m.

LE TYPE XIII-G. (pl. XII, XXXIV).

Amphores globulaires, au fond plat, annulaire. Pâte grise ou rougeâtre. Anses torsadées. Quelquefois sur le fond, un bouton („umbo“).

À Sacidava (H = 0,40 m, D.M. = 0,29 m) et à Iatrus - Ve s. de n.è. À Oltina (H = 0,37 m, D.M. = 0,30 m) - VIe s. de n.è.³⁷.

À l'origine de ce type se trouve des amphores globulaires du IIe s. de n.è. au pied annulaire. A Dinogetia, Cernavoda, Sacidava, des formes semblables, à bouche en entonnoir, bord rabattu, IIe siècle³⁸. A Tomi, une forme analogue, col cylindrique et anses torsadées, IVe s. de n.è.

LE TYPE VIV-J. (pl. XIII, XXI, XXXV).

Amphore cylindrique, „elliptique“, sans col, sans anses, mai avec des oreilles-manches sur les épaules ; pied conique. Une sorte de barbotine grossière surtout au bord de la bouche. Deux zones de petites cannelures, une sur les épaules, l'autre sur le fond conique.

Dimensions moyennes : H = 0,80 m ; D.M. = 0,25 m.

En Dobroudja datées aux VIe-VIIe s. de n.è.³⁹. Formes identiques ont été découvertes dans la Méditerranée occidentale, aux IVe et V^e s.⁴⁰.

À l'origine du Type J se trouve une amphore sans col, au fond conique découverte en occident, Ier s. de n.è.⁴¹. Et à la base de ce type occidentale, du Ier s., se trouve un type d'amphore *africano-punique*⁴².

Le type J de la haute époque romaine, on rencontre en grand nombre en occident au Ier s. de n.è. et très rare aux IVe-Ve s. de n.è. Mais en orient ce genre d'amphores sont nombreuses aux Ve, VIe et VIIe siècles.

Au Ier s. les amphores „elliptiques“ ont été utilisé pour les fruits (*cadus-cadi*), mais au VIe s. de n.è. elles ont une utilisation variée (p.e. à Tomi – l'édifice à mosaïque, elles transportaient des clous).

LE TYPE XV-M. (pl. XVIII, XXXIV).

Amphores à dimensions moyennes, pâte rouge, panse cylindrique, avec le corp étranglé au milieu. Fond conique, avec des cannelures. Dimensions : H = 0,66 m, D.M. = 0,22 m. Les siècles V et VI n.è.⁴³. Les formes symétriques et élégantes, seulement en Dobroudja.

LE TYPE XVI-S. (pl. XIV, XXXVI).

Amphores cylindriques étroites, élevées, au profil symétrique, de pâte fine, jaunâtre, à surface lisse, au fond pointu-allongé (*spatheion-spatheia*). Parfois sans anses.

Dimensions : H = 0,40-0,80 m. D.M. = 0,10-0,15 m.

Découvertes à Histria (avec des monnaies Maurice Tibère, et Focas), à Tomi⁴⁴, Ravenne (Ve siècle), Égypte (V^e-VIe s.)⁴⁵, Istrus (Ve s.)⁴⁶, Varna (avec trésor monétaire – IVe siècle n.è.) Tomi, Sucidava, Halikarnassos⁴⁷.

Le type XVI-S, a son origine en occident – voir la forme Dressel 27 (et à la base, une amphore punique)⁴⁸.

Le TYPE XVII-R. (pl. XV).

Amphores piriformes, très allongées, (comme une carotte). Panse étroite, avec des nombreuses cannelures, et fond pointu. Ve et VIe siècles⁴⁹.

LE TYPE XVIII-P. (pl. XVI).

Amphores de moyennes dimensions, au profil ovoidal, fond arrondi ; pâte rouge micacée et sablonneuse. Cannelures larges et simétriques. Date du IVe et Ve siècles⁵⁰.

LE TYPE XIX-T.

Amphores de grandes dimensions (H = 1,08–1,25 m ; D = 0,50–0,60 m). Panse cylindrique-bombés, avec largeur à la partie inférieure. Un grand col. Découvertes très rares. Le type T commence son évolution dès IIe-IIIe siècles jusqu'au Ve-VIe siècles⁵¹.

LE TYPE XX-Y. (pl. XVII, XXI).

Amphores de grandes dimensions. Angobe élégante, grisâtre, surface lisse. La bouche comme un manchon, de laquelle partent les anses. Type local, sans analogie, VIe siècle. À Tomi trois exemplaires.

LE TYPE XXI-Z. (pl. XVIII).

Amphore en forme d'un grand broc ; deux anses. Unique, à Histria, VIe siècle⁵². Tradition dès Ier-IIe s., aussi à Histria⁵³.

LE TYPE XXII-U. (pl. XIX).

Forme rarement rencontré, seulement au sud (Athènes, Knidos). Daté au IVe s. et au début du Ve s. (cf. Robinson).

LE TYPE XXIII-V. (pl. XIX).

Forme originale, rarement rencontré (à Athènes et Sozopol – cf. Robinson et Kuzmanov).

AMPHORES NORD-DANDBIENNES. (pl. XX).

Dans le milieu „barbar“ du nord du Bas Danube, dans la plaine de Muntenie (la culture Sântana de Moureș-Cerneahov), ont été découvertes plusieurs amphores et amphorettes, datées au IVe s. de n./.

Formes rares, insolites, parus encore à Athènes, Tarsus, Sucidava (Oltenie), au nord de la Mer Noire (voir pl. XIX). À ces formes rares, isolés, nous ne pouvons par leur préciser l'origine et la ligne évolutive.

En conclusion, après l'étude des groupes-types d'amphores présenté plus haut, avec leur analogies et zones de diffusion, nous considérons que quelques formes ont une origine et une évolution locale, par cela comprenant un espace géographique relativement grand, compris entre le Bas Danube, les Balcons, le littoral ouest-pontique et nord-pontique (ce que nous avons nommé l'espace istro-pontique). Parmi les types d'amphores d'origine et évolution probable dans cet espace, nous mentionons les type A, B, C, G, I en variantes locales, Z, Y, U.

Les cartes sur lesquelles nous avons marqué les points des découvertes principales des amphores, aux types et étapes chronologiques, indiquent évidemment les zones d'origines ainsi que les voies de diffusion et d'évolution.

Certainement, dans le stade actuel de la documentation, nous ne pouvons pas essayer la détermination de ces lignes évolutives que seulement pour quelques formes.

Parmi les types du IVe-VIIe s., avec origines et évolutions établies par nous, quelques unes bien sûr à titre d'hypothèse, 19 types d'amphores sont orientales, 3 ont une origine occidentale, 1 ne peut pas être déterminé ni hypothétiquement; 8 formes sont istro-pontiques. Parmi les amphores romaines du Haut Empire connues dans l'aire étudiée, 12 types se continuent jusqu'à l'époque romano-byzantine et 8 disparaissent en même temps que le IVe siècle de n.è.

B. Böttger soutient que les centres de production doivent être cherchés dans les régions agricoles du sud, la Grèce et l'Asie Mineure. On affirme aussi un chemin commercial nord-sud avec la passage par la Moesie et la Thrace.

Nous souscrivons, certainement, à cette opinion, mais seulement avec un caractère générale. Il existe, cependant, comme nous avons essayé à démontrer, aussi quelques types produits localement.

Quelques éléments chronologiques à latrus, reste valables seulement pour ces découvertes-la, mais il y a une autre tableau dans le cas de l'extension à tout l'espace de diffusion d'un type.

B. Böttger arrive aussi à établir quelques concordances marchandise-amphore (huile d'olivier dans des amphores cylindriques ou conique, le vin dans des amphores ovoïdes, les grains dans des amphores globulaire-piriformes). Mais nous croyons que dans l'époque romano-byzantine chaque type d'amphore pouvait transporter ou conserver différentes sortes de produits, surtout si nous considérons leur longue réutilisation. A Tomi mosaïque, les amphores cylindriques contenaient des clous de fer, les amphores globulaire-piriformes contenaient des résines, myrrhe, la colophane, de la térébenthine. À cause de cela, nous croyons que la diagramme ne reflète pas la situation réelle.

CRUCHES.

Le type A. (pl. XXII). H = 0,18 m, D.M. = 0,11 m. Datation : IVe-Ve siècles. Production locale⁵⁴. Le type B. (pl. XXII). H = 0,11-0,25 cm. Le IVe-VIe s. de n.è.⁵⁵. Le type C (pl. XXIII). H = 0,25-0,30 m. IVe-Ve s. L'origine dans la haute époque romaine Ier-IIe siècles et dans l'époque hellénistique⁵⁶. Le type D (pl. XXII, XXIII). H = 0,22. Datation aux Ve-VIe s. avec une évolution de la haute époque⁵⁷. Le type E. (pl. XXIV). H = 0,16-0,20 m. Le VIe siècle. Évolution longue, dès le IIe siècle⁵⁸. Le type F. (pl. XXII). Production locale, à Sacidava, VIe-VIIe siècles. H = 0,16 m.

POTS-BROCS.

Le type A (pl. XXV). H = 0,11–0,20 m. Le VIe s.⁵⁹ origine dans l'époque romaine du Haut Empire. Le type B (pl. XXVI). H = 0,20–0,30 m. VIe s. origine dès IIe-IIIe s.⁶⁰. Le type C (pl. XXVII), VIe s.⁶¹. Longue évolution Le type D (pl. XXVII). H = 0,24 m. VIe s. origine dans l'époque hellénistique et romaine. Le type E (pl. XXVIII). VIe s. Création locale. Le type F (pl. XXVIII). H = 0,10 m, D.M. = 0,06 m. Création locale, VIe s. Le type G (pl. XXVIII). H = 0,10 m. Création locale, VIe s. Le type H (pl. XXVII). H = 0,36 m. IVe s. ; longue évolution.

Comme nous avons démontré ci-dessus, la majorité des amphores romaines du IVe-VIIe siècles de n.è., dans la zone istropontique ont été importées. En ce qui concerne la céramique d'usage courant, la plupart des types et des formes prouvent une origine et une évolution locale, tout aussi comme quelques formes représentent des créations isolées, sans aucune ligne évolutive.

Nous avons aussi réalisé quelques cartes, lesquelles nous offrent une image suggestive et résumative des origines, des évolutions et diffusion de quelques groupes céramiques dans la Méditerranée et la Mer Noire. N.B. Les points marqués sur la carte, ne représentent pas tant les stations archéologiques, mais plutôt la zone respective en ensemble. Aussi, des graphiques et une diagramme sur des catégories et des siècle. Les graphiques utilisent des chiffres moyens d'un siècle entier et pas des chiffres maxima.

Quelques observations s'imposent.

Dans l'ensemble de l'époque romano-byzantine (IVe-VIIe s.) l'importation des amphores dépasse la production locale d'amphores. Du point de vue chronologique, le plus riche en céramique est le VIe siècle, tandis que au Ve s. la production et la circulation de la céramique sont réduits.

Analyse du point de vue de la statistique de la circulation de la céramique dans la vaste aire istro-pontique, aboutit à quelques conclusion importantes visant le développement économique en générale : a) l'évolution constante-ascendante, harmonieuse du début du IVe siècle jusque vers la troisième décennie du Ve s. ; b) l'écroulement et la stagnation générale après la troisième décennie du Ve s. (pendant et après les invasions des Huns) ; c) de développement rapide et multiple du VIe siècle, qui atteint des niveaux fort supérieurs aux siècles antérieurs, ce qui vient accentuer aussi l'importance économique, peut être aussi politique, à laquelle arrivent les régions istro-pontiques de l'Empire...

En ce qui concerne la qualité de ce qui est valable de nos schémas, il s'agit d'un caractère relatif, reflétant le stade des recherches à ce moment.

La multiplication des découvertes, des classifications et interprétations apportera de suffisants correctifs aux diagrammes. Il se peut aussi que le grand décalage entre les IVe et VIe siècles ne reflète pas exactement la réalité de l'époque, puisqu'on a mieux conservé et étudié les niveaux archéologiques du VIe siècle. Aussi devra-t-on accorder un coefficient de plus au IVe s. Le facteur démographique, aussi, reste peu étudié et connu, de sorte qu'on ne peut comprendre le rôle de ce facteur dans la modification de la courbe de graphique. Enfin, en ce qui concerne le diagramme de la production locale d'amphores, elle est partiellement hypothétique puisqu'elle se base sur l'hypothèse de quelques types locaux. De toute manière même si quelques types locaux s'avèrent être de l'importation, la courbe générale de la circulation de la céramique reste la même.

EXPLICATION DES FIGURES

- Pl. I. Type I-E : Tomi, Ier-IIe siècles. 2) Tîrgşor, IVe siècle. 3) Tomi, IVe, Ve s.
- Pl. II. Type II-K : 1, 2, 5) Athène, IIe s. 3, 4, 6) Tomi, IIIe-IVe s. 7, 8) Tomi, VIe s.
- Pl. III. Type III-I : Tomi, 1) IVe s. 2) Ve s. 3, 4) VIe s.
- Pl. IV. Type IV-N : 1) Medgidia, IVe s. 2) Axiopolis (Cernavoda), IVe s. 3, 4) Tomi, V^e-VIe siècles.
- Pl. V. Type V-O : 1, 2) Athène, Ier s. av. n.è.-Ier s. de n.è. 3) Athène, IIe-IIIe s. 4) Athène, IVe s. 5) Sacidava, V^e-VIe s. 6) Dinogetia, VIe s.
- Pl. VI. Type VI-H : 1) Athène, IIe s. 2) Athène, IIIe s. 3) Athène, V^e-VIe s. 4) Histria, VIe s.
- Pl. VII. Type VII-A : 1) Histria, IIe s. 2) Athène, IIIe-IVe s. 3) Halikarnassos, VIe-VIIe s. 4) Sacidava, VIe s. 5, 6) Inkerman, IIe-IIIe s. 7) Histria, VIe s. 8) Tomi, VIe s.
- Pl. VIII. Type VIII-B : 1-3) Sacidava, VIe s. Type XV-M : 4, 5) Tomi, VIe s. 6) Histria, VIe s.
- Pl. IX. Type IX-C : 1, 2) Tomi, VIe s. Type XII-L : 3) Capidava, VIe s. 4) Tomi, VIe s. Type XI-F : 5) Histria, VIe s.
- Pl. X. Type X-D : 1) Tomi, IIe-IIIe s. 2) Callatis, IVe s. 3) Sacidava, VIe s.
- Pl. XI. Type XI-F : 1) Tomi, Ier-IIe s. 2) Tomi, IIIe s. 3) Athène, IIIe s. 4) Tomi, Ve s. 5) Tomi, IVe s. 6) Athène, IVe s. 7) Athène, VIe s. 8) Sacidava, IVe s. 9) le côte septentrionale de la Mer Noire, IVe s. 10, 11) Athène, VIe s.
- Pl. XII. Type XIII-G : 1) Tomi, IVe s. 2) Sacidava, Ve s. 3) Altinum, VIe s. 4) Dinogetia, IIe s. 5) Axiopolis, IIe s.
- Pl. XIII. Type XIV-J : 1) type cartaginois, Koussas. 2) Espagne, Ier s. 3) Espagne, IVe et Ve s. 4) Histria, VIe s.
- Pl. XIV. Type XVI-S : 1, 2) amphores puniques. 3) Dressel 27. 4, 5) Athène, Ve s. 6) Histria et Halikarnassos, VIe-VIIe s.
- Pl. XV. Type XVII-R : Tomi, V^e-VIe s.
- Pl. XVI. Type XVIII-P : 2) Tomi, IVe-Ve s. 3) Callatis, V^e-VIe s. Type XX-Y : 4) Tomi, VIe s.
- Pl. XVII. Type XIX-T : 1) Pavlikeni, IIe-IIIe s. 2) Mirmekion, IIe s. 3) Olbia, IIIe s. 4) Histria, VIe s.
- Pl. XVIII. Type XXI-Z : 1) Histria, IIe s. 2) Athène, IIIe-IVe s. 3) Histria, IIe s. 4) Histria, VIe s.
- Pl. XIX. Type XXII-U (Knidos) : 1) Athène, Ier s. av. n.è. 2) Athène, IIe s. 3) Athène, IVe s. 4) Athène, Ve s. Type XXIII-V : 7) Athène, IVe s. *Formes rares* : 5) le nord de la Mer Noire, IVe s. 6) Athène, IVe s. 8) Athène, VIe s. 9) Dinogetia, V^e-VIe s. 10) Athène, IVe s. 11) Sacidava (Oltenie), V^e-VIe s. 12) Sucidava, V^e-VIe s.
- Pl. XX. Amphores nord-danubiennes, la culture Sântana de Mureş-Cerneahov, Muntenie, IVe siècle (dans les néoropoles).
- Pl. XXI. Type II-K : 1) VIe s. 2, 3) IIIe-Ve s. Type XIV-J : 4) Sacidava, VIe s. Type XIX-T : 5) Tomi, IVe-Ve s. Type XX-Y : 6) Tomi, VIe s.

- Pl. XXII. *Cruches*. Type A : 1) Ostrov, IVe s. 2) Piatra Frecăței (Berce), IVe s. Type D : 10) Histria, Ve-VIe s. Type B : 3) Dinogetia, IIe s. 4, 5) Tomi, IVe s. Type F : 11) Sacidava, VIe s.
- Pl. XXIII. *Cruches*. Type C : 1, 4) Tomi, IIe s. 2) Dinogetia, VIe s. 3) Histria, VIe s. Type D : 5, 6) Histria, VIe s. Type C : 7) Histria, IVe s.
- Pl. XXIV. *Cruches*. Type E (amphoridion) : 1) Tomi, Ier-IIe s. 2) Tomi, IIIe s. 3, 4) Tomi, IVe-Ve s. 5) Capidava, VIe s.
- Pl. XXV. *Pots-Broos*. Type A : 1, 3) IIe-IIIe s. 2, 4) Ve-VIe s.
- Pl. XXVI. Type B : 1) Tomi, Ier-IIe s. 2) Tomi, IIe-IIIe s. 3) Dinogetia, VIe s. 4) Histria, VIe s. 5, 6) Halikarnassos, VIIe s. 7) Histria, VIe s.
- Pl. XXVII. Type H : 1) Tomi, Ier-IIe s. 2) Tomi, IIe s. 3) Tomi, IVe s. Type D : 4) Athène, I^e s. 5) Tomi, VIe s. Type C : 6) Tropaeum Traiani, V-VIe s.
- Pl. XXVIII. Type E : 1) Sacidava, VIe s. Type F : 7) Sacidava, VIe s. Type J : 3) Histria, VIe s. Type G : 2) Sacidava, VIe s.
- Pl. XXVIII bis. Sucidava (apud D. Tudor), 1) VIe s. 2) VIe s. 3) Ve-VIe s. 4) VIe s. 5) Ve-VIe s. 7) IVe-Ve s. 8) IVe-Ve s. 9) VIe s. 10) VIe s. 11) IVe-Ve s. 12) IVe-Ve s. 13) VIe s. 14) IVe-Ve s.
- Pl. XXIX. L'origine et la diffusion des amphores de type I-E.
- Pl. XXX. L'origine et la diffusion des amphores de type II-K.
- Pl. XXXI. Amphores type V-O et VI-H.
- Pl. XXXII. Amphores type VII-A.
- Pl. XXXIII. Amphores type VIII-B et X-D.
- Pl. XXXIV. Amphores type XII-L, XIII-G, et XV-M.
- Pl. XXXV. Amphores type XIV-J.
- Pl. XXXVI. Amphores type XVI-S.
- Pl. XXXVII. Développement de la céramique dans l'aire istro-pontique (amphores importées, céramique usuelle, amphores locales) dans le IVe, Ve et VIe siècles.
- Pl. XXXVIII. Développement de la céramique en général, dans l'époque romano-byzantine.
- Pl. XXXIX. Diagramme de la circulation de la céramique romano-byzantine istro-pontique.

II.
NOTE

ZWEI NEUE BACCHISCHE RELIEFS AUS DER DOBRUDSCHA

Z. COVACEF

Dionysos, Bacchus oder Liber Pater, der Gott der Weinreben und des Weines, Divinität der ständig erneuten Vegetation¹, des irdischen Lebens und desjenigen jenseits des Grabes², erfreute sich bei vielen Völkern der antiken Welt grosser Ehre³. Der Bereich Dionysos' erstreckte sich auf verschiedene und mannigfaltige, manchmal sogar widersprüchlich erscheinende Tätigkeiten, sein Kultus hatte nacheinander und zugleich landwirtschaftlichen und mystischen, offiziellen und geheimen Charakter⁴. Der Name des Gottes selbst ist, wie wir angeführt haben, nicht derselbe. Trotz all dieser Mannigfalt, ist der Person des Gottes eine reale Einheit eigen⁵. Die epigraphischen⁶ und bildhauerischen⁷ Dokumente, die Tempel⁸

¹ Adrien Bruhl, *Liber Pater, Origine et expansion de culte dionysiaque a Rome et dans le Monde Romain*, Paris, 1953; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bukarest, 1969, S. 243–244.

² A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 309–329; Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1963, S. 201–203, 309–311 mit einer reichen Literatur zum Thema; Robert Turcan, *Les sarcophages romains a representations dionysiaques*, Paris, 1966; Z. Covacef, *Le caractère chthonien du culte de Dionysos*, in *Pontica*, VI, 1973, S. 111–116.

³ A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 54–63, 213–244.

⁴ Idem, *op. cit.*, S 10; D. M. Pippidi, *op. cit.*, S. 94–95, 234–266.

⁵ A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 1 und folgende.

⁶ AEM, XVII, 1894, S. 87, Nr. 11 (CIL III 12489); IGB, I 13, 14, 20, 22; Em. Condurachi und Mitarbeiter, *Histria. Monografie arheologică*, Bukarest, 1954, S. 546, Nr. 22; S. 533, Nr. 17; D. M. Pippidi, *Dionysische Inschriften aus Histria aus dem II.-III. Jh. u.Z.*, in *Dacia*, NS, III, 1959, S. 394, 400, Nr. 5; V. Pärvan, *Une nouvelle inscription de Tomi*, in *Dacia*, I, 1925; A. Aricescu, *Notă asupra unui decret elenistic inedit din Muzeul regional de arheologie Dobrogea*, in *StCl.* V, 1963, S. 315 u. folg.; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², Bukarest, 1967, S. 447; Idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, S. 94 u. folg. (mit einer reichen Bibliographie), S. 234–266.

⁷ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bukarest, 1900, S. 200 u. folg.; P. Nicorescu, *Liber-Dionysos*, in *BCMI*, VIII, 1915; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, Bukarest, 1918, S. 90 u. folg.; Gr. Florescu, *Monuments antiques du Musée regional de la Dobrogea à Constanța*, in *Dacia*, V–VI, 1935–1936, Nr. 8; Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bukarest, 1938, S. 224 u. folg. H. Slobozeanu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos și al nimfelor de pe litoralul vestic al Mării Negre*, in *SCIV*, X, 2, 1959; M. Macrea, *Le culte de Sabazius en Dacie*, in *Dacia*, NS, III, 1958; C. Preda, *Archaeological discoveries in the Greek cemetery of Cal-*

und die Anbetungsvereine⁹ sind ebensovieler unanfechtbare Beweise seiner Popularität in allen Provinzen des Römischen Reiches bis in den Orient und Indien¹⁰.

In der Dobrudscha nahm der Dionysoskultus einen Hauptplatz zwischen den angebetenen Gottheiten ein. Er wurde auch wegen seinem agresten Charakter, der es möglich machte, leicht mit dem italischen *Liber Pater* und dem thrakischen *Sabazios*¹¹ gleichgestellt zu werden, angenommen, aber auch dank den allgemeinen Umständen, die ein Aufblühen der Erlösungsreligionen in einer von der römischen Eroberung in den ersten drei Jahrhunderten unserer Zeitrechnung vereinigten Welt¹², begünstigten. Auf diese Weise wird Dionysos für einen Grossteil von Skythia Minor zum ersten Gott des Pantheons, die führende Gottheit¹³, dem die Anbetung Inschriften¹⁴, Votivplatten¹⁵ widmeten, Tempel errichteten¹⁶ u.s.w.

Zwei unlängst entdeckte votive Basoreliefs tragen zur Bereicherung der den Dionysoskultus in der Dobrudscha betreffenden Dokumentation bei.

1. Im Dorfe Urlaia, Gemeinde Adamclisi, Kreis Constanța¹⁷ entdecktes votives Basorelief, in weissen Kalkstein gearbeitet. Inv. ; 20 801. Masse :

Iatis-Mangalia, IVth-IIIrd centuries before our era, in Dacia, NS, V, 1961, S. 284, Nr. 17 ; G. Bordenache, Antichità greche e romane nel nuovo museo di Mangalia, in Dacia, NS, IV, 1960, Nr. 2, 4, 9, 29 ; A. Rădulescu, in Tezaurul de sculpturi de la Tomis, Bukarest, 1963, Nr. 3 und 4 ; C. Scorpan, Reprezentări bacchice, Constanța, 1966 ; G. Bordenache, Sculpture greche e romane, I, Bukarest, 1969, S. 59–67, Nr. 105–123 ; A. Bruhl, Liber Pater.

⁵ Th. Sauciu-Săveanu, *Callatis, I*, in *Dacia*, I, 1924, S. 128 ; Pierre Boyancée, *L'autre dans les Mysteres de Dionysos*, in *Rendic. della Pontificia Accad di Archeol.*, XXXIII, 1962, S. 1077–127 ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, S. 106 u. folg. 246 u. folg.

⁹ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, S. 220–221, Abb. 103 ; Fr. Poland, *Geschichte des Griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909, S. 196 u. folg., A. Bruhl, *Liber Pater* ; Radu Vulpe, *HAD*, S. 235 ; M. P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Ages*, Lund, 1957 ; D. M. Pippidi, *Contribuții*², S. 405–406 ; Idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, S. 106 u. folg., 115 u. folg., 235–266.

¹⁰ A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 197–244.

¹¹ P. Nicorescu, *Liber Dionysos* ; R. Vulpe, *HAD*, S. 228 ; A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 252 u. folg.

¹² Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain* ; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, S. 342 u. folg. ; A. Bruhl, *Liber Pater* ; M. P. Nilsson, *op. cit.* ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, S. 234 u. folg.

¹³ Διούσφ,.....καθηγεμόναι, wie es in der Inschrift auf der Frontseite eines in Tomis entdeckten Basoreliefs erscheint, siehe A. Rădulescu, in *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, S. 33, Abb. 4 ; C. Scorpan, *op. cit.*, S. 21 ; Abb. 1 ; G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, in *StCI*, VI, 1964, S. 155–178 ; Idem, *Il deposito di sculture votivo di Tomis*, in *Eirene*, IV, 1965, S. 67–79 ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, S. 306. Um auch de anderen in der Dobrudscha bezeugten Beiwörter des Gottes zu erwähnen : *Dasillyas, Karpophoros, Bakheus*, u.s.w.

¹⁴ Siehe Note 6.

¹⁵ Siehe Note 7.

¹⁶ Siehe Note 8.

¹⁷ Im Herbst des Jahres 1973 erfolgte gelegentliche Entdeckung durch Dumitru Mocanu, Wächter bei der Festung Tropaeum Traiani, der es zum Museum von Constanța gebracht hat.

Abb. 1. Bacchisches Votivrelief. Hälfte des II. Jh.u.Z.

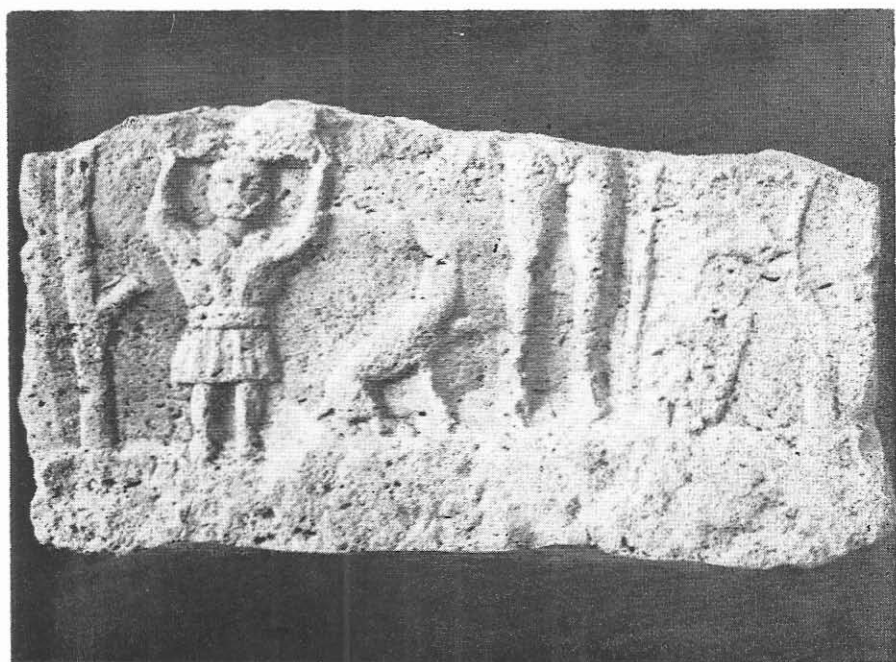

Abb. 2. Bacchisches Votivrelief. II. Jh.u.Z.

Höhe : 0,185 m, Länge : 0,30 m, Dicke : 0,085 m. Das Basorelief ist fragmentär, nur die obere Hälfte ist erhalten (Abb. 1). Die votive Szene ist von einem einfachen, im Profil abgehobenen Rahmen umfasst und weist eine zwischen 2 und 2,5 cm schwankende Breite auf.

Im Zentrum ist Dionysos jung, nackt, stehend dargestellt¹⁸. Den Kopf hält er leicht nach rechts gewendet, zu einer Weintraube blickend, die er in der Hand, zur Höhe des Kopfes erhoben, hält. In der linken, aus dem Ellbogen gebogenen Hand, hält er einen geneigten Kantharos¹⁹, um daraus Wein zu schütten. Das strahlende Angesicht des Gottes ist von reichem, welligem, von dem klassischen Kranz mit *taenia* und Efeufrüchten bedecktem Haar eingefasst. Bis auf die Brust hängen die beiden Häupter der *taenia* herab²⁰.

Die rechte obere Ecke ist von dem nackten, mit athletischem Torso, jedoch mit Bocksfüßen und – bärtchen dargestellten Pan²¹ besetzt. In der linken Hand hält er einen Gegenstand – allem Anschein nach ein *Syrinx* – während die rechte Hand über den Kopf gehoben ist.

Auf derselben Linie mit Pan, doch auf dem unteren Teil des Monuments, ist ein anderer Mitgeselle des Gottes dargestellt, ein junger Satyr, von dem nur der Dionysos, auf der Höhe des Kantharos zugewandte Kopf erhalten ist.

Rund um die Gottheit ist das Feld des Basoreliefs von Weinreben voller Weintrauben und Blättern besetzt, die eigentlich jede dargestellte Person einrahmen und in dieser harmonischen Einheit unterschiedliche Bilder schaffen.

Es ist ein Monument guter Beschaffenheit, mit vieler Eleganz und Tüchtigkeit, von einem begabten Meister, einem Kenner der klassischen Normen, gefertigt. Die nicht ostentative Ausfüllung des gesamten Feldes des Basoreliefs mit Weinreben, um jede in die Szene einbegriffene Person zu kennzeichnen und um die zentrale Figur hervorzuheben, beweist die

¹⁸ Hier in der Haltung des griechischen Dionysos in hellenistischer Art und Weise dargestellt, so wie er in mehreren Monumenten erscheint : C. Daicoviciu, *Dacia, Monumente inedite din Dacia*, S. 194–195 (= AISC, 1928–1932, S. 112–126) ; G. Bordenache, *Sculture grece e romane*, Nr. 105, Tafel XLVII. Schon im IV. Jh. v.u.Z. beginnt die Gottheit völlig nackt, mit von einem Blätter- und Efeu- und Weinrebenfrüchtekranz zusammengehaltenem, welligen Haar dargestellt zu werden, siehe A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 51 : „Die neue, im IV. Jh. v.u.Z., geschaffene Ikonographie ist die Folge neuer Begeisterung für den Dionysoskultus, denn zwischen Kunst und religiösem Gefühl besteht eine ständige Übereinstimmung“.

¹⁹ Für den *Kantharostypus* siehe G. Bordenache, *Sculture grece e romane*, Nr. 111, 113, Tafel L.

²⁰ Siehe auch *Bacchus mit taenia* auf dem Bronzeleuchter von Mangalia, bei C. Preda, in *Dacia*, NS, V, Nr. 17 und C. Scorpan, *op. cit.*, S. 58, Abb. 20. Ebenso eine Stätuette von Bacchus, die sich im Thermenmuseum in Rom befindet, bei A. Bruhl, *Liber Pater*, Tafel XXXII.

²¹ Wie er übrigens in zahlreichen Darstellungen erscheint, auch bei L. Botoucharova, *Cultes thraces à Philippopolis*, in *Annuaire Plovdiv*, IV, 1960, S. 96, Nr. 5, Abb. 5 : der obere Teil einer Votivplatte, auf der der obere Teil von Dionysos erhalten ist, neben ihm Pan und zwischen ihnen eine Rebe mit Weintrauben. In das II.-III. Jh. u.Z. datiertes Monument.

persönliche Art und Weise des Meisters bei der Ausführung einer der in der Vollziehung des Dionysoskultus verbreitetsten Abbildungen²².

Die Anwendung der klassischen Traditionen, die hellenistische Darstellungsart²³ des griechischen Dionysos, als völlig nackt, sogar ohne die gewöhnliche Nebride, die Einhaltung der Proportionen, die peinlich genaue anatomische Wiedergabe der Personen, sind ebensoviele Elemente, die uns zu einer Datierung des Monuments zur Hälfte des II. Jahrhunderts u.Z.²⁴ veranlassen.

2. Das zweite bacchische Votivrelief wurde im Dorfe Schitu, Gemeinde Tuzla, Kreis Constanța entdeckt²⁵. Inv. : 21411. Masse : Höhe : 0,30 m, Länge : 0,55 m, Dicke : 0,065–0,10 m. Das aus weissem Kalkstein gearbeitete Basorelief ist fragmentär, es hat sich nur die untere Hälfte erhalten und es ist seitlich und unten angeschlagen. Das Relief hatte einen einfachen, im Profil abgehobenen, an der Basis breiteren Rahmen (Abb. 2).

Die Szene ist von Weinstöcken umgeben ; der von der rechten Seite hat am unteren Teil eine grosse und schwere Weintraube, die bis zur Erde hängt. Die Figur von Dionysos-Bacchus, die nur von den Hüften abwärts erhalten ist, ist nackt, hat jedoch mit *caligae* angeschuhte Füße. Auf seiner linken Seite kann der Tyrs gesehen werden. Rechts des Gottes befindet sich der auf den Hinterpfoten sitzende Panther, der sich auch auf die vordere rechte Pfote stützt, während er die linke erhoben hält. Den Kopf hält er, Dionysos zugewandt, erhoben. Zwischen dem Panther und dem Weinstock von der linken Seite des Reliefs ist einer der Mitgesellen des Gottes, völlig erhalten, dargestellt. Es ist ein *Silen*, mit kurzem Haar, Bart und Schnurrbart, der mit einer ihm bis zu den Knien reichenden Tunika bekleidet ist. Ein breiter Gurt, mit dem er um den Schluss gegürtet ist, hält ihm das Gewand in Falten zusammen, die jedoch ziemlich ungeschickt wiedergegeben sind. Mit beiden erhobenen Händen stützt der *Silen* ein auf dem Kopf gelegenes Tablett voller Früchte²⁶.

Es ist hinsichtlich des Typs und des Kompositionsthemas der traditionellen Kultzene, ein der klassischen Überlieferung getreues Werk²⁷. Das herkömmliche Schema nachbildend, hat sich der Meister hauptsächlich auf die so genau wie nur mögliche Wiedergabe der zentralen Figur konzen-

²² A. Bruhl, *Liber Pater*.

²³ *Idem*, S. 51.

²⁴ Es ist die Periode grosser Wirtschaftsblüte der Provinz, die auch die Entwicklung der bildenden Künste zur Folge hatte, bei V. Părvan, *Inceputurile vieții romane la Gurile Dunării*, Bukarest, 1923 ; Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, passim ; R. Vulpe, *HAD*, S. 217 u. folg. ; Em. Condurachi, in *Istoria României*, I, S. 541 u. folg.

²⁵ Das Basorelief wurde in der Umgebung der Wasserpumpenanlage, 500 m Ost von der Landstrasse Constanța – Mangalia und ungefähr 500 m Nord von der Landstrasse, die nach Costinești führt, entfernt, von dem Bürger Grigore V. Gheorghie, aus dem Dorfe Schitu, entdeckt. Das Monument ist am 18. April 1975 in die Sammlung bildhauerischer Kunstwerke des Archäologiemuseums eingegangen.

²⁶ So wie er auch in anderen Darstellungen erscheint : Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, Abb. 103 ; A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Abb. 4 ; G. Bordenache, *Sculpture grece e romane*, Tafel I, Nr. 113 ; C. Scorpan, *op. cit.*, Abb. 1, (Herkunft-Tomis), Abb. 2 (Herkunft-Callatis).

²⁷ A. Bruhl, *Liber Pater*, S. 216.17, 216.18, 216.

triert, der er das Monument widmete, so dass es ihm gelang, den nackten Körper des Gottes in der klassischen Art und Weise, gut proportioniert, darzustellen. Das Gesamtaussehen des Basoreliefs ist gepflegt, jedoch kalt und statisch, die einzige ahnbare Bewegung ist diejenige des Panthers. All diese Beobachtungen führen uns zur Datierung des Monuments zum Ende des III. Jahrhunderts u.Z.

Die zeitliche und räumliche Entfernung zwischen den beiden Monumenten beweisen einmal mehr die grosse Adhäsion der einheimischen Bevölkerung²⁸ zum Dionysoskultus.

Die Verfertigungstechnik betreffend, ist das in Urluia (Abb. 1)²⁹ entdeckte Monument dem in Schitu gefundenen, folglich aus einem pontischen Raum kommenden (Abb. 2), weit überlegen. Die verschiedene Behandlungsweise des Themas ist nur auf das Talent und die Kunstfertigkeit der Meister zurückzuführen und ist ein weiterer Beweis, dass sich unter der römischen Herrschaft, dank der von ihr geschaffenen Basis, die hellenistischen Traditionen in der gesamten Provinz verbreitet haben, eine für Scythia Minor charakteristische provinzial-römische Atmosphäre der Kunst³⁰ schaffend.

²⁸ Uns auf die grosse Volkstümlichkeit des Dionysoskultus und auf sein Verbreitungsgebiet beziehend, ist hier nicht der Fall, statistisch alle Orte, wo Entdeckungen gemacht wurden, und alle bisher gefundenen Monumente, von denen die meisten schon bekannt sind, aufzuzählen: Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, S. 220–221; P. Nicorescu, *Liber · Dionysos*, S. 41–43; V. Pârvan, *Începuturile*, S. 207, 219, Abb. 98; D. M. Teodorescu, *op. cit.*, S. 56–72, Nr. 28–38; S. Lambrino, *Cetatea Histria*, 1930, S. 10–11; Idem, *Arta greacă și romană în România*, in *Artă și tehnică grafică*, Nr. 4–5, 1938, S. 7, 15, Abb. 13, 30, 31; Gr. Florescu, *Monuments antiques*; R. Vulpe, *HAD*, S. 222, 224–226, 228, 230, 232, 235; Em. Condurachi und Mitarbeiter, *Șantierul arheologic Histria. Sectorul Tariverdi*, in *MCA*, IV, 1957, S. 83, Abb. 63; H. Slobozianu, *op. cit.*; I. T. Dragomir, *Două basoreliefuli dionisiace descoperite la Făgărașul Nou* (R. Hirșova, Kr. Dobrukscha) in *SCIV*, 2, 1962, S. 421–428, Abb. 1–2; C. Scorpan, *op. cit.*; G. Bordenache, *Sculture grece e romane*, I, S. 59–66, Nr. 105–108, 111, 113–118; Z. Covacef, *Monumente sculpturale inedite din Muzeul de Arheologie Constanța*, in *Pontica*, 3, 1970, S. 223 u. folg., Abb. 1–2; Idem, *Le caractère chthonien du culte de Dionysos*, *passim*.

²⁹ Wahrscheinlich von Adamclisi hingekommen, obwohl ebenfalls in Urluia ein Relief entdeckt wurde, das die Form eines Altars hat, Dionysos gewidmet war, in der Dobrukscha als Erscheinungsform einzigartig, jedoch bescheidener Ausführung ist; bei C. Scorpan, *op. cit.*, S. 45–47, Abb. 13.

³⁰ V. Pârvan, *Începuturile*; Em. Condurachi, in *Istoria României*, I, S. 541 u. folg.; G. Bordenache, in *Civiltă' Romana in Romania*, Rom. 1970, S. 91.

NOI RELIEFURI DIN SCYTHIA MINOR.

C. SCORPAN

În anul 1975, colecțiile muzeului tomitan s-au îmbogățit datorită unor săpături, dar și hazardului, cu câteva reliefuri votive :

- *Cavalerul Trac*, două plăcuțe fragmentare.
- *Dionysos*, placă votivă, fragmentară.
- *Serapis*, cap de statueta.
- *Zeus*, un fragment de placă votivă.
- *Bust (hermă)*.

În afară de statueta lui Serapis (care aparține începutului epocii romane), celelalte reliefuri votive se datează, în general, în perioada mai târzie, sec. II-III sau sec. III e.n.

*

Nr. 1. Inv. nr. 21.206. Descoperit la Constanța, săpături în parcul catedralei, nivel sec. V-VI. (fig. 1). Dimensiuni actuale : l=0,12 m, L=0,15 m.

Din ceea ce a mai rămas, ne îngăduim următoarea descriere. Cavalerul Trac, în galop spre partea stîngă a cîmpului. Se mai vede doar piciorul său drept, mult prea lung, fără încălțăminte. Trupul calului, sprijinit pe picioarele din spate, se înalță cu cele din față deasupra unui altar (rudimentar schițat). Coada, lungă, coboară de-a lungul marginii reliefului, pînă la copite. Dedesubtul calului, un ciine aleargă, cu urechile pe spate, cu un picior pe vînat, mușcînd urechea acestuia. Ciinele are zgardă la gît.

Vînatul este reprezentat de data aceasta de o căprioară, îngenunchată pe toate picioarele, cu gît înalt, capul tras pe spate și botul ridicat. Desenul căprioarei e reușit, redînd gesturile spontane și veridice. Este partea cea mai realizată a întregului relief.

Marginile plăcii sînt tăiate neregulat, cu multe spărături.

Cîteva amănunte ne atrag atenția asupra acestui relief, oferindu-i originalitate și inedit : piciorul prea lung al Eroului, zgarda la gîtul ciineului și mai cu seamă vînatul, care de data aceasta nu mai este obișnuitul mistreț, ci o căprioară.

Astfel de abateri de la regula generală (regulă după care vînatul este în mod obișnuit un mistreț), cu toate că sînt mai rare, ne sînt totuși cunoscute¹.

În unele cazuri cînd mistrețul e înlocuit cu căprioara sau cerbul, Cavalerul Trac e însoțit la vînătoare de cîine, dar uneori și de leu².

Relieful nostru este inedit atît prin compania cîinelui cu o căprioară, cît și prin desenul deosebit al acesteia. Ex voto-ul prezentat mai sus adaugă repertoriului Cavalerului Trac din Scythia Minor un exemplar nou, cu o figură inedită.

Nr. 2. Inv. nr. 21.413. (Fig. 3/1). Descoperit la Constanța, parcul catedralei, nivel sec. III. Dimensiuni : l = 7 cm. L = 7,5 cm.

Fragment din colțul sus-dreapta al unei plăcuțe votive de marmură, ce reprezenta Cavalerul Trac. Din ceea ce a mai rămas se vede mîna dreaptă a Eroului, ridicată, cu lancea scurtă și trei falduri în vînt ale tunicii.

Nr. 3. Inv. nr. 21.205. (Fig. 2/1). Constanța, str. Mircea cel Bătrîn, descoperire întîmplătoare.

Jumătatea superioară a unui relief votiv dionysiac, din marmură. Dimensiuni actuale : l = 23 cm. L = 19 cm.

Placa încearcă să se încadreze în conturul unei edicule, cu doi pilaștri laterali, susținînd capiteluri mult simplificate. O arcadă simicirculară, cu trei profilaturi, închide extremitatea superioară a reliefului.

În centrul cîmpului se află zeul Dionysos. Mîna stîngă, în sus, se sprijină într-un thyrs. Mîna dreaptă lăsată în jos, ține un kantharos, cu gura ușor aplecată. Chipul și bustul zeului sînt puternic tocite.

În dreapta cîmpului, se înalță un vrej foarte gros de viță de vie, cu trei ciorchini și frunze.

Toate detaliile de mai sus sînt obișnuite reliefulor votive dionysiace. În cazul nostru apare însă un element deosebit de interesant. Personajul are, în modul cel mai evident, un văl (eșarfă), pe cap, care coboară pe umeri, pe brațul și antebrațul drept, apoi în jos în falduri, pe lîngă trup. În mod clar, acest văl este cu totul altceva decît îmbrăcămintea propriuzisă (chitonul sau himationul). Cu toate că e foarte tocit, pare îmbrăcat cu un chiton scurt.

Asemenea elemente sînt foarte rare în iconografia dionysiacă și ele ar putea fi eventual explicate, deocamdată, prin împrumuturi și contaminări sincretice (mai ales cu Cybela, poate Grațiile).

¹ G. I. Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, in *Diss. Pann.*, 2, 14, 1938, Budapesta, nr. 285, pl. XXVI, fig. 154 ; nr. 302, pl. XXVIII, fig. 162 ; nr. 452, pl. XLII, fig. 245 ; nr. 622, pl. LIII, fig. 315 ; nr. 730, pl. LXII, fig. 366 (lei cu tauri) ; nr. 985, pl. LXXX, fig. 475 ; nr. 1070, pl. LXXXVI, fig. 511 ; nr. 1077, pl. LXXXVII, fig. 515 (iepure). R. Vulpe, *Ex voto au Cavalier Trac provenent de Callatis*, in *Dacia*, NS, 8, 1964, p. 336 (Cavaler Trac cu un iepure în mîină). C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1967. G. Bordenache, *Sculture grece e romane*, Buc., 1969, p. 102, nr. 207, pl. XC (un minz în locul mistrețului). M. Cicikova, in *Enciclopedia dell'arte antica*, Roma, suppl., 1970, p. 551, fig. 549.

² G. I. Kazarow, *op. cit.*, nr. 680, pl. LVIII, fig. 344 ; nr. 324, pl. XXXI, fig. 180 ; nr. 748, pl. LXIII, fig. 376 (cîine cu căprioară sau cerb). G. Bordenache, *op. cit.*, p. 104, nr. 215, pl. XCIII (leu și căprioară) ; p. 111, nr. 242, pl. CII (leu și cerb).

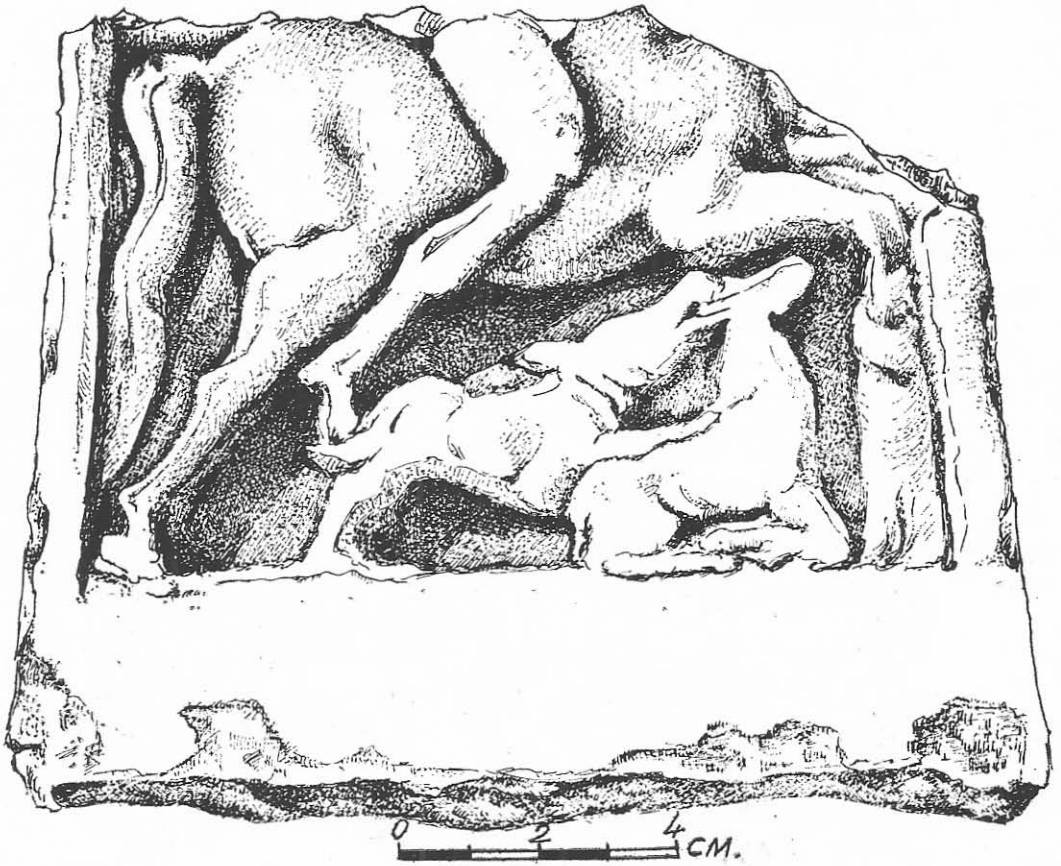
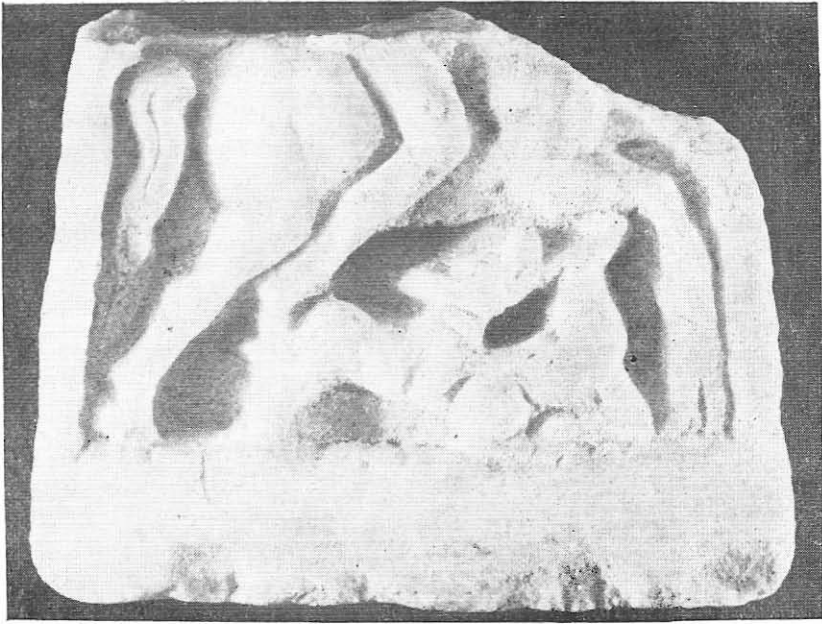

Fig. 1

1

2

3

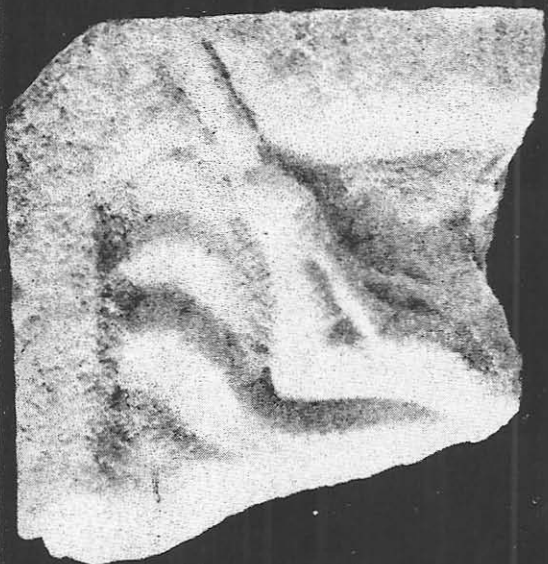

4

5

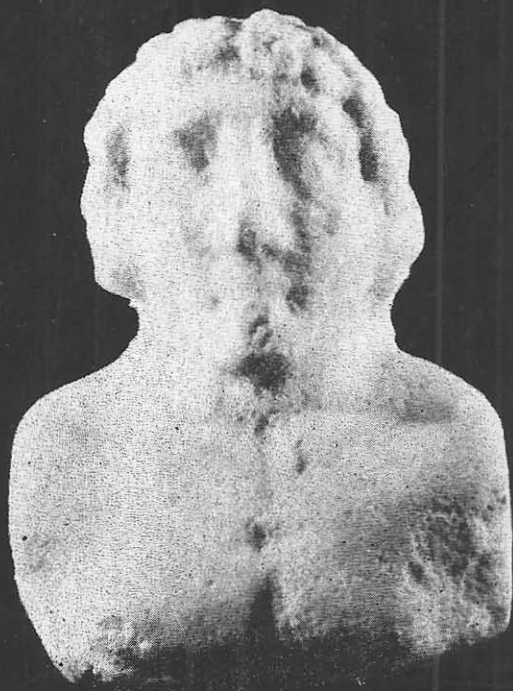
Fig. 2

1

2

3

4

Fig. 3

O analogie găsim la relieful publicat la nr. 117 de G. Bordenache, unde la o observație atentă deosebim un văl (eșarfă) ce coboară pe umeri și pe brațul drept, element realizat în mod distinct față de părul capului sau față de îmbrăcăminte. Am putea spune chiar că avem de a face cu chipul unui personaj feminin. Asupra acestor detalii, autorul nu face însă nici o remarcă³.

Pe lângă ipoteza ce atribuie sincretismului apariția vălului, altă ipoteză este cea după care ex voto-ul ar reprezenta pe *Libera*. E ceva mai greu însă de subscris acestei idei, întrucît pe de o parte *Libera* nu apare de obicei independent, ci ca însoțitoare a zeului *Liber Pater* (la fel cum *Ariadna* apare alături de *Dionysos*), iar pe de altă parte reprezentările lui *Liber Pater* nu sînt caracteristice *Scythiei Minor*, provincie unde întîlnim mai mult pe *Dionysos-Bacchus*. *Liber Pater* este răspîndit în *Dacia romană*⁴.

Nr. 4. Inv. nr. 21.203. Histria, săpături 1969, sectorul central.

Capul unei statuete de marmură. I = 8 cm. L = 5 cm. G = 5 cm. (Fig. 2/2-5).

Capul unui personaj bătrîn, dar plin de vigoare și gravitate. Fruntea înaltă este înconjurată de păr, aranjat în bucle mici, simetrice. Părul este bogat, ușor ondulat, prins concentric într-o panglică (*taenia*). Cu toată spărtura din creștetul capului, se pare că purta un *kalathos*.

Ochii, nasul, gura, mustața, au fost executate cu multă atenție și pricepere. Linia gurii este severă.

Cîteva detalii și anume barba mare dusă mult înainte (deci era așezată pe pieptul puternic), poziția profilului, forma și dimensiunile gîtului (în ruptură), dovedesc că zeul era așezat (pe un tron) și nu în picioare.

Lucrare elegantă, meșteșugit realizată.

Este însă mai greu de identificat divinitatea reprezentată și de ales între *Zeus* și *Serapis*. Pentru *Zeus* pledează trăsăturile⁵ și faptul că expresia zeului nu are patetismul obișnuit la *Serapis*. Către *Serapis* însă, ne îndeamnă existența *kalathos*-ului și oarecum nuanța întunecată și tristă a chipului și mai ales a gurii⁶. Lucrare de bună factură, ce poate fi datată la începutul epocii romane, poate sec. II e.n.

Nr. 5. Inv. nr. 21.207. Adamclisi, refolosit în zidurile interioare ale cetății.

Fragment dintr-un relief votiv, de marmură. I = 27 cm. L = 29 cm. G = 9 cm. Spărturi mari pe toate laturile. (Fig. 3/2).

Este reprezentat un personaj masculin, în picioare, sprijinit pe piciorul drept iar cel stîng în repaus.

³ G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 117, p. 64, fig. III.

⁴ A. Bodor, *Dacia*, NS, 7, 1963, p. 211 și urm. În Dobrogea cultul dionysiac este de esență greacă. Zeul apare foarte rar însoțit de *Ariadna*, iar *Libera* nu este documentată. *Liber* este menționat la Histria (unde de fapt trebuie să înțelegem *Dionysos*, of. D. M. Pipidi, *Dacia*, NS, 3, 1959, p. 396), Cerna, Troesmis și Tropaeum Traiani. (CIL, III, 12489; *BCMI*, 7, 1915, p. 41; CIL, III, 7494; *Studii Clasice*, 5, 1963, p. 303; CIL, III, 14214).

⁵ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 75, nr. 142, 143, 144; *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, F 6, pl. XXI.

⁶ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 83, nr. 165, J. W. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963, fig. 43 și 242.

Seminud; cu himation care coboară în falduri de pe umărul stîng, apoi acoperă jumătatea inferioară a corpului, de la briu în jos. Bustul e gol, reliefîndu-se pectoralii puternici și clavicula. Brațe musculoase.

Mîna stîngă se sprijină pe un sceptru înalt, iar dreapta, depărtată de corp, avea palma îndreptată în sus (aici o spărtură), deci ținea ceva, probabil patera.

Capul este puternic deteriorat, observîndu-se evident doar partea inferioară a bărbii.

Cu toată tocirea și spărturile, se vede în mod clar că avem de a face cu un relief bine lucrat, reprezentîndu-l pe Zeus-Jupiter, analogiile fiind concludente⁷.

Nr. 6. Inv. nr. 21.204. Săpături Tomis-mozaic, 1975.

Statuetă-bust de marmură. Dimensiuni: I = 17 cm. L = 13 cm. G = 5 cm. (Fig. 3/3, 4). Reprezintă probabil o *hermă*, avînd spatele, baza și fețele laterale tăiate în planuri drepte.

Capul, după trăsături, este al unui grec, foarte tînăr. Frunte îngustă, arcade pronunțate, nas mare și drept, barbă proeminentă. Părul ondulat este așezat simetric în jurul frunții și peste urechi. În genere, fața este puternic corodată.

Bustul e bine realizat, cu clavicule vizibile și pectorali puternici și netezi. Evident, avem de a face cu o divinitate masculină, fără a putea încerca alte precizări. Realizare provincială, după un model necunoscut pînă acum în Scythia Minor, aparținînd probabil unei epoci romane ceva mai tîrzii.

RELIEFS INÉDITS DE LA SCYTHIE MINEURE.

Résumé.

Nr. 1. Inv. nr. 21206. Constantza. Un fragment de basrelief (plaque votive) qui représente le Chevalier Thrace. Le gibier est une chevette agenouillée. Fig. 1.

Nr. 2. Inv. nr. 21413 Constantza. Un petit fragment d'une plaque votive avec le Chevalier Thrace. Fig. 3/1.

Nr. 3. Inv. nr. 21205. Constantza. Relief votif dionysiaque. Un élément remarquable est un voile (une écharpe) sur la tête, qui tombe sur les épaules. Nous avons une explication hypothétique: un emprunt syncrétique (Cybele ou les Trois Graces) ou le relief représente *Libera*. Fig. 2/1.

Nr. 4. Inv. nr. 21203. Histria. La tête de statuette en marbre, de bonne qualité et exécution. Sur le sommet de la tête il a un *Kalathos* (actuellement, il manque). Les détails indiquent que le dieu est assis sur un trône. Zeus-Jupiter cu Serapis? Pour le dieu Serapis plaident de *Kalathos* et l'expression de la bouche. Fig. 2/2-5.

Nr. 5. Inv. nr. 21207. Adamclisi. Fragment en marbre, détérioré, représentant Zeus-Jupiter. Initialement, c'était un relief d'une bonne exécution. Fig. 3/2.

Nr. 6. Inv. nr. 21204. Constantza. Petit buste en marbre, probablement une *herme*. Fig. 3/3-4.

En général, tous les reliefs appartiennent à l'époque du Haut Empire, II-IIIe siècles. Serapis (nr. 4), peut-être un peu plus ancien, tradition ou même exécution hellénistique; la *herme* (nr. 6) probablement un peu plus tardive que IIIe siècle.

Vu les particularités de ces pièces, chacune dans son genre, elles s'avèrent des témoignages importants pour l'histoire de cults de l'époque romaine en Dobroudja.

⁷ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 76, 77, nr. 147-149.

NOTĂ ASUPRA UNOR GEME DE LA DUROSTORUM.

CRIȘAN MUȘEȚEANU, DAN ELEFTERESCU.

An de an în perimetrul anticului Durostorum și în teritoriul său înconjurător își fac apariția în număr tot mai mare urme materiale romane, mărturii ale strălucitei civilizații la care ajunsese acest oraș în epoca romană¹.

Din rîndul antichităților romane descoperite pe plaja Dunării se numără și pietrele gravate. Spațiul unde ele au fost recoltate se plasează la N-E de locul numit Regie, adică în dreptul km. 129 de pe șoseaua București-Constanța. Descoperirea lor, ca de altfel și a celorlalte antichități, a fost făcută fortuit, așa încît nu putem aduce date precise asupra condițiilor în care au fost găsite.

Obiectul notei de față îl formează trei gеме recent descoperite, a căror prezentare o facem în cele ce urmează :

1. Fortuna, jaspis de culoare galbenă, avînd forma ovală, dimensiunile de 9×7 mm. Piatra este încastrată într-un inel de fier în mare parte deteriorat. Zeița este reprezentată în profil stînd în picioare spre dreapta. Ține în mîna dreaptă cornul abundenței, iar cu mîna stîngă sus ține cîrma. Ea este îmbrăcată cu chiton și himation și poartă pe cap cunună Fig. 1/1.

Reprezentări ale Fortunei sînt foarte numeroase în glyptica romană², multe dintre ele fiind apropiate ca stil cu cea descoperită la Durostorum³.

2. Gryllos, carneol de culoare cărămizie, avînd forma ovală. Dimensiunile 12×9 mm. Gema este încastrată într-un inel din fier corodat.

¹ V. Pârvan, *Rivista di Filologia*, NS, II, 1924, fasc. III, p. 307-340 ; I. I. Russu, *AISC*, II, 1933-1935, p. 201, idem, III, 1939, p. 174-199 ; V. Culică, *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 373 ; idem, *Pontica*, III, 1970, p. 365 ; idem, *SCN*, V, 1971, p. 193 ; idem, *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 331 ; A. Aricescu, *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 489 ; *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1975, s.v. Durostorum.

² T. M. Kibaltchich, *Gemmes de la Russie meridionale*, Berlin, 1910, pl. III, fig. 104-105 ; D. Tudor, *BCMI*, 1938, p. 15, nr. 68, 69, 70 ; Sena Chiesa, *Gemme di Aquileia, Aquileia*, 1966, pl. XXXI, fig. 610 ; M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Academie Roumaine*, Bruxelles, 1974, p. 62, nr. 310.

³ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, Leipzig-Berlin, 1900, pl. XLIV, fig. 72 ; L. Marinescu, E. Lakò, *Catalogul colecției de gеме romane a Muzeului de istorie și arta Zalău*, Zalău, 1973, p. 8, nr. 28, pl. III, fig. 28.

Piatra este deteriorată în partea stîngă sus și jos și în partea dreaptă jos. Ea reprezintă o mască de silen, combinată cu un cap de acvilă redat spre dreapta. Execuția este foarte expresivă. Fig. 1/2.

Vulturul reprezintă o temă des tratată în repertoriul figurativ al gemelor, fie singur, fie împreună cu alte elemente⁴. Reprezentarea noastră este foarte asemănătoare cu o gema de la Romula, care este tot un gryllos⁵.

3. Corn al abundenței, jaspis de culoare brună, cu forma ovală, avînd dimensiunile de 8×7 mm. Piatra este montată într-un inel de bronz deteriorat. Fig. 1/3.

Cornul abundenței, fie ca atribuit al Fortunei, fie singur sau cu alte simboluri apare frecvent în iconografia de pe gemele romane⁶.

Pieseile prezente mai sus provin toate din același loc și pot fi datate după stil, materialul folosit și prin analogie. Avînd în vedere execuția mai îngrijită a gemei cu gryllos, precum și analogiile din lumea romană înclinăm să o plasăm în secolele II-III e.n.⁷. Celelalte două piese prin execuția lor mai rudimentară se pot data în secolul al III-lea e.n.⁸.

Gemele recent descoperite se adaugă altor exemplare apărute mai de mult în perimetrul Durostorumului⁹. Prin reprezentările noi neatestate pînă acum între gemele și cameele cunoscute aici, exemplarele noastre vin să îmbogățească repertoriul figurativ al glypticii de la Durostorum¹⁰, oraș care alături de alte centre dobrogene se remarcă printr-un număr mare de astfel de obiecte. Ele se integrează în același timp atît prin tematica cît și prin execuția lor stilului pietrelor gravate existente în nordul Dunării, subliniind opinia după care există o mare asemănare între produsele atelierelor din provinciile romane de la nordul și sudul Dunării de Jos¹¹.

NOTICE SUR QUELQUES GEMMES DE DUROSTORUM

Rezume

Les acurs publient trois gemmes, récemment découvertes, dans le territoire de la ville Durostorum. Ces gemmes s'ajoutent aux autres exemplaires déjà trouvés, enrichissant la thematique des représentations de la glyptique de Durostorum. Le fait qu'elles ont été fortuitement découvertes et que les gemmes en général sont difficiles à être datées tenant compte du matériel et de leurs styles, on les date aux II-III siècles de n.e.

⁴ P. Zazoff și colab. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, München, 1972, III, p. 61, nr. 2463, p. 113, nr. 2860 ; M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 81, nr. 550.

⁵ D. Tudor, *Apulum*, VI, 1967, p. 222, nr. 66, fig. 6, 14.

⁶ T. Kibaltchich, *op. cit.*, p. 36, nr. 73, o gema de la Olbia apropiată ; D. Tudor, *BCMI*, 1938, p. 18, nr. 89, fig. 19, 36 ; M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 86, nr. 620, 622, 630.

⁷ P. Zazoff, *op. cit.*, p. 99, nr. 2748.

⁸ *Ibidem*, p. 79, nr. 2606.

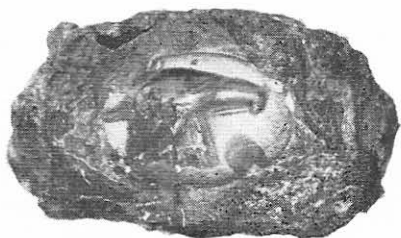
⁹ A. Dimitrova, *Arheologia*, XI, 1969, 2, p. 43 ; C. Mușețeanu, *SCN*, VII, 1975, sub tipar.

¹⁰ Gh. Ștefan, *Dinogetia*, I, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p. 419, fig. 28 ; Em. Condu-rachi, *Materiale*, IV, 1957, p. 51, fig. 37, p. 34, fig. 19, 1, 2 ; M. Bucovală, *Pontica*, I, 1968, p. 269, fig. 6 și 18 ; idem, *Pontica*, III, 1970, p. 193, fig. 5, a, b ; R. Ocheșanu, *Pontica*, IV, 1971, p. 303, fig. 1, 2 și nota 5 ; A. Rădulescu, *Pontica*, VI, 1973, p. 263, pl. VI, 3 ; C. Preda, *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 244, fig. 2, 1, 2, 3 ; Z. Covaceff, *Al. Barnea*, *Pontica*, VI, 1973, p. 93, fig. 3.

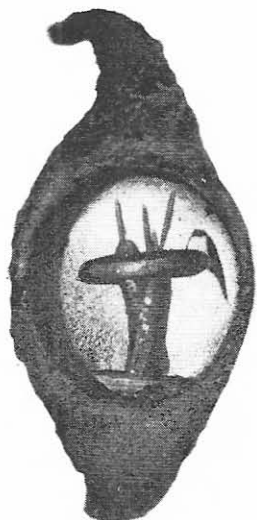
¹¹ M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 29.

1

2

3

Fig. 1. Gemmes de Durostorum.

OPAIȚE DE IMPORT LA TOMIS

GH. PAPUC

Materialul pe care-l vom prezenta în cele ce urmează a fost descoperit cu ocazia săpăturilor arheologice de la Edificiul roman cu mozaic și în zona pieței Ovidiu¹. Precizăm că cele 14 fragmente de opaițe sînt asemănătoare ca tehnică de lucru, pastă, culoare și decor. Pasta este densă, fină, de bună calitate, nu are impurități și este bine arsă. La exterior, opaițele au fost acoperite cu o vopsea roșie-portocalie. În ceea ce privește producerea lor, s-a folosit un procedeu identic pentru întregul grup: turnarea în tipare. S-a păstrat în bune condiții decorul de pe bordura opaițelor, numai în două cazuri a rămas discul², care și acesta era ornamentat. La alte fragmente se poate bănui ușor ornamentul discului, dar în același timp sînt cazuri cînd discul nu s-a păstrat în totalitate fapt ce ne pune în imposibilitatea de a ști ce era reprezentat pe acesta.

În general a rămas din opaițe zona apucătorii, de formă tronconică, subțiată spre capăt. Baza acesteia se continuă în jos cu o nervură mediană în relief, care se unește cu inelul de pe fundul opaițului, inel lat, puțin reliefat. Deasupra, de la baza apucătorii, pleacă bordura decorată, care încadrează discul. Opaițele aveau corpul circular, rostrum-ul era alungit. Pe disc existau două orificii de alimentare, dispuse pe o linie perpendiculară pe axul longitudinal al opaițului³.

După cum am spus piesele au fost realizate prin turnarea în tipare. Partea superioară, bogat decorată, pînă la 1 cm sub marginea bordurii, se realiza într-un prim tipar; în al doilea tipar se turna partea de jos, care avea un decor mult mai simplu, cercul de pe fund și nervura. Privind cu

¹ Fragmentele de opaițe provenite din piața Ovidiu, au fost scoase cu ocazia diverselor săpături de ordin edilitar-gospodăresc executate în această zonă a orașului Constanța.

² Fragmentele cu nr. de inv. 13.029 și 13.533.

³ În legătură cu acest tip de opaițe vezi A. Jordin, M. Ponsich, „*Nouvelles observations sur la céramique estampée du Maroc romain*”, în B.A.M., VII, 1967, fig. 15, p. 537; Heinz Menzel, *Antike Lampen*, Mainz, 1954, p. 92, planșa 77; Judith Perlzweig, *Lamps of the roman period*, 1961, p. 9, 99 și pl. 10, fig. 323-335; Donald M. Baily, *Greek and Roman Pottery Lamps*, 1963, p. 25.

atenție fragmentele se sesizează foarte bine zona de lipire a celor două părți componente ale opaițului⁴. Faptul că cele 14 fragmente au caracteristici comune, ne-a determinat, logic să considerăm că provenind dintr-o anumită zonă, deci au fost produse undeva, și apoi au luat calea comerțului spre Tomis. Aceste opaițe sînt asemănătoare cu cele „africane”⁵ și după părerea unor specialiști s-ar trage din acestea⁶. Se pare că regiunea de producere a acestui tip de opaițe este zona est-egeeană⁷. Tot din această zonă au ajuns la Tomis și vasele ceramice cu decor șampilat⁸, vase care au o serie de caracteristici comune cu opaițele în discuție. Pasta este identică⁹, ca și opaițele au fost acoperite cu o vopsea roșie-portocalie. Dar cel mai mult le apropie pe cele două categorii ceramice — decorul¹⁰, avînd elemente comune. Am putea aminti, feriga stilizată¹¹, palmeta¹², precum și o serie de motive rezultate din îmbinarea ori circumscrierea unor figuri geometrice¹³.

Acestea fiind spuse, putem afirma că aceleași ateliere produceau cele două categorii ceramice. Trebuie să spunem că nici unul din cele 14 fragmente nu ne oferă posibilitatea de a considera producerea acestor opaițe pe plan local¹⁴. Piesele la care ne referim erau privite ca fiind de lux și nu de uz comun. De altfel însăși numărul mic al fragmentelor, indică tocmai acest lucru, alături bine înțeles de calitatea lor deosebită. Acest fapt este relevat și de descoperirile arheologice de pe Agora Athenei¹⁵.

În ceea ce privește datarea¹⁶ am folosit datele pe care ni le oferă materialul, dar am recurs și la analogii, mai ales cu Angora Atenei. În acest fel am tras concluzia că aceste piese sînt caracteristice sec. V.

Vom trece să prezentăm cele 14 fragmente menționînd mai întii că acestea provin de la două feluri de opaițe : primele 5 fragmente sînt din opaițe mari, iar următoarele 9 din opaițe mijlocii.

⁴ Tipare de opaițe dar de sec. VI—VII au fost descoperite la Edificiul roman cu mozaic, C. Ionomu, *Descoperirea de tipare de opaițe la Tomis*, în acest volum, pp.

⁵ I. Perlzweig, *op. cit.*, p. 9—10.

⁶ *Ibidem*, p. 10.

⁷ *Ibidem*.

⁸ I. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972, p. 370—371.

⁹ Analogia se referă la anumite fragmente din grupa II și a III. Trebuiește avut în vedere că aria de producere a ceramicii cu decor șampilat se lărgește considerabil în sec. V.

¹⁰ În legătură cu aceasta vezi E. Popescu, *Ceramica romană tîrzie cu decor șampilat descoperită la Histria*, în SCIV, 16, nr. 4, 1966, pp. 695—725 ; Gh. Papuc, *Ceramica romană tîrzie cu decor șampilat descoperită la Edificiul roman cu Mozaic din Tomis*, în Pontica, VI, 1973, pp. 153—192 ; *La céramique romaine tardive à décors estampés découverts à Tomi*, în ac. volum.

¹¹ Pontica, VI, p. 157, fig. 1/5.

¹² *Ibidem*.

¹³ Modul de realizare a decorului pe ceramica șampilată (decor central înconjurat de un ornament în bandă concentrică) este identic cu cel al opaițelor (decorul de pe disc încadrat de bordura ornată cu motive vegetale sau geometrice repetate sau alternînd).

¹⁴ În ceramica cu decor șampilat am identificat piese lucrate pe plan local vezi Pontica, VI, p. 190 și fig. 19/3, fig. 20/2.

¹⁵ I. Perlzweig, *op. cit.*, p. 9.

1. Inv. nr. 15.177, piața Ovidiu : se păstrează apucătoarea (spartă spre capăt), parte din bordură și bazin și mai puțin de jumătate din fundul opaițului. Decorul discului era o cruce periată¹⁷, se mai păstrează partea de deasupra a brațului vertical. De o mare importanță este decorul bordurii care constă din alternarea aversului și reversului unei monede, avînd legenda lizibilă, fapt ce a permis datarea monedei, și implicit a opaițului. Moneda folosită ca matrice pentru tipar este un *sollidus* de la Theodosius al II-lea (402–450), cu reversul VOT XX MULT XXX. Acelaș tip de revers a fost folosit și pentru emisiunea *vicenalia*, bătută pentru Honorius. Moneda trebuie că a fost emisă mult mai degrabă în perioada 408–423, decît după 423. Honorius își sărbătorește *vicenalia* în anul 413¹⁸. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie¹⁹. (fig. 1/1).

2. Inv. nr. 13.029, Edificiul roman cu mozaic. Este cel mai bine păstrat, apucătoarea întregă, decorul bordurii este realizat prin repetarea unei frunze de iederă cu vîrfurile înclinate spre apucătoare. Pe disc se observă locul celor două orificii de alimentare, așezate de o parte și de cealaltă a unei *christograme*. Literele X și P sînt îngrijit redată, avînd capetele lățite, ornate cu figuri geometrice. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie (fig. 2).

3. Inv. nr. 13.034, Edificiul roman cu mozaic. Apucătoarea întregă, se păstrează parte din bordură și disc, precum și o parte din bazinul și fundul opaițului. Pe disc sînt urme de folosire : se păstrează o parte din decorul neidentificabil al acestuia. Bordura este ornamentată cu două motive geometrice (două pătrate avînd în centru un cerc și trei linii curbe în formă de U) ce alternează. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 3/1).

4. Inv. nr. 13.028, Edificiul roman cu mozaic, Mic fragment de opaiț, se păstrează apucătoarea întregă și o parte din bazin. Bordura este decorată cu un motiv vegetal de forma unei flori cu 4 petale²⁰, ce alternează cu un motiv geometric asemănător cu o potcoavă cu linii radiale, în centru avînd o linie de o parte și de alta acestuia, perle. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 1/2).

6. Inv. nr. 13.033, Edificiul roman cu mozaic. Fragment dintr-un opaiț de mărime mijlocie, se păstrează parte din disc, cu un orificiu de alimentare, decorul acestuia este fragmentar, neidentificabil. Bordura este ornată cu motive geometrice alternînd : (două cercuri concentrice, cu un trapez înscris și două pătrate înscrise în interior cu cerc). Pasta gălbuie-cărămizie, glazura portocaliu-cărămizie. (fig. 4/2).

7. Inv. nr. 13.533, piața Ovidiu, șanț canalizare. Se păstrează partea superioară, din care lipsește o parte din disc și rostrum-ul. Pe disc se văd

¹⁶ *Ibidem*, p. 99.

¹⁷ Vezi acest tip de cruce în *Pontica*, VI, p. 197 și fig. 19/8.

¹⁸ J. Tolstói, *Monnaies byzantines*, Sanct Petersburg, 1912, p. 72–73, nr. 40–45 ; Acelaș revers cu solidusul emis de Honorius pentru *vicenaliile* sale de tip Cohen, 8, p. 188, nr. 68.

¹⁹ Din informațiile colegilor M. Bucovăla și C. Iconomu am aflat de existența altei piese care avea bordura decorată asemănător, piesa fusese descoperită la Edificiul cu mozaic, azi pierdută.

²⁰ I. Perlzweig, *op. cit.*, 10, fig. 325.

cele două orificii de alimentare, în centru avînd un palmier. Bordura este ornată cu pătrate înscrise avînd un cerc în mijloc care alternează cu romburi cu volute²¹. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 4/1).

8. Inv. nr. 13.398, piața Ovidiu. Fragment din bazin avînd o parte din fund precum și din disc și bordură. Discul avea un motiv vegetal (se văd 5 frunze penat compuse) : pe bordură apare un decor în care alternează un S îngroșat și o floarea cu 4 petale. Nu se păstrează apucătoarea. Pasta roșie-cărămizie, glazura puțin mai deschisă ca pasta (fig. 5/2).

9. Inv. nr. 13.031, Edificiul roman cu mozaic. Ne-a rămas dintr-un opaiț cca 1/2 din partea inferioară și din rostrum : din partea superioară s-a păstrat un sector de cerc din bordură pe care se află un decor geometric ce constă din triunghiuri ornați, ce alternează cu 3 cercuri concentrice. Pe fragmentul de disc se vede un picior uman (stîngul) și un recipient hașurat. Pe cioc și disc se văd urme de folosire. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 5/1).

10. Inv. nr. 13.527, Edificiul roman cu mozaic. Se păstrează apucătoarea precum și o parte din disc și bordură. Pe disc se vede partea de sus a unei christograme perlate. Bordura este decorată cu cercuri concentrice (unul hașurat) care alternează cu palmetele²². Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 6/2).

11. Inv. nr. 13.476, Edificiul roman cu mozaic. Se păstrează apucătoarea și o parte din bordura ornată cu triunghiuri care au în interior linii și perle, triunghiuri ce alternează cu o frunză stilizată²³. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 3/3).

12. Inv. nr. 13384, Edificiul roman cu mozaic. Apucătoarea spartă, o parte din disc cu decor fragmentar. Bordura de asemenea fragmentară — decorul acesteia identic cu 13.426 numai ordinea motivelor este inversată. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 6/1).

13. Inv. nr. 13.158, Edificiul roman cu mozaic. Apucătoarea spartă la vîrf, se mai păstrează parte din bazin și un mic fragment din bordură al cărui decor se pare că era identic cu 13.476. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămiziu-închisă. (fig. 6/4).

14. Inv. nr. 13.482, piața Ovidiu. Mic fragment de opaiț, s-a mai păstrat apucătoarea puțin ciobită și o mică parte din bordură. Decorul acesteia este format din 2 cercuri concentrice, în interiorul acestora se afla un romb în care este înscris un cerc. Acest motiv se pare că alterna cu un romb cu volute²⁴. Pasta roșie-portocalie, glazura roșie-cărămizie. (fig. 6/3).

Vom încerca să tragem cîteva concluzii legate de materialul pe care l-am prezentat. Cum am mai spus, este inductabil că ne aflăm în fața unor produse de import. Se pare că știm și din ce zonă au fost aduse. Vom insista puțin asupra datării și anume, considerăm că acest tip de opaițe a apărut către sfîrșitul sec. al IV-lea — dar ele sînt specifice sec. V mai ales primei jumătăți. Prima piesă pe care am prezentat-o avînd ca element de decor al bordurii solidus-ul ne oferă o dată din al 2-lea dece-

²¹ *Ibidem*, pl. 10, fig. 323 ; *Pontica*, VI, p. 103, fig. 5/3.

²² *Perlzweig*, *op. cit.*, pl. 10, fig. 330.

²³ *Pontica*, VI, p. 157, fig. 1/1, 2, 4, 6.

²⁴ *Ibidem*, p. 163, fig. 5/2, 3.

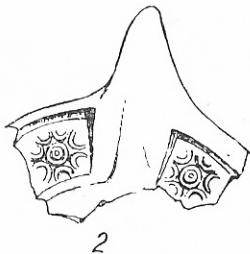
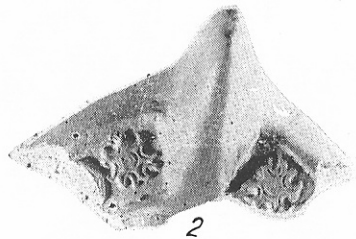
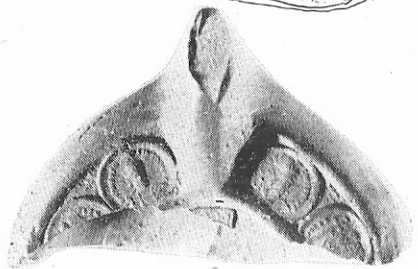
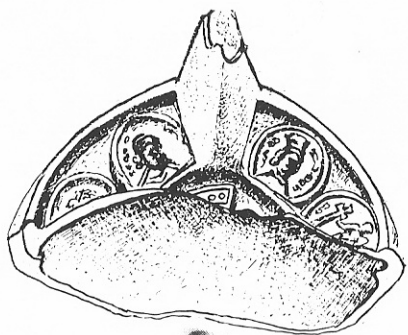
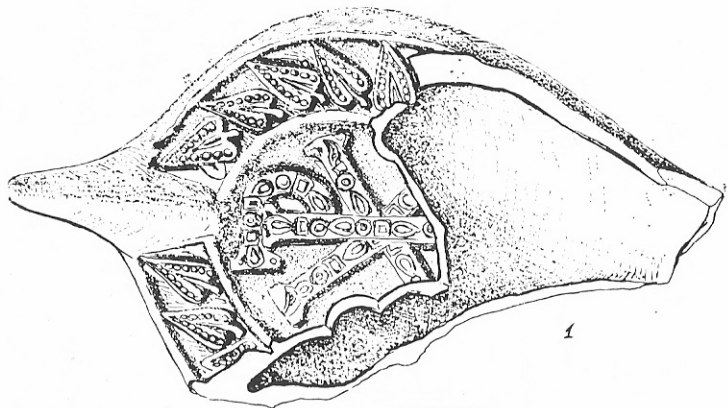
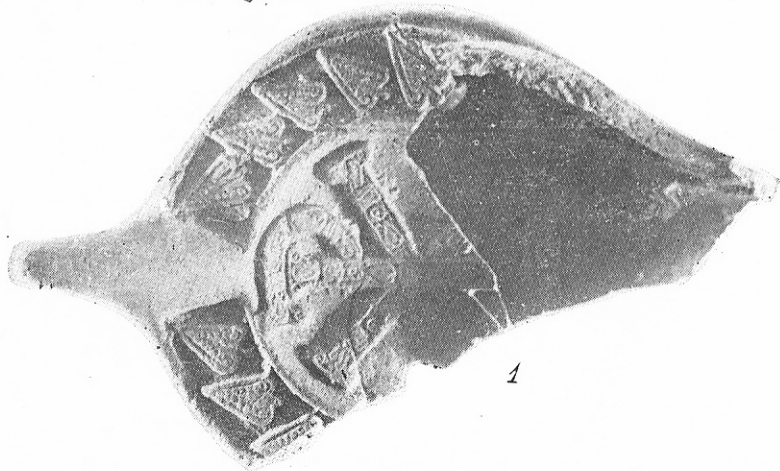

Fig. 1

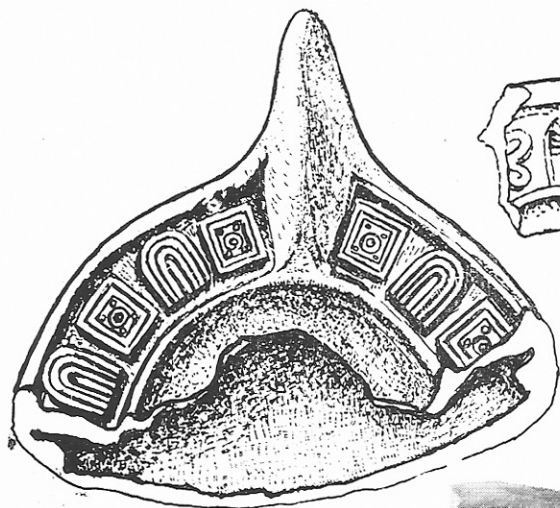

1

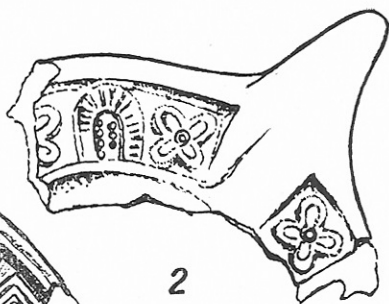

1

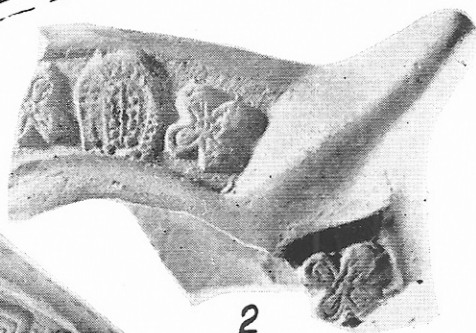
Fig. 2

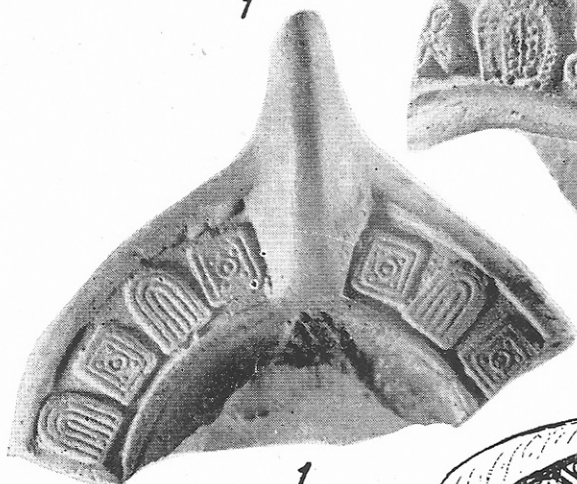
1

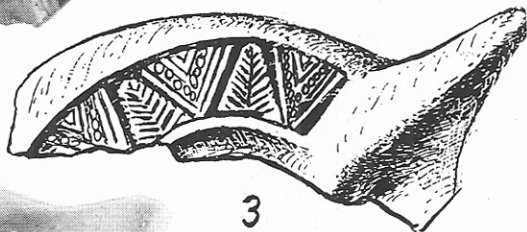
2

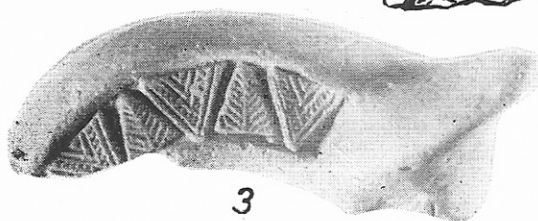
2

1

3

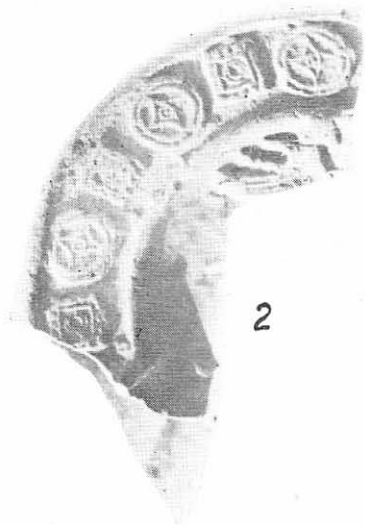
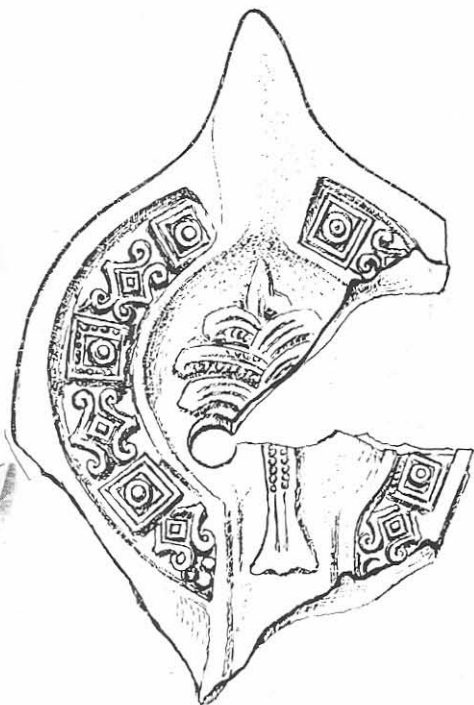

3

Fig. 3

1

2

2

Fig. 4

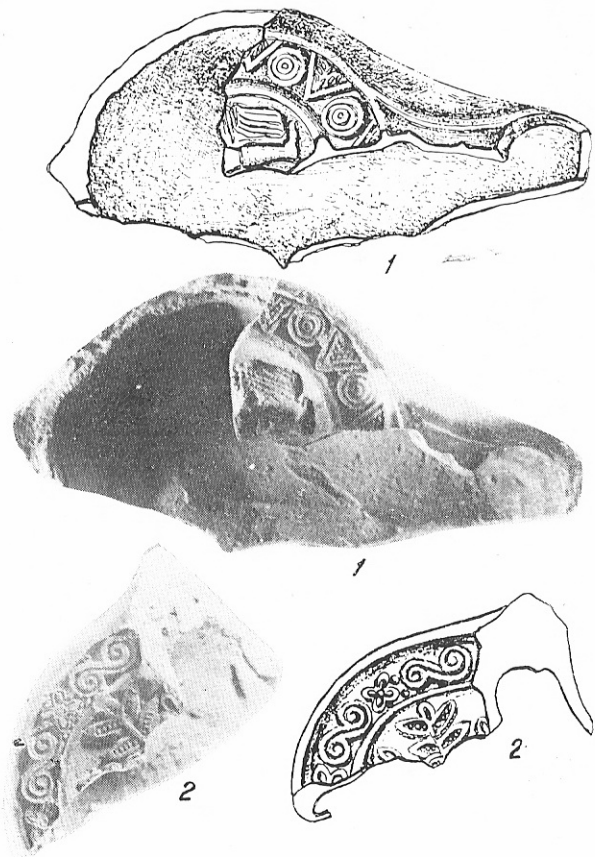

Fig. 5

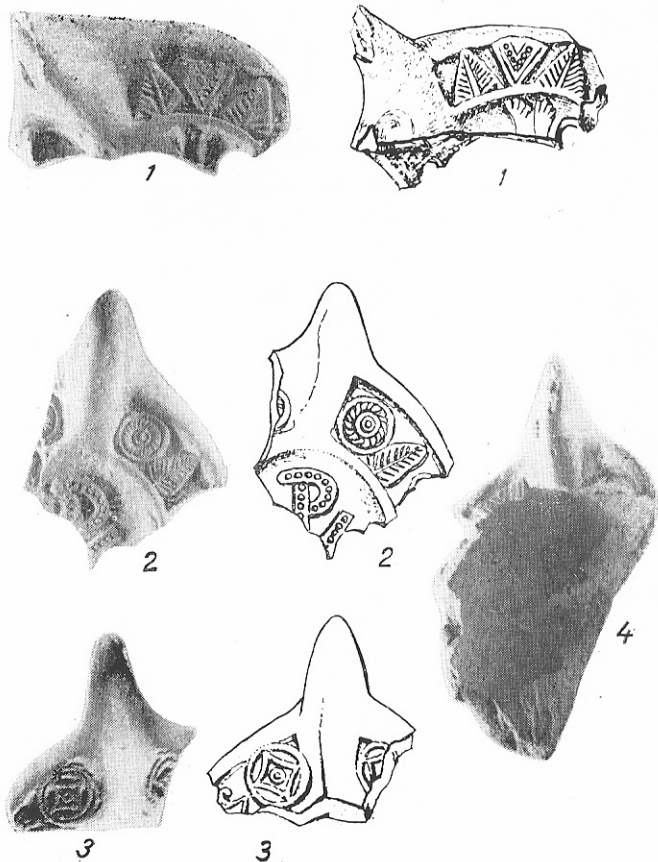

Fig. 6

niu al sec. V. Ori fragmentele aparțin unui singur tip de opaițe, fapte care ne-a determinat să afirmăm cele de mai sus, în legătură cu difuzarea lor în prima jumătate a sec. V.

Recurgînd la paralelismul cu ceramica cu decor șampilat, cu care opaițele au o serie de elemente comune, mai ales cele de decor, putem să afirmăm că aceste opaițe s-au produs și au fost exportate și în a 2-a jumătate a sec. V e.n. Concluzia privind datarea constă în acoperirea unei perioade ceva mai largi pentru datarea lor, după părerea noastră între primul și cel de al 8-lea deceniu al sec. V²⁵.

În încheiere ne vom referi la un fapt secundar și anume la urmele de folosire pe care le prezintă anumite piese, mai ales cele din care s-au păstrat părți mai mari. Ne referim la fragmentele de la nr. 1, 2, 3, 6 și 9 pe care sînt vizibile urmele de fum, pe disc (unde s-a păstrat) sau pe bordură. Remarcăm că aceste urme se află la o distanță mare de rostrum, și în cazul piesei prezentate la nr. 9 observăm că între ciocul afumat și zona discului cu urme de fum se află o porțiune pe care aceste urme nu sînt intense. Faptul ne-a permis să tragem concluzia, avînd în vedere și faptul că acest tip de opaiț era prevăzut cu 2 orificii de alimentare, că pentru a produce lumină mai multă, într-unul din orificiile de alimentare se mai introducea un fitil. Astfel putem explica prezența urmelor intense de fum în zona orificiilor de alimentare. Faptul acesta vine să ne creeze o mică imagine asupra modului în care erau folosite opaițele pe care le-am prezentat mai sus.

IMPORTÖLLÄMPCHEN IN TOMIS

Zusammenfassung

Der Autor präsentiert 14 Öllämpchenfragmente, die vom Römischen Bau mit Mosaik aus Tomis und vom Ovidiusplatz stammen. Alle Fragmente sind aus Paste guter Qualität gefertigt und mit einer rötlich-orangenen Farbe bedeckt. Es handelt sich um Öllämpchen mit rundem Behälter und verlängertem *rostrum*. Auf dem Diskus hatten sie zwei Nachfüllungsöffnungen. Der Diskus ist verziert, ebenfalls der Rand. Der Autor schlägt eine Reihe von Analogien mit der spätrömischen Keramik mit gestempelter Verzierung vor. Dieser Öllämpchentypus stammt aus dem ostägäischen Raum und wird zwischen das erste und achte Jahrzehnt des V. Jh. u.Z. datiert.

Das bedeutendste Fragment ist in Abb. 1 dargestellt, der Rand ist mit der Front- und Kehrseite eines vom Kaiser Honorius, nach dem Jahre 413 geprägten Solidus verziert.

²⁵ Ceramica romană tîrzie cu decor șampilat, grupa II (vezi *Pontica*, VI, p. 165) a fost dotată între 440–490 fapt pentru care, date fiind asemănările dintre acestea și opaițele prezentate, am fost nevoit să extind datarea acestor opaițe și în deceniile din a 2-a jumătate a sec. V e.n.

MORMINTE DIN NECROPOLELE CETĂȚII TROPAEUM TRAIANI

A. PANAITESCU

În anii 1970 și 1975 au fost descoperite, întâmplător, două morminte ce aparțin necropolelor de vest și de est ale municipiului Tropaeum Traiani.

I. **MORMÎNT DE INCINERAȚIE**, descoperit cu ocazia lucrărilor agricole efectuate în primăvara anului 1975 în vestul municipiului, pe platoul cuprins, între șoseaua Constanța-Ostrov și varianta ce pleacă de la aceasta și duce la Poarta de vest ¹.

Mormîntul este confecționat din cărămidă, în cutie, și acoperit cu un capac format din plăci mari de piatră ². (Fig. 1).

Pe marginea lor s-au păstrat urme de mortar din var, ce realiza izolarea ermetică a interiorului. La colțurile capacului s-au găsit, câte o cărămidă, așezată pe lat, cu lungimea în afară. Urmele de mortar din var, amestecat cu cărămidă pisată, găsite pe pereții cutiei sepulcrale, arată că aceștia au fost tencuiți. Același tip de mortar a servit și la prinderea cărămizilor sarcofagului. Dimensiunile acestuia sînt următoarele : lung. 1,52 m, lat. 0,61 m, adînc. 0,40 m. Mormîntul este orientat est-vest. În interiorul său s-au găsit : cenușă și bucăți de cărbune, depuși ritual, oase calcinate provenind de la țeastă, maxilare, coaste, femur. În vecinătatea mormîntului, la vest, se află rugul care a servit la incinerare. Inventarul mormîntului cuprinde :

1) Opaț confecționat din pastă de culoare cărămie, cu nisip ca degresant, bine arsă și acoperit cu vopsea de culoare roșie-cărămie. Corpul este rotund, discul adîncit, rostrumul mic. Ansa este lamelară și supraînălțată, fundul plat. Pe disc prezintă o rozetă. Discul este delimitat de bordură prin două cercuri incizate. Aceasta este ornamentată cu o ghir-

¹ Aducem mulțumiri colegilor R. Ocheșeanu și Gh. Papuc pentru informațiile date. Mormîntul a fost descoperit de un tractorist, care l-a deranjat înainte de sosirea specialiștilor.

² Dăm dimensiunile plăcilor ce constituiau capacul : placa din capătul de est : lățime 0,90 m, lungime 0,63 m. Placa din centrul capacului : lățimea 1,08 m, lungimea 0,74 m. Placa din capătul de vest : lățimea 0,98 m, lungimea 0,78 m.

landă cu motive vegetale. (Lung. 0,08 m, lăț. 0,057 m. în 0,025 m. Inv. nr. 12.153)³. (Fig. 2/1).

2) Opaț din pastă de culoare cenușie, cu nisip ca degresant, acoperită cu angobă de culoare cenușie-gălbuie. Corpul este rotund, discul adâncit, rostrumul mic. Ansa este inelară și supraînălțată, fundul plat. Pe disc prezintă, în relief, o Nereidă pe un hipocamp, în galop spre dreapta. Mantia largă, ținută cu mâna dreaptă, îi flutură în urmă. Pe bordură întâl-nim, ca ornament, motive vegetale. (Lung. 0,07 m, lat. 0,053 m, în. 0,025 m. Inv. nr. 4.428)⁴. (Fig. 2/2).

3) Inel din plumb, având o gemă din piatră de culoare cenușie-ver-zuie. Corpul inelului este deformat, iar metalul oxidat. Gema, de formă ovală este spartă în partea din stânga, jos. Pe ea este reprezentată divini-tatea Minerva, având coif, veșmîntul lung căzîndu-i în cute, mâna dreaptă întinsă și ținînd o pateră, iar cea stîngă, în spate lancea și scutul. (Lung. 0,017 m, lat. 0,012 m. Inv. nr. 12.219)⁵. (Fig. 2/3).

4) Inel confecționat din același metal, avînd o gemă din piatră de culoare albă-lăptoasă. Plumbul este puternic oxidat. Gema este ovală ca formă, și conține un personaj incizat în jurul căruia se observă cîteva litere, incizate și ele. (Lung. 0,11 m, lat. 0,007 m. Inv. nr. 12.253)⁶. (Fig. 2/4).

5) Două monede, din bronz, emise de împărații Antoninus Pius și Marcus Aurelius⁷.

6) Cercel din sîrmă de aur⁸. (D. 0,017 m, gros. 0,001 m. Inv. nr. 2.220). (Fig. 2/5).

II. **MORMINT DE INHUMAȚIE**, descoperit pe platoul de est al cetății cu ocazia unor lucrări cu caracter utilitar efectuate în vara anului 1970⁹. Mormîntul se află într-o zonă unde au mai apărut și alte morminte care nu au putut fi cercetate, din motive obiective, și care constituiau necropola de est a cetății.

Mormîntul este în cutie de cărămidă. Capacul și fundul acestuia sînt, de asemenea, formate din cărămizi, avînd ca liant pămîntul scos din groapa

³ D. Iványi, „*Tipologia și cronologia opațelor din Pannonia*”, *Dissertationes Panno-nicae*, „seria 2, No. 2, Budapest, 1935”, p. 15–16, pl. XXXVI, fig. 7. C. Iconomu, *Opațe greco-romane*, 1967, p. 108, Nr. 540, p. 121, fig. 30. Dimensiunile corespund, motivele ornamentale de asemenea. Autorul datează acest tip în sec. II-III e.n. Singura deosebire este legată de ansă, opațul nostru are ansă lamelară, iar celălalt inelară. Credem că este vorba de variantele unui tip.

⁴ D. Iványi, *op. cit.*, fig. 6, pl. XXVI. C. Iconomu, *op. cit.*, p. 101, nr. 488. p. 120, fig. 125.

⁵ Peter voh Gercke. *Die gemmensammlung in archäologischen Institut der Univer-sität Göttingen*, p. 85–88, fig. 78–79. L. Teposu David, *Gemele și cameele din Muzeul arheologic din Cluj*, în *Omagiul lui C. Daicoviciu*, *Davidescu*, 1960, p. 528, fig. 7. L. Te-posu Marinescu, Éva Lakó, *Catalogul colecției de geme romane*, *Muzeul Zalău*, 1973, p. 4, fig. 5.

⁶ L. Teposu David, *op. cit.*, p. 529. L. Teposu Marinescu, Éva Lakó, *op. cit.*, p. 5.

⁷ Monedele au fost determinate de R. Ocheșeanu. Antonius Pius, fragmentară, 22 mm, B.M.C., I, V, a 138–161, inv. 10.221; Marcus Aurelius, AE 30 mm, B.M.C., I, V, p. 303, nr. 1849 a 148–149, inv. 10.245.

⁸ Este vorba de o singură bucată de sîrmă. Motivul în spirală și tehnica folosită sînt des întîlnite în această epocă.

⁹ Descoperirea a fost făcută cu ocazia excavării unei gropi pentru var, în partea de vest a casei cetății.

Fig. 1 : Adamclisi – Mormînt de incinerăție.

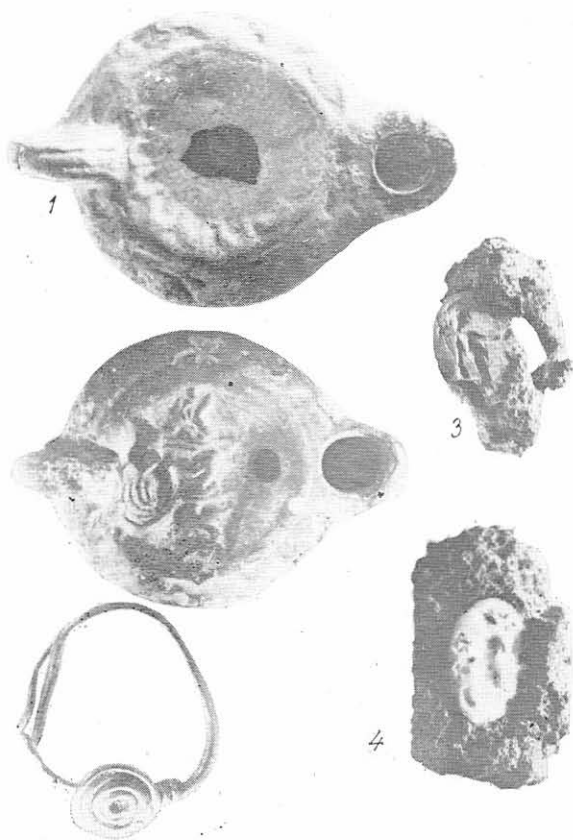

Fig. 2 : 1. Opaț cu rozetă pe disc. 2. Opaț cu Nereidă pe hipocamp. 3. Inel cu gemă. 4. Inel cu gemă. 5. Cercele de aur.

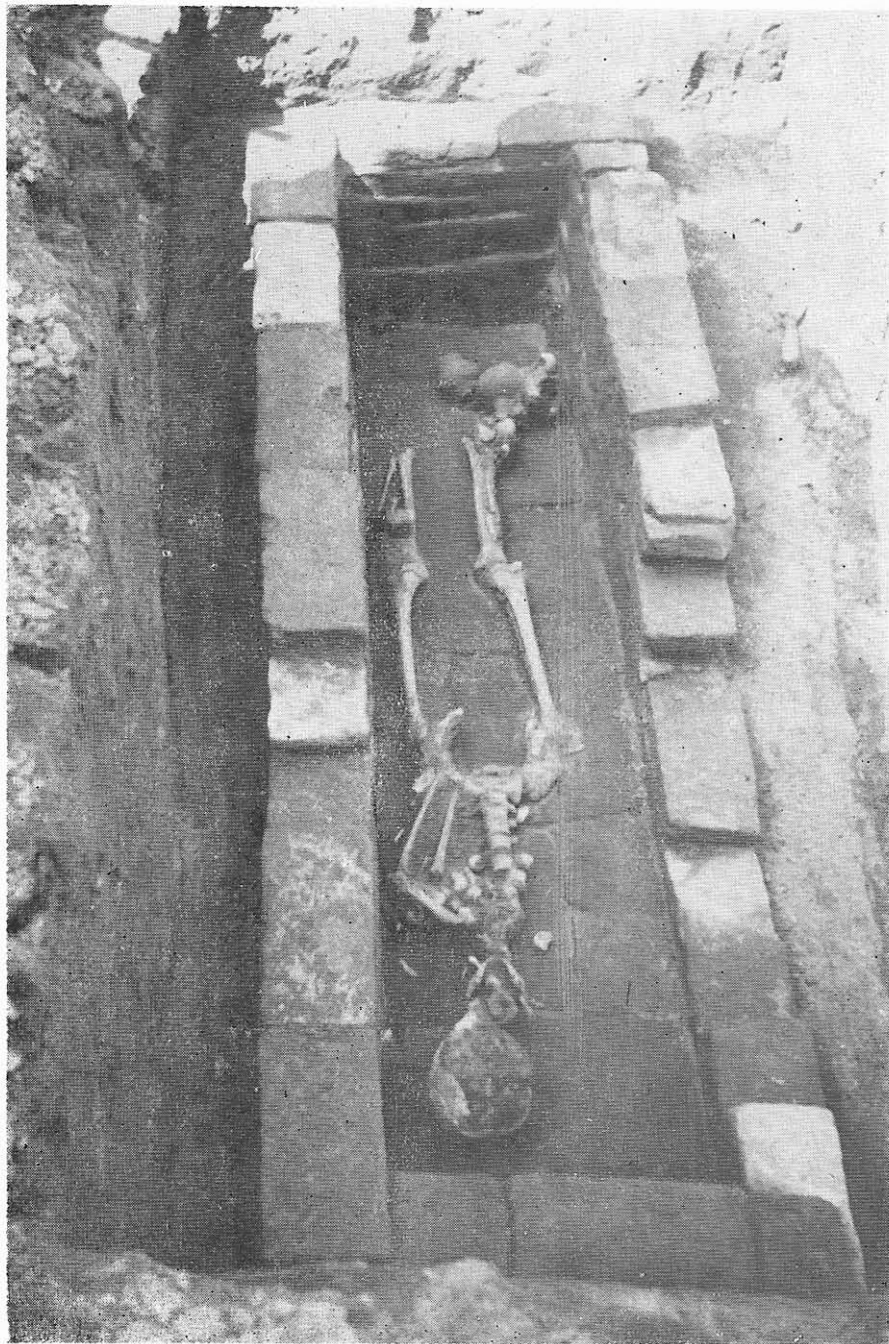

Fig. 3 : Adamclisi – Mormint de inhumație.

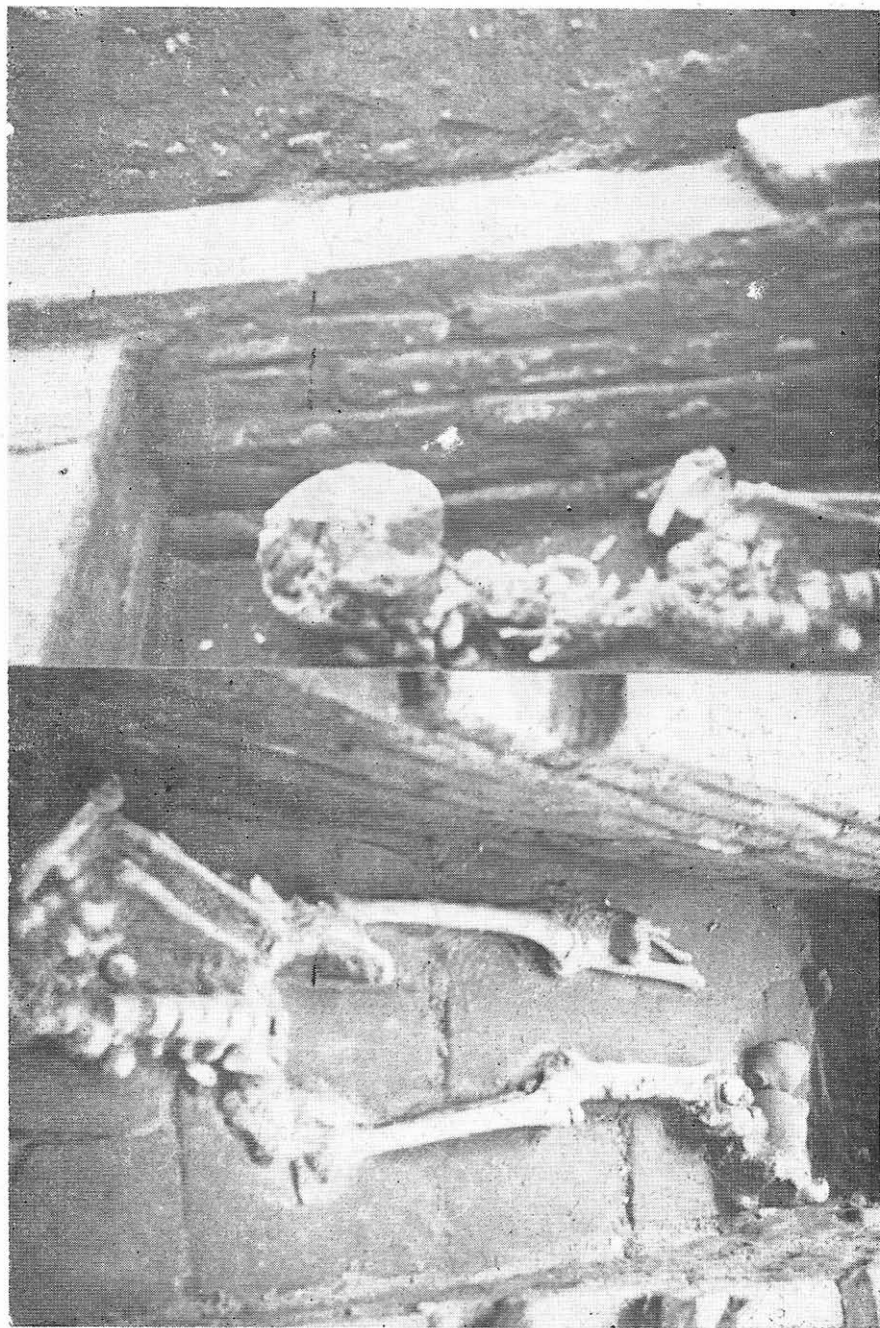

Fig. 4.

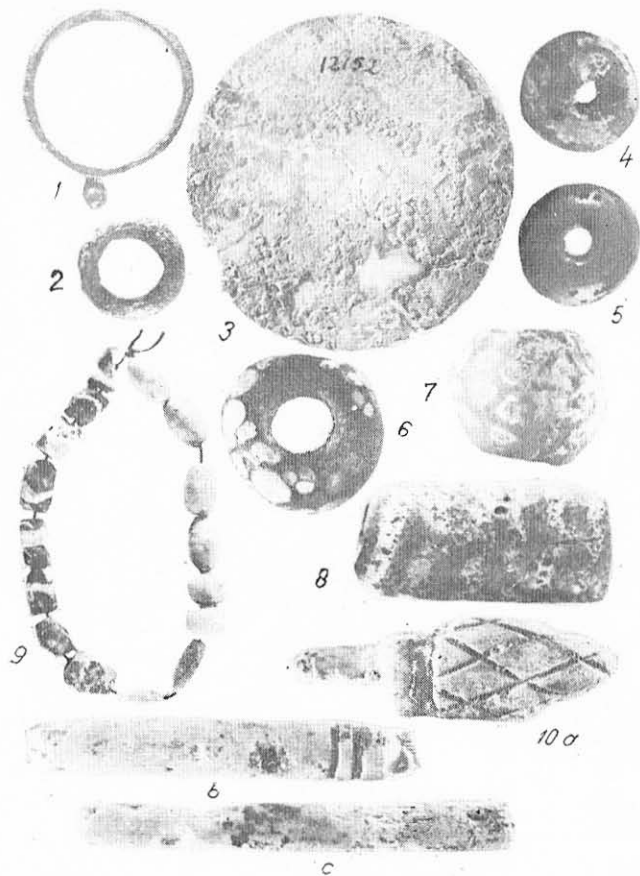

Fig. 5. 1. Verigă cu perlă. 2. Mărgea de bronz. 3. Oglindă de bronz. 4. Mărgele os. 5. Mărgele os. 6. (Mărgele de os. 7. Mărgele os. 8. Mărgele os. 9 (Mărgele de sticlă). 10. a-b-c. Ac de păr.

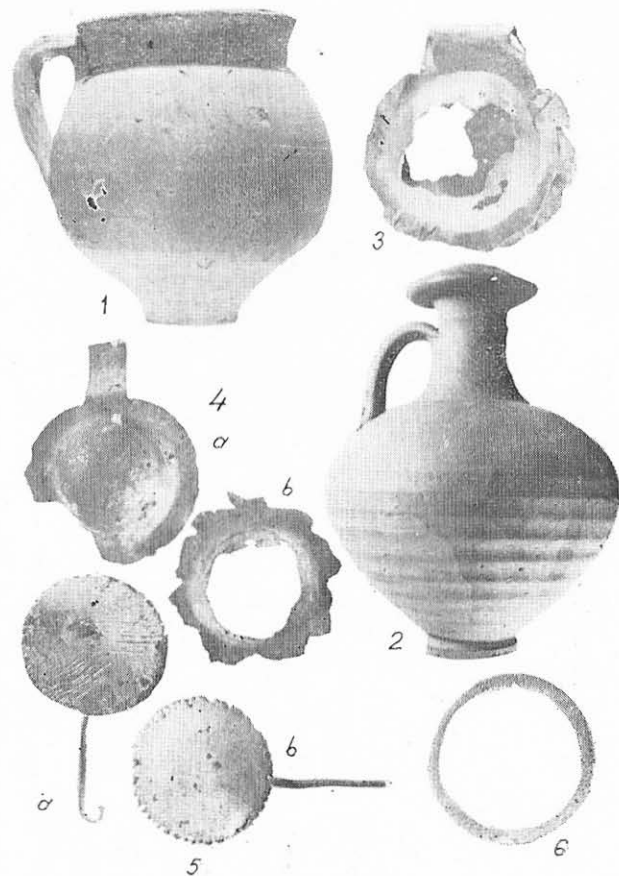

Fig. 5 : 1. Cană. 2. Ulicior. 3. Pandativ globular. 4. a-b. Pandativ 5. a-b. Ace cu disc. 6. Verigă.

făcută pentru inhumare. Dimensiunile cutiei sepulcrale sînt următoarele : 1,75 m lung., 0,60 m lat., 0,57 m adînc. Scheletul, care s-a păstrat în general bine ¹⁰, este depus direct pe fundul sarcofagului. Nu am descoperit, cu ocazia cercetărilor, urme de lemn sau piroane de fier, care să fi compus sicriul. Scheletul are o lungime de 1,20 m și este orientat cu capul la est și picioarele la vest. După dimensiunile mormintului, după cele ale scheletului și după lățimea bazinului, persoana inhumată este o fetiță. (Fig. 3). Inventarul cuprinde ceramică, obiecte din metal, sticlă și os a căror descriere o dăm mai jos.

1) Cană din pastă cărămizie, bine arsă. Buza vasului este ușor evazată și delimitată de corp printr-un cerc incizat. Corpul are formă globulară, ușor alungit către fund, care este cilindric și plat la partea inferioară. Toarta este mică și unește buza cu partea centrală a corpului vasului. (In. 0,085 m, d. gurii 0,06 m, d. maxim 0,08 m. Inv. nr. 12.154). Este un tip de vas, de uz comun, des întilnit în inventarul mormintelor de epocă romană ¹¹. (Fig. 4/2 și Fig. 6/1).

2. Ulcior din pastă de culoare cărămizie, bine arsă. Buza vasului este puternic evazată avînd formă discoidală. Gîtul este cilindric, strangulat la partea superioară. Corpul vasului are formă bitronconică și este striat. Fundul inelar. Toarta mică, pornește din partea superioară a corpului și este lipită de gîtul vasului. Partea superioară a corpului, gîtul și buza sînt acoperite cu vopsea de culoare roșie. (In. 0,0135 m, d. gurii 0,052 m, d. maxim 0,0105 m. Inv. nr. 12.141) ¹². (Fig. 4/2 și Fig 6/2).

Au fost studiate, în sensul dimensiunilor, zece cărămizi, toate în stare de conservare bună. (Inv. nr. 19.942–19.952) ¹³.

4) Monedă, depusă pe gură, ca obol lui Charon. Este din bronz și a fost emisă în orașul Markianopolis în vremea împăratului Elagabal ¹⁴.

¹⁰ În timpul săpăturii, datorită friabilității oaselor, a fost distrusă mina dreaptă. Precizăm că miinile erau întinse de-a lungul corpului.

¹¹ H. Robinson, *The Athenian Agora, Pottery of the Roman period. Chronology*, Princeton, New Jersey, 1959, p. 101, pl. 26, M 191. P. Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței, MCA*, vol. VIII, 1962, p. 569, fig. 5 b. P. Alexandrescu, *Necropola tumulară, săpături 1955–1961, Hîstria*, II, 1966, p. 208, XXIV, 7, XXIV, 10–11 ; p. 223, XVII, 2, mormint datat de autor în sec. II–III e.n. M. Bucovăla, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis, Pontica*, II, 1969, p. 311–312. M. Coja, *Un mormint de incinerare din epoca romană de la Histria*, în *SCIVA*, 1, 1974, p. 38–39, fig. 2/3. A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea, Pontica*, VIII, 1975, p. 338–339, pl. V, fig. 1–5.

¹² M. Coja, *op. cit.*, p. 38–39, fig. 2/1. Sebastian Morintz și Doru Șerbănescu, *Cercetările arheologice de la Hirsova și în împrejurimi, SCIVA*, 1, 1974, p. 53, fig. 6/2, p. 68.

¹³ D. Protase, *Șantierul arheologic Alba Iulia, MCA*, vol. VI, 1959, p. 338. M. Macrea și D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimile, MCA*, vol. V, 1959, p. 438. A. Rădulescu, *Elmi bronzii di Ostrov, Dacia*, NS, VII, 1963, p. 535. V. Barbu, *Din necropolele Tomisului, SCIV*, 1, 1971, p. 55. Autorul evidențiază raritatea, deocamdată în Dobrogea, a unui asemenea tip de mormint. *Idem*, *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, Decembrie 1964*, vol. I, 1971, p. 462. Dimensiunile cărămizilor corespund cu cele ale construcției sepulcrale de la Tropaeum Traiani.

¹⁴ R. Ocheșanu și Gh. Papuc, *Cronica numismatică, Pontica*, V, 1972, p. 468. AE 2,04 gr, 16,7 mm, tocită, Pick, 934, inv. 42. Moneda datează mormintul în prima jumătate a sec. III e.n.

5) Pandative globulare din bronz. Primul are următoarele dimensiuni : d. 0,025 m, gros. 0,01 m ; secundul, de formă ușor ovală ; lung. 0,027 m, lat. 0,022 m, gros. 0,012 m. (Fig. 6/3 și 6/4 a, b).

6) Două ace cu disc, din cupru argintat. Primul a fost găsit în regiunea gambei stângi (inv. 12.100), secundul în regiunea gambei drepte (inv. 12.131). Dimensiunile sînt aceleași : lung. 0,021 m, gros. 0,001 m, d. discului 0,017 m¹⁵. (Fig. 6/5 a, b).

7) Verigi din bronz, una la mîna dreaptă cu o ciocănitură la partea din față, (d. 0,019 m, gros. 0,002 m, inv. 12.178) și cealaltă cu perlă, găsită la mîna stîngă (d. 0,018 m, gros. în față 0,044 m. Inv. 12.177). (Fig. 6/6 și Fig. 5/1).

8) Două inele de fier, din care unul are lipit un obiect circular, plat, de dimensiuni mai mari, păstrat fragmentar și confecționat din bronz, probabil o monedă. Metalul inelului este puternic corodat. (D. 0,025 m, gros. în față 0,018 m, în spate 0,006 m).

9. Mărgea din bronz cu corpul globular și orificiul larg (In. 0,006 m, d. 0,013 m, d. orificiului 0,008 m, inv. 12.175). Fig. 5/2.

10 Oglindă din același metal, de formă ușor ovală. (Lung. 0,06 m, lat. 0,058 m, inv. 12.125). (Fig. 5/3).

11. Doi cercei din aur. (Inv. 19.477).

12. Mărgele din sticlă care făceau parte din podoabele vestimentare și corporale. Din rîndul acestora amintim un grup de 17 : două rotunde de culoare albă, cinci bitronconice de culoare alb-gălbuie ; două ovale cu strat auriu, opt paralelipipedice negru cu alb și negru cu galben (Inv. 12.132). (Fig. 5/9).

13. Mărgele din os, rotunde ca formă ; trei de culoare închisă, una de culoare gălbuie și una de formă cilindrică cu hașuri de culoare albă și maronie. (Inv. 12.151). (Fig. 5/4, 5, 6, 7, 8).

14. Ac de păr din os, păstrat în trei fragmente. Capul acului este de formă romboidală fiind decorat cu linii incizate ce se întretaie realizînd romburi. Lung. 0,0105 m, gros. la cap 0,01 m, la vîrf 0,003 m. Inv. nr. 12.176. (Fig. 5/10 a, b, c.).

În legătură cu acest mormînt, este de amintit și prezența unui număr mare de melci, de culoare albă ; la piciorul drept, în lungul coloanei vertebrale și în cavitatea toracică, în gură și în jurul capului, sub formă de aureolă. Capul, de altfel, este forțat pe spate. Prezența acestora este legată de un anumit ritual funerar. (fig. 4/1).

Din descrierea de mai sus se desprind cîteva probleme pe care descoperirile ulterioare au menirea să le clarifice.

– În legătură cu mormîntul de incinerare remarcăm execuția superficială, schematică, a celor două geme.

– În legătură cu mormîntul de inhumatie, tipul de construcție și prezența melcilor, pun probleme legate de apartenența etnică și socială a inhumatei și de ritualul folosit¹⁶.

¹⁵ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, 1971, p. 95.

¹⁶ H. Nubar, *Contribuții la topografia cetății Histria*, SCIVA 2, 1971, p. 211. Cercetările ulterioare, sperăm să clarifice acest ritual.

În legătură cu aceasta nu excludem posibilitatea adoptării, de către populația romanizată a municipiului, a unui ritual, cu depunere de melci. Afirmăm aceasta deoarece, tipul de mormint, în cutii de cărămidă, este considerat ca aparținând doar necropolelor urbane, iar cei inhumați numai cetățenilor înstăriți¹⁷.

Cele două morminte aduc precizări privind delimitarea în timp și spațiu a necropolelor de vest și de est ale cetății.

Datarea acestor morminte în a doua jumătate a secolului II e.n. și prima jumătate a sec. III e.n., coexistența celor două rituri de înmormântare, nu fac decât să constituie o modestă contribuție la cercetarea istoriei cetății Tropaeum Traiani.

Zusammenfassung

In diesem Artikel ist das Inventar von zwei Gräbern, die zufällig im Jahre 1970 und 1975 entdeckt wurden, dargestellt. Sie gehören dem Friedhof im Westen und im Osten der Festung Tropaeum Traiani an.

Das Inzinerationsgrab, in einer Kiste aus Ziegeln eingemauert, ist reich an Keramik, Gegenständen aus Metall, unter anderen zwei Ringe mit Gemmen. Das Beerdigungsgrab war auch in einer Kiste aus Ziegeln eingemauert und hat ein reiches Inventar: Keramik, Gegenstände aus Metall, Glas, Knochen. Aus den Problemen, die mit diesen Gräbern in Zusammenhang stehen, geht hervor, dass beim Ritual der Verbrennung die schematische Ausführung der Gemmen oberflächlich ist. In das Inhumationsgrab waren weisse Schnecken hineingelegt. Die Münzen, die in den zwei Gräbern gefunden wurden, stammen aus dem zweiten Jahrhundert u.Z. im Inzinerationsgrab und aus dem dritten Jahrhundert u.Z. im Beerdigungsgrab.

¹⁷ M. Macrea și D. Protase, *op. cit.*, p. 442 și 450. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, 1971, p. 127. M. Macrea și D. Protase, *op. cit.*, p. 439.

III.
CRONICĂ

MONEDE GRECEȘTI, ROMANE ȘI BIZANTINE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

R. OCHEȘEANU, GH. PAPUC

V

În cronică noastră din acest an, am socotit necesar să includem, în primul rînd, acele monede antice și bizantine aflate în timpul săpăturilor arheologice întreprinse de C. Scorpan în Tomis, monede identificate mai de mult, dar necuprinse în cronică precedentă, precum și parte din monedele antice strînse în împrejurimile cetății Noviodunum și intrate în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța în anul 1975. De asemenea am semnalat aici și cîteva descoperiri monetare mai vechi, sau mai recente ajunse în colecția cabinetului numismatic costănțean prin grija colegilor noștri ori prin donații sau achiziții.

Atragem aici atenția asupra cîtorva monede rare sau inedite emise de cetățile Moesiei Inferior sau de către atelierile monetare ale Imperiului Roman sau Bizantin.

– Nr. 508 ; moneda emisă de Nicopolis ad Istrum este variantă pentru legenda reversului monedei Pick 1417.

– Nr. 519 ; moneda tomitană prezintă alte spături în legenda reversului decît acelea înregistrate de K. Regling pentru moneda Pick-Regling 2683.

– Nr. 520. Variantă a monedei histriene Pick 505 ? Pe revers în cîmp jos dr. apare vultur pe delfin spre st. ; parasema cetății nu apare pe reversul monedelor cu Fortuna emise de Caracalla (Pick 505), Elagabalus (Pick 513), Gordianus III (Pick 521, 522 și 528). Fortuna avînd la picioare în dr. vulturul pe delfin, este reprezentată în acest mod doar pe monedele împăratului Septimius Severus (Pick 497).

– Nr. 531. Dupondius neînregistrat de BMC IV, care cunoaște doar asi pentru această emisiune.

– Nr. 546. Capul împăratului Constans spre dr. posibil însă o greșeală de tipar pentru LRBC I, 1457. Cn 2 d Kl.

– Nr. 609. Emisiunea neînregistrată de LRBC II (vezi R. Ocheșeanu, în *mss* pentru monede aparținînd acestei emisiuni în tezaurul de la Saraiu.

MONEDE GRECEȘTI

CAPIDAVA

La sud-est de așezarea antică a fost găsită la suprafața terenului o monedă nicopolitană.

508. NICOPOLIS : SEPTIMIVS SEVERVS

AE. ♂. 3,10 g., 16 mm.

Pick, 1417 v. Inv. 20048.

ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ ΠΡΟΣ ΙΣ Ω

PARCUL CATEDRALEI

Inseriem aici piesele grecești, romane și bizantine necuprinse de cronica anterioară (Vezi Pontica, 8, p. 430, nr. 402-418), ce alcătuiesc lotul de monede antice descoperite în timpul săpăturilor arheologice de la Parcul Catedralei.

509. TOMIS : EPOCA AUTONOMĂ

AE. ↑. 8,66 g., 24 mm.

Rick-Regling, 2420. Inv. 20049.

Contramărci pe av. : 1. *Cap Hellios*, peste care s-au bătut contramărcile 2 și 3 ; 2. *Cap Demeter spre dr.*, contramarcă acoperită parțial sus și jos de contramărcile 3 și 4 ; 3. *Cap Athena cu coif și pană spre dr.* ; 4. *Cap Hermes cu petasos spre dr.*

510. AE. ↓. 6,25 g., 21 mm.

Pick-Regling, 2461. Inv. 20050.

Contramarcă pe av. : Roată cu spițe, din a cărei obadă pornesc raze.

511. AE. ↓. 3,75 g., 17 mm.

Pick-Regling, 2462. Inv. 20051.

512. AE. ↑. 3,92 g., 16 mm.

Pick-Regling, 2493. Inv. 20052.

513. TOMIS : CALIGVLA

AE. ↑. 1,50 g., 13 mm.

Pick-Regling, 2579. Inv. 9746.

514. *TOMIS : ANTONINVS PIVS*

AE. ↓. 4,82 g., 20 mm.

Pick-Regling, 2608. Inv. 9739.

515. *TOMIS : MARCVS AVRELIVS (Caesar)*

AE. ↓. 3,28 g., 17,5 mm.

Pick-Regling, 2642. Inv. 9738.

516. AE. ↓. 2,82 g., 17 mm.

Pick-Regling, 2655. Inv. 9741.

517. *TOMIS : SEPTIMIVS SEVERVS*

AE. ↓. 4,33 g., 21 mm.

Pick-Regling, 2787. Inv. 9742.

518. *TOMIS : IVLIA DOMNA*

AE. ↓. 2,93 g., 18 mm.

Pick-Regling, 2815. Inv. 9743.

PIAȚA ȘTEFAN CEL MARE

Într-un mormint de înhumație cercetat în 1971 de C. Stavru a fost depusă ca ofrandă funerară o monedă tomitană.

519. *TOMIS : COMMODVS*

AE. ↙. 10,63 g., 25 mm.

Pick-Regling, 2683 v. Inv. 20053.

ΜΗΤΡΩ-Π Π-ΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩ-Σ

ISACCEA

Din Isaccea au fost cumpărate de Muzeul de Arheologie Constanța peste 300 de monede antice și bizantine, strânse în raza acestei localități.

520. *HISTRIA : CARACALLA*

AE. ↓. 14,70 g., 29 mm.

Pick, 505 V. Inv. 20047.

ICTPI/H/ΝΩΝ

521. *HISTRIA : SEVERVS ALEXANDER*

AE. ↓. 16,18 gr., 28 mm.

L. Ruzicka, N. Z. 1917, p. 109, nr. 516 b. Inv. 20045.

522. AE. ↑. 15,30 g., 28 mm.

Pick, 517. Inv. 20046.

523. *CALLATIS : epoca autonomă*

AE. ↑. 9,67 g., 24 mm.

L. Ruzicka, N. Z. 1917, p. 88, nr. 227. Inv. 20044.

MONEDE ROMANE

CANLIA

SATUL NOU

Dintre monedele grecești și romane strânse de Dobre Stan din raza așezării prezentăm aici trei piese romane imperiale.

524. *TRAIANVS*

AE. ↓. 11,27 g., 26 mm.

BMC III , Dupondius, p. 152, nr. 734. Roma. Anul 100. Inv. 5896.

525. *FAVSTINA I*

AE. ↑. 23,19 g., 31 mm.

BMC IV. Sestertius p 238, nr. 1481. Roma. Anul post 141. Inv. 5894.

526. *FAVSTINA II*

AR. ↓. 2,44 g., 17 mm.

BMC. IV. Denarius p. 404, nr. 147. Roma. Anii 161–167. Inv. 5903.

CAPIDAVA

Moneda a fost găsită de Gheorghe Ion cu ani în urmă în zona așezării antice

527. *MARCVS AVRELIVS*

AE. ↙. 10,37 g., 27,5 mm.

BMC, IV, Dupondius, p. 228, nr. 1412. Roma. Anii 140–144. Inv. 5876.

CONSTANȚA

STR. MIHAI VITEAZVL

În cursul săpăturilor edilitare din 1961 a fost găsită întâmplător un sestert de la Traian.

528. *TRAIANVS*

AE. ↓ 22,49 g., 32 mm.

BMC, III, Sestertius, p. 217, nr. 1019. Roma. Anii 115–116. Inv. 5717.

STR. CUZA VODĂ

Într-un mormînt cercetat în 1959 a fost găsit un as roman.

529. *ANTONINVS PIVS*

AE. ↑. 9,49 g., 25 mm.

BMC, IV, As. Roma. Anii 138–161. Inv. 5940.

PASSIM

Moneda a fost găsită în 1960, în Constanța.

530. *ANTONINVS PIVS*

AE. ↑. 9,25 g., 25 mm.

BMC, IV, As. Roma. Anii 138–161. Inv. 5942.

INSTITUTUL JUDEȚEAN DE PROIECTĂRI

În cursul unor lucrări edilitare a fost aflat un dupondius de la Antonin Pius.

531. *ANTONINVS PIVS*

AE. ↑. 10,49 g., 26 mm.

BMC, IV, Dupondius p. 336–337, inedit. Roma. Anii 155–156. e.n. Em. 2.

Av. ANTONINVS AVG-PIVS PP IMP II – Cap radiat spre dr.

Rv TR POT

XIX în cunună de lauri.

COSIII

SC

vezi și BMC, IV, p. 337, nr. †, dar As. Inv. 5877.

GARA VECHE

Din săpăturile de fundație pentru blocul F în 1961 a fost găsit un denar.

532. FAVSTINA II

AR. ↓. 2,65 g., 16 mm.

BMC, IV, p. 168, nr. 1106. Roma. Anii 156–161. Inv. 5343.

PARCUL CATEDRALEI

Vezi supra nr. 509.

533. HADRIANVS

AR. ↓. 1,96 g., 16 mm.

BMC, III, Denarius. p. 260, nr. 152. Roma. Anii 119–122. Inv. 20054.

534. CONSTANTIVS I

AE. ↑. 8,65 g., 26,5 mm.

RIC, VI, p. 582, nr. 21 a. Anii 305–306.

Follis. Cyzicus. Inv. 9567.

$\frac{KB}{}$

535. LICINIUS I

AE. ↓. 2,68 g., 20 mm.

RIC, VI, p. 566, nr. 69. Anii 311 e.n.

Follis. Nicomedia. Inv. 9566.

$\frac{B}{SMN}$

536. AE. ↑. 2,38 g., 23 mm.

RIC, VI, p. 594, nr. 105 a. Anii 312–313.

Follis. Cyzicus. Inv. 9565.

$\frac{A}{SMK}$

537. CONSTANTINVS I

AE. ↑. 3,41 g., 22 mm.

RIC, VI, p. 541, nr. 75. Începutul lui 313.

Follis. Heraclea. Inv. 9564.

$\frac{E}{SMHT}$

538. AE. ↓. fragment.
 RIC, VI, p. 541, nr. 75, începutul lui 313.
 Follis. Heraclea. Inv. 9574. SMHT[?]
539. AE. ↓. fragment.
 LRBC, I, 840. Anii 330–335.
 Follis. Thessalonica. Inv. 9575. SMTSA
540. AE. ↓. fragment.
 LRBC, I, 962. Anii 341–346.
 Follis. Heraclea. Inv. 9576. SMHT
541. CONSTANTINOPOLIS
 AE. ↓. 1,76 g., 18 mm.
 LRBC, I, 923. Anii 330–335.
 Follis Heraclea. Inv. 9581. SMHA
542. CONSTANS
 AE. ↓. 1,83 g., 14,5 mm.
 LRBC, I, 1056. Anii 337–341.
 Follis. Constantinopol. Inv. 9582. CONS?
543. AE. ↓. 1,72 g., 16 mm.
 LRBC, I, 1449. Anii 337–341.
 Follis. Alexandria. Inv. 9676. SMALA
544. AE. ↓. 1,39 g., 15 mm.
 LRBC, I – (ca 1457 dar cap dr.). Anii 337–341.
 Follis. Alexandria. Inv. 9675. SMALA
545. CONSTANS sau CONSTANTIVS II
 AE. ↘. Fragment.
 LRBC, I, 1149–50. Anii 341–346.
 Follis. Nicomedia. Inv. 9654. SMNA
546. CONSTANTIVS II
 AE. ↓. 2,73 g., 18 mm.
 LRBC, II, 1222 sau 1228. Anii 351–361.
 AE 3. Siscia. Inv. 9610. ΔSIS 9

547. AE. ↑. 1,86 g., 18 mm.
LRBC, II, 1283. Anii 355–361.
AE 3. Siscia. Inv. 9674. $\frac{M}{BSIS\#}$
548. AE. ↓. Fragment.
LRBC, II, 1905. Anii 355–361.
AE 3. Heraclea. Inv. 9611. $\frac{SMHB}{}$
549. AE. ↓. 2,59 g., 16,5 mm.
LRBC, II, 2313. Anii 355–361.
AE 3. Nicomedia. Inv. 9678. $\frac{M}{SMN?}$
550. AE. ↖. 2,16 g., 15,5 mm.
LRBC, II, 2496 sau 2498. Anii 351–361.
AE 3. Cyzicus. Inv. 9585. $\frac{SMKE}{}$
551. VALENTINIANVS I
AE. ↓. 2,61 g., 17 mm.
LRBC, II, 1382. Anii 367–375.
AE 3. Siscia. Inv. 9677. $\frac{A}{R \quad Q}$
 $\frac{RSISCV}{}$
552. VALENS
AE. ↙. 2,02 g., 16 mm.
LRBC, II, 1919 sau 1932. Anii 364-5 sau 366-7.
AE 3. Heraclea. Inv. 9697. $\frac{SMHA}{}$
553. AE. ↓. 1,39 g., 16 mm.
LRBC, II, 2073. Anii 364–365.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9698. $\frac{CONSPB}{}$
554. AE. ↑. fragment.
LRBC, II, 2075. Anii 364–365.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9658. $\frac{CONST}{}$
555. AE. ↓. 2,31 g., 19 mm.
LRBC, II, 2103. Anii 367–375.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9657. $\frac{+ \quad +}{CONS Z}$

556. AE. ↓ . 2,40 g., 17 mm.
 LRBC, II, gloria romanorum (8). Anii 364–378.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 9656. CONS?
557. AE. ↓ . 1,98 g., 16 mm.
 LRBC, II, 2095. Anii 367–378.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 9699. Q
CONS?
558. VALENTINIANVS I sau GRATIANVS
 AE. ↓ . Fragment.
 LRBC, II, secvritas reipublicae. Anii 364–378.
 AE 3. Nicomedia. Inv. 9646. SMNΔ
559. VALENTINIANVS II
 AE. ↙ . Fragment.
 LRBC, II, 1858. Anii 383–392.
 AE 4. Thessalonica. Inv. 9700. TES
560. THEODOSIVS I
 AE. ↘ . 1,43 g., 13,5 mm.
 LRBC, II, 1865. Anii 383–392.
 AE 4. Thessalonica. Inv. 9597. B
TES
561. AE. ↓ . 1,09 g., 14 mm.
 LRBC, II, 1962. Anul 383.
 AE 4. Heraclea. Inv. 9598. SMHA
562. ARCADIVS
 AE. ↓ . 5,48 g., 19 mm.
 LRBC II, 2187. Anii 393–395.
 AE 2. Constantinopol. Inv. 9701. CONST
363. AE. ↓ . 0,85 g., 11,5 mm.
 AE 4. Constantinopol. Inv. 9600.
 LRBC, II, 2193. Anii 393–395. CONST
564. AE. ↓ . 2,32 g., 18 mm.
 LRBC, II, 2205. Anii 395–408.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 9601. CONSA

565. AE. ↓. 2,20 g., 16,5 mm.
LRBC, II, 2205. Anii 395–408.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9602. CONS?

566. AE. ↑. Fragment.
LRBC, II, 2205. Anii 395–408.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9603. CONS?

567. AE. ↑. 1,84 g., 17 mm.
LRBC, II, 2436. Anii 395–408.
AE 3. Nicomedia. Inv. 9604. SMNA

568. AE. ↓. Fragment.
LRBC, II, virtvs exerciti (2). Anii 395–408.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9608. CONS?

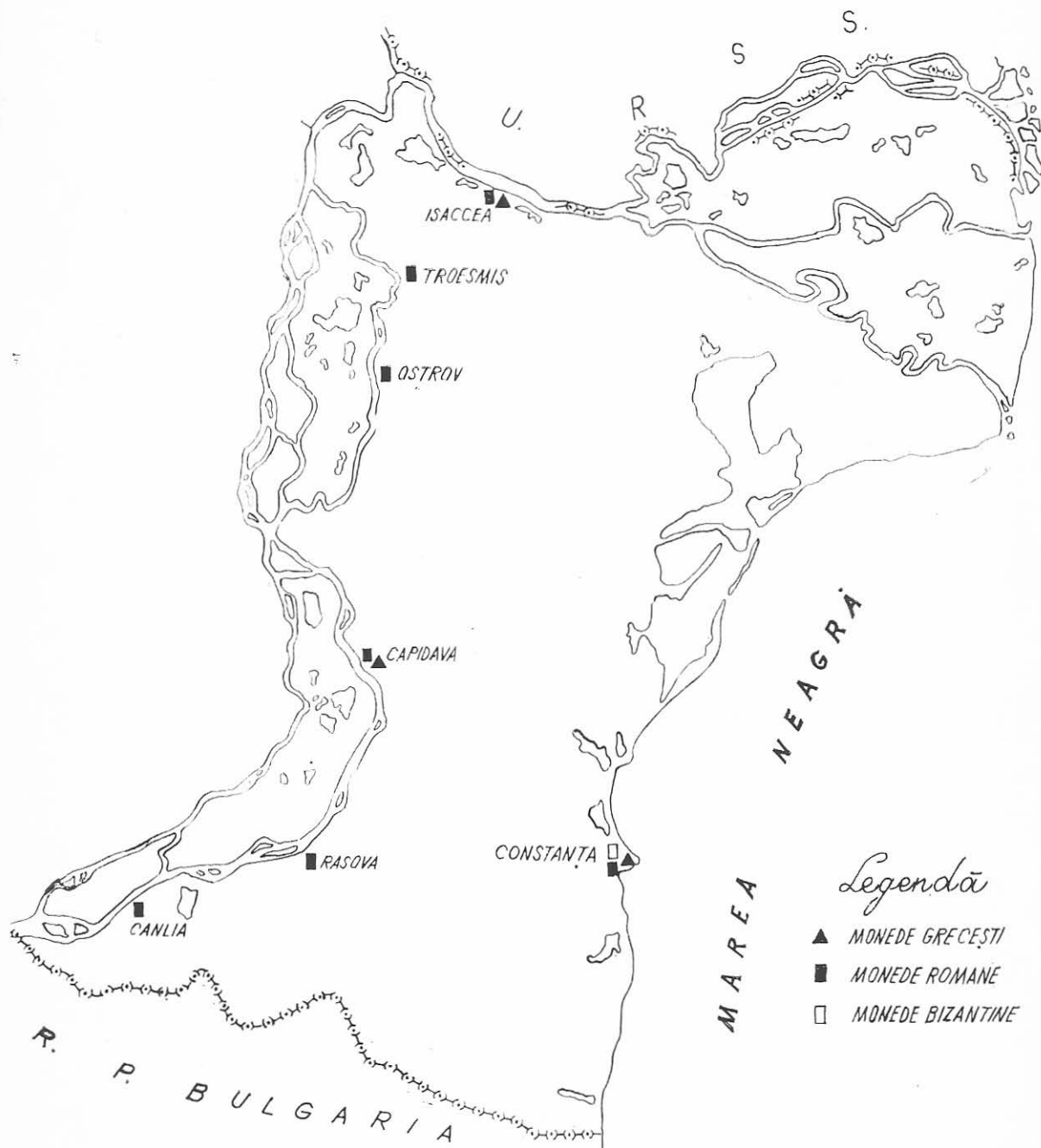
569. *EVDOXIA*
AE. ↓. 1,95 g., 16 mm.
LRBC, II, 2213. Anii 400–408.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9702. CONST

570. AE. ↑. Fragment.
LRBC, II, 2805. Anii 400–408.
AE 3. Antiochia. Inv. 9593. [A]NTB

571. *HONORIVS*
AE. ↑. 0,91 g., 14 mm.
LRBC, II, 2194. Anii 393–395.
AE 4. Constantinopol. Inv. 9594. CONST

572. AE. ↓. 1,80 g., 16 mm.
LRBC, II, 2223. Anii 408–423.
AE 3. Constantinopol. Inv. 9595. CONS?

573. AE. ↓. 1,74 g., 15 mm.
LRBC, II, 2437. Anii 395–408.
AE 3. Nicomedia. Inv. 9623. SMN?

Legendă

- ▲ MONEDE GRECEȘTI
- MONEDE ROMANE
- MONEDE BIZANTINE

DESCOPERIRI MONETARE ÎN DOBROGEA

574. AE. ↓. 1,46 g., 13 mm.
 LRBC, II, 2456. Anii 408–423.
 AE 3. Nicomedia. Inv. 9622. SMN?
575. AE. ↑. 1,80 g., 18 mm.
 LRBC, II, 2581. Anii 395–408.
 AE 3. Cyzicus. Inv. 9621. SMKA
576. *THEODOSIVS II*
 AE. ↙. 2,73 g., 15 mm.
 LRBC, II, 2588. Anii 402–408.
 AE 3. Cyzicus. Inv. 9629. SMKA
577. *VALENTINIANVS II, THEODOSIVS I sau ARCADIVS*
 AE. ↑. 1,42 g., 14 mm.
 LRBC, II, 2406–2420. Anii 383–394.
 AE 4. Nicomedia. Inv. 9630. ?
SMN
578. *ARCADIVS sau HONORIVS*
 AE. ↓. 2,28 g., 16 mm.
 LRBC, II, 2205–06. Anii 395–408.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 9644. CONS?
579. *ARCADIVS, HONORIVS sau THEODOSIVS II*
 LRBC, II, 2214–16. Anii 402–408.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 9637. CONS?
580. *HONORIVS sau THEODOSIVS II*
 AE. ↘. 0,90 g., 14 mm.
 LRBC, II, 2000–1. Anii 408–423.
 AE 3. Heraclea. Inv. 9638. SMH?

ISACCEA

Vezi supra nos 520–523.

581. *VESPASIANVS*
 AE. ↓. 8,98 g., 25 mm.
 BMC, II, As, p. 169, nr. †. Roma. Anul 76. Inv. 20041.

582. *FAVSTINA I*

AE. ↑. 9,87 g., 25 mm.

BMC, IV, Dupondius ? p. 247, nr. 1544. Roma. Anii post 141. Inv. 20042.

583. *PROBVS*

ANT. ↙. 3,16 g., 20,5 mm.

RIC, V, 2, p. 30 nr. 115.

Pink, p. 70. Lugdunum. Anul 282. em. 8. Inv. 20034.

A

584. ANT. ↑. 2,61 g., 19 mm.

RIC, V, 2, p. 36, nr. 173.

Pink, p. 58. Roma. Anul 281. em. 6. Inv. 20035.

RΞE B

585. ANT. ↑. 3,40 g., 23 mm.

RIC, V, 2, p. 115, nr. 888.

Pink, p. 45. Serdica. Anul 277. em. 4. Inv. 20036.

K·A·Γ·586. *DIOCLETIANVS*

AE. ↑. Fragment.

RIC, VI, p. 531, nr. 13. Anii 295–6.

Frațiune. Heraclea. Inv. 20039.

HB587. *DIOCLETIANVS*.

AE. ↓. Fragment.

RIC, VI, p. 531. nr. 19 a. Anii 297–8.

Follis, Heraclea. Inv. 20037.

HTE588. *MAXIMIANVS HERCVLIVS*

AE. ↓. 2,95 g., 20 mm.

RIC, VI, p. 531, nr. 14. Anii 295–6.

Frațiune. Heraclea. Inv. 20040.

HE589. *GALERIVS MAXIMIANVS*

AE. ↑. 6,33 g., 27 mm.

RIC, VI, p. 531, nr. 20 b. Anii 297–8.

Follis. Heraclea. nv. 20038.

HTΔ

590. *LICINIVS II*

AE. ↑. 1,79 g., 18,5 mm.
 RIC, VII, p. 548, nr. 54. Anii 321–4.
 Follis. Heraclea. Inv. 20021.

$\frac{X}{\overline{II N}} \\ SMH ?$

591. AE. ↓. 2,41 g., 19 mm.

RIC, VII, p. 548, nr. 54. Anii 321–4.
 Follis. Heraclea. Inv. 20022.

$\frac{X}{\overline{II N}} \\ SMH ?$

592. *CONSTANTINVS I*

AE. ↓. 2,25 g., 18 mm.
 RIC, VII, p. 513. nr. 123. Anul 324
 Follis. Thessalonica. Inv. 20020.

$\overline{TS E VI}$

593. AE. ↑. 2,38 g., 18,5 mm.

RIC, VII, p. 548, nr. 51. Anii 321–4.
 Follis. Heraclea. Inv. 20023.

$\frac{X}{\overline{II N}} \\ SMHB$

594. AE. ↓. 2,41 g., 19 mm.

RIC, VII, p. 623, nr. 114. Anii sfârșit 326–7.
 Follis. Nicomedia. Inv. 20030.

\overline{NE}

595. AE. ↓. 3,10 g., 19 mm.

RIC, VII, p. 652, nr. 55. Anii 328–9.
 Follis. Cyzicus. Inv. 20031.

\overline{SMKA}

596. AE. ↓. 1,70 g., 15 mm.

LRBC, I, 1304. Anii 341–346.
 Follis. Cyzicus. Inv. 20033.

$\overline{SMK ?}$

597. *CONSTANTINVS II*

AE. ↑. 2,35 g., 19 mm.
 RIC, VII, p. 330, nr. 289. Anul 326.
 Follis. Roma. Inv. 20018.

$\overline{R \text{✠} T}$

598. AE. ↑. 2,26 g., 17 mm.

RIC, VII, p. 551, nr. 77. Anii 325–6.
 Follis. Heraclea. Inv. 20024.

$\overline{SMH ?}$

599. AE. ↓. 2,09 g., 17,5 mm.
RIC VII, p. 554, nr. 96. Anii 327–9.
Follis. Heraclea. Inv. 20025. •
SMHA
600. CONSTANTINOPOLIS
AE. ↓. 1,85 g., 15,5 mm.
RIC, VII, p. 408, nr. 129. Anii 334–sept. 335.
Follis. Aquileia. Inv. 20019. x
AQP
601. AE. ↓. 2,20 g., 16 mm.
RIC, VII, p. 557, nr. 115. Anii 330–3.
Follis. Heraclea. Inv. 20029. SMHA
602. VRBS ROMA
AE. ↑. 1,83 g., 17 mm.
RIC, VII, p. 557, nr. 114. Anii 330–3.
Follis. Heraclea. Inv. 20027. SMHE
603. AE. ↑. 2,22 g., 18 mm.
RIC, VII, p. 558. nr. 119. Anii 330–3.
Follis. Heraclea. Inv. 20028. SMHE
604. CONSTANTIVS II
AE. ↑. 1,35 g., 16 mm.
LRBC, II, fel temp-reparatio. Anii 355–361.
AE 3. Siscia. Inv. 20008. M
ASIS ?
605. AE. ↓. 2,41 g., 19 mm.
RIC, VII, p. 551, nr. 78. Anii 325–6.
Follis. Heraclea. Inv. 20026. SMHA
606. AE. ↓. 3,80 g., 21 mm.
LRBC, II, 2013. Anii 346–350.
AE 2. Constantinopol. Inv. 20002. CONSA
X
607. AE. ↓. 2,51 g., 17 mm.
LRBC, II, 2043. Anii 351–354.
AE 3. Constantinopol. Inv. 20005. •
CONST

608. AE. ↓. 2,19 g., 16,5 mm.
 LRBC, II, fel temp re-paratio. Anii 351–354.
 AE 3. Constantinopol. Inv. 20006. CONS?
609. CONSTANTIVS II
 AE. ↓. 1,15 g., 15 mm.
 LRBC, II, –, spes rei-publice. Anii 355–361.
 AE 4. Cyzicus. Inv. 20007. <
SMK?
610. AE. ↓. 3,28 g., 20 mm.
 LRBC, II, 2289. Anii 346–350.
 AE 2. Nicomedia. Inv. 20014. SMN Δ
611. AE. ↓. 1,79 g., 17 mm.
 RIC, VII, p. 693, nr. 88. Anii 330–3 și 335.
 Follis. Antiochia. Inv. 20032. SMANH
612. CONSTANTIVS sau CAESARI I
 AE. ↓. 1,45 g., 16 mm.
 LRBC, II, fel temp reparatio. Anii 351–361.
 AE 3. Nicomedia. Inv. 20010. SMNA
613. IVLIANVS
 AE. ↓. 2,13 g., 15 mm.
 LRBC, II, 1686. Anii 355–361.
 AE 3. Thessalonica. Inv. 20003. M
SMTS?
614. VALENTINIANVS I
 AE. ↓. –, 17 mm.
 LRBC, II, gloria ro-manorum. Anii 364–375.
 AE 3. Siscia. Inv. 20009. p
?SIS?
615. VALENTINIANVS II
 AE. ↓. 3,20 g., 20 mm.
 LRBC, II, 1979. Anii 383–392.
 AE 2. Heraclea. Inv. 20013. *
.SMH?
616. THEODOSIVS I
 AE. ↑. 5,37 g., 19,5 mm.
 LRBC, II, 2198. Anii 393–395.
 AE 2. Constantinopol. Inv. 20004. + +
CONS?

617. AE. ↑. 3,70 g., 21 mm.
LRBC, II, 2375. Anul 383.
AE 2. Nicomedia. Inv. 20001. SMN ?
618. *FLACCILA*
AE. ↓. 0,92 gf., 12 mm.
LRBC, II, 1566. Anii 383–392.
AE 4. Siscia. Inv. 20000. BSIS •
619. *HONORIVS*
AE. ↓. 2,12 g., 17 mm.
LRBC, II, 2793. Anii 395–408.
AE 3. Antiochia. Inv. 20011. ANT ?
620. *VALENTINIANVS II, THEODOSIVS I, ARCADIVS* sau *HONORIVS*
AE. ↓. 1,87 g., 13,8 mm.
LRBC, II, salvs rei-publicae (2). Anii 383–395.
AE 4. Cyzicus. Inv. 20015. CONSA
621. AE. ↓. 0,63 g., 12,5 mm.
LRBC, II, salvs rei-publicae (2). Anii 383–395.
AE 4. Cyzicus. Inv. 20015. SMK ?
622. *ARCADIVS, HONORIVS* sau *THEODOSIVS II*
AE. ↓. 1,28 g., 14 mm.
LRBC, II, 2214–2216. Anii 402–408.
AE 3. Constantinopol. Inv. 20017. CONSA
623. *THEODOSIVS II*
AE. ? . 1,05 g., 10,5 mm.
LRBC, II, Cross within wreath. Anii 425–450.
AE 4. Inv. 20012.

OSTROV

Moneda a fost descoperită în zona comunei. Alte date asupra descoperirii nu s-au păstrat.

624. *VESPASIANVS*

AR. ↓. 2,99 g., 17 mm.

BMC, II, Denarius, p. 245, nr. 131. Anii 80–81. Inv. 5579

Av : *DIVVS·AVGVSTVS VESPASIANVS*

RASOVA

Din comună și împrejurimi Ghițuică Cornel a strâns mai multe monede, bună parte într-o slabă stare de conservare.

625. *CRISPINA*

AE. ↑. 24,87 g., 31,5 mm.

BMC, IV, Sestertius, p. 765, nr. 407. Roma. Anii 180–183. Inv. 5909.

TROESMIS

Împreună cu alte monede antice (vezi Pontica, VI, p. 367 nr. 178) în cuprinsul cetăților a fost găsită și o monedă de la Hadrian.

626. *HADRIANVS*

AE. ↓. 27,49 g., 30 mm.

BMC, III, Sesterius. p. 468, nr. 1497. Roma. Anii 119–138, grupa F. Inv. 5858.

MONEDE BIZANTINE

PARCUL CATEDRALEI

Vezi supra, nos. 509.

627. *NTINIANUS I*

AE. ↑. 3,37 g., 15 mm.

Inv 20054

DOW, I, p. 101, nr. 93. Constantinopolis, val. I 10 nummia anul $x/xx/9 = 562/3$.

628. AE. ↑. Fragment.
DOW, I, -, Cyzicus. val. I = 10 nummia, anul X/XX/III = 559/60. Inv. 20055.
629. AE. ↑. Fragment.
DOW, I, ?, vol. I = 10 nummia, anul X/X/X/II = 558/9. Inv. 20056.
630. *IVSTINVS II*
AE. ↑. 12,72 g., 30 mm.
DOW, I, p. 213, nr. 42 e, Constantinopolis, officina ϵ val. M=follis. Anul X/II = 576/7. Inv. 20057.
631. AE. ↓. 1,30 g., 15 mm.
DOW, I, p. 219, nr. 60 d. Constantinopolis. Val. ϵ = 5 nummia. Anii 565–578. Inv. 20058.
632. AE. ↓. 1,74 g., 14 mm.
DOW, I, p. 226, nr. 91. Thessalonica, Val. ϵ = 5 nummia. Anii 566–578. Inv. 20059.
633. AE. ↑. 2,05 g., 12 mm.
DOW, I, p. 240, nr. 137, Cyzicus Val. ϵ = 5 nummia. Anii 565–578. Inv. 20060.

INDEX I

Împărați și membrii familiilor domnitoare	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
Vespasianvs	Isaccea	581	
	Ostrov	624	2
Traianvs	Canlia	524	
	Constanța	528	2
Hadrianvs	Constanța	533	
	Troesmis	626	2
Antoninvs Pivs	Constanța	529, 530, 531	3
Faustina I	Canlia	525	
	Isaccea	582	2
Marcus Aurelius	Capidava	527	1
Faustina II	Canlia	526	
	Constanța	532	2
Crispina	Rasova	625	1
Probus	Isaccea	583, 584, 585	3
Diocletianus	Isaccea	586, 587	2
Maximianus	Isaccea	588	1
Galerius	Isaccea	589	1
Constantius I	Constanța	534	1
Licinius I	Constanța	535, 536	2
Licinius II	Isaccea	590, 591	2
Constantinus I	Constanța	537, 538, 539, 540	
	Isaccea	592, 593, 594, 595, 596	9
Constantinopolis	Constanța	541	
	Isaccea	600, 601	3
Vrbs. Roma	Isaccea	602, 603	2
Constantinus II	Isaccea	597, 598, 599	3
Constans	Constanța	542, 543, 544	3
	Constanța	546, 547, 548, 549, 550	
Constantivs II	Isaccea	604, 605, 606, 607, 608, 609, 610	12
	Isaccea	612, 613	2

Împărați și membrii familiilor domnitoare	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
Valentinianvs I	Constanța	551	
	Isaccea	615	2
Valens	Constanța	552, 553, 554, 555, 556, 557	2
Valentinianvs II	Constanța	559	
	Isaccea	615	6
Theodosivs I	Constanța	560,561	
	Isaccea	616, 617	4
Flacilla	Isaccea	618	1
Arcadivs	Constanța	562, 563, 564, 565, 566, 567, 568	7
Eudoxia	Constanța	569, 570	2
Honorivs	Constanța	571, 572, 573, 574, 575	
	Isaccea	619	6
Theodosivs II	Constanța	576	
	Isaccea	623	2
Iustinianvs I	Constanța	627, 628, 629	3
Iustinvs II	Constanța	630, 631, 632, 633	4

INDEX II

MONEDE GRECEȘTI

Cetăți emittente	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
Histria	Isaccea	520, 521, 522	3
Tomis	Constanța	509, 510, 511, 512, 513,	
		514, 515, 516, 517, 518,	
		519	11
Callatis	Isaccea	523	1
Nicopolis	Capidava	508	1

MONEDE ROMANE

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
Lugdunum Roma	Isaccea	583	1
	Canlia	524, 525, 526	
	Capidava	527	
	Constanța	528, 529, 530, 531, 532, 533	
	Isaccea	581, 582, 584, 597	
	Ostrov	624	
	Rasova	625	
	Troesmis	626	
	Aquileia	Isaccea	
Siscia	Constanța	546, 547, 551	1
	Isaccea	604, 614, 618, 621	
Serdica	Isaccea	585	7
Thessalonica	Constanța	539, 559, 560	1
	Isaccea	592, 612	
Heraclea	Constanța	537, 538, 540, 541, 548, 552, 561, 580	5
	Isaccea	586, 587, 588, 589, 590, 591, 593, 598, 599, 601, 602, 603, 605	
Constantinopolis	Constanța	542, 553, 554, 555, 556, 557, 562, 563, 564, 565, 566, 568, 569, 571, 572, 578, 579	21
	Isaccea	606, 607, 608, 615, 616, 620, 622	
Nicomedia	Constanța	535, 545, 549, 558, 567, 573, 574, 577	24
	Isaccea	594, 609, 611, 617	
Cyzicus	Constanța	534, 536, 550, 575, 576	12
	Isaccea	595, 596, 613	
Antiochia	Constanța	570	8
	Isaccea	610, 619	
Alexandria	Constanța	543, 544	3
			2

MONEDE BIZANTINE

Monetării	Localitatea	Nr. crt.	piese Nr.
Constantinopol	Constanța	627, 630, 631	3
Thessalonica	Constanța	632	1
Cyzic	Constanța	628, 633	2

Alan K. Bowman și J. David Thomas, THE VINDOLANDA WRITING TABLETS (Tăblițele de scris de la Vindolanda), Newcastle upon Tyne, 1974, 32 p., 2 fig., 15 fotografii.

CONSTANTIN CHERA

Izvoarele istorice au fost și sînt încă în multe privințe generoase cu noi, oferindu-ne informații directe sau indirecte într-o varietate și cantitate apreciabile despre procesul evoluției istorice a umanității. Dintre ele, cele epigrafice s-au păstrat ca mărturii incontestabile asupra unor fapte și întîmplări semnificative pentru un cadru mai mult sau mai puțin întins. Alături de inscripțiile în piatră, marmură, metal sau alte materiale mai puțin perisabile, mesajele păstrate pentru posteritate pe papirus, piei de animale sau tăblițe de lemn sînt din păcate foarte rare pentru primele secole ale erei noastre.

Referindu-se la toate etapele de valorificare științifică a unor recente descoperiri din Anglia, lucrarea prezentată se ocupă de 90 de tăblițe de lemn, multe dintre ele fragmentare, scoase la lumină în cursul săpăturilor arheologice din anul 1973 la castrul roman Vindolanda. Importanța lucrărilor efectuate de Robin Birley în această așezare militară, datată între jumătatea secolului I și 122 e.n., a obținut o nouă valență prin descoperirea unui tip pînă acum extrem de rar de documente civile și militare, întocmite prin scriere directă cu cerneală pe tăblițe de lemn, deosebindu-se astfel ca tehnică de știrile păstrate pe tăblițele cerate (care sînt reprezentate și în Dacia de cele 25 de exemplare apărute pînă acum din minele de la Alburnus Maior).

Remarcabil este și faptul că tăblițele pot fi datate într-o perioadă mai puțin cunoscută din documente și că ele reflectă și aspecte curente din viața cotidiană a locuitorilor simpli din acest tip de așezări.

Prezentarea fondului arheologic al descoperirilor face obiectul unei detaliate analize. Investigarea unei locuințe cu structuri de lemn din fortul prehadrianic a condus la descoperirea în compoziția podelei a unor fragmente lemnoase identificate apoi ca fiind tăblițe de scris. Dificultatea identificării *in situ* a constat în aceea că împreună cu fragmentele extrem de subțiri (în unele cazuri mai subțiri de 1 mm), podeaua era un conglomerat de numeroase materii organice, fragmente ceramice etc. Deși condițiile solului au permis o conservare deosebită, datorită slabei deteriorări orga-

nice, izolarea tăblițelor a fost extrem de dificilă. S-a adoptat metoda de lucru a secționării podelei, examinându-se în continuare fragmentele obținute, pînă la recuperarea completă a tăblițelor, în starea de păstrare a fiecăruia.

Se ivea în continuare o problemă cel puțin la fel de dificilă, de care depindea valorificarea informațiilor de pe tăblițe: conservarea lor. Rezolvarea ei a presupus mai întii dezlipirea, cu ajutorul unui scalpel, a acelor tăblițe găsite atașate unele de altele. Textul se află pe fața lor interioară și putea fi văzut cu ochiul liber, dar în contact cu aerul se decolora totuși rapid. De aceea au fost imediat introduse în containere de polietilenă sigilate și lăsate în apă, pentru a permite apoi îndepărtarea cu o pensulă fină a impurităților rămase pe suprafața tăblițelor. Metoda este pe cît de simplă, pe atît de îndrăzneată, oferind într-un timp relativ scurt posibilitatea cercetării în continuare, cu ajutorul fotografiei, a conținutului scris al tăblițelor. În acest scop a fost necesară adoptarea unei tehnici speciale, condiționate și de compoziția cernelei folosite la scriere. Cunoscut fiind faptul că în antichitate era întrebuintată îndeosebi cerneala bazată pe conținutul de carbon, a fost aplicată o primă fotografiere cu film infraroșu, foarte sensibil la acest element.

Ultima operațiune a fost aceea a conservării definitive, în cursul căreia la laboratorul de cercetări de la British Museum s-a urmărit stabilizarea chimică a tăblițelor și clarificarea scrisului, în așa fel că acesta a devenit din nou vizibil. În afară de faptul că tratarea a avut ca efect o ușoară reducere a dimensiunilor, în unele cazuri de pînă la 3%, din păcate nu sînt indicate în lucrare procedeele efective de restaurare aplicate.

Pe baza observațiilor arheologice (ceramice), tăblițele pot fi datate, cu o eroare de ± 5 ani între anii 90 și 100 e.n., cu excepția a două dintre ele, descoperite într-un șanț atribuit începutului sec. IV e.n. Pe de altă parte, pe una din tăblițe s-au păstrat parțial numele și titlurile unui personaj, care poate foarte plauzibil fi identificat ca fiind Lucius Neratius Marcellus, cunoscut ca guvernator al Britaniei la începutul anului 103 e.n. Luînd în considerație și o știre scrisă, referitoare la un anume Lucius Neratius Marcellus, păstrată în „Scrisorile” dintre 101 și 103 e.n. ale lui Plinius cel Tânăr, ca limite extreme ale datării pot fi considerați anii 101 și 105 e.n., ceea ce concordă cu datarea arheologică propusă anterior.

Cele 90 de tăblițe întregi sau fragmentare, care prezintă și urme evidente de ardere, au fost aruncate în momentul cînd nu mai erau de folos în imediata apropiere a *praetorium*-ului.

Majoritatea lor au fost confecționate pentru scrierea cu cerneală, dimensiunile maxime fiind de 12×4 cm și de 9×5 cm, iar grosimea maximă de 2 mm. Un al doilea tip este acela al tăblițelor cerate, reprezentat de 8 exemplare, iar cea mai tîrziu datată deși era destinată pentru scrierea cu *stilus-ul*, a fost totuși folosită pentru scrierea cu cerneală.

După o succintă trecere în revistă a materialelor de scris de epocă romană, autorii menționează că la Vindolanda nu se descoperiseră înainte altfel de documente decît cele scrise pe lemn, și că deși în cursul săpăturilor a apărut un anumit număr de *stilus-uri*, marea majoritate a tăblițelor erau scrise cu cerneală. Aceasta se obținea, de fiecare dată cînd

era nevoie, dintr-un amestec de negru de fum, apă și gumă, iar lemnul de tei, datorită proprietăților sale deosebite, a fost probabil folosit pentru confecționarea „paginilor”. Pentru a rezolva dezavantajul dimensiunilor reduse, romanii legau mai multe tăblițe la un loc, iar pentru indicarea succesiunii lor, ele erau prevăzute cu creștături distinctive. Același sistem a fost folosit și la Vindolanda.

Deși pregătirile tehnice în vederea obținerii informațiilor păstrate de tăblițe au fost extrem de minuțioase, dificultățile descifrării lor s-au dovedit a fi totuși serioase din mai multe puncte de vedere. În tratarea cuprinzătoare a varietății de probleme, în documente sînt folosite două genuri de scriere : aproape deloc cea cu caractere capitale și în rest cea cu litere „cursive”. Acestea din urmă sînt executate de multe ori neîngrijit, distorsionate, ducînd adeseori la confundarea sau contopirea lor, atunci cînd nu cumva sînt și mai greu de recunoscut datorită fragmentării tăbliței. Alte greutăți rezultă din neglijarea unor reguli gramaticale, de punctuație, neindicarea abrevierilor, ș.a.m.d. La toate acestea se adaugă în cazul tăblițelor cerate și dispariția stratului de ceară, astfel că au rămas vizibile numai semnele zgîriate cu *stilus*-ul prin ceară pe suportul de lemn în timpul scrierii.

Travaliul paleografic al identificării, transcrierii și apoi înșurării literelor în cuvinte și propoziții a condus în cele din urmă la închegarea unor pasaje mai largi, ce pot fi încadrate din punct de vedere al conținutului în două categorii : pe de o parte corespondență personală iar pe de altă parte diferite genuri de facturi. Toate acestea privesc în general armata romană, fiind documente personale ale unor soldați romani sau înregistrări administrative oficiale ale unității staționate la Vindolanda.

În continuarea lucrării sînt prezentate textele cîtorva tăblițe, pe baza cărora autorii desprind concluzii interesante în privința vieții militare cotidiene în castrul de la Vindolanda.

O primă tăbliță este adresată unui anume Cerialis, probabil ofițerul comandant al unității, recomandîndu-i pe purtătorul scrisorii și punîndu-l pe acesta sub protecția sa. Partea a doua a scrisorii conține cuvintele de mulțumire ale expeditorului pentru favorurile viitoare arătate noului venit. Acest tip de mesaj este frecvent întîlnit în lumea romană, fiind mai totdeauna pus în legătură cu sosirea la unitate a unui nou venit, sau cu recomandarea unui tînăr subaltern la început de carieră militară.

Lista unor obiecte de uz personal, alăturate unei alte scrisori, constituie prima parte a acesteia. Este astfel confirmată încă o dată știrea că soldații romani trebuiau să-și asigure personal echipamentul, adecvat în acest caz particular rigorilor climei de pe meleagurile britanice. Expeditorul, poate o rudă sau un prieten, transmite apoi salutări unui număr de camarazi ai soldatului, căruia i se adresează.

O altă scrisoare prezintă interes datorită menționării numelui celui care probabil în această perioadă era guvernatorul Britaniei, Lucius Neratius Marcellus, ca și a numelui fortului, Vindolanda, care aici apare scris pentru prima dată.

Din cea de a doua categorie de tăblițe fac parte facturile prezentate în continuare. Una dintre ele, constituită din mai multe foi, conține

scurte înregistrări de plată a unor mici sume pentru scopuri religioase, amintind apoi de distribuirea unor alimente. În urma studierii unui document similar, conținând o listă de alimente procurate probabil pentru consumul unității, cel mai probabil însă pentru un prilej special, autorii ajung la concluzia că unități romane ca cea de la Vindolanda aveau controlori și funcționari responsabili pentru evidența aprovizionării.

Alături de contribuția lor pentru cunoașterea perioadei consolidării controlului roman în Britania, tăblițele de la Vindolanda au o valoare lingvistică deosebită, contribuind la descifrarea unor taine ale limbii latine vorbite în popor, atât în privința pronunției cât și a sintaxei și gramaticii. De asemenea se pot desprinde concluzii semnificative pentru mecanismul evoluției ulterioare a latinei vulgare spre limbile romanice vorbite astăzi.

Nu prea îndepărtate în timp de tăblițele cerate descoperite în minele anticului Alburnus Maior, cele de la Vindolanda au însă un caracter diferit de acestea, tratând mai ales aspectele militare ale romanității, în timp ce documentele din Munții Apuseni ne informează mai ales asupra vieții interne economice, sociale și culturale a orașelor și satelor de mineri din Dacia Romană¹.

¹ *CIL*, III, p. 231 și urm.; 921 și urm., 1399 și 2110; I. I. Russu, *MCA*, VI, 1959, p. 886; Idem, *Numele de localități din tăblițele cerate în Dacia*, în *Cercetări de lingvistică* II, 1957, p. 243 și urm.; D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia Romană, Alburnus Maior*, p. 194 și urm.